

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Державний архів Сумської області
Історичний факультет**

**МАТЕРІАЛИ
ІХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ**

24–25 листопада 2011 р.

**Суми
Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка
2011**

УДК 94(477.52)
ББК 633(4УКР-4СУМ)
М 34

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Редакційна колегія:

В. В. Турков – відповідальний редактор;

Н. М. Зленко – науковий редактор

Члени редколегії:

А. В. Гончаренко, О. В. Вовк, В. М. Жмака, В. С. Бугрій

**М34 Матеріали ІХ Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції
з міжнародною участю (24–25 листопада 2011 р.). – Суми :
Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – 336 с.**

У збірнику подаються доповіді та повідомлення учасників наукової історико-краєзнавчої конференції, у яких висвітлено найактуальніші проблеми історії, культури, освіти та науки України, всесвітньої історії та міжнародних відносин, та історичне минуле Сумщини.

УДК 94(477.52)
ББК 633(4УКР-4СУМ)

© Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011

СЕКЦІЯ № 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 282/283«1914/1918»(477.54)

Д. О. Безкопильний
м. Суми

ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР.

Історія католицизму в Росії є темною сторінкою у вітчизняній історіографії. У зв'язку з тим що Православна церква займала одне з домінуючих місць в російському суспільстві та її ворожа позиція щодо католицизму, відіграли велику роль в тому, що історія Католицької церкви в Російській імперії, і тим більше в Харківській губернії, майже не досліджувалась. Протириччя, що існували між Православною і Католицькою церквами, обумовлюють актуальність проблеми.

Серед дослідників католицизму в Росії можна виділити Ф. Г. Овсієнка [12], який займався дослідженням світового католицизму, приділивши невелику увагу його генезису в Російській імперії; О. А. Ліценбергер [10], яка написала цінну працю «Римско-Католическая церковь в России»; Р. Рашкова [15], у праці «Католицизм», як і Ф. Г. Овсієнко, займалась дослідження католицизму в цілому. Серед вітчизняних істориків можна виділити В. Осадчого [13], який у своїй праці «Католицька церква на Україні» проаналізував основні етапи розвитку католицизму на українських землях починаючи з періоду Київської Русі. Тому метою даної статті є аналіз становища Католицької церкви латинського обряду в Харківській губернії в період Першої світової війни, адже після проголошення закону про свободу віросповідання у 1905 р. католицизм набув рівні права з іншими релігійними конфесіями.

Перша офіційна згадка про Католицьку церкву на Слобожанщині відноситься приблизно до середини XVII ст. За даними 1773 р. в Харкові проживало близько 100 іноземців, переважна більшість яких була християнами – католиками [14, с. 4].

У зв'язку з відкриттям університету (з 47 викладачів – 29 були іноземцями) значно зросла кількість католиків у Харкові та Харківській губернії на початку XIX ст. 1 жовтня 1832 р. відбулося освячення першого слобожанського католицького храму в ім'я Богородиці – Цариці Святого Розарія. З цього часу релігійне життя християн-католиків Харкова стає

більш стабільним: община має свого священика та свій храм. Парафія збільшується за рахунок представників різних національностей: поляки, литовці, білоруси, французи, бельгійці, німці, росіяни, українці [14, с. 4–5].

З початком Першої світової війни стало зрозумілим, що Російська імперія до неї була не готова. Всі сфери суспільного життя було переорієнтовано на військові потреби, не винятком стали і духовні інститути, у першу чергу Православна та Католицька церква. В російській армії несли службу багато поляків, які були католиками латинського обряду. Російська влада розуміла, що отримавши прихильність Католицької церкви, вона отримає прихильність і польських солдатів, які будуть захищати імперію. Проте російська влада завжди насторожено ставилася до Католицької церкви. Прикладом може послугувати циркуляр Могилівського архієпископа від 17 лютого 1913 р., який був направлений всім священикам у Харківській губернії в якому він висловлював занепокоєння щодо відзначення окремими священиками річниці польського повстання співами у церквах польських національних гімнів [7, с. 6].

Російська влада завжди намагалась контролювати Католицьку церкву і зробити її знаряддям управління в своїх руках. Прикладом може послугувати той факт, що одразу після війни у католицьких церквах в Російській імперії, в тому числі в м. Харкові та м. Суми молилися за батюшку царя та перемогу російської зброї у Першій світовій війні [8, с. 15].

Головним завданням Католицької церкви у Харківській губернії у роки Першої світової війни, було надання духовної та психологічної допомоги постраждалим у результаті військових дій. Відповідно до цього Могилівський архієпископ, який виконував функції голови всіх католиків імперії, 22 серпня 1914 р. видав циркуляр до всіх настоятелів Католицьких церков у Російській імперії, в першу чергу в Сумах та Харкові. В ньому зокрема йшлося про те, що по території Архієпархії кожного дня проходять потяги з пораненими і необхідно, щоб на залізничних вокзалах постійно знаходились католицькі священики, оскільки серед поранених є багато католиків, які потребують духовної та моральної допомоги з боку католицького кліру [8, с. 24]. Окрім залізничних станцій, священики повинні були відвідувати лазарети, шпиталі та госпіталі, проте архієпископ наголошував, що всі заходи повинні бути узгодженні з місцевою владою [8, с. 25–26].

Проте як не дивно, католицьким священикам у Харківській губернії доводилось допомагати в першу чергу не російським солдатам, серед яких було дуже мало католиків як візантійського так і латинського обряду, а

солдатам які несли службу в армії противника: австрійцям, угорцям, чехам, полякам, які сповідували католицизм. Прикладом може послугувати австрійський полонений Антон Шерфь, який помер в евакуаційному госпіталі м. Харкова 5 вересня 1914 р. Місцева влада відмовилась здійснити поховання, оскільки не мала коштів і всі витрати взяла на себе Католицька церква м. Харкова [8, с. 96].

Випадки, коли католицькі священики вимушені були брати всі витрати поховання на себе, були не поодинокими. Наприкінці 1914 р. це стало буденною справою, оскільки міська влада не бажала здійснювати поховання померлих католиків за власні кошти. Вже на початку війни канцелярія Харківської Католицької церкви латинського обряду була заповнена листами від лікарів місцевих медичних установ з проханням взяти всі витрати на себе.

Усе ж таки Католицька церква була духовним інститутом і в умовах війни повинна була виконувати свою основну функцію – піклуватися про душі своїх вірян і, окрім витрат на поховання, священики відвідували госпіталі для проведення літургійних панахид померлим солдатам, які при житті сповідували католицизм. Траплялися ситуації, коли у госпіталь викликали священика для надання Святих таїн покаяння та причастя пораненому солдату, а вже наступного дня знову викликали ксьондза для цього ж солдата, але вже для проведення панахиди [8, с. 130].

Католицька церква в м. Харкові, в період Першої світової, почала активно займатись благодійницькою діяльністю та намагалась допомогти всім потребуючим та постраждалим у результаті війни. Це також підтверджує циркуляр Могилівського архієпископа, який він видав 12 серпня 1914 р. і який повинні були виконувати всі католицькі парафії в Російській імперії. «25 липня цього року було наказано духовенству, між іншим, провести у всіх церквах Архієпархії збір добровільних пожертвувань на користь постраждавши у війні військових чинів і їх сімей» [8, с. 18].

Отже, Католицька церква у Харківській губернії Російської імперії в період Першої світової війни активізувала свою діяльність, оскільки були тисячі людей католиків, як в російській, так і в австрійській арміях, які потребували духовної підтримки та допомоги. Римо-Католицька церква як на Харківщині, так і у Російській імперії, також активно займалась благодійницькою діяльністю, допомагаючи постраждалим у результаті Першої світової війни. Про це свідчать циркуляри Могилівського архієпископа, які він видавав всім Римо-Католицьким церквам в Російській імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анджело Тамборра. Католическая церковь и русское православие / А. Тамбора. – М. : Библиейско-Богословский институт Св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с.
2. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 3. – 4 арк.
3. ДАХО – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 6. – 21 арк.
4. ДАХО – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 8. – 9 арк.
5. ДАХО – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 10. – 14 арк.
6. ДАХО – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 11. – арк. 2, 3, 5.
7. ДАХО – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 24. – арк. 3, 5, 6, 4.
8. ДАХО – Ф. 965. – Оп. 1. – Спр. 25. – арк. 24, 130, 96, 13, 15, 18, 25, 26.
9. Лосев А. Ф. Владимир Соловьев и его время / А. Ф. Лосев. – М. : Молодая гвардия, 2000. – 613 с.
10. Лиценбергер О. А. Римско-Католическая церковь в России / О. А. Лиценбергер. – Саратов, 2001. – 388 с.
11. Норман Дейвіс. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
12. Овсиенко Ф. Г. Католицизм / Ф. Г. Овсиенко. – М. : РАГС, 2005. – 314 с.
13. Осадчий В. Католицька церква на Україні / В. Осадчий. – Л. : Luceoria Voks & Norbertinum, 2001. – 111 с.
14. Юрий Зиминский. Харьковский Римско-Католический Кафедральный храм в честь Успения Богородицы / Юрий Зиминский. – Х. : Библиотека христианских знаний Святых Кирилла и Мефодия, 2003. – 27 с.
15. Рашкова Р. Т. Католицизм / Р. Т. Рашкова. – М. : Питер, 2007. – 239 с.
16. Рожков В. Очерки по истории Римско-Католической церкви / В. Рожков. – М. : Колокол, 1994. – 304 с.
17. Спичакова Л. А. «Православие и Римское католичество на западной окраине России» 1872 г. [Электронный ресурс] / Л. А. Спичакова. – Режим доступа : <http://credoindeum.ru>.

УДК 94(477.5)«19»:316.4

О. В. Вовк
м. Суми

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Захопивши владу і взявши курс на цілковитий переворот суспільного життя відповідно до комуністичних догм, більшовики намагалися усунути будь-який опір. Усі, хто не погоджувався з більшовицьким політичним курсом, на майбутнє права не мали. З перших років більшовицького панування на усіх, хто мав сміливість мислити самостійно, чекав конфлікт з режимом. Попри те, що репресій за часів існування комуністичної влади зазнали різні суспільні прошарки, національні групи, особливе місце у цьому процесі посідає переслідування інтелігенції і, зокрема, вчительства.

В Україні, яку захопили більшовики, було здійснено ряд акцій спрямованих проти інтелігенції. Наприклад, вже з початку 20-х років політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Наркомосвіти УСРР здійснити чистку вищих

навчальних закладів, звільнити «політично ворожий і антирадянський елемент» [8, с. 245]. Здійснюючи подібні заходи, більшовики керувалися не лише комуністичними настановами, але й реалізовували превентивні заходи щодо унеможливлення масового опору населення. У 1919–1921 роках влада більшовиків на Сумщині була нестабільною. Повстанський рух залучав різні суспільні верстви. Нерідко ватажками й ідеологами повстанських загонів ставали колишні вчителі. Так, зокрема, біля Недригайлова у 1921 році оперував загін кількістю до 150 чоловік під проводом колишнього вчителя Буховського [7, арк. 53]. Вчительство, що долучається до повстанців, стає потенційним ідейним натхненником селянського повстанського руху. З огляду на те, що вчителі були не просто представниками українського села, але й сільською інтелігенцією, тобто свідомою частиною селянства, включаючись до збройної боротьби вони могли стати і ставали його ідейними натхненниками. Сільське вчительство було носієм небезпечних для більшовизму думок, що поєднували в собі ідеї традиціоналізму і національного самоусвідомлення. Радянський дослідник Б. Козельський у праці «Шляхом зрадництва і авантюри» (1927 р.) констатував, що селянство утворило велику кількість партизанських загонів і висунуло людей, що стали на чолі цих загонів. Партизанщина сильно вкорінилася в повсякденному житті села... Селяни, що здобули освіту, а за період війни ще й військові ранги, ставали на чолі загонів. Б. Козелецький зауважує: «Зацікавленість великої сили селянства успіхами бандитизму було, звичайно, дуже серйозним й небезпечним явищем... Бандитизм підтримували широкі маси сільського населення... Перше й основне завдання радянської влади було диференціювати село, треба було перенести громадянську війну в саме село. Селянська молодь була для бандитизму найкращим елементом. Вихована в старих націоналістичних традиціях, вона мала перекручене уявлення про історію українського народу; затуманена своєю романтикою гайдамаччини, молодь постачала бандитські загани» [9, с. 73–75].

Певне полегшення, що настало в роки непу й українізації, зовсім не означало, що інтелігенцію залишили у спокої. У вересні 1926 року центральними органами ДПУ УСРР було випущено службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм», що орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників українізації, насамперед, з числа інтелігенції [10, с. 33].

В доповіді Конотопського окрвідділу ДПУ про політичний стан Конотопської округи станом на 1 грудня 1928 р. йшлося про те, що

«українсько-шовіністичні елементи серед вчительства продовжують до українізації ставитися скептично і називають її «вузькою» [2, арк. 66 зв.].

Позицію вчителів можна цілком зрозуміти. В той час, коли від офіційних установ і чиновників вимагали вживання української мови, органи безпеки в Україні у своєму діловодстві продовжували користувалися російською мовою. Для більшості не було таємницею, що за всіма сферами суспільного життя слідкують органи ДПУ, а палка прихильність українізації може мати наслідком звинувачення у сепаратизмові. У згаданій доповіді в контексті становища інтелігенції згадується також той факт, що вчителі шкіл Конотопського залізничного вузла негативно ставляться до перетворення церков на будівлі для «культурних потреб» [2, арк. 106, 144].

У «Бюлетені № 26» Конотопського окрвідділу ДПУ за грудень 1928 р. мова вже йде про те, що в залізничних школах виявлено угруповання вчителів, що ставило за мету «зрив планової роботи з соціального виховання дітей», тому, з огляду на цю справу здійснюється «розробка в ударному порядку» [2, арк. 145-146].

За політичними настроями інтелігенції ретельно спостерігали не тільки органи ДПУ, але й місцеві комітети КП(б)У. Зокрема, у звіті Роменського окружкому за період з 1 жовтня 1928 року до 1 травня 1930 р. зазначалося, що «особливу увагу... звертає на себе... вчительство... сама найменша і знаяна [так у тексті] група вчителів вороже ставиться до радвлади і партії, проводячи розкладницьку роботу серед селянства. Ця частина вчителів складається з «бувших» людей, які під час громадянської війни перебували в різних антирадянських, національно-шовіністичних і бандитських угрупованнях та брали активну участь в озброєній боротьбі проти радянської влади» [стилістику тексту збережено] [4, арк. 4-5].

Діяльність партійних органів та органів ДПУ полягала не лише в з'ясуванні та фіксації настроїв інтелігенції. У серпні 1928 р. від центральної комісії з чистки апарату на місцях було отримано «Інструкцію щодо роботи окружних комісій з чистки апарату від контрреволюційного, злочинного та взагалі негідного елементу». Завдання комісії полягало у чистці радянського апарату, торговельних, промислових, кооперативних та громадських організацій. Праця цієї комісії відбувалася таємно. До неблагонадійних осіб зараховували осіб, що служили у армії УНР, Добровольчій армії А. Денікіна, членів «антирадянських» партій, колишніх чиновників царської доби, осіб, що висловлювалися антирадянськи [5, арк. 1-3]. Наслідки не забарилися. Зокрема, Роменська комісія 29 серпня 1928 р. прийняла рішення про

звільнення 20 чоловік з різних організацій міста, в тому числі 17-х за «петлюрівські переконання», «зв'язок з куркулями», «сподівання на зміну влади» тощо [5, арк. 9-21]. Наприклад, учительку 4-ї трудшколи пропонувано звільнити за те, що «підтримує тісний зв'язок з попами і іншим чужим Радвладі елементом, який відвідує на дому, вчить їх дітей, котрі завдяки позбавленню прав голосу їх рідних не мають змоги вчитись в державних школах, регулярно ходить до церкви» [5, арк. 102]. Рішенням від 7 жовтня 1928 р. вказана комісія пропонувала звільнити 11 вчителів шкіл Ромна (десятьох з них – за політичними мотивами) [5, арк. 102].

Станом на 20 листопада 1928 р. відповідно до рішення комісії в Роменському повіті було звільнено 14 працівників освіти [5, арк. 189]. До числа неблагонадійних було віднесено таку кількість педагогічних працівників Роменщини: с. Коровинці – 4, с. Хоружівка – 1, х. Томашівка – 1 (тепер територія Недригайлівського району), с. Ярмолинці – 1, с. Хоминці – 1, с. Засулля – 4, х. Коновалів – 1 (тепер територія Роменського району), с. Петрівка – 1 (тепер територія Кролевецького району) [5, арк. 125, 127, 129, 133, 137].

Через звільнення вчителів почав назрівати зрив роботи освітніх установ. У лютому 1929 р. Центральна комісія змушена була наказати припинити звільнення педагогічних працівників [5, арк. 242]. Але репресії проти інтелігенції не лише не припинилися, але й розгорталися з новою силою, за що були відповідальними органи ДПУ. Листування Глухівського окрвдділу ДПУ з округовим комітетом КП(б)У за 1929 р. вказує на «погіршення політ стану інтелігенції», «зневір'я в сили революції», «національно-шовіністичну» налаштованість до радянської влади, розчарування навіть у середовищі тих вчителів, що повірили більшовикам. «Ми маємо факти, коли окремі представники інтелігенції, зокрема вчительство, були на чолі в антирадянських куркульських групуваннях, тримаючи в своїх руках основне керівництво останніми» [стилістику тексту збережено] [1, арк. 17-19]. У 1929 році проти 6-х вчителів залізничних шкіл Конотопського вузла порушено кримінальну справу за «шкідництво на культурному фронті». Трьох учителів вислали на Північ на 3 роки, одному заборонили мешкати в Україні, Москві, Ленінграді та прикордонних територіях. Щодо 2-х інших справу було припинено [6, арк. 147].

Коли у 1929 р. з'явилася інформація про викриття Спілки визволення України, українська інтелігенція відреагувала про це в небажаний для влади спосіб. За повідомленням Конотопського окрвдділу ДПУ, цілий ряд учителів

вважає, що справа СВУ інспірована ДПУ для боротьби проти українського національного руху. Арешти у справі СВУ у Конотопській окрузі викликали співчуття з боку вчительства, а учнівська молодь висловлювала співчуття заарештованим конотопським вчителям демонстративно [3, арк. 82-86].

Отже, працівники освіти, що мешкала на території сучасної Сумської області зазнала у 20-х роках репресій з боку більшовицької влади. Репресивна політика полягала у переслідуваннях, звільненнях з роботи, арештах, депортаціях, розстрілах. Однією з найчисельніших ланок інтелігенції сучасної території Сумщини, що постраждала в результаті переслідувань більшовицького режиму, було вчительство. В результаті більшовицької репресивної політики українська наука, освіта, культура втратила ряд непересічних особистостей, чим українському народу було завдано величезної шкоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Сумської області (ДАСО). – П. 221, – Оп. 1. – Спр. 453.
2. ДАСО. – П. 404, – Оп. 1. – Спр. 558.
3. ДАСО. – П. 404, – Оп. 1. – Спр. 691.
4. ДАСО. – П. 443, – Оп. 1. – Спр. 1298.
5. ДАСО. – П. 444, – Оп. 1. – Спр. 48.
6. ДАСО. – П. 7641, – Оп. 6. – Спр. 888.
7. ДАСО. – Р. 3098, – Оп. 3. – Спр. 10.
8. Очеретенко В. І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років / В. І. Очеретенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № ½. – С. 240–252.
9. Цит за: Героїзм і трагедія Холодного Яру : збірник матеріалів і спогадів / [під ред. Р. М. Коваля]. – К. : Незборима нація, 1996 р.
10. Шаповал Ю. Большевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти / Юрій Шаповал // Визвольний шлях. – 2001. – № 5. – С. 28–45.

УДК 94(116+06.05):(477.72)«18/1917»

І. Г. Гветадзе
м. Донецьк

ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Благодійність є однією з традиційних етичних і соціальних норм усіх народів, вона входить до числа основних заповідей провідних світових релігій. Тому, цілком природно, з поширенням в першій половині XIX ст. на території Російської імперії громадської благодійності невід'ємною складовою частиною цього процесу стало заснування національних благодійних товариств.

Іноземці перших поколінь прагнули зберегти свою мову, звичаї, релігію, а нерідко і громадянство тієї країни, з якої прибули. Це були купці, фабриканти, дипломати, лікарі, військові, просто біженці з земель, що

страждали від турецької неволі. Багато з них були досить заможними людьми, що дозволяло їм часом робити великі внески в розвиток міської благодійності. Але частіше їх щедрість обмежувалася рамками своєї національної чи релігійної групи, тому пожертвування насамперед вони адресували національному благодійному товариству або церкві.

Необхідно зазначити, що «іноземними», як їх часто називають у дослідницькій літературі, ці суспільства можна назвати тільки тому, що значну частину членів і споживачів їхньої допомоги становили піддані інших держав, а самі організації переважно базувалися при іноземних консульствах. Між тим багато з них об'єднували людей, органічно інтегрувалися в середу нового проживання і не бажали покидати її. Значною мірою це можна віднести до німецької громади Одеси. Тому вживання поняття «національні» по відношенню до цих товариств буде більш доречним, ніж «іноземні».

Причиною еміграції німецького населення на південь України були політичні події в Європі, тривалі війни, що вели до зубожіння простих людей, які залишали рідний край у пошуках засобів виживання або з релігійних мотивів. Метою колоністів була реалізація своїх господарчих намірів, досягнення добробуту своєї родини, і, таким чином, забезпечення себе і своїх дітей всілякими – релігійними, економічними, правовими – свободами.

В колонізації Новоросії вихідцями з німецьких земель можна виділити три етапи:

1) 1803–1806 рр. – коли були засновані Гросслібентальська група колоній під Одесою, шведські колонії під Бериславом (Херсонська область), перші колонії в Криму – Нойзацька (під Сімферополем) і Цюрихтальська (під Феодосією) групи та Кроненталь; молочанські колонії та колонії Глюкстальської групи;

2) 1808–1811 рр. – засновані католицька Кучурганська та лютерансько-католицька Березанська група поселень;

3) 1814–1823 рр. – утворені 17 бессарабських та 17 маріупольських колоній, а також 5 колоній вюртемберзьких сепаратистів [6, с. 32].

Німецькі колоністи протягом 100–150 років «перетворили голі й не використовувані тоді степи Новоросії, Криму на родючі поля, багаті сади, доходні виноградники й сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя та добробут, вони, разом з тим, допомагали зростанню добробуту всього краю і навчили співвітчизників служінню вітчизняним ідеалам і широкому благодійництву» [7, 195].

Частина німецьких переселенців влаштувалася в Одесі. У звіті одеського градоначальника контр-адмірала П. А. Зеленого за 1889 р. був виділений розділ «Благодійність» (чого не було в звітах інших міст і губерній), в якому наголошувалося: «Отрадно отметить факт стремления жителей к самопомощи. Из огромного перечня ... разного рода благотворительных учреждений, возникших и продолжающих свою деятельность на средства доброхотных дателей, необходимо придти к заключению о готовности состоятельных граждан оказывать поддержку неимущим, или же находящимся в затруднительном положении своим братьям» [10, арк. 141 зв.]. У звіті зазначалося також, що «распределение помощи в Одессе крайне неравномерно, но это обусловливается степенью достатка разнообразных национальностей одесских жителей, вследствие чего благотворительные заведения немцев и евреев, как самых богатых классов населения, располагая огромными капиталами, оказывают своим единоверцам помощь в очень широких размерах» [10, арк. 142].

Одним з перших серед них вважається Німецьке благодійне товариство, яке проіснувало в Одесі з 1846 р. до 1914 р. 10 липня 1874 р. було затверджено статут Німецького благодійного товариства, яке передбачало надавати допомогу для поліпшення морального і матеріального стану бідним німецькомовним підданам, що проживали в Одесі. Для цього планувалося: забезпечувати одягом, їжею та помешканням тих, хто не міг придбати всього цього самостійно; видавати грошову допомогу, шукати роботу і матеріали для неї; виховувати сиріт, здійснювати медичну допомогу; розміщувати людей похилого віку в богодільні; створювати притулки для тих, хто не мав житла; виділяти гроші для повернення додому [11, с. 4].

Буденні справи товариства проявлялись у тому, що вчителі безкоштовно навчали дітей, а лікарі надавали медичну допомогу, аптекарі забезпечували дешевими ліками, що свідчило про певну систему громадських відносин, спрямовану на соціальний захист місцевих жителів.

Цікаво відзначити, що, на відміну від інших національних товариств м. Одеси, очолював товариство німецький консул. І, як зазначає І. Гребцова, призначення консула на чолі Німецького благодійного товариства викликало чималі проблеми в самій німецькій громаді [1, с. 245].

Першим головою Німецького благодійного товариства став австрійський консул Л. фон Гутмансталь. Однак у 1849 р. він залишив Одесу [8]. Його наступниками стали люди, які не мали консульського звання, хоча консули німецьких держав так чи інакше брали участь у роботі

товариства. Ймовірно, це було викликано тим, що уродженці різних німецьких земель значною мірою зберігали колишнє підданство, не могли дійти єдиного рішення, яка ж з численних німецьких держав має право представляти інтереси всіх німців.

Головою Благодійного товариства на користь німців з жовтня 1849 до 1853 р. був Е. Г. Якобі, в 1854 р. цей пост перейшов до П. В. Беккеру. У середині XIX ст. беззмінним секретарем товариства був А. Гейбель, касиром – І. Ф. Менгер, який виконував також обов'язки спочатку бременського, а з 1851 р. – прусського консула.

Членами правління товариства обиралися купці, промисловці, священники. Частина щорічних звітів німецького благодійного товариства зберігається в Державному архіві Одеської області, деякі опубліковані на сторінках «Одеського вісника». Дані звітів дозволяють виявити джерела фінансових надходжень до його скарбниці. Такими були: кошти, отримані за передплатою від членів суспільства, окремі пожертви приватних осіб, доходи від благодійних концертів, лотерей та ін. Матеріали звітів Товариства дають можливість розглянути основні напрями його благодійної діяльності на основі відомостей про доходи та витрати.

У 1849 р. від 168 членів німецького благодійного товариства надійшло щорічних внесків і від 2 приватних осіб одноразових пожертвувань на суму 1430 руб. 90 коп. Доповнили цю суму повернуті позики та кошти, отримані від лотерей і відсотків з капіталу – 748 руб. 25 коп. Всього з залишком минулорічної суми товариство мало 2826 руб. З них на щомісячну допомогу, ліки, видачу паспортів, позики було витрачено 1754 руб. [9]. Залишок, який становив більше 1000 руб., свідчив про матеріальну стабільність в німецькій громаді.

Через два роки в рапорті президента німецького благодійного товариства Є. Якобі на ім'я одеського градоначальника О. Казначеева зазначалося, що в 1851 р. у товаристві нараховувалося 161 член. Витрати становили «на ежемесячные пособия 50-ти лицам 827 руб.; на единовременные пособия 594 лицам – 862 руб. 40 коп.; на пособия к выезду за границу и прочее 202 руб. 30 коп.». Разом ця сума становила 1907 руб. [2, арк. 6].

В наступному 1852 р., як і раніше надаючи матеріальну допомогу 50 особам, німецьке благодійне товариство вже могло виділити для цього 922 руб., а в 1854 р. – 954 руб. [2, арк. 7].

У середині 50-х рр. XIX ст. товариство нараховувало в своїх лавах 106 членів. Сума пожертвувань його активістів становила 974 руб. [5, арк. 64]. За матеріалами звітів Німецького благодійного товариства в даний період простежується незначне зменшення його членів; відносно ж витрат, при всіх коливаннях наприкінці 40-х рр. XIX ст., варто відзначити деяку їх стабілізацію в 50-і рр. XIX ст.

На початку 60-х рр. XIX ст. Благодійне товариство на користь німців знову очолив консул. У цей період головою товариства став Дармштадський консул Ж. Кельнер, обов'язки секретаря і скарбника виконував В. Шрайкель. Штаб-квартира товариства перебувала при німецькому консульстві.

10 липня 1874 р. було затверджено статут Німецького благодійного товариства, метою якого було «доставление средств к улучшению нравственного и материального состояния находящихся в Одессе бедных подданных германских государств» [11, с. 1]. Статут складався з 6 розділів і включав 33 параграфи. Згідно зі статутом, очолював благодійне товариство комітет, що обирався загальними зборами на 3 роки.

Умови формування і зберігання капіталу товариства були такими ж, як у інших національних товариств. У документі було сформульовано великий спектр надання різних видів допомоги. Статутом, як і раніше, передбачалося, «доставление одежды, пищи и помещения не могущим приобретать их собственными трудами, выдача денежных пособий бедным семьям, помещение престарелых и неизлечимых в богадельни и доставление неимущим средств возвратиться на родину» [11, с. 1–2].

По відношенню до дітей статут декларував «облегчение воспитания сирот и детей неимущих родителей». Іншим важливим напрямом надання допомоги співвітчизникам у статуті Німецького благодійного товариства стало «содействие к приисканию занятий или службы», і щоб така форма діяльності базувалася на міцному фундаменті – «устройство справочных мест для ищущих работу». В цілому ж основний сенс цього напрямку надання допомоги німецькій громаді зводився до «принятия мер к искоренению нищенства» [11, с. 1–2].

Товариство, як і всі національні благодійні організації того часу, що діяли при іноземних консульствах, перебувало у відомстві Міністерства внутрішніх справ. Внутрішнє діловодство Німецького благодійного товариства велося німецькою мовою.

Кошторис Німецького благодійного товариства у 1893–1894 рр. мав наступний вигляд:

Надходження у 1893 р.	Витрати у 1893 р.	Капітали у 1894 р.
2853 руб.	2913 руб.	1700 руб.

Крім Німецького благодійного товариства, існувало ще й «Общество взаимного вспоможения германским подданным, отбывшим воинскую повинность офицерами и нижними чинами». Останнє було створене у 1888 р. Воно теж підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ. У 1896 р. капітал товариства складав 1400 руб. Щорічні пожертвування склали 110 руб., щорічні членські внески становили 450 руб. [3, арк. 23].

За головною метою і формами надання допомоги зазначені товариства були схожі, і тому у 1897 р. вони об'єдналися під назвою «Благотворительное общество для германско-подданных в Одессе». В травні 1897 р. був затверджений новий статут товариства.

Згідно із статутом основні завдання Товариства полягали в наступному: «а) доставление одежды, пищи и помещения немогущим приобретать их собственными трудами и выдача в особенно уважительных случаях денежных пособий; б) содействие к приисканию занятия или службы, к приобретению для работ материала и к выгодному сбыту изделий бедных тружеников; в) доставление и облегчение способов для призрения и воспитания сирот и детей неимущих родителей; г) снабжение бедных медицинскими пособиями; д) помещение престарелых и неизлечимых в богадельне; е) устройство справочных мест для ищущих работу, столовых для снабжения пищею и приютив для бездомных ...; ж) принятие мер к искоренению нищенства; з) доставление неимущим средств возвратиться на родину» [4, арк. 8-9].

На жаль, благодійним товариствам, створеним німцями, не судилося існувати довго, з причин стала антинімецька кампанія кінця ХІХ – початку ХХ ст., досягла свого апогею в роки Першої світової війни і призвела до шорокомасштабних дискримінаційних заходів щодо німців Південної України. Зокрема, 2 лютого та 13 грудня 1915 р. на державному рівні були запроваджені заходи з ліквідації німецьких товариств, конфіскації земель і майна колоністів на півдні України. Отже, під час Першої світової значна частина німецьких організацій завмерла або припинила своє існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса : Астропринт, 2006. – 346 с.

2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 306.
3. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2120.
4. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2305.
5. ДАОО. – Ф. 457. – Оп. 1. – Спр. 50.
6. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Выпуск 1 / А. Клаус. – СПб., 1869. – 526 с.
7. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников [Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. их влияние на экономическое состояние Южной России] / К. Линдеман. – М. : Типография К. Л. Меньшова, 1917. – 228 с.
8. Одесский вестник. – 1850. – 8 апреля.
9. Одесский вестник. – 1852. – 26 января.
10. Российский государственный исторический архив. – Ф. Библиотека (I отд.: губернаторские всеподданнейшие отчеты). – Оп. 1. – Д. 60.
11. Устав немецкого благотворительного общества в Одессе. – Одесса, 1874. – 8 с.

УДК 94(477):364.122.5

Я. М. Гирич
м. Глухів

ПЕРЕГЛЯД ЖИТЛОБУДІВНОЇ ПОЛІТИКИ В УРСР У СЕРЕДИНІ 1950-х РОКІВ

Перша половина 1950-х рр. характеризувалась низькою увагою партійно-державного керівництва та радянських планових органів до проблем житлового будівництва та функціонування українських міст. Питання містобудування, житлово-цивільного будівництва та розвитку житлово-комунальної сфери не мали пріоритетного значення в УРСР та Радянському Союзі в цілому. Зміна політичного керівництва СРСР призвела до коригування акцентів розвитку народногосподарського комплексу країни в бік зменшення домінуючої ролі підприємств «групи А». Невдовзі серед пріоритетів нового партійно-державного керівництва Радянського Союзу опинились питання містобудування та житлового будівництва.

Основою радянської містобудівної політики стала концепція «нового урбанізму», головним ідеологом якого став швейцарський архітектор, засновник архітектурних напрямів функціоналізму та раціоналізму Шарль Ле Корб'юзьє, який на початку 1930-х рр. виконав декілька архітектурних проектів на замовлення радянської сторони. Архітектор розглядав містобудування як засіб соціальних перетворень. Головним елементом у плануванні міст стало географічне середовище. Було переглянуто саме поняття міста та виділено його основні функції: місце проживання, праці, освіти, пересування. Найважливішим об'єктом міста стали вважати багатоквартирний житловий будинок, а його продовженням у просторі – об'єкти побутової та транспортної інфраструктури.

Кореляція державної політики стосовно житлового будівництва відбулась у 1954 р. коли ЦК КПРС та РМ СРСР ухвалили постанову «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей» якою передбачалось створення підприємств по виготовленню і широкому застосуванню збірних блочних і великопанельних конструкцій. Після цього розпочалась принципова переорієнтація у житловому, цивільному та промисловому будівництві. Зроблено акцент на спорудженні будівель «без надмірностей» [1, с. 198]. Відповідно до постанови ЦК КПУ і РМ УРСР від 22 вересня 1955 р. будівництво житлових і культурно-побутових споруд повинно здійснюватись тільки за типовими проектами, за індивідуальними – лише з погодження Держбуду УРСР, а у Києві – Київського міськвиконкому.

Основи містобудівної політики було закладено Директивами ХХ з'їзду КПРС щодо шостого п'ятилітнього плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 роки, де було передбачено побудувати за рахунок державних коштів близько 205 млн. м² житлової площі, що вдвічі перевищувало об'єми житлового будівництва попередніх п'яти років [3, с. 5]. Згідно з директивами ХХ з'їзду по новому шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства одним з пріоритетних напрямів було названо розширення житлового будівництва [2, с. 4]. Зниження його вартості не менше ніж на 20% стало запорукою реалізації амбіційних планів. Здешевлення пропонували здійснити за рахунок широкого застосування типових проектів, втілення індустріальних методів роботи, зниження вартості готових виробів і деталей заводського виробництва а також недопущення «архітектурних надмірностей» та скорочення строків будівництва [7, арк. 1-5]. Планувалось в містах, робітничих селищах, смт та сільській місцевості за рахунок коштів держбюджету спорудити житлові будинки загальною площею приблизно 205 млн. квадратних метрів по всьому СРСР.

Грудневий Пленум ЦК КПРС (грудень 1956 р.) переглянув деякі показники розвитку економіки країни, вказавши на необхідність пошуку додаткових коштів на житлове будівництво [3, с. 5]. Передбачалось стимулювання приватної забудови та допомога з боку держави згідно програми колгоспного кредитування [5, с. 311–313]. Основним документом, що регламентував політику містобудування в Україні наприкінці 1950 та на початку 1960-х років стала спільна Постанова ЦК КПУ та РМ УРСР від 24 серпня 1957 року № 988, прийнята у відповідності до союзної Постанови «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» від 31 липня 1957 року [6, с. 476–479]. В постанові було звернено увагу на незадовільний стан

забезпеченості населення УРСР житлом, систематичне невиконання планів по введенню в експлуатацію житла та визнання згаданого наслідком серйозних хиб; потребу стимулювання індивідуального будівництва; необхідність перебудови управління промисловістю [4, с. 3–23]. Серед причин низьких темпів житлового будівництва називались низька забезпеченість будівельними матеріалами та повільне впровадження прогресивних збірних залізобетонних конструкцій. Житлове будівництво визнавалось одним з найголовніших завдань партійних, радянських, господарських та профспілкових організацій.

Після декларативної частини йшли безпосередні рішення, зокрема передбачалась ліквідація нестачі житла впродовж наступних 10–12 років; промисловим підприємствам та господарським організаціям надавалось право приступати до спорудження житлових будинків, за умови наявності 25% кошторисних витрат; планувалось силами проектного інституту «Діпроміст» закінчити розробку генеральних планів українських міст; найбільш економічно доцільним було встановлено прийняття за основу забудови міст будівництво 4–5 поверхових будинків, для невеликих міст – 2–3 поверхові; заплановано організацію виготовлення малогабаритних меблів та вбудованого кухонного обладнання для квартир нового типу.

Важливою частиною постанови стали заходи, присвячені організації у великих містах домобудівельних комбінатів для спорудження житлових будинків зі збірних залізобетонних конструкцій починаючи з 1959 р.; забезпечення виробництва автоматичних ліній, застосування у житловому будівництві типових економних проектів; збільшення виробництва будівельних матеріалів – стінових матеріалів (цегли, черепашнику, бетонних і силікатних блоків), бутового каменю, щебеню, вапна, гіпсу, скла, вікон, дверей, паркету, азбестошиферу, гіпсової штукатурки, лінолеуму, емалевих фарб, сантехніки.

Отже, головним завданням стало досягнення значного щорічного зростання житлового фонду, для того щоб у 10-12 річний термін покінчити з нестачею в країні житла. Житлове будівництво відтепер позиціонувалось як одне з основних завдань діяльності раднаргоспів та виконкомів місцевих рад, ставши таким чином стратегічно важливим аспектом діяльності держави. Вони мусили відтепер не лише дбати про державне будівництво, а слідкувати за всіма його видами. Для успішного виконання поставленого завдання передбачалось укрупнення будівельних трестів та стимуляція результатів проведенням соціалістичного змагання. Було проголошено проведення

будівництва лише за типовими проектами, заселення однієї сім'ї в квартиру. Забудова вільних територій житловими масивами ставала новою та перспективною формою будівництва. Планувалось широке залучення багатьох галузей економіки УРСР для розширення виробництва та застосування принципово нових будівельних матеріалів та обладнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 198.
2. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960 годы. – М., 1956. – С. 4.
3. Жилищное законодательство СССР и УССР / [общ. ред. Ландкофа С.Н.] – К. : Госстройиздат УССР, 1957. – С. 5.
4. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К. : Політвидав України. – 1957. – № 12. – С. 3–23.
5. Історія народного господарства: у трьох томах, чотирьох книгах / [гол. ред. Лукінов І. І.] – Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті роки) – Книга друга: Соціалістична економіка в 60–80-ті роки / [відп. ред. Дерев'янкін Т. І.] – К. : Наукова думка, 1987. – С. 311–313.
6. Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР. – Т. 11. – Розділ XII: Законодавство про капітальне будівництво. – К. : Політвидав України. – С. 476–479.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5316. – Арк. 1-5.

УДК 930(47+57)«192/198»:94(477)«16»

Є. С. Горб
м. Маріуполь

РУШІЙНІ СИЛИ ТА ЗАВДАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 40–80-х РР. ХХ СТ.

В історії Національно-визвольної війни існує ряд питань, які до сьогоднішнього часу не є остаточно вирішеними та породжують навколо себе безкінечні дискусії. До цієї групи питань відносяться й проблеми рушійних сил і завдань війни, а також проблеми типології цього явища в історії України. Сучасна історична наука не в змозі вирішити ці питання, без врахування досвіду їх вивчення попередніми поколіннями вчених-істориків. У зв'язку з цим, великий інтерес становить дослідження того, як висвітлювалися вищезначені проблеми радянською історіографією.

Радянська історіографія рушійних сил та завдань Національно-визвольної війни до сьогодні не були предметом спеціального дослідження. Однак окремі сучасні українські дослідники розглядали певні питання, що дотичні до обраної нами проблематики. Зокрема, І. Заболотна, О. Удод та А. Шевченко проаналізували висвітлення подій

Національно-визвольної війни у працях І. Крипякевича та М. Петровського [5; 13]. Історіографію хронологічних меж війни досліджує В. Романцов [12].

Мета статті – проаналізувати висвітлення рушійних сил та завдання Національно-визвольної війни українського народу радянськими істориками 50–80-х рр. ХХ ст.

Головною рушійною силою Національно-визвольної війни, згідно з вступною статтею до збірки документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией», виступило селянство. Війна отримала великий розмах, завдячуючи саме тому, що селянство було основним і найбільш пригніченим класом феодального суспільства. Ця теза підкріплювалася і тим фактом, що основна маса козацтва складалася з біглих селян [1, с. XVI].

У працях В. Голобуцького, виданих в 1954 р. також зазначається, що головною і вирішальною силою війни було пригноблене селянство, разом з яким виступали широкі маси козацтва і міського населення [3, с. 31–32; 2, с. 224]. У монографії, присвяченій особистості Б. Хмельницького, цей перелік розширено за рахунок нижчого духовенства і дрібної української шляхти. Участь шляхти пояснюється її невдоволенням національним і релігійним гнітом. Автор вказує на її прагнення порвати з економічною залежністю від магнатів і зміцнити своє економічне становище за рахунок шляхетських маєтностей. В. Голобуцький акцентує увагу також на прагненні української шляхти стримати порив селян, бо він входив у протиріччя з їхніми класовими інтересами [3, с. 32–33].

Концепція висвітлення рушійних сил В. Голобуцьким, не дивлячись на свою стандартність, характерну для всієї радянської історіографії все таки є досить оригінальною і своєрідною. Показуючи неоднорідність і численні протиріччя в станах козаків і міщан історик тим самим підводить до тези, що ні козацтво, ні міщанство не могло виступати в якості головної рушійної сили Національно-визвольної війни – нею могло бути тільки селянство. Оригінальність полягає в самому способі доведення цієї головної тези, шляхом виключення попередніх варіантів.

Євген Яцкевич, вказуючи на провідну роль селянства у Національно-визвольній війні, разом з цим відзначає і консолідуючу роль Запорозької Січі, в якій з селянських загонів організовувалось козацьке військо [14, с. 12].

Яскравим прикладом крайнощів, до яких доходила радянська історична наука, висвітлюючи рушійні сили війни є праця В. І. Легкія. У передостанньому, четвертому розділі монографії наводиться авторська теза, що основною (за чисельністю) масою народної армії було селянство (це є

безумовний факт, що підтверджується і сучасними істориками) [8, с. 160], проте далі справа доходить до абсурду: в заключному слові до монографії, автор проголошує, що пригнічене українське селянство було найбільш послідовним (!) і вирішальним класом з усіх класів українського суспільства. Смішним виглядає і твердження історика, що селянство допомогло Б. Хмельницькому підвищити боєздатність його армії [8, с. 173–174]. Насправді, протягом всієї війни селянство було дестабілізуючим фактором у національно-визвольній боротьбі. Серед інших верств населення, що піднялися на боротьбу, історик називає городян, козацтво, козацьку старшину й дрібну українську шляхту [8, с. 173].

Надзвичайно цікавою й оригінальною, порівняно з попередниками є концепція рушійних сил, яку висував І. П. Крип'якевич. Він поділяв усі верстви, що взяли активну участь у Національно-визвольній війні на дві великі групи: заможні класи і народні маси. До народних мас історик відносив селян, основну масу козаків, незаможне населення міст і містечок, а до заможної групи відносилась міщанська верхівка. Оригінальність концепції історика полягає в тому, що головною консолідуючою силою, що змогла об'єднати всі вищеназвані верстви вчений вважав козацьку старшину, а точніше нижчу його гілку – сотників і отаманів. Вирішальну роль у війні старшині забезпечили зв'язки з кожною пригніченою шляхетською адміністрацією верствою [7, с. 62–64].

За висвітленням завдань національно-визвольної боротьби праці радянських істориків, умовно можна поділити на дві групи: представників класичної, так званої «партійної» концепції висвітлення і представників комбінованої концепції. Перша група чисельно є переважаючою. Серед завдань національно визвольної боротьби автори цієї групи праць називають визволення України від гніту Речі Посполитої і возз'єднання з Росією, з своїми незначними стилістичними відмінностями. До цієї групи можна віднести вступну статтю до «Воссоединения Украины с Россией», окремі праці В. О. Голобуцького, науково-популярну брошуру Євгена Яцкевича, монографії В. В. Грабовецького, І. П. Крип'якевича, В. І. Легкія. У цих працях наводиться сформульована вище штампова «партійна» формула. В деяких працях одна з її складових не зазначалася [1, с. XVII; 2, с. 224; 14, с. 5; 8, с. 3; 4, с. 3; 7, с. 62]. Яскравим прикладом другої групи праць можна назвати популярну брошуру В. Голобуцького. На самому початку історик подає загальноприйнятту формулу [3, с. 3], значно конкретизуючи і диференціюючи завдання національно-визвольної боротьби по тексту. Автор стверджував, що

кожний стан українського суспільства, який взяв участь у війні висував свої завдання. Селянство – визволення України від іноземного поневолення і соціального гніту феодалів-кріпосників, дрібна шляхта – порвати свою залежність від магнатів і зміцнити своє економічне становище за рахунок їх маєтностей [3, с. 31–32].

Стосовно визначення типології війни також існують декілька точок зору, До першої категорії можна внести праці, автори яких вживають термін «визвольна війна» (М. Н. Петровський, О. К. Касименко, вступна стаття до «Воссоединения Украины с Россией», частина праць В. О. Голобуцького, І. П. Крип'якевич) [10, с. 257; 6, с. 68; 1, с. XVI; 3, с. 3; 2, с. 224; 7, с. 405]. Частина авторів притримувалася терміну «народно-визвольна війна» (В. В. Грабовецький, В. І. Легкій, М. Марченко, Є. Яцкевич) [9, с. 3; 8, с. 3; 4, с. 3]. «Національно-визвольною», називає війну В. І. Пічета [11, с. 3].

Отже, підсумовуючи висвітлення рушійних сил, завдань, а також типології національно-визвольної боротьби радянською історіографією можна зробити висновок, що починаючи з середини 50-х рр. ХХ ст. характеристика цих проблем в радянській історичній літературі набула вигляд жорсткого штампу, якій безроздільно панував в радянській історичній науці до самого кінця 80-х рр. Яскравим прикладом класичної «штампової» формули є вступна стаття до археографічного збірника «Воссоединение Украины с Россией». Проте варто відзначити, що деякі (незначні) відмінності все ж таки мали місце.

Досліджувана проблема має широкі перспективи подальшого вивчення. Варто проаналізувати погляди радянських дослідників щодо причин, хронологічних меж та періодизації Національно-визвольної війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воссоединение Украины с Россией: документы и матер. : [в 3-х т.]. – М. : Наука, 1953. – Т. 1. – 585 с.
2. Голобуцкий В. А. К вопросу о дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого за воссоединение Украины с Россией / В. А. Голобуцкий // Исторические записки. – Вып. 47 / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М. : АН СССР, 1954. – С. 224–258.
3. Голобуцький В. О. Богдан Хмельницький – великий син українського народу / В. О. Голобуцький. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 100 с.
4. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. / В. В. Грабовецький. – К. : Наук. думка, 1972. – 192 с.
5. Заболотна І. М. До питання про археографічно-історичну спадщину І. Крип'якевича з історії Хмельниччини / І. М. Заболотна // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 314–327.
6. Касименко О. К. Розробка й висвітлення основних етапів історії України / О. К. Касименко // Наук. зап. Ін-ту Історії України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 3. – С. 63–77.

7. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – [2-е вид., виправл і доп.]. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.
8. Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов / В. И. Легкий. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 176 с.
9. Марченко М. Борьба России и Польши за Украину (1654–1664 гг.) / М. Марченко. – К. : АН УРСР, 1941. – 116 с.
10. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) (фрагмент) / М. Петровський // Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів / Упоряд., авт. передм. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Україна, 2003. – С. 257.
11. Пичета В. И. Казацкое государство на Украине (XVII–XVIII вв.): Стенограмма лекции, прочитанной 31 марта 1945 год / В. И. Пичета. – М. : Объединение государственных издательств при СНК РСФСР, 1945. – 21 с.
12. Романцов В. Проблема хронологічних меж Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. у вітчизняній історіографії / В. Романцов // Схід. – 2011. – № 3 (110). – С. 108–111.
13. Удод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): Життя і творчий шлях історика / О. А. Удод, А. Ю. Шевченко. – К. : Генеза, 2005. – 192 с.
14. Яцкевич Є. Визвольні походи Богдана Хмельницького на західні землі України / Є. Яцкевич. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1954. – 36 с.

УДК 902.2(477.52)(045)

Р. О. Гордієнко
м. Суми

ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ с. ЗАПСІЛЛЯ

У 2011 р. виявлено багатощарове поселення доби бронзи. Воно розташоване у верхній течії р. Псел біля с. Запсілля Краснопільського району Сумської області. За аналізом керамічного матеріалу його можна віднести до періоду середньої бронзи (середньодніпровська та бабинська культури). Пам'ятки середньодніпровської та бабинської культур в цій частині нашої області практично не вивчалися, а розкопки поселень не проводилися. Враховуючи зазначене вище, дане поселення і матеріали з нього є особливо цікавими і актуальними.

Мета статті – вивчити і проаналізувати керамічний матеріал з нововиявленого поселення Запсілля-3.

Завдання – на основі аналізу керамічного матеріалу визначити культурну приналежність поселення Запсілля-3, хронологічні рамки його існування.

В добу бронзи на території нашого краю побутувало не менше 6 археологічних культур. Їх дослідження особливо активно велося в першій половині ХХ ст., коли було відкрито ряд культур і досліджено низку пам'яток.

В різний час дослідженнями пам'яток на території нашого краю займалися С. С. Березанська, В. А. Іллінська, Я. М. Морачевський,

М. Я. Рудинський, Д. Я. Телегін.

Дослідження пам'яток серельної бронзи на території нашого краю почалося в першій половині ХХ ст.

Під час дослідження стоянки Мис Очкинський М. В. Воеводський відзначив наявність на багатьох місцевих пізньонеолітичних стоянках фрагменти посудин, близькі за формою до середньодніпровських, що на його думку вказує на зв'язок з місцевим неолітом. І. І. Артеменко всі пам'ятки, розташовані на лівобережжі Середнього Дніпра, а також на Десні та Сеймі відносить до пізнього етапу. Але обидва автори зважаючи на різне датування пам'яток, вважають середньодніпровську культуру місцевою за походженням.

Значну кількість пам'яток доби бронзи було відкрито у 1950 р. Сейминсько-слов'янською експедицією ІА АН УРСР, яка проводила розвідки по берегах Сейму в межах Путивльського району.

Після розкопок на поселенні Волинцеве у 1957 С. С. Березанська виділила як самостійну культуру багатоваликової кераміки (бабинська).

На території Сумщини пам'ятки досліджували переважно в басейнах Десни, Сейму, Сули.

На жаль, на цьому дослідження і вивчення пам'яток доби бронзи на території нашого краю практично припинилися.

Влітку 2011 р. біля с. Запсілля Краснопільського району Сумської області було виявлено нове поселення доби бронзи. В околицях с. Запсілля на сьогодні відомо дві пам'ятки, представлені багат шаровими поселеннями. Поселення Запсілля-3 розташоване за 4 км на захід від північної околиці села, на правому березі р. Псел і займає високий мис корінного берега.

За розташуванням поселення відноситься до групи пам'яток з «високою» топографією.

Через те, що поверхня мису засаджена лісом, культурний шар поселення зазнав сильних руйнувань. На вершині мису в місцях пошкоджень поверхні дикими кабанам було зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду. Більшість виявленого матеріалу зосереджувалась на площі 50x50 м у сх. частині поселення.

Весь керамічний матеріал складається з 6 фрагментів вінець і 36 стінок, з яких лише 2 без орнаментів. Його можна розділити на дві групи за культурними і типологічними ознаками.

Більшу групу становлять фрагменти 3 вінчиків та 27 стінок, виготовлені з глини, до якої додавався крупно та дрібнозернистий пісок, а

також дрібний шамот. Кераміка переважно червоно-сірого кольору, добре випалена, її поверхня ретельно заглажена.

Два з трьох вінчиків належать одній посудині. Вони злегка відігнуті назовні та орнаментовані штрихованими трикутниками під вінчиком та рядом відбитків палички по плічку.

Іншим є третій фрагмент вінчика. Він високий, прямий і орнаментований горизонтальними відбитками шнура, що утворюють паралельні лінії. Між другою і третьою лініями розташований ряд нанесених круглою паличкою наколів, що з середини утворюють перлини. Також по зрізу вінчика є орнамент у вигляді зигзага з відбитків палички.

Серед фрагментів стінок один має орнамент з відбитків палички по плічку та косих прокреслених ліній і належить до посудини з описаним вище відігнутим вінчиком. Два фрагменти орнаментовані горизонтальними відбитками шнура, що утворюють паралельні лінії, а всі інші фрагменти прикрашені комбінаціями з прямих і косих прокреслених ліній. За складом тіста, формами та орнаментациєю, дані матеріали можна віднести до середньодніпровської культури.

Другу групу кераміки складають 2 фрагменти вінчиків і 8 – стінок. Вони червоно-чорного кольору, виготовлені з глини із домішками дрібного піску, добре заглажені й випалені.

Один з фрагментів вінчиків – короткий, прямий. Він орнаментований двома горизонтальними рядами коротких правосторонніх косих відбитків зубчатого штампу, а нижче, по плічку, косими лівосторонніми прокресленими лініями. Між рядами відбитків штампу на шийці посудини добре помітні сліди заглажування. Другий фрагмент вінчика високий прямий, прикрашений наліпним розчленованим валиком. Три фрагменти стінок орнаментовані прокресленими лініями, що утворюють сітку. Один фрагмент прикрашений наліпним розчленованим валиком та прокресленими лініями, що нижче утворюють горизонтальну ялинку. Ще чотири фрагменти орнаментовані комбінаціями з прокреслених ліній. На одному неорнаментованому фрагменті є круглий отвір – сліди ремонту посудини.

За складом тіста, формами та орнаментациєю, дані матеріали можна віднести до бабинської (багатоваликової) культури.

Ще є 4 невиразних фрагменти стінок, культурну приналежність яких складно визначити.

Кераміка – найбільш масовий матеріал на поселеннях і саме вона виступає основним індикатором при датуванні пам'яток.

Керамічний матеріал з поселення Запсілля-3 має багато спільних рис за технікою виготовлення, формами і орнаментом з посудом поселень Ісковщина, Дубровка, Княжа Гора, Ходосовичі, Долинка, які дослідники (І. І. Артеменко, С. С. Березанська, М. М. Бондар, К. П. Бунятян та ін.) відносять до пізнього етапу середньодніпровської культури [1, с. 37–42]. Пам'ятки цієї культури на Верхньому Дніпрі, лівобережжі Середнього Дніпра, а також на Сеймі І. І. Артеменко також датує пізнім етапом (2200–1400 рр. до н. е.) [2, с. 316].

До пізнього типу пам'яток середньодніпровської культури можна віднести й поселення Запсілля-3.

Особливо цікавими є фрагменти з валиковою орнаментациєю виявлені на цьому поселенні. Серед пам'яток середньодніпровської культури відома група поселень, на яких керамічний комплекс яких включає велику, або меншу кількість типової багатоваликової кераміки. М. М. Бондар вважає, що це явище зустрічається не в якому-небудь одному районі, а на всій території поширення середньодніпровської культури: Кирилівські висоти під Києвом, Княжа Гора, Канів-4, Пилипенкова Гора і багато інших [5, с. 20–23].

У другій чверті II тисячоліття до н. е. на величезних просторах Східної Європи та на Кавказі зникають численні та різноманітні культури шнурової кераміки й з'являються нові культурні утворення періоду середньої бронзи, а серед них поселення, ознакою яких стає своєрідна кераміка, прикрашена орнаментами, утвореними багатьма валиками.

Ареал її поширення включає й Сумську область. На поселенні біля с. Волинцеве в урочищі Городок було розкопано 4 житла, заглиблених на 0,8–1 м, що дало змогу С. С. Березанській відзначити нове культурне явище в бронзовому віці, пізніше виділене в окрему культуру багатоваликової кераміки (бабинську) [3, с. 26–29]. Порівняно з епонімним поселенням Бабине III, керамічний матеріал волинцевського поселення вирізняється своєю відмінністю в орнаментациї посуду. Тут домінують орнаменти паркетної будови, виконані у прокресленій техніці, смуги з навкіс нанесених трикутних схем. У цьому дослідники вбачають певну спадщину, отриману від попередніх культур, однією з яких була середньодніпровська [2, с. 339–340].

Подібні до волинцевських спільні риси в техніці виготовлення та орнаменталізації посуду простежуються і в керамічному комплексі з поселень Запсілля-3 і Миропілля-7, що розташовані на Пслі [4, с. 23].

У вивченні середньодніпровської, а особливо бабинської культури доби бронзи в Україні залишається ще багато невирішених, дискусійних питань. Підґрунтям для їх з'ясування може стати накопичення якомога більшої джерельної бази, археологічні дослідження різних категорій пам'яток цих культур в усіх регіонах їх поширення. Важливе місце серед них можуть зайняти пам'ятки р. Псел, поки що практично не досліджувані.

Навіть невелике побіжне, часткове обстеження території с. Запсілля та його околиць на лівому та правому берегах р. Псел, здійснене у 2011 р. дало багато цікавих керамічних матеріалів доби бронзи. Особливо цікавими є матеріали середньодніпровської та бабинської культур з поселення Запсілля-3 про які йшлося вище. Через відсутність датуючих речей і поверховість досліджень, чітко визначити хронологічні рамки існування поселення Запсілля-3 неможливо. Проте на основі вивчення техніки виготовлення ліпного посуду, його орнаменталізації, можна провести попереднє датування пам'ятки і віднести її до пізнього етапу середньодніпровської культури з елементами бабинської (культури багатоваликової кераміки), відображаючи певний період у формуванні останньої. Вважаємо, що більш ретельне і суцільне обстеження цього і сусідніх районів може дати нові цікаві матеріали не лише з історії нашого краю в добу бронзи, оскільки пам'ятки середньодніпровської культури в басейні Псла практично не вивчалися, а розкопки поселень цього періоду не проводилися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко И. И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР / И. И. Артеменко // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М., 1987. С. 35–42.
2. Археологія Української РСР : в 3 т. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1971. – 449 с.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанська – К. : Наукова думка, 1982. – 212 с.
4. Гордієнко Р. О. Поселення зрубної культури с. Миропілля / Р. О. Гордієнко // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29–30 жовтня 2009 р.) – Суми : Вид-во СумДПУ ім А. С. Макаренка, 2009. – С. 23–27.
5. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / [Березанська С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.]. – К. : Наукова думка, 1986. – 166 с.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919–1920 РР.)

Прихід Директорії УНР до влади не приніс спокою українському суспільству. 1919 рік був одним із найтяжчих в історії України. Директорія опинилась у скрутному становищі. Вона, як і політичні сили, що підтримали її в боротьбі проти гетьмана П. Скоропадського, не мала чіткої програми державно-національного відродження. Все це призводило до нескінчених суперечок і з'ясувань стосунків між політичними течіями і окремими лідерами. Представники політичних сил з перших своїх кроків виявили різні підходи до організації влади в Україні. Одні з них відстоювали парламентську форму влади, інші – були прихильниками радянської системи. Відновлення Директорією УНР вороже зустріла Антанта. Вона продовжувала сприймати Україну як частину небільшовицької єдиної і неділимої Росії. Цим принципом керувались держави Антанти, висадивши у грудні 1918 р. свої війська в Одесі на підтримку білогвардійського руху. Уряд Директорії і політичні сили України вирішували, з ким їм єднатися: із західною демократією проти більшовиків, чи з більшовиками проти Антанти. Пошуки зовнішньополітичної орієнтації розкололи українців на декілька таборів. Внаслідок цього з'являються конфліктні ситуації, загострюються стосунки між політичними лідерами та їх прихильниками. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила стан війни з Радянською Росією. З цього часу вона почала шукати союзників по боротьбі з більшовиками. Переговори з Францією були дуже важкими. Директорія виступила з проханням прийняти Україну під свій протекторат. Однак французькі війська, що були розпропаговані більшовиками, вимушені були залишити Миколаїв, Херсон, Одесу. Орієнтація Директорії УНР на союз із Антантою зазнала краху.

Одночасно з переговорами в Одесі з представниками французького окупаційного корпусу, К. Мацієвич, Міністр закордонних справ в уряді С. Остапенка, за дорученням С. Петлюри, спрямував свої зусилля на досягнення порозуміння з поляками як з потенційними союзниками. Перший його контакт з польською стороною відбувся в лютому 1919 року. В Одесі він мав зустріч з польським представником при антантівському штабі Б. Кутіловським, який дав зрозуміти, що Польща готова підтримувати боротьбу України з більшовиками за умови припинення воєнних дій і

виведення українських військ з Галичини, а також зміни політики УНР стосовно польської меншини на Правобережжі. Польська сторона отримала від К. Мацієвича згоду на вирішення справи шляхом переговорів у Варшаві [6, с. 241].

З цією метою до Варшави навесні 1919 р було відправлено місію на чолі з полковником Б. Курдиновським, документ про повноваження якому підписав безпосередньо К. Мацієвич [1, с. 169].

Угода, підписана Б. Курдиновським, крім обурення в українських кругах, мала величезні негативні наслідки для УНР. І. Падеревський – голова уряду РПП, посилаючись на неї, на конференції в Парижі 5 червня 1919 року наполягав на визнанні Східної Галичини в складі Польщі [2, с. 269; 3, с. 9; 7, с. 351–352]. Для підтвердження правомірності своїх домагань, поляки привезли на конференцію Б. Курдиновського, як представника України, «що вже підписав перемир'я від імені всієї України» [8, с. 308].

Українські політики й історики не мають єдиної думки з приводу дій як К. Мацієвича, так і Б. Курдиновського. Більшість схиляється до того, що Б. Курдиновський, скориставшись не досить чітко окресленими повноваженнями, порушив інструкції, перевищив їх і підписав з поляками угоду. І. Мазепа був упевнений, що повноваження Б. Курдиновського були невдало зредаговані К. Мацієвичем і це дало змогу використати їх на власний розсуд [5, с. 362]. Тієї ж думки дотримувався О. Доценко, вважаючи, що «...п. Курдиновський мав відвагу превисити свої повноваження» [3, с. 9].

В. Соловйова твердить, що саме міністр К. Мацієвич «надав повноваження дипломатичній місії» [10, с. 36], очолюваної Курдиновським.

На думку І. Нагаєвського, Б. Курдиновський повинен був інформувати поляків про стан справ на Україні, але не укладати жодних угод. Він вважав, що Б. Курдиновський був втягнутий до інтриг І. Падеревським, якому вигідно було вважати його повноважним представником Українського уряду [8, с. 307–308]. П. Мірчук наводить тогочасну реакцію уряду УНР на підписаний договір «України з Польщею», як на «безвідповідальний вчинок приватної людини» [7, с. 351–352]. Д. Скляренко наголошує, що Б. Курдиновський виявився випадковою, непідготовленою для такої відповідальної місії людиною [9, с. 118]. В. Яблонський навпаки схильний вважати, що Б. Курдиновський отримав від К. Мацієвича «досить великі повноваження», чим і скористався в повній мірі [14, с. 91]. «К. Мацієвич діяв на свій розсуд, відправляючи Б. Курдиновського

до Польщі, і причина тому – непорозуміння між Директорією і урядом С. Остапенка» – писав С. Литвин [4, с. 258].

Більш зваженою і конструктивною, на нашу думку, є позиція історика В. Матвієнка. «К. Мацієвич наприкінці лютого 1919 року, – зазначає він, – давав в Одесі усні інструкції Б. Курдиновському на підставі порозуміння з С. Петлюрою, який погоджувався тоді на значні територіальні поступки Польщі, але не таких обсягів, як це було визначено в угоді від 24 травня. Можливо й те, що в тодішній критичній ситуації К. Мацієвич перебільшив міру поступливості Головного Отамана, а Б. Курдиновський, зі свого боку, пішов далі інструкцій міністра закордонних справ УНР». На доказ легітимності дій Б. Курдиновського, наводиться витяг з повноважень українського посланця: «Урядом Директорії надаються всі права з метою вступити в дипломатичні відносини з представниками Польської республіки для обговорення і підписання угод і встановлення зв'язку між Урядом Української республіки і Урядом польської республіки».

В. Матвієнко зробив наступні висновки, з якими важко не погодитися:

1. Міждержавний договір з 8-ми пунктів, укладений Б. Курдиновським, практично тотожний договору між Польщею та УНР 1920 року.

2. Курдиновський діяв практично в умовах повної ізоляції від уряду УНР, що може пояснювати його самоуправство.

3. На момент укладання договору (24 травня 1919 року) К. Мацієвич вже не був міністром закордонних справ УНР [6, с. 241, 244].

Свідченням ізоляції Б. Курдиновського і, можливо, вимушеної необхідності діяти на свій розсуд, є телеграма від 28 липня 1919 р., знайдена автором у Центральному державному архіві вищих органів влади України, в якій він просить «прислати когось довіреного для розмови і бажав би дістати інформації» [11, арк. 3].

В Центральному державному архіві вищих органів влади України автор знайшла також службову записку К. Мацієвича датовану лютим 1921 р., в якій останній, посідаючи посаду Голови дипломатичної місії УНР в Румунії, давав пояснення щодо особи Б. Курдиновського Міністерству закордонних справ УНР. Справа в тому, що сам Б. Курдиновський в той час з невідомих причин продовжував вважати себе дипломатичним представником Директорії УНР і, використовуючи документ повноважного делегата УНР, звернувся 20.09.20 р. з листом до Міністра закордонних справ УНР, з листом, в якому проаналізував тодішню міжнародну ситуацію і досить вірно окреслив перспективи російсько-українських відносин, тобто

переговори українських дипломатів з П. Врангелем на предмет можливого союзництва в боротьбі з більшовиками. На вимогу Міністерства подати відомості «про урядову і громадську діяльність у Варшаві» Б. Курдиновського [12, арк. 1-3]. К. Мацієвич відповідав: «Маю за честь довести до вашого відома, що я не маю ніяких інформації про загальну діяльність п. Курдиновського за винятком тих, про які я вже не раз подавав до відома Міністерства Закордонних справ, власне: Пана Курдиновського запросив на службу мій замістник по Місії Директорії в Одесі п. Бачинський за час моєї відсутності, коли я від'їхав до Проскуріва з персональним докладом Уряду і Директорії. По моему поверненню до Одеси я призначив п. Курдиновського урядовцем для особливих доручень і прикомандірував його для супроводу Посольства Річі Посполитої, яке під час евакуації Одеси повертало до Варшави на чолі з Польським послом п. Кутіловським. Неяких уповноважень представницького характеру йому дано не було, що було також відомо і Польському послу в м. Букарешті, графу Скшінському, який мені про це висловився з жалем, при першим моїм побаченню. Я, власне, вважаю п. Курдиновського людиною здібною і добрим робітником, але, вважаю, здатним до перевищення своїх уповноважень» [12, арк. 4].

Чим закінчилися поневіряння Б. Курдиновського Європою невідомо. Не зрозуміло, чому він після відмови Директорії УНР від підписаною ним угоди з Польщею 1919 р., яка фактично призвела до відмови від нього самого, продовжував вважати себе дипломатичним представником УНР і продовжувати надавати інформацію МЗС Директорії УНР. На нашу думку, і Б. Курдиновський, і К. Мацієвич, стали заручниками демагогічно налаштованих політиків, які не зуміли оцінити реальну ситуацію, в якій знаходилася Директорія УНР, поступитися своїми ідеологічними принципами на користь боротьби за незалежність України ділом, а не словом. Як відомо, договір Директорії УНР з Польщею було підписано у 1920 р., але втрачений час не дав змоги уряду С. Петлюри повернути владу в Україні.

В якості висновка дозволимо собі навести оцінку О. Шульгина тогочасних подій, яка враховувала загальний напрям зовнішньої політики Директорії на зближення з Польщею у 1920 р., початком якої він вважав договір, підписаний Б. Курдиновським. На жаль, прозріння до більшості тогочасних українських політиків прийшло тільки в еміграції. «Що справді мав робити... Симон Петлюра? Україна горіла ще в огні страшних повстань, все кипіло і чекало тільки зорганізовуючої сили? Чи міг тоді провідник держави нашої відмовитись від нової можливості знов кинутись у бій за визволення

батьківщини? Хто пропонував йому спілку? – Поляки, історичні вороги України, ті, що вчора бились за Львів... Чи можна було йти з ними разом? Це була ціла революція в українському світогляді. Але де ж інший вихід із становища? Хто запропонував інший план? Який план? Лишатись оточеним ворогом з усіх боків як у 1919 році, це значить на віки покласти край над визволенням України. Історія поставила перед українським провідом запит: Захід чи Схід? – Петлюра обрав Захід і мав повну рацію» [13, с. 25].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Т. Українська революція і державність / Бевз Т., Веденєєв Д., Гошуляк І., Коріненко П., Солдатенко В. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 247 с.
2. Верига В. За межами Батьківщини : Зб. наук. ст. і доп. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 269.
3. Доценко О. Літопис Української революції : Матеріали й документи до історії Української революції / О. Т. Доценко. – Львів, 1924. – Т. 2. – Кн. 5. – 1917–1923. – 400 с.
4. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 рр. / С. Литвин. – К. : «Аквілон прес», 2000. – С. 251.
5. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921; Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія (Ч. 1); Кам'янецька доба (Ч. 2). – Д. : Січ, 2001. – 415 с.
6. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921рр.: на теренах постімперської Росії / В. М. Матвієнко // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2002. – 373 с.
7. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філядельфія, 1967. – С. 351–352.
8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1994. – 414 с.
9. Скляренко Д. Україна в міжнародній ситуації 1920 року (Україно-польський аспект) / Д. Скляренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 2. – К., Рідний край, 1997. – С. 116–123.
10. Соловйова В. Українська дипломатія в країнах центральної Європи 1917–1920 рр. / В. Соловйова. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 172 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (м. Київ) (Далі ЦДАВОВУ). – Оп.2. – Спр. 133. Листування з диктатором Західно-Української Народної Республіки Петрушевичем про об'єднання посольств ЗУНР і УНР у Відні, відомості про склад місії УНР в Вашингтоні та Румунії. (28 липня 1921р. – 8 липня 1922 р.) – 27 Арк.
12. ЦДАВОВУ. – Оп.2. – Спр. 510. Листування з головою місії Української Народної Республіки в Парижі про діяльність за кордоном Б. Курдиновського (1 січня – 31 жовтня 1922 р.) – 10 Арк.
13. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / Г. В. Стрельський (упоряд.), І. Д. Шевченко (упоряд.). – Автентичне відтворення вид. 1934 р. – К. : Юринком Інтер, 1998. – 342 с.
14. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтпрес, 2001. – 160 с.

КОМУНАЛЬНІ ПІДПРИЄМСТВА МІСТА РОМНИ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Сьогодні міське життя важко уявити без централізованого водопостачання, міського транспорту, електроенергії тощо. Комунальне господарство, основою якого були електростанції, водогони, різниці, лазні та інші комунальні підприємства, почало формуватись на початку ХХ століття. Втім революція і громадянська війна фактично зупинили цей процес. Нова економічна політика дала надію і сподівання на відновлення всієї економіки країни, в тому числі і комунальної сфери міст. Цікавим, на нашу думку видається дослідження комунального господарства периферійних міст саме в 1920-ті роки, оскільки в цей час ця сфера міського господарства формувалася заново, а периферійні, провінційні міста постали майже перед тими ж проблемами в розвитку галузі, як і більшість українських міст сьогодні. Зважаючи на це, вивчення шляхів становлення і розвитку комунальної сфери на сьогодні є особливо актуальним.

Через дослідження стану комунальних підприємств міста Ромни, яке незважаючи на округовий статус було типовим периферійним містом: середнім за кількістю мешканців, яке не мало ні великої промислової бази, ні значних фінансових можливостей. Ми спробуємо скласти уявлення про стан і розвиток комунальної сфери переважної більшості українських міст у 20-ті роки ХХ століття.

Звертаючись до історіографії проблеми, доцільно зауважити, що історії розвитку провінційних міст, які були повітовими, округовими, районними центрами, не завжди приділялась належна увага. Втім, варто визнати, у 1960-х – 1990-х роках силами науковців, краєзнавців, журналістів було підготовлено і видано історико-краєзнавчі нариси, присвячені історії міст. Такий нарис є і по місту Ромни [12]. Його автори не оминули увагою і 1920-ті роки, проте розгляд питань розвитку комунального господарства міста в зазначений період носить загальний, описовий характер, згадується в загальному контексті розвитку промисловості та економіки без детального дослідження. Лише кількома фразами обмежується інформація про комунальне господарство, вміщена в путівнику по місту [11]. Фактично відсутні відомості про стан і розвиток комунальних підприємств Ромен і в фундаментальній «Історії міст і сіл Української РСР. Сумська область» [6].

Загальне уявлення стану комунального господарства міста частково надає один із розділів монографії Д. М. Чорного [15], втім висвітлюється лише дореволюційний період.

У відповідності до актуальності та історіографії, мета статті – спроба дослідити комунальні підприємства міста Ромни в 1920-ті роки, розглянути шлях становлення і розвитку даної сфери міського господарства в цей період.

Джерельну базу складають фонди держархівів Полтавської (ДАПО) і Сумської (ДАСО) областей. Надзвичайно важливу роль відіграють матеріали промислових обстежень [1] і статистичні збірники [8, 9, 10], які надають цифрові дані по комунальних підприємствах міста, преса.

На початку 1920-х років комунальні підприємства, зважаючи на роки революції і воєн, як і решта промислових виробництв, були напівзруйнованими, частина взагалі не діяла. Як зазначає Т. Сосновий: «Коммунальное хозяйство, начиная примерно с 1916 года и по 1922 год, находилось в стадии постепенного разрушения; на него не делалось капитальных затрат, а те затраты, которые начали делаться с 1923–1924 гг., были недостаточны даже для амортизации текущего износа» [13, с. 60]. Не становило винятку і комунальне господарство Ромен. За результатами Всесоюзного міського перепису 1923 р., під час якого було проведено й промислове обстеження, в місті Ромни в 1922 р. було 5 комунальних підприємств: 2 електростанції, 2 різниці та одне допоміжне виробництво при різниці. На всіх цих підприємствах було зайнято 151 чол. Станом на 15 березня 1923 р. кількість працюючих на них скоротилась до 75 чол. [1, с. 544–545]. Як бачимо, в місті не було водогону, лазні, каналізації. Воду, як і в дореволюційний час, населення брало з колодязів (частина населення користувалась річковою водою), нечистоти вивозились асенізаційною валкою [15, с. 183–184, 187–188]. Такий стан речей був наслідком не лише господарської розрухи викликані революцією і громадянською війною, а й відображало економічні можливості міста. Ромни не були великим промисловим центром, а тому й не мали значних фінансових ресурсів, що безпосередньо відображалось на становищі і можливостях розвитку тих же комунальних підприємств і комунального господарства загалом. До того ж, частина міських коштів забиралась центром, а враховуючи, що з 1926/1927 операційного року за рішенням вищих органів влади фінансування місцевої промисловості (в тому числі й комунальних підприємств) виключалось із союзного і республіканського бюджетів і перекладалось виключно на рахунок місцевих бюджетів (постанова ВРНГ УСРР від 18. 12. 1926 р.) [4, арк.

104-105], міста фактично залишались один на один зі своїми проблемами.

Однак, незважаючи на різні труднощі і негаразди, комунальні підприємства міста поступово відновлюються. Зокрема станом на жовтень 1925 р. в Ромнах діяла електростанція, якою було вироблено 198,5 тис. кВт. год. електроенергії, різниця (забито майже 26 тис. голів худоби), лазня, яку в 1924/1925 році відвідало 41,6 тис. чол., асенізаційна валка. Взагалі, стан існуючих комунальних підприємств міста був задовольняючий, всі вони працювали нормально, виконуючи виробничі плани [3, арк. 126; 9, с. 8-9;].

Якщо електростанції знаходились майже в кожному місті, щоправда не завжди задовольняючи потреби в електроенергії повною мірою (в кінці відбудовного періоду 27 міст України взагалі ще не були електрифіковані [7, с. 80]), то проблема забезпечення населення водою залишалась досить нагальною. На Лівобережжі в 1925–1926 році водогони були лише в 8 округових і 3 неокругових містах. Місто Ромни, незважаючи на округовий статус, не мало централізованого водогону, його населення продовжувало користуватись колодязною водою. Про це йдеться і в проекті постанови РНК УСРР від 19 серпня 1926 р. «Про санітарний стан водопостачання по містах України та про заходи щодо його поліпшення» [2, арк. 211].

Втім закладена у відбудовний період база, з розвитку й поширення діяльності комунальних підприємств, упродовж наступних років знайшла своє продовження. Якщо в 1925/1926 операційному році в місті діяли: електростанція, яка виробила 246,9 тис. кВт. год. електроенергії, одержавши 76 тис. крб. прибутку; різниця з допоміжним підприємством на якій було забито 20,5 тис. голів худоби (одержано 21,5 тис. крб. прибутку); лазня – яку відвідало 44,8 тис. чол.; асенізаційна валка, то в 1927/1928 рр. операційному році збільшилась як кількість самих комунальних підприємств, так і їх показники. Зокрема кількість виробленої електроенергії зросла на 90,3% до 470 тис. кВт. год., кількість забитої на міській різниці худоби – на 58,9% до 32,5 тис. голів, число відвідувачів лазні збільшилось на 11,6% до 50 тис. чол., працювала асенізаційна валка, а також водогін протяжністю 5,7 км. [8, с. 16–17, 25–27, 32–33, 35, 37; 10, с. 75, 84, 89–97]. Тобто дійсно бачимо поліпшення ситуації з комунальними підприємствами Ромен, становище яких висвітлювалось навіть у центральній пресі. Зокрема, газета «Украинский экономист» – орган Української Економічної Ради – у вересні 1927 р. на своїх шпальтах писала, що місто Ромни не має водогону, каналізації, електростанції не вистачає на все місто, різниця, яка існує, застаріла і не задовольняє усіх потреб

[14, 1927, 8 вересня]. Проте за 2 роки картина змінилась. Як видно з акта комісії з обстеження підприємств округового відділу місцевого господарства в м. Ромни (жовтень 1929 р.), у місті існували електростанція, різниця, лазня, уведений у дію водогін. Разом ці підприємства отримали за 1928/1929 рр. операційний рік майже 160,5 тис. крб валових надходжень, що на 3,8% більше за очікувані. До того ж електростанція, різниця і лазня закінчили фінансовий рік із прибутком. Лише водогін мав від'ємне сальдо, що пояснюється витратами на поширення мережі [5, арк. 4-5].

Отже пересвідчуємось, що комунальне господарство поступово розвивається. Відбувається збільшення як кількості комунальних підприємств, так і нарощування ними виробництва. Звичайно, округові міста мали кращі можливості для поширення свого комунального господарства. Втім приклад Ромен, з побудовою водогону, свідчить, що й округові центри мали проблеми з фінансуванням комунальних об'єктів, а зважаючи на те, що Ромни, як і більшість міст країни були периферійними, провінційними містами, відновлення чи побудова комунального підприємства часто було непосильною ношею для міського бюджету. Незважаючи на це, комунальні підприємства, комунальне господарство, як і народне господарство країни в цілому відновлюються, надаючи частині міських жителів робочі місця, поліпшуючи їх побутові умови і зручності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесоюзная городская перепись 1923 года. Т. 27. Вып 2. Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. – М. : Тип. Лаврова, 1926. – 598, II с. – (Труды ЦСУ СССР. Т. 27, Вып. 2).
2. Держархів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. Р. 363. – Оп. 1. – Спр. 457. – 213 арк.
3. ДАПО. – Ф. Р. 1503. – Оп. 1. – Спр. 446. – 255 арк.
4. Держархів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. Р. 5594. – Оп. 1 – Спр. 521. – 307 арк.
5. ДАСО. – Ф. Р. 5594. – Оп. 1. – Спр. 740. – 25 арк.
6. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Сумська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 694 с.
7. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / [П. П. Гудзенко, О. А. Макаренко, П. К. Стоян та ін.]; редкол.: П. П. Гудзенко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – 543 с.
8. Комунальне господарство міських селищ України, 1927–1928 рік / Держ. планова комісія УСРР. – Х. : Держвидав України, 1930. – XV, 78 с. – (Статистика України. Сер. 14. Т. 4, вип. 3, № 187).
9. Матеріали до опису округ УСРР: Роменьська округа / ЦСУ УСРР. – Х. : [Б. в.], 1926. – VIII, 48 с.
10. Міські селища УСРР: Збірник статистико-економічних відомостей. Рік перший / ЦСУ УСРР. – Х. : [Б. в.], 1929. – XIX, 184 с.
11. Нелин А. П. Ромны: путеводитель / А. П. Нелин, Г. В. Диброва. – Х. : Прапор, 1986. – 87 с.
12. Ромни: Историко-краеведческий нарис / [Г. С. Гречко, Т. Г. Егоров, А. А. Кричевський та ін.]. – Х. : Прапор, 1968. – 131 с.

13. Сосновий Т. Система городского бюджета на Украине / Т. Сосновий // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 56–62.
14. Украинский экономист : орган Укр. Экон. Совета. – Х., 1927.
15. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

УДК 94:271«095/12»(477)

М. Е. Казимов

м. Суми

ПОЯВА І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЧЕРНЕЦТВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ (II ПОЛ. X – I ПОЛ. XIII СТ.)

Релігійна свідомість середньовічної людини концентрувалася в аскетичному ідеалі того часу – чернецтві. А оскільки більшість письмових джерел Київської Русі вийшли з монастирського середовища, для кращого розуміння давньоруських пам'яток писемності необхідно добре вивчити історичний контекст їх створення, тобто «світ літописця». Для цього в даній роботі в руслі питань християнізації Київської Русі окремо простежується процес становлення чернецтва Давньоруської держави та взаємний вплив який існував між монастирями і оточуючим світом. Не зважаючи на те, що даним питанням займалось багато дослідників, воно продовжує бути актуальним, оскільки має прогалини, які з плином часу не до кінця заповнені.

Даною темою займалось багато відомих ієрархів та світських істориків таких як: митрополит Макарій (Булгаков) [2], архієпископ Філарет (Гумілевський) [4], П. Казанський [7], І. Соколов [18], М. Скабалланович [16], І. Мансветов [11], В. Ключевський [10], А. Алмазов [1], Я. Щапов [21], Е. Романенко [15], И. Фроянов [19] та ін. Всі вони зробили вагомий внесок у розвиток даної теми.

Мета статті – розглянути процес появи та становлення чернецтва в Київській державі, а також висвітлити питання взаємовідносин монастирів з княжою владою і тогочасним суспільством.

Вже при своєму зародженні чернецтво відрізнялося особливим аскетизмом. Це було уособленням самої ідеї інституту чернецтва на християнському Сході. «Чернецтво є не що інше, як втілення в нових умовах того одвічного, євангельського розуміння християнства, яке визначало собою життя всієї ранньої церкви. Відречення від світу є умова християнства. ... В епоху гонінь сама приналежність до християнства вже «відділяла» людину від світу і його життя... коли ці умови змінилися і світ перестав боротися з християнством, а, навпроти, запропонував йому союз, який міг стати і дуже скоро став небезпечнішим для духовних цінностей...

чернецтво стало як би вираженням їх незалежності» [20, с. 145–147].

Перші відлюдники з'являються вже на початку IV ст. на території Єгипту. Найяскравішими представниками єгипетського подвижництва є преподобний (прп.) Антоній Великий (помер приблизно в 356 р.), прп. Макарій (помер приблизно в 390 р.) і прп. Пахомій Великий (помер приблизно в 348 р.). Засновником чернечого гуртожитку (кіновії) вважається прп. Пахомій Великий, «начальник єгипетської кіновії». Братія, що зібралася навколо Пахомія, утворила перший християнський монастир. Виник він у Тавенні, біля Фів, у 318 або 319 р. Його статут став основою кіновійного (гуртожительного) способу життя. Становлення і розвиток чернечого аскетизму у точному визначенні його суті і основних рис належить св. Василю Великому [17, с. 22].

Палестинські обителі, в яких первоначальниками кіновії були Іларіон Газський і Харитон Великий (IV ст.), перетворилися на кіновійні монастирі, що отримали назву «лавр». Єфимій Великий (V ст.), Феодосій Киновіарх (близько 529 р.) і, особливо, ігумен св. Савва Освячений (532 р.), укладач монастирського статуту, були засновниками чернечого гуртожитку, який в Палестині мав свої особливі місцеві риси [7, с. 44]. У V ст. чернецтво процвітало вже у Сирії і на півострові Синайському. Образи великих сирійців Єфрема і Ісаака, Іоанна Лествічника та Сімеона Столпника говорять про надзвичайну висоту, на яку зійшло там чернече відречення від світу [20, с. 124].

Протягом IV–VI ст. східне чернецтво почало грати надзвичайно важливу роль у житті церкви, а у VIII–IX ст. значення чернечества виросло ще більше. Воно знайшло в собі сили виступити проти ієрархії та імператорської влади, щоб відстояти вчення церкви стосовно найважливіших питань православного життя. Відомо, що у важливій для церкви боротьбі за шанування ікон саме чернецтво забезпечило торжество іконопочитання. Після поразки іконоборства чернецтво вступило у найблискучіший період своєї історії. Зростає кількість обителей, вплив ченців стає настільки сильним, що сучасники називали Візантію «царством ченців», а свій час – «епохою чернечої слави» [9, с. 243]. У вершині цієї слави чернецтво прийде на Русь та відкриє нову сторінку в духовно-етичному житті староруського суспільства.

Староруське християнство – це греко-православна віра [5, с. 7]. Приймавши її з Візантії, Русь включилася в релігійно-культурний світ Східної церкви. Церковне життя на Русі складалося в тісному зв'язку з розвитком

духовної культури східної церкви, особливо у її візантійському вираженні.

Вже у другій половині X ст. християнство проникло в княжий двір: княгиня Ольга була хрещена у Константинополі близько 957 р. Серед християн, поза сумнівом, були подвижники, які вели суворе аскетичне життя. Проте зовнішніх слідів, які б вказували на окремі монастирські споруди, не виявлено [8, с. 224–225].

У прадавніх російських джерелах перші згадки про ченців і монастирі на Русі відносяться до часу правління Володимира I та Ярослава Мудрого. Митрополит Київський Іларіон, у своєму знаменитому творі «Слово про закон і благодать» (між 1037 і 1043 рр.) говорив, що вже за часів Володимира в Києві «монастыреве на горах сташа, черноризцы явишесея» [6, с. 35]. Цілком імовірно, що монастирі, які згадує Іларіон, не були монастирями в повному розумінні. Просто благочестиві християни жили в окремих хатинах, поблизу приходського храму в суворому аскетизмі, збиралися разом на богослужіння, але не мали ще чернечого уставу, не давали чернечих обітниць і не отримували правильного постриження [8, с. 225].

Князь Ярослав заснував два монастирі: св. Георгія (Георгіївський) і св. Ірини (Ірининський жіночий монастир) – перші «правильні» монастирі в Києві [8, с. 225]. Але це були так звані ктиторські (княжі) обителі. Ці монастирі ставали потім родовими монастирями, вони отримували від ктитарів гроші і інші дари і слугували для них сімейними усипальнями.

Абсолютно інший початок був у знаменитій київській печерній обителі – Печерського монастиря. Він виник із чисто аскетичних прагнень окремих осіб з простого народу і прославився не знатністю ктитарів і не своїми багатствами, а тими аскетичними подвигами своїх мешканців, все життя яких, як пише прп. Нестор Літописець, проходила «в чистоте телесной и душевной, вольной нищете, глубоком смиреннии, беспрекословном послушании, строгом посту, непрестанной молитве, неусыпном бдениии...» [12, с. 321]. Заснування Печерного монастиря пов'язане з іменами прп. Антонія і Феодосія Києво-Печерських. Прп. Антоній трудився в печері, а у 1058 р. (або трохи раніше) до нього прийшов Феодосій і інші подвижники. У 1062 р. Феодосій був вибраний настоятелем Печерського монастиря. Своім матеріальним і релігійно-духовним зростанням монастир понад усе був зобов'язаний працям святого ігумена, який став правилом віри не тільки для своїх «собратій» і сучасників, але і для всього староруського чернецтва.

Для Печерського монастиря величезне значення мали відносини з правлячим київським князем, монастир, подібно до інших обителей, повинен був зважати на княжу милість або немилість. Сам Феодосій з його великим авторитетом міг чинити опір княжому свавіллю, але після нього не всім настоятелям вдавалося триматися на такій висоті. Всі ці обставини впливали на монастирський побут, і в пізніші часи братія Печерського монастиря виглядає в іншому світлі, чим при Феодосії. Колишня єдність, яка складала наріжний камінь феодосієвського гуртожитку, тепер розпадається [8, с. 225].

Одночасно з розквітом Печерського монастиря з'являються нові обителі в Києві й інших містах. Наприклад, Дмитрієвський монастир був заснований у Києві в 1061–1062 рр. князем Ізяславом. Для управління їм князь запросив настоятеля Київсько-Печерського монастиря. Суперник Ізяслава в боротьбі за Київ – князь Всеволод, у свою чергу, теж заснував монастир – Михайлівський Видубицький і у 1070 р. велів побудувати в нім кам'яну церкву. Через два роки в Києві виникли ще дві обителі: Спаський монастир і Кловський Влахернський Берестовський монастир, що називався також «Стефанічем». Отже, ці десятиліття були часом бурхливого монастирського будівництва. З XI до середини XIII ст. виникло і багато інших обителей. Митрополит Макарій наводить цифру близько 74 за весь домонгольський період [13, с. 346].

У XI ст. будуються монастирі і поза Києвом. Монастирі з'являються у Тмутаракані, Переяславлі, Чернігові, Суздалі. Особливі багато обителей будувалося у Новгороді, де в XII–XIII ст. теж налічувалося вже до 17 монастирів. Найзначнішими серед них були Антонієв (1117 р.) і Хутинський (1192 р.), заснований св. Варлаамом Хутинським. Як правило, це були княжі або єпископські монастирі. Кожен князь прагнув мати в своєму стольному граді монастир. Тому у столицях всіх князівств будуються монастирі – чоловічі і жіночі. Всього до середини XIII ст. можна налічити до 70 обителей, розташованих у містах і їх околицях [13, с. 346]. Існувала своєрідна ієрархія серед обителей. Вона була тісно пов'язана з престижем і політичною вагою того міста або князівства, де знаходився монастир [3, с. 240]. Так, Києво-Печерський монастир, що знаходився у Великому князівстві, скоро набув титул Лаври [3, с. 240]. Іншим важливим монастирем був монастир св. Георгія у Новгороді Великому. Юрьєвський монастир ще мав велике значення через те, що був резиденцією новгородських архієпископів, які справдавна проводили вельми незалежну церковну політику. Інші монастирі знаходилися в менш вигідному положенні, а, отже, вимушені були зважати

на княжу владу, народне віче, або інші обставини [17, с. 36].

З середини XII ст. з'являються монастирі в Ростово-Суздальській землі. До другої половини цього століття можемо віднести перші кроки монастирської колонізації Заволжжя, де в основному будувалися маленькі скіти і «пустельки». Колонізація здійснювалася вихідцями із Ростово-Суздальській землі, що поступово просувалися з Вологди. Перші кроки монастирської колонізації на північ від Волги в так зване Заволжжя згодом, в другій половині XIV ст. переросли у великий рух, який усіяв скитами величезну область від Волги до Білого моря і до Уральських гір [14, с. 74–79].

Майже всі обителі, що існували у населених місцях, так або інакше, були пов'язані з їх життям, тобто не були повністю ізольованими від суспільного і політичного життя Староруської держави.

Отже, до кінця XIII ст. на Русі склалася система монастирів. Русь, прийнявши християнство з Візантії, разом з рештою церковної культури сприйняла і чернецтво, як невід'ємну її частину. На час ухвалення Руссю християнства візантійське чернецтво переживало черговий підйом. От чому чернецтво Русі відразу зайняло належне йому місце і міцно закріпилося у релігійному житті староруського суспільства. Далі монастирі стають символом добробуту князя або архієрея, звідси велике зростання числа так званих «киторських» монастирів, тобто обителей, що живуть не своєю працею, а на кошти мецената. І лише з появою Печерського монастиря – обителі, заснованій ченцем можна говорити про початок власне руського чернецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмазов А. Тайная исповедь в православной Восточной Церкви / А. Алмазов. – Одесса : [Б. и.], 1894. – 503 с.
2. Булгаков Макарий, митрополит. История Русской Церкви / митрополит Макарий (Булгаков). – Т. II. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского монастыря, 1995. – 704 с.
3. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви / Е. Е. Голубинский. – Т. I. – М. : Университетская типография, 1904. – 954 с.
4. Гумилевский, Филарет, архиепископ. Историческое учение об отцах Церкви / архиепископ Филарет (Гумилевский). – К. : Изд-во им. святителя Льва, папы Римского, 2008. – 350 с.
5. Дроздов Филарет, митр. Катехизис / митр. Филарет Дроздов. – Сергиев Посад : Свято-Троице-Сергиева Лавра, 1998. – 104 с.
6. Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 303 с.
7. Казанский П. История православного монашества на Востоке / П. Казанский. – М. : Типография А. Семена, 1854. – 283 с.
8. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А. В. Карташев. – М. : Терра, 1993. – 685 с.
9. Карташев А. В. Вселенские соборы / А. В. Карташев. – М. : Республика, 1994. – 542 с.
10. Ключевский В. О. Сочинения. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – Т. 1. Ч. 1, 2. – М. : Госполитиздат, 1956. – 430 с.

11. Мансветов И. Студийский монастырь и его церковно-богослужебные порядки / И. Мансветов // Прибавления к творениям святых отцов. – М. : [Б. и.], 1884. – С. 7–34.
12. Патерик Печерский. – Киев : Киево-Печерская Успенская Лавра, 2002. – 376 с.
13. Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси. 988–1237 / Г. Подскальский. – СПб. : Византинороссика, 1996. – 572 с.
14. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. / П. А. Раппопорт. – Л. : Наука, 1982. – 136 с.
15. Романенко Е. Жизнь русского средневекового монастыря / Е. Романенко. – М. : Молодая гвардия, 2002. – 359 с.
16. Скабалланович М. Толковый типикон / М. Скабалланович. – М. : Паломник, 1995. – 494 с.
17. Смолич И. К. Русское монашество / И. К. Смолич. – М. : Православная энциклопедия, 1999. – 607 с.
18. Соколов И. И. Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века / И. И. Соколов. – СПб. : Изд-во О. Абышко, 2003. – 464 с.
19. Фроянов И. Я. Начало христианства на Руси / И. Я. Фроянов. – Ижевск : Удмуртский университет, 2003. – 276 с.
20. Шмеман А. прот. Исторический путь православия / прот. А. Шмеман. – Париж : YMCA-PRESS, 1985. – 342 с.
21. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1972. – 340 с.
22. Янин В. Л. Очерки комплексного источниковедения / В. Л. Янин. – М. : Высшая школа, 1977. – 240 с.

УДК 94(477.74):329.7:304«1990/1992»

О. М. Козаченко

м. Одеса

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НРУ НА ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ

Однією з найважливіших сторін у діяльності НРУ була і залишається громадсько-політична діяльність, яка на сьогодні як і інші сторони діяльності Руху є предметом дослідження і зацікавленості багатьох науковців. Але в сучасній українській історіографії ця проблема є малодослідженою. Це стосується і Одеської крайової організації (ОКО) НРУ, діяльність якої недостатньо глибоко вивчена. У зв'язку з цим зазначена проблематика є актуальною.

Мета роботи полягає в аналізі культурно-просвітницької діяльності ОКО НРУ на початку 1990-х років.

Для написання статті було використано монографію Г. І. Гончарука, де частково охарактеризовано політичні, економічні та культурно-освітні напрямки діяльності крайових організацій, в тому числі і ОКО НРУ. Джерельною основою для написання роботи стали документи Державного архіву Одеської області та архіву ОКО НРУ, матеріали тогочасної періодичної преси.

В перші роки свого існування НРУ організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу і державності. Особливу увагу в пропагандистській роботі Рух приділяв вихованню історією. ОКО НРУ не стояла осторонь від всеукраїнських рухівських акцій, а привносила в них щось своє, особливе.

Серед найвизначніших заходів організованих Рухом в цей період був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом 21 січня 1990 року, як символ духовної єдності людей східних і західних земель України, як записка існування єдиної, соборної України. Він був присвячений річниці об'єднання 22 січня 1919 року Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину державу. В Києві на майдані біля Софіївського собору, 22 січня відбувся мітинг «при незліченній людності з усіх куточків України». Саме тут сімдесят один рік тому вперше було проголошено соборність України і саме звідси починався живий ланцюг тепер. На мітингу було прийнято резолюцію, в якій пропонувалося 22 січня вважати святом Соборності України.

Ланцюг Злуки об'єднав українців з Одеси, Миколаєва, Івано-Франківська, Луганська, Черкас та інших міст, тут в єдиному пориві єдналася вся Україна. Ця подія виявилася настільки вражаючою, що комуністична преса була змушена визнати її як значний успіх Руху [1, с. 84].

Ланцюг Злуки підтвердив духовний підйом української нації та її порив до єднання. В єдиному пориві українці повірили в можливість об'єднання навколо української ідеї, що дехто і нині намагається поставити під сумнів, єдності і соборності нашої держави. З кожним роком ідея соборності та непорушності єдності українців усе більше і більше вживається в українську сутність і стає невід'ємною її складовою.

За оцінкою керівників Руху, не менш значним заходом після свята Соборності України, стало святкування 500-ліття Запорізької Січі (що проходило з 1 по 6 серпня 1990 року). Під гаслами 500-річчя – «Ї помоляться на волі невільничі діти», «Від козацьких вільностей до волі України» – три доби продовжувалося вшанування козацької пам'яті. Рух і Товариство української мови імені Т. Шевченка під головуванням Івана Драча провели першого дня у Нікополі науково-практичну конференцію «500-річчя заснування Запорізької Січі і сучасність». На другий день священники Української автокефальної церкви на могилі Івана Сірка відслужили панахиду. На третій день відбувся січовий похід до Хортиці –

серця Запорізької Січі, – в якому взяло участь 50 тисяч гостей. Представники всіх українських земель вклонилися козацькій славі [2, с. 80].

Активісти акції мали національний одяг, герби країв та іншу символіку. До заходів було залучено 115 тисяч чоловік. На мітингу 4 серпня біля могили Івана Сірка більшість виступаючих зверталися до «ідеї незалежності України». Серед інших заходів – численні мітинги освячення хреста на пагорбі «Пам'яті», клятва вірності козацтву, похід до могили літописця козацької слави Д. Яворницького, запалення свічок і великого багаття єдності українського народу [3].

У листопаді-грудні 1990 року на Україні складною залишалася і релігійна ситуація, не вщухали міжконфесійні конфлікти. З 6 по 20 січня 1991 року представники Руху, УРП і СНУМ проводили на території південних і східних областей України, з метою розвитку релігійно-національних традицій та культури народу України, акцію «Вертеп». З цією метою у Львові було створено близько 20 груп «Вертеп». Дві такі групи планували свій приїзд в Одеську область (одна в Одесу, інша – в Котовськ та область) [4, арк. 1]. З села Тулови Снятинського району і з села Жовтень Тисменицького району відправились два вертепи в Одесу, з Верховини – один вертеп в Фрунзівку, а два у Велику-Михайлівку Одеської області [5, с. 97]. Робота по їх прийому і організації виступів проводилася місцевими організаціями Руху.

8–13 січня 1991 року на запрошення лідерів Руху і УРП в рамках акції «Вертеп» в Б-Дністровську, Іллічівську, Одесі відбулися виступи колективів художньої самодіяльності «Шафрай» та «Покуття» з Івано-Франківської області [6, арк. 12].

Ідеологічний відділ Одеського обкому Компартії України розцінив дії цієї акції як дискредитацію Компартії України та схилення населення до громадянської непокори і деструктивних дій.

У січні 1991 року за ініціативою рухівців в Одеських університетах відбулися виступи (на заняттях української культури) одного з лідерів СНУМ і Українського національного союзу О. Витовича. Основна спрямованість виступів – ... «Україна для українців..., необхідно постійно і всіляко боротися за чистоту української раси», ... «в умовах відсутності істинно демократичного парламенту ми повинні діяти рішуче. Створювати загони самооборони, бойовиків, щоб показати в чиїх руках сила. У цьому плані ми вже в західних областях України зробили – немало ... кращим посібником у формуванні ідеології нашого руху і цих загонів – є «Майн камф Гітлера» [7, арк. 12].

Плідна робота велась в ОКО Руху у справі пропаганди української історії, символіки, перейменування вулиць. З цією метою крайова організація співпрацювала з «Просвітою» та «Меморіалом». Разом з ними вона успішно здійснила низку акцій.

Не лишилися без уваги одеських рухівців і події, що сталися в селі Старому Угринові 30 грудня 1990 року на Львівщині. Саме цього дня місцева влада зруйнувала пам'ятник Степані Бендері, який був споруджений на добровільні кошти населенням краю. 4 січня 1991 року у львівській газеті «За вільну Україну» з цього приводу була опублікована заява Одеської крайової ради НРУ [8, арк. 12]. ОКО відкрито заявила, що «головним злочинцем, організатором цієї акції є КПРС та засоби масової інформації, підконтрольні комуністам [9].

Цю подію одеські рухівці розцінили як провокаційний акт, а це в свою чергу ще одна ганебна сторінка в історії людиноненависницького режиму, створеного КПРС. ОКО НРУ заявила протест, що організатори злочину мають бути наказані, а пам'ятник Степані Бендері – відновлений. На відновлення пам'ятника ОКО НРУ було зібрано 500 рублів.

З 12 по 22 травня 1991 року в Одесі членами ОКО Руху і «Меморіалу» було організовано культурно-просвітницьку і благодійну програму Неділю совісті. Кошти зібрані в ці дні, були направлені на допомогу репресованим, на розвиток дослідницької, просвітницької та правозахисної діяльності «Меморіалу». Неділя совісті була проведена до 70-ліття А. Д. Сахарова, котрий стояв біля витоків заснування «Меморіалу».

Протягом цієї неділі було підготовлено виставку на якій були представлені документальні матеріали про масові репресії, здійсненні в нашій державі в різні роки її існування. Другою частиною програми Неділі совісті була – кінематографія. В кінотеатрах міста транслювали фільми В. Абдрашитова, А. Вайди, С. Параджанова. В палаці студентів показували фільми Т. Абуладзе, К. Муратовой, С. Овчарова, Е. Шенгелая та інших режисерів. Взагалі в кінопрограму були включені документальні і науково-популярні фільми на тематику «Меморіалу» [10].

Організатори цієї акції намагалися привернути увагу до трагічної долі людей фізично знищених та душевно скалічених тоталітарним режимом, пропонувати задуматися про самих себе – позбавлених історичної пам'яті, ізольованих від національної і світової культури, вихованих на ідеологічних штампах в атмосфері брехні та лицемірства, зберігши в собі генний страх ГУЛАГа, впевнених у власному безсилі і

всевладді партійно-державних структур.

Значна організаційна робота ОКО НРУ була здійснена з підготовки Всеукраїнського культурологічного походу «Козацькими шляхами» влітку 1991 року, а також молодіжного обміну й оздоровлення дітей за участі об'єднання українців Польщі та НРУ; по різних областях України було розподілено 100 тисяч примірників Біблії українською мовою, що надіслала в порядку добродійної акції Німеччина.

В січні 1992 року ОКО НРУ разом з товариством «Південна громада» провели мітинг пам'яті на місці загибелі в 1918 році воїнів УНР. На мітингу виступаючи згадувалися ті події: «Тоді також був січень снігова хурделиця, крижаний вітер. Бригада українського війська Центральної Ради їхала до Одеси з південних степів. Усі знали, що Одеса однією з перших визнала Українську Народну Республіку, що тут утворилася демократична ситуація.

Та ніхто не знав, що більшовики підступно використали момент, щоб здійснити переворот, що вони викликали з румунського фронту кілька полків, що до берега підійшли дві ескадри.

Коли українські вояки почали вивантажуватися на перон, їх зустрів шквальний кулеметний та рушничний вогонь. Бій був жорстоким і нерівним. Мало кому пощастило вийти з вогневого кола ...» [11].

Отже, початок 1990-х років у культурно-просвітницькій діяльності ОКО НРУ був часом найбільших звершень і перемог. Завдяки єдності з крайовою організацією більшості партій та громадських організацій, спільної координації дій, успішно було проведено близько двадцяти всеукраїнських політичних акцій, найвизначніші з них: ланцюг Злуки, відзначення пам'яті воїнів УНР, всеукраїнський похід «Козацькими шляхами», багатотисячні маніфестації та ін. Для цього було виготовлено та розповсюджено більше 30 мільйонів листівок, десятки мільйонів примірників іншої літератури, створено та забезпечено діяльність 647 агітгруп чисельністю понад 20 тисяч агітаторів [12].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія / Г. І. Гончарук. – 1997. – С. 84.
2. Там само. – С. 80.
3. Кличе свято козацької слави // Чорноморська комуна. – 1990. – 21 липня. – С. 4
4. Державний архів Одеської області. – Ф. 11. – Оп. 153. – Спр. 34. – Арк. 1.
5. Кіндрачук Н. М. Боротьба НРУ за незалежність: 1989–1991 рр. / Н. М. Кіндрачук // Дис. – Одеса, 2010. – С. 97.
6. Державний архів Одеської області. – Ф. 11. – Оп. 153. – Спр. 34. – Арк. 12.
7. Там само.
8. Там само.
9. Серов І. Наша влада має бути страшною // Чорноморська комуна. – 1991. – 17 січня.

10. Неделя совести // Вечерняя Одесса. – 1991. – 11 мая.
11. Німчич Р. Задля правди і справедливості // Чорноморські новини. – 1992. – 22 січня.
12. Літературна Україна. – 1993. – 4 березня.

УДК 902.2(477)

О. М. Кравченко

м. Суми

ВОЛЬНЕНСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР

Упродовж XVII ст. населення Слобожанщини зазнало значних втрат внаслідок військових дій на цій території. Татари, які виступали союзниками українських гетьманів, забирали в ясир жителів сільської округи великих міст, які не змогли вчасно перебратися під захист фортечних мурів. Земельні ділянки, що залишалися без господарів, переходили в розпорядження полкової старшини. За козацькою традицією, після смерті власника уся земля та майно часто заповідалися монастирю. Зважаючи на те, що поблизу великих міст Слобожанщини знаходилося по одному (зрідка по два) монастирю, заповіти склалися саме на цю обитель. Тим не менш, у період військової нестабільності монастирі не могли отримувати від володіння землею значних прибутків.

Зі стабілізацією соціально-економічного та політичного становища на початку XVIII ст. монастирі Слобожанщині вже вважаються в економічному просторі заможними землевласниками. Перші козаки-переселенці досягають поважного віку і, за традицією, починають відписувати маєтності, отримані від влади, та власноруч засновані слободи монастирям, до виникнення яких були безпосередньо причетні. Такі процеси відображені у грамотах, де досить точно, з переліком усіх топографічних прив'язок, описуються наділи та хутори, що переходять до володіння монастиря. Разом з тим значна кількість московських ратних людей перебувала на службі на території Слобожанщини. Вони були сконцентровані у великих містах – полкових та сотенних центрах. Стрільці та діти боярські проживали на Слобожанщині тимчасово. Вони були переведені до нових міст з внутрішніх районів Московської держави. Для того, щоб заохотити ратних людей залишитися на новому місці служби, московський уряд надає їм значні за площею земельні ділянки. Але стрільці були постійно зайняті в походах та на сторожовій службі. Часу для обробки землі не вистачало. Після того, як закінчувався термін перебування на службі, стрільці залишали слобожанські містечка, а землю продавали.

Одним з монастирів північно-західної Слобожанщини, що виник на землях московських служилих людей, був Вольненський Троїцький чоловічий монастир. Монастир заснований у 1675 р. за 7 км на північ від міста Вольний.

Залишки монастиря розташовані у південно-східній частині села Попівка Великописарівського району Сумської обл. Він займає мисоподібне підвищення в заплаві р. Ворсклиця між двома її рукавами, в урочищі Пустинь. З південного та східного боків монастир обмежений заплавою та старицею р. Ворсклиця. Раніше, за словами місцевих мешканців, під час повеней підвищення залишалося єдиним сухим місцем в заплаві. Висота монастиря над рівнем заплави становить 2–3 м, майданчик рівний, має невеликий ухил у східному напрямку.

Монастир трапецієподібної форми, розміром 185 м x 133 м x 50 м. Схили підвищення, на якому розташовано монастир, були штучно сформовані та мають єдиний кут нахилу. Укріплення з західного, напільного боку, не простежуються. Західна частина частково зруйнована ґрунтовою дорогою. Найкраще збереглися південно-східна та північна частини, де залишився земляний вал висотою 2 м з напільного боку та рів шириною 4 м і глибиною 0,7 м. Вали простежуються, перш за все, в кутах монастиря, де вони штучно підсипалися, щоб надати схилу правильної геометричної форми. З південно-західного боку, в місці, де розташовувався в'їзд, зафіксовано западину квадратної форми 12 x 10 м. Найімовірніше це залишки надбрамної церкви або дзвіниці. По центру монастиря розташована западина підпрямокутної форми розміром 15 x 20 м, яка орієнтована довгою віссю за лінією схід – захід. Тут до кінця 20-х років ХХ ст. стояла цегляна церква Святої Трійці зведена у 1745 р. на місці старого дерев'яного храму.

Після її руйнування цегла була використана місцевими жителями для господарських потреб. Розміри цеглин, які були обстежені, становлять 25 x 12 x 7 см та 26 x 12 x 7 см. Цегла виготовлена з місцевої глини, має світло-коричневий колір та рівномірний випал.

За 2,5 км на північ від монастиря знаходиться урочище «Цегельня», де збереглися залишки печей, в яких у другій половині ХVIII ст. випалювали цеглу. Печі розташовані на мисі, утвореному злиттям двох рукавів струмка – правої притоки р. Ворсклиця. Виявлено кілька западин, стінки яких складаються з дуже перепаленої глини, найімовірніше це залишки печей для випалу цегли. Поряд розташований старий глиняний кар'єр. За переказами місцевих мешканців, цеглу сплавляли струмком безпосередньо до монастиря. На даний час це єдине місце, яке можна пов'язати з

виробництвом цегли для будівництва монастирів. Розташування монастиря, його правильні геометричні форми та цегляні укріплення свідчать про те, що на цьому місці він був побудований на початку XVIII ст. На першому етапі свого існування монастир міг знаходитися на невеликому городищі роменського часу, яке відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. На території монастиря зараз розташоване сільське кладовище, тому шурфування не проводилося [1, с. 245].

Економічний розвиток монастиря тісно пов'язаний із землеволодінням. Вольненський Троїцький монастир отримує від стрільців містечка землі, що лежать на схід від монастиря. У 1675 р. монастир отримує від старшини містечка Вольного 40 десятин землі, ще 50 було надано у 1683 р. У 1688 р. право власності на володіння земельним наділом було підтверджене царською грамотою.

У 1693 р. стрільцями Вольного монастирю за рахунок земель містечка Вольний було надано земельну ділянку загальною площею 20 чвертей, що не перебувають у користуванні. Таким чином, за 30 років стрільцями та старшинами Вольного у власність Вольненському Троїцькому монастирю було безкоштовно передано земельні ділянки, які у майбутньому склали основу землеволодіння Вольненського Троїцького монастиря. Аналізуючи документи, опубліковані Філаретом, та залучаючи дані археологічних розвідок у цьому регіоні, можна відтворити межі ресурсної зони монастиря.

Землі, відведені монастирю, розташовані в основному на південь від нього. Збереглися окремі орієнтири, за якими вимежовувалася земельна ділянка для монастирських володінь. Західна межа землевідведення починається від р. Ворсклиця, від якої кордон прямує на Гутнев пруд, який можна локалізувати у південно-західній частині села Попівка в урочищі Гутинове. Наступний орієнтир – курган «Розкопана могила», який згадується у документі, далі йдуть назви курганів Сурковий та Плоский. Не виключено, що ними можуть бути кургани, розташовані на південь від сучасного с. Попівка Великописарівського р-ну. Тут кордон повертає на схід, і далі межа проходить до Хотмизького кордону, тобто до межі землеволодінь Хотмизької фортеці, який можна локалізувати на північний схід від містечка Вольний, на витоках р. Ворсклиця. Потім у грамоті зазначено, що межею землевідведення є знов р. Ворсклиця. Отже, північний кордон земельної ділянки проходить течією р. Ворсклиця, західний – від Гутнева пруда до кургану «Розкопана могила», південний – від «Розкопаної могили» до Суркового та Плоского курганів, східний – від

Суркового та Плоского курганів до витоків р. Ворсклиця [2, с. 163–166].

Отже, для ведення господарства монастир отримав землі, що розташовані навколо нього. На цих землях згодом було побудовано новий монастир та виникло село Монастирське (сучасне с. Попівка). Загальна площа земельної ділянки, яка була відведена у власність монастирю, становить приблизно 20 га. Сюди входили орні землі (чорнозем, лесові, супіщані та піщані ґрунти), заплавні луки та сіножаті. Наявність земельних володінь виводило монастир зі стану економічної залежності від нерегулярних пожертвувань. Монастир було ліквідовано у кінці XVIII ст., монастирські споруди та огорожа були розібрані, Святотроїцький храм було перетворено на парафіяльний у с. Попівка. Землі монастиря та селяни перейшли до державної скарбниці. Церква Святої Трійці проіснувала до 20-х рр. XX ст. і була зруйнована у ході антирелігійної кампанії 20 – 30-х рр. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осадчий Є. М. Монастирі північного заходу Слобожанщини / Є. М. Осадчий // Чернігівські старожитності. Збірник наукових праць / [ред. Ю. О. Соболев, А. В. Доценко, А. Б. Гаркуша, І. С. Шевчик, О. В. Дубинець]. – Чернігів : Вид-во «Чернігівські обереги», 2009 – Вип. II. – С. 244–251.

2. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1852. – Отд. I. – 236 с.

УДК 930:908(477.52)«1905/1907»:323.4

Д. В. Кудінов
м. Київ

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ НА СУМЩИНІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Селянські виступи періоду першої російської революції (далі – ПРР) вже понад століття залишаються актуальною тематикою історичних досліджень. У світлі регіональних розвідок розкриваються нові аспекти селянського руху та трансформації суспільно-політичних поглядів селянства, змінюється бачення характеру та діяльності політичних організацій у керівництві аграріями, ролі громади у відстоюванні інтересів землеробів тощо. Все це підкреслює велике значення історіографічних досліджень селянського руху краю для розуміння становлення політичної культури та громадянської позиції селянства Сумщини.

Першою працею з історії селянського руху в межах сучасної Сумської області є публікація колишнього лідера сумського комітету Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС) А. Щербака, надрукована в газеті «Великий океан» у 1912 р. Автор розглядав історію селянського руху на Сумщині у

зв'язку з поширенням революційної пропаганди. Селян з їх монархічними ілюзіями, на переконання Щербака, могла розбудити лише революційно налаштована інтелігенція [15]. Проте, зауважував дослідник, причинність селянських виступів полягала не в агітації революційних агентів, а в соціально-економічному становищі селянства, про що свідчили дані про малоземелля, незадовільний стан освіти і т.п. [16]. На жаль, втраченою виявилась друга половина статті, в якій безпосередньо йшлося про політичний рух селянства. Припускаємо, що вона мало вирізнялася від написаної вже за радянських часів статті Щербака [17]. В ній автор розгорнув широку панораму селянського руху в повіті, початок якому поклала з петиційна кампанія. Мирного діалогу із владою досягти не вдалося: приговор сумських селян, в якому вони вимагали демократизації країни, був проігнорований, а Щербака та декількох соціал-демократів, що підбурювали селян до бойкоту влади, заарештували.

Друга половина статті Щербака присвячена кульмінації революційного руху в повіті – діяльності повітового комітету ВСС, який став своєрідним селянським урядом, оголошував страйки, виступав в якості посередника між поміщиками та наймитами, утримував ціни в місті та мав власну міліцію. Автор зробив акцент саме на сильних сторонах діяльності комітету, уникаючи будь-якої самокритики. Суб'єктивізм оцінки Щербака посилюється і через постійне підкреслення власної ключової ролі в керівництві селянством. Хоча певною мірою роль автора підтверджується рапортами поліції та спогадами його соратників, це не дозволяє з'ясувати реальні межі селянського руху [17].

Цінні дані містяться в праці товариша А. Щербака у Селянській спілці М. Сердюка, що вийшла в ювілейному збірнику статей та спогадів учасників ПРР на Сумщині. Як і розвідка Щербака, стаття була синтетичною спробою поєднати особисті спогади із документальною базою дослідження. Структурно автор розділив роботу на сімнадцять частин відповідно до проблематики селянського руху, що змістовно значно доповнюють матеріал Щербака. Зокрема, Сердюк охарактеризував діяльність інших активістів повітового комітету ВСС, більш детально зупинився на проведених у Сумах селянських з'їздах, зв'язках організації з опозиційними партіями та підготовці збройного повстання [12].

Н. Онацький, автор ще однієї статті у вказаному в збірнику, розширив географічні межі свого дослідження, дослідивши виступи селян крім Сумського в Охтирському та Лебединському повітах. Оцінивши особливості

місцевого господарювання та соціального становища селянства, дослідник вивів такі причини його невдоволення: нестача землі, важкі умови відробітків, високі орендні ціни, незадовільні умови праці наймитів в економіях. Автор також спробував районувати селянські виступи, виходячи з особливостей протікання революційних процесів в повітах та волостях півночі Харківської губернії. Це дозволило йому дійти висновку про типові форми руху селян у регіоні: потрави, покоси, порубки, підпали, страйки, закриття «монополюк». Найвищі форми набувала політична боротьба селянства. Як приклад автор наводив діяльність жителів села Хотинської та Яструбинівської волостей, які організовано добивалися поступок з боку власників, а також масово долучалися до діяльності ВСС. Першим серед істориків Н. Онацький вжив назву «Яструбинська республіка» по відношенню до волості, де влада була повністю узурпована місцевим відділком ВСС [10].

Особливості селянського руху на півночі Сумщини відзначені в дослідженнях О. Дроздова. В них ми знаходимо детальний опис розгрому селянами цукрового Михайлівського заводу в Глухівському повіті в лютому 1905 р. та гучної судової справи, що прослідувала за цим ексцесом, карної експедиції начальника Чернігівського губернського жандармського управління полковника Рудова в селах Конотопського повіту, сутичок селян з поліцією та козаками в сс. Рудівка та Кропивне того ж повіту, агітації серед селян Вороніжа, Свеси та Ямполья Глухівського повіту, діяльності місцевих комітетів ВСС [3; 4]. Особливу увагу автор приділив Покошицькому комітету Союзу, який поширював свою діяльність переважно на територію Кролевецького повіту. Охарактеризувавши дії комітету, – поширення пропагандистських листів по селах Чернігівщині, пряму антиурядову агітацію селян, заміну волосних та сілких старост, бойкот представників влади, – автор несподівано дійшов висновку про його «куркульський» характер, про гальмування ним революційних процесів на селі. Тим не менш, заслуга Союзу, зауважував О. Дроздов, полягала в тому, що завдяки йому «селяни зрозуміли, що без організації, без об'єднання своїх розрізнених сил вони не можуть розраховувати на успіх в своїй боротьбі з царсько-дворянським гнітом та експлуатацією» [4, с. 26].

Оцінку діям селян Сіверянщини знаходимо в спогадах учасників ПРР в Конотопському та Кролевецькому повіті. Так, С. Степняк та О. Кібальчич згадували, що у 1905 р. вони вели активну пропаганду серед селян, агітуючи їх вступати до лав ВСС, підписувати відозви з вимогами скликання Установчих Зборів [7; 13]. Обидва автори, однак, вказували на відсутність одностайності в

намірах селян. Справа полягала не стільки в класовості селянства, скільки в перевазі революційних або контрреволюційних настроїв у тих чи інших населених пунктів. «В таких селах, як Підлипне і Попівка, селяни кували піки для повстання, а в таких як Соснівка і Гайворон, йшла агітація за царя», – писав С. Степняк [13, с. 40]. Але автори поділяли між собою думку, що «червоні» села були готові до відкритого збройного виступу, яке так і не відбулося через поразки робочої революції у містах.

В період сталінізму тематика революційних подій на Сумщині 1905–1907 рр. майже не висвітлювалась в науковій літературі. Лише у 1955 р. у зв'язку з ювілеєм ПРР з'являються публікації істориків, присвячених даній проблемі. Відсутність наукових видань в області зумовила той факт, що статті авторів публікувалися лише в періодичній пресі. Присвячені вони були переважно діяльності більшовиків, але особливо виділимо дві праці, в яких автори дали оцінку і селянському рухові.

Описуючи селянські виступи на Сумщині, дослідниця П. Чигрина особливо виділила хвилю погромів, що прокотилися на Лебединщині у травні-червні 1905 р., як центрову, судячи з матеріалу статті, подію всього селянського руху в регіоні. Водночас мирні засоби боротьби селян автор залишила поза увагою [14]. П. Гарчев, обмежившись розглядом лише одного місяця революційної боротьби на Сумщині, приділив увагу переважно селянського руху в Сумському повіті, досить правдиво оцінивши потенціал та керівну роль ВСС. Автор, окрім погромів поміщицьких маєтків, виділив як важливий елемент селянського фронту боротьби мітинги і приговорний рух по селах, які сприяли організаційній консолідації селянства. Поразка революційних змагань дослідником пояснювалась в класичному дусі радянської історіографії ПРР: недостатня міцність союзу робітників та селянства, вплив лібералів та неонародників, віра у мирні засоби розв'язання конфлікту із владою [1].

До 70-річчя ПРР вийшла стаття П. Козирєва, в якій були відображені різні аспекти прояви невдоволення трудящих. Селянські виступи дослідник розглядав неодмінно в зв'язку з робітничим рухом та діяльністю більшовиків. Але на відміну від своїх попередників П. Козирєв оперував багатьма новими фактами, що дозволило розкрити деякі «білі плями» революції на селі. Наприклад, автор встановив перелік агітаційних видань, що поширювались у селах, описав «справу Гайвася», до якої була причетною група сумських експропріаторів, навів приклад маловідомої переписки М. Горького та сумського поміщика, що скаржився письменнику

на селянські ексцеси. В якості ілюстрації настроїв місцевого селянства автор звернувся до художнього твору К. Гордієнка «Чужу ниву жала», в основу якого було покладено виступи лебединських селян влітку 1905 р. Автор також підрахував кількість населених пунктів Сумщини, охоплених революційною боротьбою в 1905–1907 рр. Так, за його даними, у 24 селах відбулися страйки, а в 20 – збройні сутички з військами [8].

Діяльність сумського комітету ВСС охарактеризована в статті Л. Сапухіної «1905 рік у Сумах», що був представлений автором як серйозна революційна організація РСДРП. Науковець зробила наголос на ряді ключових подій, пов'язаних з селянством – мітинги селян у травні 1905 р., селянські з'їзди, контакти соціал-демократів з селянством та повітовим комітетом ВСС [11].

Перша наукова праця, присвячена діяльності ВСС у Сумському повіті, належить П. Замковому. Вперше він вжив термін «селянська республіка» по відношенню до повітової організації селян, що було обґрунтоване автором фактами дійсного управління життям регіону місцевим комітетом ВСС. Початок «республіки», вказував Замковий, поклав з'їзд селян Сумського повіту 29 жовтня 1905 р., на якому було обрано комітет організації [5, с. 89]. Республіка мала чітку соціалістичну спрямованість, на що вказує зміст вимог її керівників, а також вироки, які ухвалювали заітовані Селянським союзом сільські громади [5, с. 90–91].

Тема «Сумської селянської республіки» знайшла продовження в роботі сучасного дослідника ВСС в Україні В. Магася. Він підкреслив провідну роль Щербака в подіях 1905 р. в повіті, який брав активну участь у пропаганді ідей Союзу, був представником сумського селянства як при передачі його петиції уряду, так і на Делегатському з'їзді ВСС у листопаді 1905 р. Результатом продуманої пропаганди Щербака та його однодумців, на думку В. Магася, стало фактичне приєднання всього Сумського повіту з понад двохсоттисячним населенням до Селянського союзу [9].

«Яструбинська республіка» стала об'єктом дослідження сумського історика Г. Іванущенко. Він уточнив перебіг страйку, організованого яструбенівцями в економії графині Строганової у жовтні 1905 р., подробиці військової сутички селян з карателями під час придушення «республіки», встановив імена і подробиці життя їхніх керівників. Автор звернув також увагу на підняття селянами чи не єдиними на Сумщині національного питання [6].

Джерелознавчі аспекти дослідження селянського руху на Сумщині вивчала О. Герасименко, яка проаналізувала документи фондів Державного

архіву Сумської області, що відносяться до вказаної теми. Автор відмітила, що в загальних дослідженнях, присвячених історії селянського руху, науковці нерідко уникають матеріалів провінційних архівів, через що чимало важливих фактів залишається поза увагою. Фронтальне вивчення фондів ДАСО, зауважила автор, «дає змогу значно розширити кількісні рамки селянського руху в досліджуваній період, помітно доповнити його форми, характеристику, спрямованість тощо». Як приклад, О. Герасименко навела лист селян с. Шаповалівки до Конотопської міської думи, що є яскравим прикладом психології революційного селянства [2, с. 75].

Широкий погляд на селянські виступи в межах сучасної Сумщини у 1905–1907 рр. представлений в монографії М. Яременка. Автор деталізовано підійшов до розгляду форм і методів селянської боротьби, не упускаючи її основні приклади. Селянська боротьба в регіоні, на його думку, була зумовлена зростанням антипоміщицьких та антидержавних настроїв, які активно підігрівала опозиція царському режиму, зауважував дослідник. Велике значення автором було надане організаторам селянського руху, особливо представникам «третього елементу» – сільській інтелігенції, – імена яких тривалий час залишалися невідомим. М. Яременко також порівняв вплив партій на селянство, дійшовши висновку про переважання ВСС. Не дивлячись на намагання лідерів Союзу надати селянському рухові організованих форм, лише в окремих випадках, резюмував дослідник, можемо спостерігати певні форми організованості. Насильницькі методи боротьби, які нерідко переходили в ранг звичайних злочинів, переважали над дійсно політичними [18, с. 274–300].

В цілому тематика селянського руху на Сумщині вивчена досить добре, враховуючи доволі значну її актуальність як у радянській, так і в пострадянській історіографії. Накопичений значний фактаж, визначені типові регіональні особливості руху. Проте погляд науковців на одні й ті ж самі події та явища залишається плюралістичним, що зумовлено не тільки змінами в історіософії та історіографії за останні два десятиліття, але й різними ідейними підходами та науковими установками авторів. Це означає, що селянський рух на Сумщині і надалі залишиться темою плідного діалогу істориків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарчев П. Революційні події на Сумщині в грудні 1905 року / П. Гарчев // Ленінська правда. – 1955. – № 254. – С. 2.
2. Матеріали з історії руху селянства Сумщини на початку ХХ століття у фондах місцевого обласного архіву / О. В. Герасименко // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. –

С. 74–78.

3. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 188 с.

4. Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов // Исторические записки. – 1940. – № 9. – С. 3–30.

5. Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87–94.

6. Іванущенко Г. М. Яструбинська республіка: погляд через століття / Г. М. Іванущенко // Визвольний шлях. – 2006. – травень. – С. 116–119.

7. Кибальчич А. Страничка воспоминаний о Кролевеччине / А. Кибальчич // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп : Конотопская типография Окрместхоза, 1925. – С. 52–56.

8. 1905 рік на Сумщині / П. Козирев // Ленінська правда. – 1975. – № 2. – С. 2–3.

9. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції / Магась В. О. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – Вип. 11. Серія: історія. – С. 44–53.

10. Онацький Н. Х. Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року / Н. Х. Онацький // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. – Суми : Плуг і молот, 1930. – С. 37–45.

11. Сапухіна Л. П. 1905 рік у Сумах / Л. П. Сапухіна // Ленінська правда. – 1985. – № 118. – С. 3.

12. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року / М. Сердюк // 1905 рік на Сумщині : Зб. наук. ст. – Суми : Плуг і молот, 1930. – С. 53–69.

13. Степняк С. «Пятый» год / С. Степняк // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп : Конотопская типография Окрместхоза, 1925. – С. 36–45.

14. Чигрина П. Революційні виступи робітників і селян Сумщини в 1905-1907 рр. / П. Чигрина // Ленінська правда. – 1955. – № 135. – С. 2.

15. Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде / А. П. Щербак // Пролетарская революция. – 1926. – № 7. – С. 27–86.

16. Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение / А. Щербак // Великий океан. – 1912. – № 108. – С. 2.

17. Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение / А. Щербак // Великий океан. – 1912. – № 112. – С. 2–3.

18. Яременко М. Ф. Пореформений розвиток Сумщини (1861–1916) / М. Ф. Яременко. – Суми : Університетська книга, 2002. – 366 с.

УДК 94(477)«1919/1920»

Я. О. Кукуріка
м. Київ

ІЗЯСЛАВЩИНА В ПЕРІОД ПОЛЬСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1919 – ЛИСТОПАД 1920 РР.)

В науковій літературі та історично-краєзнавчих розвідках поки, що не досить широко висвітлено процеси пов'язані з Ізяславщиною в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Період польської окупації є одним з проблемних питань, яке потребує об'єктивного висвітлення та

аналізу подій і особливостей соціально-економічного і суспільно-політичного життя краю. Особливо важливим є дослідження антибільшовицького Опору в регіоні та проведення глибокого аналізу ставлення населення до різних політичних сил, котрі боролись за владу. Актуальності статті надає і той факт, що це питання постійно замовчувалось або перекручувалось в радянській історіографії. Для дослідження проблемного питання автором поставлено завдання відтворити картину особливостей визвольних змагань населення Ізяславщини в період польської окупації.

Під час пошукової роботи було опрацьовано значний масив матеріалів та архівних документів Державного архіву Хмельницької області. Це фонд Р 1389 Михнівського волосного виконкому, опис 1 [1], фонд Р 1426 Ізяславської повітової робітничо-селянської міліції, опис 1 [2] та ін. У справах волосного виконкому знаходимо протоколи засідань, звіти виконання указів і постанов. Особливо цікаві матеріали – це міліцейські звіти про суспільно-політичний настрій населення і партизансько-підпільницьку діяльність у повіті в період польської окупації. Найсуперечливішою групою літератури є наукові праці дослідників радянського періоду. Свідченням цього є нарис у серіалі праць «Історія міст і сіл України» [3] та «История Украинской ССР» [4], цінною тут є значна джерельна база, але політична заангажованість дозволяє їх використати тільки для аналізу наявності фактичного матеріалу, опису певних подій. На противагу цим збірникам використовувалась праця з яскраво вираженим проукраїнським характером «Історія Українського війська» [5]. В ній детально розглядається процес утворення збройних сил та відслідковуються основні бойові дії за їх участі. Із сучасних матеріалів використовувались переважно невеликі статті у краєзнавчих збірниках, автори яких торкаються окремих питань життя краю чи сусідніх з ним територій, уникають серйозних висновків.

На територіях Волинської і Подільської губерній протягом усього червня і першої половини липня 1919 р. продовжувались бої між військами більшовиків та армією Української Народної Республіки. Бої за оволодіння Ізяславським повітом розгорілись 4 серпня 1919 р. Їх вели частини корпусу Січових Стрільців, повстанська група полковника Висоцького, при підтримці бронепοїзда «Запорожець». З півдня їх підтримували бригади II корпусу Української Галицької Армії (УГА), що наступали на Старокостянтинів [5, с. 552–554]. Загальне керівництво операцією здійснював полковник А. Вольф. В ході наступальної операції 14 серпня кіннота Січових Стрільців зайняла Білогородку і взяла під контроль південну частину повіту

продовжуючи свій рух у північному напрямку. На залізниці було здобуто повністю справний бронепоїзд, який отримав назву «Вільна Україна» і неодноразово брав участь у боях під час походу на Київ [5, с. 555].

Адміністрація УНР повернулася з Антонін до Заслава і досить швидко відновила місцеву адміністрацію. Більшовики залишили повіт разом з відступаючими частинами червоних. Багато хто з них були включені в склад команди бронепоїзда «Комуніст», де воювали аж до повернення майже через рік. Інша, менша частина була залишена для організації партизанського і підпільного руху, агітації серед солдат УГА та армії УНР.

Витіснення більшовиків з повіту завершився 16 серпня, коли один курінь 21-ї галицької бригади вступив в містечко Шепетівку. Однак польське командування не збиралось полишати важливий транспортний вузол у руках військ УНР. На Шепетівку рухалися значні сили: 500 вершників, 300 піхотинців, 2 бронепоїзди. Небагаточисельні частини січовиків готувались обороняти місто, але й поляки не поспішали зі штурмом [6, с. 117].

Військові делегації Польщі і УНР 1 вересня 1919 р. підписали перемир'я і договір про воєнну допомогу в боротьбі проти більшовиків. Між польськими військами і армією УНР була встановлена демаркаційна лінія. Вона пройшла з півночі на південь через всю територію повіту, по лінії Славута-Ізяслав-Базалія [4, карта на с. 400]. Проте окупували поляки територію повіту (свою частину) аж у листопаді 1919 р. [7, с. 22]. Шепетівський залізничний вузол опинився під подвійним контролем. Поляки ступивши на українську землю як союзники поводити себе так, ніби вони окупанти, що одразу проявилось в різних сферах діяльності. Державними мовами в урядових установах стали польська та українська [8, арк. 40].

П. М. Шишко, будучи членом повітової земельної управи, доповідав 16 жовтня 1919 р.: «Польське військо, в межах Теофіпольської волості, і взагалі по селах, де вони мешкають, над селянами знущаються, вимагають безоплатно скотину, а то і самі забирають, багацько людей розстріляні і багацько заарештованих і забраних невідомо куди. Податків вимагають з населення в три рази більше, ніж було. Самовільно забирають одяг у селян. Селян заставляють звозити колишнім власникам половину хліба. Голову Теофіпольської земельної управи заарештували і вивезли невідомо куди» [9, с. 66].

Паралельно існували органи польської окупаційної влади – комендатури і органи Директорії. Останні пробували захищати інтереси населення, проте не мали достатньо збройної сили, щоб утримувати поляків

від безчинства. Прагнучи не допустити посилення української армії, поляки заборонили мобілізацію до війська. Стосунки між двома владами були зовсім не такі безхмарні, як це подавала радянська історіографія. Про велику кількість безпідставних реквізицій, конфіскацій, арештів прихильників більшовицької влади і учасників розподілу поміщицької землі свідчать численні архівні матеріали. Місцеве населення не лише кували чи розстрілювали, а й вішали [10, арк. 14]. Майже в усіх селах та містечках стояли шибениці, де вішали «бандитів» і «саботажників», переважно селян.

Разом з польськими військами повернулись поміщики та їх управителі. Знову почалися контрибуції на їх користь, які стягувались з надзвичайною жорстокістю. Так, наприклад, до с. Плужного прибув польський каральний загін. Він зібрав загальний схід селян і наказав протягом 2-х годин заплатити графу Тишкевичу контрибуцію в сумі 50 тис. царських карбованців, попередивши, що за невиконання буде спалено все село. Хто не міг заплатити грошей, тих били, забирали худобу, хліб, цінні речі [3, с. 37]. В черговий раз реквізовані раніше землі знову повертались поміщикам. Подібні езекуції відбулись у Васьківцях, Клембівці. В останньому було забрано, заарештовано і вивезено одного з керівників фабзавкому цукрового заводу Гнатюка Павла. Ніхто більше його не зустрічав, очевидно був вбитий. З метою виявлення зброї, самогонних апаратів, проводились систематичні обшуки робітників і селян. Там же в Клембівці було зібрано схід і оголошено про здачу зброї. На острах жителів, яких поставили по обидві сторони шосе, вивели закованих в наручники Короткого Харитона, Більовського Федора, Мельника Йосипа та інших, хто був активістом в часи більшовицького режиму. Проте ніхто з селян зброї не здав, а знайшли поляки лише одну гвинтівку [11, арк. 3].

В умовах поразок і невдач багато службовців УНР та її прихильників розчарувались у цілях боротьби або втомились від неї. Більшість з них не евакуювались з відступаючими військами УНР, а залишались на території, яку займали більшовики, шукаючи примирення і навіть співробітництва з останніми [12, арк. 41]. За безчинства поляків в очах населення несли відповідальність і владні структури Директорії. Державні службовці виконуючи розпорядження уряду всіляко прагнули зберегти союзницькі стосунки з поляками і тому не проявляли активності в захисті прав та інтересів населення.

Разом з деморалізованими бійцями УНР, що скупчилися в повіті, знову повернулись епідемії, що пригасли влітку-восени 1919 року. На початку січня

1920 р. край охопив висипний тиф і грип «іспанка», потім азіатська холера. Уряд Директорії не зміг забезпечити ефективної міжнародної допомоги, яка прийшла аж влітку 1920 р., коли епідемія пішла на спад. Від цих хвороб до літа 1920 р. в повіті померли тисячі людей насамперед цивільних які залишились практично без лікарської допомоги [13, с. 309].

В таких умовах селянство відповідає активною повстансько-партизанською боротьбою. Організаторами виступають насамперед більшовики. В місті виникає більшовицький підпільний комітет на чолі з І. Я. Демчуком. Підпільні групи створюються в Білогородці, Ляхівцях, Шепетівці та інших волосних центрах повіту. Крім великих сіл зв'язок з Ізяславським підпіллям встановлюють жителі інших населених пунктів повіту, зокрема Борисова, Михайлівки, Поліського, Ріпок, Щурівців [1, арк. 58, 61, 74].

Весна принесла нові проблеми. Для обробітку поміщицьких земель та цукрових плантацій знову застосовували силу. Польові роботи проводились під наглядом спеціальних військових команд сформованих з польських військових [12, с. 98]. Прагнучи придушити партизансько-повстанський рух, влада посилює репресії. В березні 1920 р. розпочалися облави і арешти в Ізяславі і багатьох волосних центрах. Були заарештовані Бортник, Фурман, Демчук та інші, всього понад 30 чоловік. Сім з них було розстріляно 25 березня 1920 року, решта звільнена з тюрми більшовиками у червні 1920 р. [7, с. 22]. Жорстоких катувань зазнав один з підпільників, член волосного ревкому с. Білогородки В. Якобчук, якого видали прихильники польської влади [12, с. 277].

Незважаючи на репресії, боротьба наростала. Весною 1920 р. виникло кілька партизанських загонів у лісистих західних і північних волостях повіту. Вони руйнували мости, нападали на польські каральні загоони, знищували лінії зв'язку. А в червні 1920 р., коли розпочався наступ більшовиків, вдалися і до диверсій на залізницях. Протягом червня-початку липня на ділянці Шепетівка-Ізяслав було пущено під укіс 3 ешелони ворога. 29 червня бригада Котовського вибила поляків з населених пунктів Вербівці і Чотирбоки, Тишевичі, Білеве на підступах до Ізяслава. Бої за місто тривали майже 10 годин. Про ці події комбриг повідомляв начдиву: «...вночі здійснив наліт на Ізяславль, після запеклого бою вибив противника з Нового міста. Противник відступив, зірвавши за собою міст, бій продовжується. Противник відходить далі, але переслідування продовжувати не можна, бо противник засів у так званій фортеці»

[14, с. 46–47]. Південну і західну частину повіту було звільнено в першій декаді липня частинами 135 бригади 45-ї Волинської стрілецької дивізії.

На цей раз зміну влади населення зустріло досить насторожено або байдуже. Мало хто сподівався на покращення ситуації. Миттєво відновлюються радянські органи влади, насамперед, каральні. Формуються повітовий і районний відділи міліції. Все діловодство не тільки в повіті, а й у волостях, навіть рапорти рядових міліціонерів написані тільки російською мовою, що свідчить про відповідний національний склад цих органів [2, арк. 9]. Тоді ж, в основному з місцевих більшовиків і комсомольців створюються частини особливого призначення (ЧОП), для придушення опору селян і охорони важливих об'єктів, їм допомагали регулярні частини Червоної Армії, які були розташовані на постій в найбільших селах. Так, у с. Клембівка дислокувалась 2-га рота 389 Богунського полку, що охороняла цукровий завод [11, арк. 3].

На цей раз панування більшовиків у повіті знову було недовгим. Зазнавши поразки під Варшавою, їх військо покотилось назад, переслідуване польсько-українськими частинами. Між 20 і 25 вересня 1920 р. на території повіту ішли вперті бої. В Ризі 12 жовтня було підписано перемир'я між РРСФР і УСРР з однієї сторони і Польщею з іншої. Новий кордон між Польщею і УСРР пройшов по р. Збруч і по р. Вілія, тобто по північно-західній околиці краю. Село Кунів ставало прикордонним, як і весь повіт. Польські частини покинули повіт через кілька днів після підписання перемир'я.

При відступі поляки вивезли багато майна, займаючись уже неприхованим грабежем, вбиваючи жителів за найменшу спробу опору. Наприклад, тільки з с. Білогородки вони вивезли 1200 пудів сіна, забрали 32 коней, 21 корову, 48 свиней, 163 вівці, 14 возів, 432 штуки домашньої птиці та багато іншого [3, с. 278]. Крім того, було вивезене цінне промислове устаткування. Проте найбільше промислове підприємство – Клембівський цукровий завод не тільки вцілів, але й працював під час сезону 1920 р. Війська УНР перешкодили полякам вивезти обладнання і запаси цукру [11, арк. 1–3].

Проте частини армії УНР залишились, прагнучи продовжити збройну боротьбу, в примарній надії на масовий селянський рух, який буде викликаний новими антинародними акціями радянського більшовицького режиму. Вже 10 листопада радянські війська розпочали наступ проти армії УНР, яка після трьох днів боїв розпочала відступ і 18 листопада залишила Ізяслав. Останній із значних населених пунктів повіту с. Білогородка було

залишено українцями 29 листопада. З цього часу організований збройний опір більшовицькому режиму припинився, і наступила інша доба неорганізованого спротиву, стихійного протесту, який поступово припинився під тиском репресій і зміни політики.

Отже, польський режим на території повіту нічим особливим не відрізнявся від інших окупаційних режимів, які хоч і називали себе союзницькими, проте переслідували свої вузько егоїстичні цілі. Важкі контрибуції, побори, грабежі, свавілля і беззаконня нових союзників швидко настроїли проти них населення, викликали розчарування і збройний опір. Ситуацію загострювала бундючна і зверхня поведінка польських офіцерів, які вважали себе господарями на цій землі і демонстрували всіляко свою зверхність над місцевими жителями.

Значною помилкою української адміністрації стали поступливість її у стосунках з поляками і, особливо, надання статусу іноземної для їх власності, насамперед маєтків, їх знову повертали, реквізуючи у селян майно. Політиці Директорії в повіті, як напевно і в інших регіонах не вистачало твердості та послідовності в соціально-економічних і в політичних перетвореннях. Відсутність дисципліни і організованості єдиної регіональної політики сприяли дискредитації влади, падінню авторитету українських владних структур.

Селянство, почало виступати проти будь-якої влади, час від часу схиляючись в бік тієї, яка обіцяла землю і порядок. Державна влада була для них чужою, навіть ворожою і викликала активний опір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. Р 1389 Михнівського волосного виконкому. – Оп. 1. – Спр. 75.
2. ДАХО. – Ф. Р 1426 Ізяславське повітове управління радянської робітничо-селянської міліції. – Оп. 1. – Спр. 14.
3. Історія міст і сіл України. Хмельницька область / Ред. кол. Мехеда М. І. (голова) та ін. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – 706 с.
4. История Украинской ССР в десяти томах. – К. : «Наукова думка», 1984. – Т. 6. – 656 с.
5. Історія Українського війська. – Львів : «Видання Івана Тиктора», 1936. – Т. 2. Ч. 3. – 568 с.
6. Завальнюк О. М. Збройна боротьба за Шепетівку навесні і влітку 1919 року. / О. М. Завальнюк // Південно-Східна Волинь. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 116–118.
7. Ройтман С. І. Комсомол Ізяславщини в роки громадянської війни / С. І. Ройтман / VII Подільська історико-краєзнавча конференція / Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 20–25.
8. ДАХО. – Ф. Р 260 Подільська губерньська народна управа. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. Стасюк І. А. Історія Теофіполя. Нарис. / І. А. Стасюк. – Хмельницький : Поділля, 2001. – 192 с.

10. ДАХО. – Ф. Р 1643 Красилівського волосного військового комісаріату. – Оп. 1. – Спр. 14.

11. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р 2686 Волинський губернський революційний комітет. – Оп. 1. – Спр. 1.

12. ДАХО. – Ф. Р 260 Подільська губернська народна управа. – Оп.1. – Спр. 8.

13. Головка Ф. Інфекційні захворювання і допомога населенню Поділля у 1918–1920 рр. / Ф. Головка / Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 308–311.

14. Міньков І. І. Ізяслав – місто старовинне. Історико-краєзнавчий документальний нарис / І. І. Міньков. – Шепетівка, 2000. – 91 с.

УДК 94(477)

Л. І. Рожкова

м. Суми

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО ТА ПІДПІЛЬНОГО РУХУ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.)

Висвітлення антифашистського руху в період окупації становить важливу частину радянської історіографії Великої Вітчизняної війни. В історичних працях, навчальній, політичній літературі панували твердження про партійне керівництво, всенародний характер партизанського руху, наводилися кількісні показники учасників цього руху, детальні описання бойових операцій, характеристика втрат, завданих окупантам [10]. На сторінках мемуарів поставав бездоганний образ «полум'яних борців» з фашизмом, а сам партизанський рух розглядався як «невидимий фронт», що в поєднанні з героїзмом воїнів Червоної армії та самовідданою працею труженників тилу відіграв роль важливого чинника Перемоги.

На початку 1990-х рр., в умовах перегляду концепції історії Другої Світової та Великої Вітчизняної війни, багато з цих положень було переосмислено, а в деяких випадках – спростовано. Так, об'єктом критики відомого історика М. Ковалю стала теза про «всенародний характер» партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр., що базувалася на директивно затвердженій цифрі – 501 тис. партизан та 100 тис. підпільників [5]. Проте у згаданий період основна увага дослідників зосереджувалася на інших аспектах руху опору, зокрема, боротьбі ОУН та УПА на західноукраїнських землях. В наступні роки інтерес істориків до партизанського та підпільного руху помітно зріс. Залучення до наукового обігу документів, в тому числі, із архівних установ Німеччини, Польщі, Румунії, публікація без вилучень щоденників командирів партизанських з'єднань, активізували роботу дослідників в даному напрямі. Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. було опубліковано ряд монографічних досліджень [4, с. 12], збірників документів з цієї проблеми [7]. Основні

аспекти партизанського і підпільного руху на Сумщині висвітлюються у працях місцевих істориків [6], науково-популярних виданнях [1]. В ході наукових дискусій порушувались малодосліджені аспекти [11]. Сплеск громадського інтересу до цієї проблеми зумовлений також запровадженням в Україні відзначення «Дня партизанської слави» (22 вересня). В 2011 р. на державному рівні відзначалося 70-річчя початку партизанського руху, що також сприяло активізації дослідницької роботи. Вивчення руху опору в період нацистської окупації має значний виховний та патріотичний потенціал, а в перспективі може відіграти роль консолідуючого чинника українського суспільства.

Авторка даної статті ставить за мету, спираючись на останні дослідження, опубліковані документи, визначити дискусійні питання історії партизанського та підпільного руху в Україні, проаналізувати їх з позицій сучасної історичної науки.

Одним з аспектів проблеми є аналіз причин невдач та помилок у розгортанні підпільного руху в 1941–1942 рр. Як відомо, в передвоєнні роки у середовищі радянського військового керівництва панувало негативне ставлення до «партизанщини», що сприймалася як синонім безладу та неорганізованості. Натомість переважала теорія ведення переможної війни «малою кров'ю» на чужій території. Наприкінці 1930-х рр. було репресовано кваліфіковані військові кадри, знищено спецшколи з підготовки партизанів, матеріальні бази партизанського руху, що існували переважно в західних областях України. Відсутність належного матеріального забезпечення в поєднанні з іншими обставинами прирekli на невдачу спроби розгортання підпільних організацій в західних регіонах України. В умовах стрімкого наступу німецьких військ партійні та радянські керівники, що звикли діяти згідно з наказами «згори», перебували у стані невизначеності. Вище керівництво держави демонструвало некомпетентність у питаннях ведення війни в тилу ворога, а подекуди – і злочинну байдужість до населення окупованих територій. У радіозверненні Сталіна в липні 1941 р. пролунав заклик створювати партизанські загони, диверсійні групи для підризу мостів, шляхів, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання лісів, складів... [9, с. 375]. Якщо вимога підпалювати ліси, які були найпридатнішим ландшафтним середовищем для партизанів, викликала лише подив у військових фахівців, то знищення запасів продовольства («тактика випаленої землі») фактично ставила населення і партизанів на межу виживання, знижувала можливості їхнього опору окупантам.

Тим часом, організація партизанської боротьби згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. була покладена на місцеві партійні комітети, що мали перейти на нелегальне становище. Проте далеко не всі зі створених у кожній області, місті, районі підпільних організацій приступили до бойової діяльності, багато партизанських загонів було розгромлено. В перші дні боротьби в партизанських загонах загинув один з керівників підпільного обкому КП(б)У Г. Баранник, в травні 1942 р. – О. Антонов, що перебував у складі загону К. Карпова на Лебединщині. Найтипівішими помилками та прорахунками було порушення засобів конспірації та зв'язку, поспішний або непродуманий добір членів підпільних осередків та груп. Понад половина із залишених в Сумській області для підпільної роботи 108 відповідальних працівників покинули доручену справу та виїхали в тиллові райони [1]. За даними В. Лозицького та А. Кентія, в лавах партизанів комуністи і комсомольці становили лише 13,6 і 19,9 відсотка від загальної кількості бійців відповідно [8, с. 21]. До кінця 1942 р. партизанський рух як явище існував лише в двох областях тодішньої УРСР: Сумській та Чернігівській, де діяли з'єднання С. Ковпака, М. Наумова, С. Руднева, О. Сабурова, О. Федорова.

В наступні два роки нацистської окупації відбувається піднесення партизанського руху, що, на думку деяких дослідників, було пов'язано не лише з жорстокою німецькою окупаційною політикою, але й можливою помстою з боку сталінського режиму, що повертався [11, с. 69].

Неоднозначне ставлення істориків до стратегії і тактики партизанського руху, оцінка масштабів та методів бойових операцій, а головне – наслідків для населення. Зокрема, рейдова тактика, що застосовувалася в північних регіонах Сумщини, Чернігівщини, частково, Житомирщини, а також сусідньої Білорусії, сприяла дезорганізації комунікацій, завдавала відчутних втрат окупантам. Переваги партизанів виявились у здійсненні так званої мінної війни, що визнавало і німецьке командування [13, с. 37]. Однак, рейди на Правобережну і Західну Україну, в тому числі і широковідомий Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака 1943 р. зазнав великих втрат серед партизанів і не досяг мети.

Взагалі, питання взаємовідносин партизанів та населення окупованої України, а також наслідків партизанських диверсій або навіть перебування у зоні дій народних месників викликає чи не найбільше гострих дискусій. Символом трагедії стала доля 576 мешканців селища Нова Слобода Путивльського району, знищених карателями. Документи свідчать, що

партизани з метою самозабезпечення продовольством, одягом тощо вдавалися до самочинних дій та зловживань [1, с. 64–66]. Керівники партизанських з'єднань, зокрема С. Руднєв, змушені були видавати накази щодо припинення подібних дій [6, с. 135–136]. Підтримка дій партизанів населенням окремих регіонів суттєво відрізнялася. Зокрема, мешканці західних областей здебільше негативно ставилися до радянського руху опору. Російський дослідник О. Гогун, який протягом кількох років працював з архівними документами Німеччини та Польщі, зазначає, що симпатії населення Західної України були на боці національних формувань (УПА) [3, с. 158]. Назвою «сталінські командос» [2] історик підкреслює цілковиту підпорядкованість радянського партизанського руху центральним органам влади (ЦК КП(б)У, НКВС, Український штаб партизанського руху), його спрямованість на досягнення результату безвідносно до можливих втрат серед місцевого населення.

Що стосується кількості учасників партизанського та підпільного руху, то дослідники вважають найбільш реалістичною цифру, озвучену ще 1949 р. М. Хрущовим – близько 220 тис. партизанів [13, с. 36]. В наступні роки ця цифра була збільшена за рахунок приписок на догоду ідеології. Кількість жертв серед учасників руху опору, завдані ними прямі та непрямі втрати окупантам залишаються не до кінця з'ясованими. Поглибленого вивчення, на нашу думку, потребують питання взаємовідносин партизанського руху та інших течій руху опору в Україні, уточнення кількісного, етнічного складу його учасників, морально-психологічні аспекти, а також неорганізованого опору, зокрема, економічного та інших форм саботажу політики окупантів.

Отже, стислий аналіз останніх публікацій свідчить про наявність ще найменше двох тенденцій у висвітленні порушеної проблеми: «пострадянської» та «національної». Представники першого напряму (А. Кентій, В. Лозицький, А. Чайковський) вважають партизанський рух яскравим прикладом героїчної боротьби українського та інших народів проти іноземних поневолювачів, що мав масову підтримку з боку населення. Їм опонують такі історики, як О. Гогун, В. Гриневич, І. Патриляк, Р. Пилявець, що наголошують на негативних аспектах партизанського руху, зокрема, неспіввідносності партизанських диверсій з їх наслідками для населення. Складні та контроверсійні питання партизанського та підпільного руху потребують подальших поглиблених досліджень та переведення історичного знання з політичної в суто наукову площину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бубнов В. В. Суми у 1941–1943 роках: офіціоз і дійсність / В. В. Бубнов. – Суми : Мрія – 1, 2010. – 74 с.
2. Гогун А. «Сталинские коммандос». Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории 1941–1944 / А. Гогун. – М. : Центрполиграф, 2009. – 370 с.
3. Гогун О. С. Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху в Україні в документах польського підпілля (1942–1944) / О. С. Гогун // Український іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 151 – 158.
4. Кентій А. Війна без пощади й милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944 рр.) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.
5. Коваль М. В. Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К., 1994. – 58 с.
6. Корогод Б. Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко. – Суми : Козацький вал, 2003. – 176 с.
7. Красные партизаны Украины. Малоизвестные страницы истории (1941–1944 гг.) / ред. В. Лозицький, А. Кентій, О. Гогун. – К. : Укр. видавнича спілка, 2007. – 431 с.
8. Лозицький В. Війна без пощади й милосердя / В. Лозицький, А. Кентій // Військо України. – 2008. – № 5. – С. 18–21.
9. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2002, 2003. – Т. 4. : Україна у Другій Світовій війні (1939–1945) / кер. тому В. І. Кучер. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.
10. Украинская СССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. / редкол. : И. Д. Назаренко [и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовка условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942). – 544 с.
11. Україна і український народ у Другій Світовій війні: дискусії. Вип. 2 / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 84 с.
12. Чайковський А. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків) / А. Чайковський. – К. : Україна, 1994. – 180 с.
13. Чайковський А. «... Признати вредным и нецелесообразным» / А. Чайковський // Військо України. – 2007. – № 10. – С. 34–37.

УДК 94(477)«1925/1928»

Н. О. Скрипчинська

м. Київ

ВІД НЕПУ ДО «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»: СТАЛІНСЬКИЙ ЗАДУМ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ

Останні два десятиріччя тема радянських часів стає досить актуальною і викликає надзвичайно велику зацікавленість серед українських істориків, особливу увагу привертають до себе 20–30-ті роки ХХ ст. Цей період характеризується суперечливою політикою радянської влади (перехід від «воєнного комунізму» до НЕПу, а потім знову повернення до «воєнного комунізму»). Цікавим є те, що друга епоха політики «воєнного комунізму», яка замінила НЕП була ще жорстокішою ніж перша, та й наслідки її були значно глобальнішими. Найбільш

об'єктивно та неупереджено це питання висвітлюється у працях істориків доби незалежності України. Надзвичайно важливе значення мають дослідження професора С. В. Кульчицького [4; 5], в яких аналізуються і визначаються закономірності розвитку України, переважно в перші десять років більшовицької влади. Варто згадати монографію В. Гришка [3], в якій чітко прослідковується прагнення Сталіна, якомога швидше покінчити з НЕПом і розпочати новий комуністичний штурм. Досить яскраво це питання висвітлюється в літературі присвяченій голодомору 1932–1933 років [1; 2; 6], адже саме повернення до політики «воєнного комунізму» та методів її запровадження було першопричиною цієї трагедії.

Автор намагається у своєму дослідженні висвітлити методи і засоби реалізації Сталінського задуму, який мав на меті остаточне викорінення Нової економічної політики та повернення до такого довгоочікуваного комуністичного штурму.

В умовах встановлення тоталітарного режиму НЕП був приречений, тому що базувався на двох несумісних елементах:

- ринкових відносинах в економіці, плюралізмі форм власності та господарського укладу;
- монополії більшовиків на владу, жорсткій адміністративно-командній системі в політичній організації суспільства.

Метою більшовиків при запровадженні НЕПу було не надання економічної свободи громадянам. Вони прагнули використати активність населення для зміцнення економічного фундаменту свого політичного режиму і центральної влади.

НЕП передбачав активізацію зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної діяльності, посилення контактів із зовнішнім світом, а політичним курсом більшовицького режиму було побудова соціалізму в одній окремо взятій країні.

Ці суперечності НЕПу почали ще більше проявлятися коли вся влада зосередилася в руках Сталіна, який не приховував бажання повернутися до комуністичного штурму, застосування карально-репресивних методів у хлібозаготівлях та покласти тягар фінансування індустріалізації на плечі селян. Адже ці методи були неприйнятні для НЕПу.

Незабаром протиріччя, котрі поєднував у собі НЕП, призвели до ряду криз. Першою стала криза цін. Після скасування жорстокого контролю держави ціни на продовольство різко підвищилися і стрімко зростали у порівнянні з цінами на промислову продукцію. Намагання держави стримати

інфляційне зростання цін на сільськогосподарські товари призвели до того, що селяни відмовилися вивозити їх на ринок (криза хлібозаготівель).

Всі ці явища в радянській історіографії отримали назву «кризи НЕПу». Мовляв, нова економічна політика уже вичерпала закладені в ній можливості і стала гальмом подальшого розвитку, радянський уряд за цих умов закономірно переходив до індустріалізації країни і пов'язаної з нею колективізації сільського господарства. Фактично ж «криза НЕПу», яка найбільшою мірою проявлялася як хлібозаготівельна криза, була наслідком усвідомленої і прорахованої політики компартійно-радянського керівництва, яке обрало своєю генеральною лінією курс на форсовану індустріалізацію [5, с. 77].

Курс на індустріалізацію було проголошено ще в грудні 1925 року на XIV з'їзді ВКП(б). Точилися гострі внутріпартійні дискусії щодо шляхів і методів його реалізації. Вимоги очолюваної Л. Д. Троцьким «лівої опозиції» форсувати процес розвитку промисловості за рахунок посилення тиску на селянство були рішуче засуджені в грудні 1927 року XV з'їздом ВКП(б), як такі, що суперечать принципам НЕПу та погрожують зростанням політичної напруги в суспільстві. Цікавим є те, що на цьому ж з'їзді було схвалено директиви зі складання першого п'ятирічного плану, в яких закладалися надзвичайно високі темпи щорічного зростання промислової продукції – до 16%. Забезпечити такі темпи в умовах НЕПу було просто неможливо. Тому ринкову змичку міста і села так важко налагоджену після 1921 року, партійне керівництво вимагало замінити директивним плануванням. Ретельно організована «криза НЕПу» допомагала відділам агітації і пропаганди компартійних комітетів готувати громадську підтримку для вже запланованого двобою між державою і багатомільйонним селянством.

Одночасно компартійні комітети актуалізували проблему «куркульської небезпеки». Для здійснення експропріації селянських засобів виробництва під виглядом колективізації треба було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді – за соціальною) ознакою. Потрібно було протиставити бідняків і середняків бідняцького походження заможній верхівці селянства [5, с. 77].

У 1927 році Сталін різко активізував пропаганду колгоспів. В його ретельно зважених заявах не було жодного слова проти кооперативного плану, який вважався основою політики ВКП(б) і користувався широкою підтримкою у селянському середовищі.

Це все свідчить про те, що затаврована програма «лівих», щодо форсування індустріалізації за рахунок тиску на селянські маси, фактично стала впроваджуватися в життя. Й. Сталін узяв на озброєння ідеї побороного противника, сподіваючись у короткі строки здобути на селі головну «валюту» для здійснення індустріалізації – хліб. Недаремно перший п'ятирічний план не був відкинутий Сталіном на XV з'їзді ВКП(б), адже в 1928 році його було вже введено в дію – перш за все вже у вигляді відомої акції державних «хлібозаготівель». Ці хлібозаготівлі власне й були нічим іншим, як початком тієї експлуатації та експропріації села, сектору економіки, а передусім переважно селянської тоді України, як «внутрішньої колонії» комуністичної влади в ССРСР, шляхом грабіжницького відбирання селянської зернової та іншої сільськогосподарської продукції для закордонного експорту й таким чином фінансування індустріалізації ССРСР [3, с. 201].

Для подолання гострої хлібозаготівельної кризи сталінське керівництво вдалося до жорстокого тиску на селян, які притримували хліб, що на практиці означало відновлення у селах надзвичайних заходів взірця доби воєнного комунізму. Щоб втілити надзвичайні заходи у життя, ЦК ВКП(б) розпорядився відрядити на хлібозаготівлі керівників партійних комітетів усіх рівнів. На периферію після XV з'їзду ВКП(б) поїхали й члени політбюро ЦК. На Україну уже 28 грудня 1927 року з мандатом уповноваженого ЦК ВКП(б) з хлібозаготівель прибув В.Молотов. Під керівництвом повновладного інспектора 30 грудня політбюро ЦК КП(б)У цілком і повністю схвалила запропонований Москвою план «битви за хліб»: прийнята українським партійним керівництвом постанова формально наголошувала на потребі поєднання при проведенні хлібозаготівель методів примушування та заохочування селянства. На практиці, однак усе звелось до застосування сили [1, с. 279].

Тотальний терор Сталін не «вигадав», йому було в кого навчитися: в основі творення нового «справедливого» суспільного ладу лежало насильство. Перший «вождь» мав намір «перетворити державу в установу для примушування творити волю народу... організувати насильство в ім'я інтересів трудящих». Ленінською установкою керувався і Сталін, повертаючись до терору економічного, а згодом і політичного в січні 1928 року: для України встановлювався хлібозаготівельний план в обсязі 265 млн. пудів, за дорученням нового «вождя» урядовцям у Харкові надсилалася телеграма з нереальною вимогою – розверстати за одну добу для кожної округи та кожного села мінімальні січневі завдання [2, с. 40].

Програма дій спрямована на досягнення «рішучого перелому в хлібозаготівлях», була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям від 5, 14 січня та 13 лютого 1928 року, підписаних особисто Сталіним. У контексті категоричних вимог виконати державні завдання щодо поставок хліба пропонувалося з одного боку, – активно застосовувати репресії проти «спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін», не зупиняючись і перед конфіскацією хлібних надлишків (ст. 107 КК РСФРР; ст. 127 КК УСРР), а з іншого, – негайно провести серію фінансових заходів, націлених на максимальне викачування з села грошової маси, щоб у такий спосіб примусити його продавати державі зерно.

Атмосфера насилля пригнічувала українське село. Переконати селян добровільно вести хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою «загороджувальних загонів», «протягування» через селянські збори постанов з рішенням у разі нездачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади з позбавленням землі тощо. Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників – спочатку на хлібофуражному, а пізніше – на м'ясному, мануфактурному та іншому ринках.

Мов буревії, проносилися селами численні фіскальні кампанії: сьогодні «витискувалися» платежі по заборгованостях і описувалося майно неплатників (нерідко незаможних, бо саме вони за цей час мали борги); наступного дня в пожежному порядку скликався схід, на якому правдами й неправдами ухвалювалося рішення про начебто добровільне самообкладання селян, норми якого сягали 50% і вище сільськогосподарського податку.

До 1 квітня в Україні було заготовлено 242 млн. пудів хліба (при річному плані 1927/1928 років – 265 млн. пудів), сільськогосподарський податок зібрано на 106,8%, кампанію самообкладання виконано на 109,4%, передплату позики зміцнення сільського господарства – на 75,4%. Результати січнево-березневого «штурму хлібозаготівельної фортеці» сталінське керівництво могло оцінювати як цілком задовільні. Звичайно, цього не можна було сказати про українське село, яке численні силові кампанії просто знекровили [1, с. 280].

Повернення до продрозкладкових методів хлібозаготівель не влаштувало члена політбюро ЦК ВКП(б) М. І. Бухаріна. Він виступив проти

примусових заходів у хлібозаготівельній роботі, відстоював виключно економічні чинники: підвищення хлібозаготівельних цін на зерно, збільшення його ввозу із закордону, всебічний розвиток кооперації, контрактації, матеріальна та фінансова допомога селянським господарствам. Вивезення хліба з країни в умовах загальної економічної кризи у світі було малоефективним заходом. Інша справа – його імпорт за дешевими цінами.

Й. Сталін був переконаний, що створений ним економічний механізм з опорою на військово-командні чинники виявить найближчим часом казкові можливості [6, с. 61].

М. Бухарін продовжував кричати, що забувається Ленінська ідея кооперування, що колгоспи не можна вважати стовповою дорогою до соціалізму. Й. Сталін, витримавши паузу вирішив написати статтю «На хлібному фронті», яка з'явилася у червні 1928 року в газеті «Правда». Зовсім не згадуючи Бухаріна він писав: «Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному рухові, гадаючи, очевидно, що колгоспи – одне, а кооперація – інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі доходять навіть до того, що колгоспи протиставляють кооперативному планові Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді, колгоспи є вид кооперації, найяскравіший вид виробничої кооперації» [1, с. 339].

Без сумніву кооперацію теж можна вважати колективним господарством. Але вона була відмінною від колгоспів (комун, артільей, товариств зі спільного обробітку землі). Між цими двома різними типами колективних господарств не можна ставити знак рівності. Однак після статті Сталіна всі поступово звикли до їх поєднання і це стало стереотипом у масовій свідомості.

Цілком зрозумілим є прихильність Сталіна та його однодумців до колгоспів і упереджене ставлення до кооперативів. Адже економічні зв'язки міста з кооперованим селом могли будуватися тільки через ринок, а це означало, що селянин мав право вибору продавати чи не продавати, ставити вищі чи нижчі ціни.

Бухарін замислювався над тим, як знайти бюджетні кошти для стимулювання кооперування селян-власників, він сподівався на відновлення політики НЕПу. Проте Сталін в цей час планував «всеосяжну колективізацію» для викачки селянських коштів в державний бюджет на прискорену модернізацію країни. Колгосп для нього був своєрідною «гальмівною сорочкою», яка позбавляла селянина можливості вирішувати – продавати чи

не продавати свою продукцію.

Отже, «криза НЕПу» у формі хлібозаготівельної кризи 1927–1928 років була організована для того, щоб створити сприятливу атмосферу для визрівання давно задуманого комуністичного штурму. Сталін не поспішав з оголошенням своїх далекосяжних планів, тому що НЕП був популярний, а від комуністичного штурму 1918–1920 років залишилися жахливі спогади. Він говорив: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо НЕП, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулення і т. д., є контрреволюційним базіканням», хоча задумувався над тим, щоб повторити все це у найближчому майбутньому.

В країні тим часом велася підготовка до «Революції згори». Органами державної безпеки уже давно проводилися по селах грандіозні пошукові операції, збиралася зброя, яка залишалася від часів війни. Сталінська держава готувалася у всеозброєнні зустріти сплановані нею самою події, тому селян необхідно було залишити організаційно розпорошеними та обеззброєними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / В. І. Марочко, С. І. Білокінь, О. М. Веселова та ін. ; В. М. Литвин (відп. ред) ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003 – 888 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: матеріали V міжнародної наук. конференції, м. Київ МАУП, 24 листопада 2006 р. / В. М. Чирков (відп. ред.), Міжнародна кадрова акадія. – К. : МАУП, 2007 – 211 с.
3. Гришко Василь Москва сльозам не вірить: народовбивство по-кремлівськи / О. Коновал (упоряд.) ; О. Шугай (ред.). – К. : Юніверс, 2003 – 242 с.
4. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996 – 396 с.
5. Кульчицький С. В. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор / Н. Тысячная (сост.); Л. Ившина (общ. ред.). – К. : ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007 – 208 с.
6. Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1932 рр.): причини та наслідки / В. І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 1 – К., 1991 – С. 59–69.

УДК 94(477.5)«19»:316.4

П. І. Соболь
м. Суми

ФАБРИКАЦІЯ СПРАВ «НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ» НА МИКОЛАЇВЩИНІ: 1937–1938 РОКИ

Політичні репресії були важливою передумовою і засобом функціонування тоталітарної системи, вони проходили впродовж всього радянського періоду, набуваючи різних форм, масштабів та спрямованості. «Класичними» в цьому розумінні були 30-ті роки. Якщо впродовж

1933–1935 рр. репресивна політика здійснювалася й приховано, у вигляді «чисток», перевірки партквитків тощо, то в 1936–1938 рр. вона набула характеру широкомасштабного терору.

Із тематики дослідження Великого терору 1937–1938 рр. накопичено чималий фактологічний матеріал, у тому числі і на Миколаївщині [14, 16, 17, 18]. Однак малодослідженою у цьому плані залишається проблема механізму і технологій фабрикації органами НКВС різного роду «троцькіських», «шкідницьких», «шпигунських», «українсько-націоналістичних» та інших контрреволюційних і антирадянських організацій.

Мета статті – проаналізувати й узагальнити технологічні прийоми і методи фабрикації радянськими органами держбезпеки справ націоналістичного спрямування в освітянському середовищі Миколаївщини.

Політизація навчального і виховного процесу, заміна старих педагогічних кадрів новими, слухнянішими, і, як наслідок, зниження якісного рівня освіти – процеси, характерні для радянської школи 30-х років. У вчителях (особливо старої школи) Сталін вбачав ідеологічних конкурентів режиму. Вони розуміли вади системи з її класовим підходом, нетерпимістю до інших ідеологічних поглядів. «Як мозок і совість української нації, освітянська інтелігенція стояла поперек дороги честолюбним планам вождя, була серйозною перешкодою в політиці залякування й одурманення мас, заважала масовій міфологізації свідомості етносу» [15, с. 397].

Нездатність комуністичного політичного центру ідеологічно забезпечити спроможність режиму спричинила фізичне винищення людей мислячих, зокрема й учителів. За логікою компартійної влади, найбільш «ураженими націоналізмом» вважалися якраз освітяни, тому не випадково в їх середовищі найперше почали фабрикуватися справи націоналістичного спрямування. Серед них винятковою масштабністю відзначалися в другій половині 1937 – першій половині 1938 рр. Заходи НКВС України з ліквідації кадрів «широкого підпілля Українського національного центру». Відгалуження цього центру – «Українську націоналістичну організацію» – було сфабриковано на Миколаївщині, в якій було притягнуто до слідства близько 50 чоловік, серед яких 80% – освітяни [17, с. 23].

Першим органом НКВС заарештували Миколу Дмитровича Лагута – викладача Миколаївського інституту народної освіти. І не випадково, адже він проходив у відомому процесі «Спілки Визволення України» в 1930 р.

Свою причетність до антирадянської націоналістичної організації М. Д. Лагута спочатку відмовлявся визнати, але під тортурами «зізнається».

Так, на допиті 16–17 жовтня 1937 р. він заявляє, що «переконався в марності заперечення своєї провини і визнає себе винним в тім, що являється активним учасником антирадянської націоналістичної організації і є керівником філії цієї організації в місті Миколаєві» [6]. Далі свідчить: «Був завербований в антирадянську націоналістичну організацію Ф. А. Козубовським – директором Інституту матеріальної культури Академії наук України під час зустрічі з ним в 1931 року в Одеському історичному музеї, а наступного року в археологічній експедиції в Ольвії» [1]. На очних ставках М. Д. Лагута підтверджує, що всі названі слідчим особи є членами націоналістичної організації, що ставила своєю метою повалення радянської влади, відторгнення України від СРСР, створення незалежної буржуазної української держави за типом західноєвропейських буржуазних держав. Цієї мети члени організації намагалися досягти шляхом індивідуального терору над керівництвом компартії і радянського уряду, активної диверсійної шкідницької роботи в усіх галузях народного господарства і на культурному фронті в мирний час, активної допомоги інтервенції на випадок нападу на СРСР [2]. Останнім цвяхом в домовину М. Д. Лагути було те, нібито він проводив шпигунську роботу зі збору відомостей про військово-оборонну промисловість міста Миколаєва і через Ф. А. Козубовського повідомляв польській розвідці [3].

15 листопада 1937 року за рішенням трійки при УНКВС по Миколаївській області Миколу Дмитровича Лагута як запеклого українського націоналіста і керівника Миколаївської антирадянської націоналістичної організації було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [5].

Його трагічну долю розділив професор української літератури Миколаївського інституту народної освіти Іван Дмитрович Миронець. Його карні органи «вирахували» як активного учасника і одного з керівників антирадянської націоналістичної організації.

На допитах 5 і 28 жовтня 1937 р. Іван Дмитрович свідчив що є учасником антирадянської націоналістичної організації, яка методами боротьби проти радянської влади взяла збройне повстання при допомозі держав, терор, підрихну і шкідницьку роботу на всіх дільницях господарського і культурного будівництва [9]. Після переїзду до Миколаєва познайомився з вчителями Кравченком і Севериним, після чого увійшов до складу керівництва цієї організації. Їм особисто були завербовані в організацію Малагуша – директор робітфаку педінституту, професор цього інституту Внуковський [10].

Незважаючи на те, що вина І. Д. Миронця, як багатьох інших педагогів, не була доведена, виїзною сесією Воєнної колегії Верховного суду СРСР від 27 грудня 1937 року професора засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [16, с. 392].

Важливу роль у так званому націоналістичному центрі відводилась учителю П. О. Кравченку, який нібито особисто завербував 11 чоловік, мав зв'язки з республіканським націоналістичним центром, особисто з письменником І. Микитенком, від якого отримував директивні вказівки [4].

Трагедія цього педагога посилювалась його співробітництвом з органами НКВС. Не випадково ж Кравченко називає на допитах майже всіх учасників націоналістичного центру, на очних ставках підтверджує їх контрреволюційну діяльність [16, с. 393]. Але це його не врятувало від розстрілу.

Учасників українського націоналістичного підпілля, керівниками якого вважалися М. Д. Лагута, П. О. Кравченко, І. Д. Миронець, вишукували й заарештовували протягом року. Дії обвинувачених кваліфікувалися статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-8, 54-11 Кримінального Кодексу УРСР або всією їхньою сукупністю, або ж кількома з них у різних варіантах. А якщо враховувати, що 54 стаття КК УРСР відповідала зловісній 58 КК РСФСР, то долю підсудних було вирішено заздалегідь. Уже всередині 1937 р. більшість учасників «націоналістичного центру» була заарештована, а самі вони засуджені [14, с. 16]. Основна маса з них – до позбавлення життя – розстрілу. На допитах, для отримання потрібних зізнань, слідчі застосовували до заарештованих методи фізичного насильства. Так, миколаївський вчитель Є. П. Остапуха, що відбув 10 років виправно-трудоих таборів за участь в антирадянській націоналістичній організації свідчив: «Слідчий заставив писати мене зізнання, тримаючи разом з моєю рукою ручку, а іншою, вільною, постійно бив мене в живіт, під боки, поки я не напишу. Вимучений фізично, морально подавлений, доведений допитом до повної нестями, я написав невеличку заяву про те, що пізніше детально напишу про свою роботу в організації. Під нелюдськими побоями слідчого я написав фразу: «Віхтоденко Ілля Іванович, вчитель біології середньої школи № 5, завербував мене в організацію», після цього мене відвели до камери в'язниці» [12].

Інша кримінальна справа на території Миколаївщини на так званих українських буржуазних націоналістів була сфабрикована в педагогічних колективах Лисогірських шкіл № 17 і 18. Їх звинуватили в тому, що колективно читали забороненого в ті часи М. Грушевського, а також на

сільській сцені ставили п'єси українських авторів, які були націоналістами, комплектували бібліотеку школи націоналістичною літературою – творами М. Грушевського, П. Куліша, В. Винниченка, Б. Грінченка та ін. Вели провокаційну роботу проти радянської та комуністичної влади. Далі суцільна нісенітниця: організовували серед учнів махновські загони для проведення контрреволюційної роботи. Кінцевою метою націоналістична група ставила організувати повстання в селі Лиса Гора проти радянської влади, надавати допомогу іноземним державам, зокрема Німеччині [14, с. 26]. Сигналізував (доносив) про «підривну націоналістичну діяльність» лісогорських педагогів завідувач Благодатенського райвно Сіяков [13].

Рішенням трійки УНКВС Одеської області директори шкіл О. А. Баландін, А. Я. Березовський, М. Д. Трикін, П. Д. Фіалковський та вчителі цих шкіл П. І. Бондар, Г. Ф. Кузьмович, К. Д. Фіалковський були засуджені до вищої міри покарання [14, с. 26].

Коли після XX з'їзду КПРС йшов процес реабілітації засуджених у 30-х роках, одними із перших розглядалися справи так званої «Спілки Визволення України» та «Українського націоналістичного центру». Переглядаючи кримінальні справи учасників цих організацій, працівники обласної прокуратури пересвідчилися, що якихось серйозних речових та документальних доказів самого існування та діяльності «СВУ» і «Українського націоналістичного центру» суду представлено не було. Ці організації ніколи не існували, а були цілковитим вибором фантазії тогочасної репресивної системи. Звинувачення ґрунтувалися на визнаннях самих підсудних, вибитих із них слідчими на взаємних обмовленнях, особистих листуваннях і щоденниках.

Аналіз архівної справи з оперативної перевірки вчителів органами НКВС дає змогу представити технологію фабрикації «Українського націоналістичного центру». Справа оперативної перевірки педагогів була заведена 15 липня 1936 року Миколаївським міським відділом УНКВС по Одеській області [7].

Спочатку на предмет контрреволюційної націоналістичної діяльності були перевірені викладачі В. І. Северин, Б. П. Григорович і Х. М. Гудзь-Засульський, Урсул, Лагута, Романенко, Опанасенко, Соколов, Байбаков, Віхтоденко, Стожило, Пашковський, Куць, Автутова, Скрипченко, Зайченко, Матвеєв, Малагуша, Миронець, Кравченко, Чухно і багато інших.

Стосовно Каменського, З. М. Гудзь-Засульського, Левицького і Лагути справа була досить з'ясованою, бо вони засуджувались в 1930 році за

процесом «СВУ». Щодо інших, то вкрай потрібним було знайти «зачіпку» для доказів їх зв'язків з націоналістичним центром у Харкові. І ось з'ясовується, що Северин, коли навчався в Харківському педінституті, був знайомим з письменником Остапом Вишнею, Г. Єпіком, М. Хвильовим і критиком В. Коряком. Цього було достатньо, щоб закріпити за ним тавро – «затятий націоналіст» [16, с. 396].

Далі слід було якомога більше висмоктати інформації з націоналістичної діяльності контрольованих органами педагогів. І обставини для цього були відповідні, створені самим режимом. Суть їх у тому, що після згорання українізації і «викриття» М. Скрипника, українські підручники, якими користувалися вчителі раніше, були заборонені, а нові, стандартизовані під імперську Москву, ще не підготовлені.

В результаті педагоги області опинилися в ситуації «турбулентності», коли старі підручники М. Скрипника вважалися націоналістично-контрреволюційними і в такій же мірі можна було затаврувати і нові радянські, з яких не встигали своєчасно вилучати «викритих ворогів» сталінського режиму: Каменєва, Зінов'єва, Бухарина та ін.

Виходило, що яким би підручником чи посібником учитель не користувався, він обов'язково наражався на звинувачення в «українському націоналізмі». До того ж, щоб заповнити в якійсь мірі вакуум навчально-методичної літератури вчителі збиралися на наради за своїм профілем, конференції для обміну досвідом, влаштовували мовознавчі та літературні диспути. Зрозуміло, що все це розглядалося енкведистами як потяг до створення націоналістичної організації.

Збиралися і накопичувалися висловлювання вчителів довкола підручників, навчальних програм, а також окремі реакції на поточні політичні події. Словом, йшов процес наростання «кримінального компромату» на миколаївських учителів.

Ось так із звичайної професійної діяльності педагогів, окремих ситуацій їх сімейного і громадського життя фабрикувався державний злочин. Міський відділ НКВС періодично доповідав в обласне управління цього відомства про те, що є спроби з боку вчителів створити контрреволюційну націоналістичну організацію [7].

Давалися відповідні вказівки щодо активізації «засвідчування» вчителів. Наразі оперативні працівники домагалися від секретних співробітників відвідування вчителів дома, налагодження якомога тісніших контактів і спілкування між ними. Це робили, як з'ясувалось

пізніше, Миронець, Кравченко, Лагута, Северин і Гудзь-Засульський. Особливу активність у цьому проявляли Миронець і Кравченко, які систематично, за завданням оперпрацівників, відвідували вчителів дома, всіляко схиляючи їх до об'єднання.

Оперативну перевірку вчителів зі справи «Українського націоналістичного центру» було припинено 15 січня 1938 р. у зв'язку з арештами Гудзь-Засульського, Северина, Григоровича та інших [8].

При перегляді цієї справи 1956 р. було доведено, що організаційної націоналістичної діяльності вчителів не існувало. Були лише звичайні робочі зустрічі вчителів, їх спілкування на курсах українознавства, методичних комісіях, конференціях, а між деякими з них були і товариські стосунки [11].

Виявилось, що «Українська націоналістична організація» була справжнісіньким блефом, витвором хворобливої фантазії органів НКВС. Однак це не завадило сталінській тоталітарній системі винищити десятки кращих педагогів Миколаївщини.

Великий терор 1937–1938 років відбувався з використанням відповідних технологій і механізмів фабрикації справ репресованих:

а) залучення як доказу вини неприйнятних для влади біографічних свідчень: соціального походження, служби в білій чи петлюрівській армії тощо;

б) налагодження оперативного відслідковування жертв терору оперативними працівниками і «сексотами» НКВС;

в) накручування «компромату» із повсякденного політичного, культурного, громадського і сімейного життя жертв репресій;

г) використання процедури допитів для добування «зізнань»: очних ставок, тортур, доносів тощо;

д) містифікація «злочину» уявною тероріадою: створення повстанських груп, замахів на керівників партії й уряду, диверсій на народногосподарських об'єктах тощо;

е) універсалізація політичного тавра «українського буржуазного націоналізму» як вирішального доказу вини репресованих в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Служби Безпеки України по Миколаївській області. – Спр. 2342-с. – Арк. 30.
2. Там само. – Арк. 39-40, 82.
3. Там само. – Арк. 48-49.
4. Там само. – Арк. 60.
5. Там само. – Арк. 86.
6. Там само. – Арк. 233.
7. Архів Служби Безпеки України по Миколаївській області. – Спр. 2611-с. – Арк. 88.
8. Там само. – Арк. 89.

9. Там само. – Арк. 254.
10. Там само. – Арк. 255.
11. Там само. – Арк. 256.
12. Архів Служби Безпеки України по Миколаївській області. – Спр. 7209-с. – Арк. 84.
13. Державний архів Одеської області. – Ф. 11. – Оп. 1, Спр. 1236. – Арк. 62.
14. Журецький Я. І. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму / Я. І. Журецький, М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1994.
15. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К., 1996.
16. Соболь П. І. Політичний терор проти провідників українізації на Миколаївщині: 1937–1938 роки / П. І. Соболь // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р. : Матеріали. – К. ; Нью-Йорк, 2003.
17. Шитюк М. М. З власним народом війна / М. М. Шитюк. – К., 1995.
18. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк. – К. : Тетра, 2000.

УДК 347.734(091)«1917/1921»

А. О. Ткаченко
м. Суми

ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ЯК ФАКТОР ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВ (1917–1921 РР.)

В березні 1917 р. Україна здійснила спробу розпочати будівництво власної національної держави. Революційні події 1917 р. привнесли зміни як у державно-правові, так і фінансово-кредитні правовідносини. В Україні з'явилися унікальні можливості для банківської діяльності. Основу кредитної мережі в Україні у 1917 р. становили відгалуження столичних банків – 3 контори і 15 відділків Державного банку; 3 контори, 105 відділків і 22 агенції акціонерних комерційних банків; 60 установ міських громадських банків; 353 товариств взаємного кредиту; державні і приватні іпотечні банки (6 відділків Державного Дворянського Земельного банку; 5 відділків Державного Селянського Земельного банку; 7 установ акціонерних і інших земельних банків; 5 установ міських кредитних товариств); біля 5 тис. закладів дрібного кредиту [1, с. 131]. Широко була представлена мережа міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, міських та сільських кредитних товариств. Кредитні товариства підпорядковувались відділенням Державного банку. Так, зокрема, у 1917 р. Сумському відділенню було підпорядковано більше 60 кредитних товариств [Про розвиток банківської системи на Сумщині детальніше див.: 3, с. 19–38].

У той же час на території України не було жодного банку загальноросійського масштабу. В системі акціонерних комерційних банків

було представлено лише три місцеві банки. Значна кількість місцевих провінційних банків була перетворена у філії столичних банків. Так, зокрема, Петербурзький міжнародний банк мав 35 філій на території України і був зв'язаний з українською металургійною і кам'яновугільною галузями, Азовсько-Донський – 23 і контролював більшість підприємств цукрової промисловості України.

В умовах державотворення в 1917–1920 роках здійснювались організаційно-правові заходи щодо створення Українського державного банку і Державного земельного банку.

Після націоналізації банківських установ у Росії, центральні правління банків переїхали і розмістилися в місцевих (київських) банківських філіях, які продовжували функціонувати. З осені 1918 р., з початком червоного терору на територію України були евакуйовані окремі відділення Російського банку, статус яких залишався неясним. Невизначеним залишався статус банківських установ, правління яких знаходились поза межами території України.

Варто враховувати, що з січня до квітня 1918 р. частково, а на початку 1919 р. уся територія України була підконтрольна більшовикам, які проводили економічну політику «воєнного комунізму» з її націоналізацією, державними монополіями на хліб, цукор, сіль тощо. Згортали торговельно-грошові відносини, заборонялася банківська діяльність, банки були монополізовані державною.

Фактором, що не сприяв розвитку зазначених процесів, стала дестабілізація банківських правовідносин, яка була викликана низкою причин. Реальною загрозою для банків було очікування зміни політики під тиском зліва. Враховуючи популярність ідеї соціалістичного господарства, жоден уряд не рекомендував повернення до вільної економіки. Необережне використання соціалістичних гасел унеможливило залучення банківських капіталів. Але соціалістична доктрина в діяльності українського політикуму не була такою згубною до банківських установ, як у ліворадикальних політичних сил Росії. У той час, коли більшовики ліквідували попередній механізм державної влади і банківську діяльність як таку, в Україні намагалися пристосувати її до потреб національного самовизначення.

Суттєвий вплив на банківську діяльність мала ідеологія, яка у досліджуваній період не сприяла формуванню послідовної політики в банківській сфері. Майже всі політичні партії в Україні виступали проти приватної власності [2, с. 8, 15, 36, 59; 8, с. 123, 151; 6, с. 333.], відстоювали

соціалістичну ідею, заперечували здійснення кредитних операцій, чим ревізували саму суть банківської діяльності. Банківська сфера втратила політичну підтримку.

Програмні положення головних політичних партій в Україні – УПСР, УСДРП, УПСФ, не містили чітких домінантів щодо кредитно-банківських правовідносин. На території ЗУНР програмні принципи найвпливовіших партій (УРП, УНДП, УСДП) щодо банківських правовідносин також не були визначені. Лише УНДП програмно відстоювала ідею викупної операції з землею та передачу її у власність селян за доступними цінами. Програмні документи двох інших партій були більш консервативними до проблеми банківської діяльності [4, с. 123–124, 193].

Банківські правовідносини були причиною політичного протистояння. Так, комісари Тимчасового уряду, наділені надзвичайними повноваженнями, не уповноважені були поширювати їх на Державний банк. Визнання ж більшовицьких комісарів на вимогу РНК Росії було умовою надання коштів Київському державному банку [7, с. 499]. Подібне протистояння негативно впливало на банківську діяльність.

Фінансово-банківська сфера нерідко була причиною гострого політико-правового протистояння. Так, політична ворожнеча, що загострилася в кінці жовтня 1917 р., поширилась і на Державний банк, надстановами якого намагалися встановити контроль. Двовладдя, що виникло в Києві в кінці жовтня 1917 р. привело до того, що біля банку були виставлені подвійні патрулі – одні від Крайового революційного комітету по охороні революції, другі – від військового комісара та начальника військового округу [7, с. 361].

Неодноразово виникали правові колізії щодо підпорядкування банківських установ. Ради робітничих і солдатських депутатів та інші громадські організації неправомірно втручалися в діяльність банків. Вони безпідставно вимагали від них інформацію про здійснення окремих операцій, рахунки приватних осіб, наполягали, щоб внески і перекази здійснювалися лише за розпорядженням їх представників. Зазначені вимоги вели до порушення банками покладеного на них законом і їх статутами обов'язку зберігати в таємниці рахунки клієнтів, що каралося кримінальною відповідальністю [5, ст. 3557–3588]. Вимога порушити таємницю справи, довірену кредитним установам, згідно з чинним законодавством, могла виходити лише від судових, а в деяких випадках фіскальних органів. Лише за вимогою судової влади могла бути накладена заборона на видачу коштів.

Ради робітничих і солдатських депутатів, демократичні наради проводили агітацію щодо конфіскації грошових капіталів, внаслідок чого в АКБ не зростали внески. 20–24 вересня 1917 р. у Харкові відбулась III конференція промисловців Півдня Росії, резолюція якої засуджувала практику втручання вказаних організацій у діяльність банків [9, с. 212].

На кінець листопада 1917 р. очевидним став конфлікт Центральної Ради і більшовиків у питанні підпорядкування контор Державного банку. На засіданні Генерального секретаріату 28 листопада 1917 р. було заслухано повідомлення В. П. Мазуренка про те, що до Генерального секретарства фінансів надходять протести від контор Державного банку про призначення комісарів не від Центральної Ради, а більшовицьких народних комісарів. В ухваленому рішенні містилось розпорядження «доручити комісару при Київській конторі Державного банку Є. М. Галицинському виконувати свої обов'язки і ніяких інших комісарів не допускати» [7, с. 480]. Це свідчить про розуміння значимості банківської сфери, адже комісарів Центральна Рада призначала зі статусом її уповноважених на місцях. Призначення комісарів у відділи Державного банку свідчило і про посилення контролю над ним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. Кредитная система Украины в довоенное и дореволюционное время / В. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 10.
2. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. – К., 1992.
3. Міщенко В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX–поч. ХХ ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 1999. – С. 19–38.
4. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ–початок ХХ століття / А. І. Павко. – К. : Вид-во «Іван Федоров», 1999.
5. Свод Законов Российской Империи : в пяти кн. / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского ; сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. Кн. 5. Т. XV. Уложение о наказаниях. – СПб : Русское Книжное товарищество «Деятель». – 1912. – С. 3557–3588.
6. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Т. 1. / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Б/м : Сучасність, 1983.
7. Українська Центральна рада: Документи і матеріали : у 2-х т. / упоряд. В. Ф. Верстюк, відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1. : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996.
8. Українські політичні партії кінця ХІХ–початку ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали / [упоряд. В. Ф. Шевченко та ін.]. – К. : Консалтинг : Фенікс, 1993.
9. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской Социалистической революции. Документы и материалы. Март – октябрь 1917 г. Часть первая. – М-Л. : Издательство АН СССР, 1957.

**ПЕРШИЙ ДОСВІД ПУБЛІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РР.**

Революція 1905–1907 рр. створила в Російській імперії та її революційному русі абсолютно нову атмосферу. Вона змусила всі існуючі політичні партії гостро відчувати свою організаційну слабкість, відірваність від широких народних верств, непідготовленість до широкого політичного діалогу з іншими демократичними силами. Особливо це стосувалося українських політичних партій, які проходили в цей час період становлення.

Протягом семи десятиліть історики радянської доби характеризували українські політичні партії не інакше як «контрреволюційні» і «націоналістичні», а їх тактику – як «угодівську» та «опортуністичну». Тільки на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки започатковано комплексну наукову розробку історії основних політичних партій і організацій в Україні на початку ХХ століття. Значна увага питанню тактики українських політичних партій в період революції 1905–1907 рр. та їх участі у виробничих кампаніях приділяється в працях С. Телешуна, А. Павка [6] та ін.

На першому етапі революції в Наддніпрянській Україні на політичну арену вийшло чотири національні партії – Революційна українська партія (РУП), Українська соціал-демократична «Спілка», Українська народна партія (УНП) і Українська демократична партія (УДП). Всі вони ще знаходились на стадії становлення і організаційного оформлення. Так, наприклад, навесні 1905 р. радикальна течія в УДП утворила свою власну партію – Українську радикальну партію (УРП). Проте подібність платформ, ідеологічних засад УДП і УРП змусила ці дві партії вже наприкінці 1905 р. об'єднатися в одну організацію – Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Ідейна та організаційна еволюція РУП завершилася в грудні 1905 р., коли на II з'їзді партії було проголошено створення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Практична діяльність українських політичних партій в основному була зконцентрована на агітаційно-масовій роботі, розповсюдженні друкованої продукції. Масштаби видавничої діяльності партій були неоднаковими і зумовлювалися, з одного боку, репресивними заходами царських властей, а з іншого – наявністю коштів, чисельністю організацій тощо. Необхідно зауважити, що українські політичні діячі через свою

нечисленність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися в повній мірі з політичних змін у 1905 р.

Перший досвід парламентаризму українські політичні партії отримали під час виборів до I Державної думи, які відбулися в лютому-березні 1906 р. Правда, активну участь у виборчій кампанії взяла тільки одна партія – УДРП, а УСДРП і «Спілка» приєдналися до бойкоту Думи, який оголосили російські ліві політичні партії.

Лідери УДРП не були впевнені в своїх силах і тому під час виборчої кампанії члени партії приєдналися до наймасовішої і найвпливовішої опозиційної партії – російських конституційних демократів. Їх тактичний розрахунок виявився слушним: кадети здобули переконливу перемогу на виборах. Можна стверджувати, що українські ліберали в'їхали в російський парламент на кадетському коні. Зусиллями УДРП до парламенту було обрано М. Біляшевського, П. Чижевського, І. Шрага, які практично по списку кадетів. Персонально від партії пройшов В. Шемет. В першу чергу з числа цих депутатів була організована Українська думська громада, яка стояла на парламентських засадах УДРП. Поступово українська група, завдяки підтримці селянських депутатів, зросла до 44 депутатів (всього від України було 102 депутати) [6, с. 154].

Українська думська громада мала формально невизначений статус і змушена була працювати у складі більших всеросійських фракцій кадетів і трудовиків. Але вона виявилася найчисленнішою серед усіх інших неросійських парламентських клубів. Тому об'єктивно Українська парламентська громада відіграла провідну роль у створеному у травні 1906 р. Союзі автономістів, що об'єднував парламентські групи неросійських народів. Для висвітлення своєї діяльності в Думі громада заснувала друкований орган – журнал «Український вестник», в якому співробітничали М. Грушевський, М. Туган-Барановський, І. Франко.

Через 72 дні запеклих дебатів I Державна дума була розпущена указом Миколи II від 8 липня 1906 р. Підготовка до виборів і сама виборча кампанія до II Державної думи стала першою в історії Росії серйозною політичною кампанією, в якій брали участь майже всі політичні партії і організації.

Українська народна партія (УНП) бала єдиною серед українських партій, яка не брала участі у виборах. У період революції вона діяла самостійно, але не змогла налагодити тісні зв'язки і співробітництво з іншими українськими партіями, які сторонилися їй відвертого націоналізму. Проте УНП відіграла помітну роль у розвитку національної свідомості саме

тим, що чітко поставила вимогу самостійності України.

УДРП, як і під час виборів до I Думи, вступала в блок з кадетами та єврейськими організаціями. УСДРП допускала тимчасові блоки з кадетами і УДРП, а «Спілка» проводила на виборах меншовицьку тактичну лінію.

З осені 1906 р. значну увагу виборам до II Думи стала приділяти єдина щоденна легальна українська газета «Рада», яку київська поліція вважала соціал-демократичним виданням. Аналіз газетних публікацій засвідчує, що стосунки між українськими політичними партіями були не набагато кращими ніж в середовищі російських соціал-демократів – більшовиків і меншовиків. В передовій статті «Ради» від 20 жовтня 1906 р. зазначалось, що УСДРП і УДРП ще не зробили нічого для порозуміння. Газета закликала їх «до більш тісніших зносин між собою, як під час самих виборів, так і під час підготовки до них»[5]. Коли виборча кампанія була вже в розпалі, в передовій статті «Про блоки» зауважувалось: «На превеликий жаль, справа передвиборних блоків і порозумінь між поступовими партіями не стоїть так гарно, як треба було сподіватись» [7]. Характерно, що в цей же час на шпальтах газети з'явилась ціла серія публікацій з різкою критикою «Спілки», яка, на думку авторів, перетворилася в асимілятора «в українському вбранні» [3].

Як не дивно, саме «Спілка» стала єдиною українською партією, яка зуміла досягти значних успіхів на виборах до II Думи. Від південно-західних губерній вона спромоглася провести 14 депутатів, в той час як УСДРП лише одного. Жоден член УДРП до парламенту не потрапив, але партія підтримала на виборах депутата I Думи П. Чижевського, який знову організував українську фракцію під назвою Українська трудова громада чисельністю 47 чоловік [6, с. 154].

Підсумки виборчої кампанії на сторінках «Ради» підводив М. С. Грушевський. Він змушений був констатувати, що українці на виборах до II Державної думи переважно виступали «членами російських партій» і закликав обраних депутатів з двох великих блоків у Думі – «кадетського» і «трудового» перевагу надавати другому [2].

Всі згадані вище українські політичні партії значно поступалися загальноросійським, особливо кадетам, есерам і Бунду, як чисельністю так і авторитетом. Однак під впливом пробудження села українські діячі укріпились у думці про потребу повернення до національних форм організації. Не випадково лідер Української громади в II Думі П. Чижевський разом з В. Доманицьким почав видавати журнал «Рідна

справа (Вісті з Думи)».

Встигли заявити про себе молоді українські партії і на території Сумщини. З 1905 р. в повітах Чернігівської і Харківської губерній з'явилися місцеві організації УСДРП, «Спілки», УДРП, а також гуртки і групи, що перебували під їхнім впливом, але до партій не належали. Точно встановити кількість і місцезнаходження цих організацій і груп практично неможливо. Відомо про існування міцної організації УСДРП з розгалуженою системою селянських і молодіжних гуртків у Глухівському повіті, Чернігівської губернії. Члени організації вели усну агітацію і поширювали листівки. Вони також розмножили на гектографі оригінальні листівки «Про селянський з'їзд у Москві», гімн «Ще не вмерла Україна» та ін. [4, с. 142].

Досить активну діяльність на Сумщині розгорнула «Спілка», організації якої існували в Конотопському, Роменському, Глухівському і Кролевецькому повітах, причому в двох останніх вони були настільки чисельними, що утворювали окремі райони в рамках партії. «Спілка» успішно конкурувала з УСДРП в організації селянських виступів. Основний напрям практичної діяльності «Спілки» полягав в організації і проведенні страйків сільськогосподарських робітників.

Харківський історик С. Наумов припускає, що осередки УДРП в період революції існували в Ромнах і в Сумах [4, с. 143].

Незважаючи на досить активну агітаційно-пропагандистську роботу українських політичних партій на Сумщині, результати її були у цілому незначними.

Фрагментація українського політичного табору в період революції 1905–1907 рр. виявилася вкрай несвоєчасною. Дискусії всередині українських партій навколо вибору між соціальним і національним напрямками паралізували український національний рух, і тому він не справляв помітного впливу на розвиток революційних подій. Українські політики не могли на рівних змагатися з краще розвинутими і численнішими російськими політичними партіями, що мали міцні позиції у великих містах – головних осередках революційного руху. Проте отриманий українськими партіями перший досвід публічної діяльності не минув марно. Національні політичні партії незабаром відіграли провідну роль в Українській революції 1917–1920 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії / Пер. зпольськ. Д. Андрухів / А. Валіцький. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 1999. – 510 с.

2. Грушевський М. Нова Думка і українці / М. Грушевський // Рада. – 1907. – 15 лютого.
3. Асимілятори в українському вбранні // Рада – 1906. – 22 грудня.
4. Наумов С. О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (кінець XIX ст. – 1917 р.) / С. О. Наумов // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (Частина I. Історія). – Суми, 1994. – С. 138–144.
5. Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. – 1906. – 20 жовтня.
6. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Монографія / А. І. Павко. – К. : Вид-во «Іван Федоров», 1999. – 348 с.
7. Про блоки // Рада. – 1906. – 17 грудня.
8. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 рр.) : монографія / М. Ф. Яременко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2002. – 366 с.

УДК 94(477.7)«1817/1857»

В. Л. Цубенко
м. Одеса

ЯРМАРКОВА ТОРГІВЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОРОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817–1857 РР.)

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. відкрило широкий шлях для вільного розвитку українського народу. Актуальність вивчення ярмаркової торгівлі на території Новоросійського військового поселення кавалерії визначається її важливим місцем у соціально-економічній системі України. Дослідження особливостей ярмаркової торгівлі здатне заповнити існуючі прогалини з окремих питань внутрішньої торгівлі Південної України.

Виникнення Новоросійського військового поселення кавалерії (1817–1857 рр.) на території Південної України стало наслідком розв'язання соціально-економічної кризи і необхідності підтримувати зовнішньополітичний курс Російської імперії на початку XIX ст., що обумовило потребу зменшення витрат на утримання армії.

В історіографії спеціальних досліджень, присвячених ярмарковій торгівлі військових поселень кавалерії в Україні на території Херсонської і Катеринославської губерній у першій половині XIX ст., не існує. Певні аспекти знайшли відображення у працях К. М. Ячменіхіна [6] і Т. Д. Липовської [1] присвячених історії військових поселень. Звідси випливає, що є необхідність дослідити ярмаркову торгівлю Новоросійського військового поселення кавалерії. Вищезазначене і є предметом дослідження автора даної публікації. Для з'ясування цього питання нами використовувалися документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Російського державного військово-історичного архіву.

На території округів Новоросійського військового поселення кавалерії розвивалася ярмаркова торгівля. Ярмарки відігравали головну роль в оптовій торгівлі та розвитку ринку Новоросійського краю. У 1826 р. у поселених кавалерійських округах діяли 63 ярмарки. Вони значною мірою сприяли піднесенню торгівлі.

У м. Новогеоргієвську на ярмарках, а їх було 8, предметом торгівлі були продукти і сировина сільського господарства – коров'яче масло, пір'я, щетина. Переважне місце в торгівлі міста займали предмети заводської промисловості, рогата худоба, що становили капітал до 2 мільйонів руб. сріблом. Торгівля сіллю була меншою і сягала 400 тис. руб. сріблом [2, с. 814]. Кількість ярмарків з кожним роком збільшувалася. Про що свідчили розпорядження Штабу Окремого корпусу військових поселень за 1828, 1832, 1836, 1845 рр. про відкриття нових ярмарків на території військових поселень [1, с. 49].

«Положение о военном поселении регулярной кавалери» 1827 р. закріплювало право військових поселенців-господарів на торги і промисли. Проте, зазначалося, що «поселенці переважно повинні піклуватися про покращання і посилення землеробства і скотарства як перших джерел збагачення» [3, с. 13].

У березні 1828 р. імператор дозволив торгівлю оптом і вроздріб поселенцям, поза межами свого округу, за це платня не стягувалася.

Обсяг роздрібної торгівлі поселенців був незначним. Основна маса продуктів йшла на власні потреби, крім того, господарство постачало продовольство та фураж діючим ескадронам. Торгівля товарами і продуктами власного виробництва теж не була значною, тому що господарство в деякій мірі зберігало свій напівнатуральний характер.

У 1832 р. прийняли доповнення до «Правил о торговле...», в яких дозвіл на торгову діяльність продовжувався до 4 років, з умовою покращання стану господарства. Дані «Правила...» передбачали і надання позики. Позики на торгівлю не обмежувалися, але видавалися лише тим військовим поселенцям, які мали друкований офіційний дозвіл на торгівлю. Комітети несли відповідальність, якщо позивач був не в змозі повернути взяту ним суму. Позики для торгових операцій надавалися під відсотки (6% на кожен карбованець позики), що відраховувалися відразу з дня видачі суми [4, арк. 178].

У поселенні склався незначний прошарок людей, які займалися торгівлею – купці. В Новогеоргієвську купці володіли майже всією

торгівлею Нижнього Дніпра, так що капітали їх зосереджувалися в південних портах, у каботажних судах, у складах солі і в деякому нерухомому майні, в загальній складності це склало суму декілька мільйонів руб. [2, с. 814].

У м. Вознесенську працювали 3 ярмарки на рік. На ярмарках переважно продавали велику рогату худобу, вівців, коней, ліс, а також різні дерев'яні вироби, що привозили з Київської і Подільської губерній. У Вознесенськ завозили ліс водним шляхом з Херсону і Миколаєва, і сухоходом – з Черкас і Крюкова на волових підводах. Переважала дрібна торгівля сіллю, що привозилася із Прогнойська, скуповувалася промисловцями і потім відправлялася ними в Подільську і Київську губернії на підводах, що поверталися з міста Одеси, або продавалася приїжджим із півночі торговцям.

У м. Єлисаветграді діяли 4 ярмарки: Георгієвський, Петро-Павлівський, Середопісний, Семенівський. На ці ярмарки привозили різноманітні товари, але переважно приганяли худобу і коней (потім відправляли за кордон, у Польщу і Севастополь), на суму від 3 до 3,5 мільйонів руб. сріблом щорічно, з них продавалося товарів на 2 і 2,5 мільйони. Самим значним був Георгієвський ярмарок, що працював 23 квітня і вважався одним із найвідоміших у Російській імперії. Сюди в основному з'їжджалися московські купці з мануфактурними товарами, продаючи їх оптом і вроздріб. Дрібною торгівлею, «бердичівським» товаром займалися євреї. Єврейське купецтво уклало договори з військовими поселенцями, скуповуючи у них предмети сільського господарства. У Єлисаветграді ярмарки щорічно приносили прибуток від 1 млн. до 1,5 млн. руб. сріблом, а іноді і більше [2, с. 791]. У 1857 р. євреям заборонили вести продаж вина, спирту, горілки, наливки, пива, меду, а також провозити ці напої через поселені округи [5, арк. 364].

Отже, можна дійти висновку, що ярмарки на території Новоросійського військового поселення кавалерії відігравали значну роль у губернській торгівлі. Вони значною мірою сприяли піднесенню торгівлі. Ярмарки виконували своє початкове завдання – полегшення збуту сільськогосподарської та ремісничої продукції товаровиробниками – військовими поселенцями. Продавали на ярмарках хліб, рогату худобу, вівців, рибу. Реалізація продуктів тваринництва відіграла велику роль у розвитку товарно-грошових відносин. На цей процес вплинули традиції і заняття населення, особливості розвитку південного регіону України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
2. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А. Шмидт]. – СПб., 1863. – Ч. 2. – 878 с.
3. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – 77 с.
4. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 121.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1316. – Оп. 1. – Спр. 29.
6. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

УДК 329(477)«19»НРУ

О. П. Шипотілова
м. Одеса

ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЙОВОГО ОСЕРЕДКУ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА ТЕРЕНАХ МИКОЛАЇВЩИНИ У 1992 РОЦІ

Бурхливі зміни в суспільстві періоду перебудови сприяли розпаду Радянського Союзу, а також допомогли заснувати політичні партії, які стали ланкою зв'язку громадян зі владою, дали змогу широким верствам населення впливати на політику в державі. В цей час в Україні з'явилась сила, здатна переконати і повести суспільство до своєї державності – це був Народний Рух України.

Однією із структур Народного Руху України є Миколаївська крайова організація. Вивчення досвіду її роботи стане набутокм у роботі не тільки рухівських активістів та дослідників, а й тих, хто небайдужий за долю власної країни, готовий долучитись до роботи в партійних організаціях, щоб зробити свою країну національно-демократичною, орієнтованою на розвиток громадського суспільства.

Сучасні наукові дослідження рухівської проблематики спираються на праці О. Гараня [2], Г. Гончарука [3], В. Ковтуна [10]. Також над дослідженням історії Народного Руху України плідно працює колектив кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Її вихованці – Ю. Діденко [4], Н. Кіндрачук [9], С. Овсієнко [15], О. Шановська [21] є авторами багатьох публікацій з даної теми. Більшість цих праць становить науковий доробок у питанні вивчення різних аспектів напрямів роботи НРУ, проте існує потреба дослідження діяльності регіональних особливостей крайових осередків організації.

Так, дослідженням політичної палітри Миколаївської області присвячені наукова праця М. Шитюка [22], монографія О. Яцунської [23], в

яких простежується процес становлення та діяльність громадсько-політичного руху, а також зазначена важливість роботи Миколаївського крайового осередку НРУ.

Метою даного дослідження є об'єктивне висвітлення основних напрямків роботи Миколаївської крайової організації НРУ від початку 1992 року до IV Всеукраїнських зборів НРУ, на яких відбувся процес трансформації Руху з громадсько-політичної організації в партію. Автор статті опирається на неопубліковані документи та матеріали поточного архіву Миколаївської крайової організації НРУ, а також на регіональну і рухівську пресу.

Серед невирішених раніше частин загальної проблеми варто виділити такі: з'ясувати стан наукової розробки теми, визначити загальний огляд основних безпосередньо організованих Миколаївською крайовою організацією Руху напрямків роботи та заходів у зазначений період.

Напередодні III з'їзду НРУ в місті Миколаєва пройшла конференція крайової організації Руху, в якій взяло участь близько 70 чол. Члени на зборах затвердили склад делегатів від Миколаївського Руху на Третій Всеукраїнський з'їзд, який мав вирішити подальшу долю та роль Руху в громадсько-політичних умовах після проголошення незалежності України. Миколаївські рухівці, як повідомив кореспонденту газети «Южная правда» член секретаріату крайової організації Руху Анатолій Іванюченко, будуть виступати за те, щоб НРУ залишився рухом, в якому об'єднувалися партії демократичного спрямування, а також за те, щоб керівні органи Руху були департизовані [17, с. 1].

Треті Всеукраїнські Збори (з'їзд) НРУ проходили з 28 лютого по березень 1992 р. У роботі з'їзду взяло участь 864 делегати, які представляли всі 27 крайових організацій [24, с. 204]. На Великих зборах мало не стався розкол НРУ, фракція В. Чорновола і прихильників М. Гориня все-таки змогли знайти компроміс в єдиному правильному рішенні виходу з конфлікту. Однак, внаслідок більшої підтримки депутатством і делегатами Чорновола, формування Центрального Проводу розподілилося принципом квотування – дві третини – від Чорновола, одна – від Гориня та Драча [12, с. 3].

На зборах були внесені зміни до Статуту, щоб деякі політичні сили не спробували роз'єднати Рух. Територіальним структурам НРУ необхідно було провести роз'яснення рішень, прийнятих на III з'їзді, в засобах масової інформації, а крайовим організаціям дотримуватись Статуту, провести фіксацію територіальних організацій, які вирішили об'єднатися в Русі,

незалежно від того, чи було відповідне рішення на загальнодержавному рівні [20, с. 1].

Отже, історичне значення III з'їзду в тому, що на ньому, після певної боротьби з опонентами, був покладений початок трансформації НРУ із громадсько-політичної організації у політичну партію. Рішень, які означали б проголошення Народного Руху партією, на Третіх Всеукраїнських зборах не ухвалювали. Він залишився громадсько-політичною організацією, однак самостійною і незалежною від керівників інших партій.

12 липня 1992 р. в місті Миколаєві відбулася позачергова звітно-виборча конференція Миколаївського крайового Руху, на яку були запрошені 10 членів Центрального Проводу та секретаріату [18, с. 1]. Також присутніми були голова МКО/НРУ Б. Головченко, голова секретаріату В. Хименко, голова ревізійної комісії В. Стренадо та члени крайового відділу (всього налічували 49 чол.). На конференції слово була надане члену Центрального Проводу Л. Бірюку, який відкреслив, з досвіду роботи крайових організацій зрозуміло, що чітка структура не визначає ініціативу районних організацій і осередків, зате домінує й організовує кожного члена Руху, стимулюючи їх до відповідальності [16, арк. 7].

Член секретаріату Миколаївської крайової організації НРУ О. Малицький висловив свою думку стосовно того, що може бути недоцільним, щоб голова крайового Руху Б. Головченко працював в облдержадміністрації.

Тому, внаслідок такої пропозиції, було вирішено провести перевибори голови Миколаївського крайового Руху. На посаду запропонували Б. Головченка, Ю. Діденка, О. Малицького, В. Кіпер. Під час голосування 38 осіб відповіли «так» – за Ю. Діденка, «проти» – 4, утримались – 8 [16, арк. 7]. Отже, головою Миколаївської крайової організації НРУ був обраний Юрій Діденко.

Ю. В. Діденко свою громадсько-політичну діяльність почав з голови Південноукраїнської міської організації «Просвіта», асоціації «Зелений світ». Протягом двох років очолював Південноукраїнську міську організацію НРУ. В політичних переконаннях поділяв національно-демократичні погляди, оскільки, на його твердження, лише збудувавши національну державу можна досягти розквіту [14, с. 86–87].

На думку автора, обрання головою МКО/НРУ Руху Ю. Діденка є переломним етапом у діяльності крайового відділу, оскільки, як відмічає рухівський дослідник Г. І. Гончарук, за його ініціативи в області стали

започатковуватись нові різні напрями роботи. Ці рухівські справи вимагали зусиль, винахідництва, дипломатії, мужності та впевненості, щоб у зрусіфікованому регіоні продовжувати здійснення українського відродження та демократичних намірів [3, с. 219–220].

З 28 липня по 6 серпня 1992 р. крайовим Рухом спільно з іншими громадськими організаціями на теренах Миколаївської області був проведений другий козацький похід «Буг – козацька річка», присвячений святкуванню 500-річчя Запорізького козацтва. До якого були запрошені творчі колективи, дослідники історії Запорізького козацтва, представники діаспори, інтелігенції та патріоти рідного краю. Оргкомітетом Миколаївського Руху був розроблений і план маршрутів походу по регіону, як і в 1991 році кожен бажаючий житель України міг узяти в ньому участь. В межах акції в місті Южноукраїнську відбулося свято Бугогардівської паланки, яке було заплановано на 29 липня 1992 р. [5, арк. 23].

Мала Рада Руху в червні 1992 р. прийняла ухвалу «Про ставлення Руху до органів державної влади», в якій зазначалося, що НРУ вимагає від Верховної Ради України відставку уряду В. Фокіна, тому що він гальмує реформи в державі. Крайовим організаціям було рекомендовано винести це питання на сесії, засідання виконкомів, міських та районних Рад; провести збір підписів, мітингів, демонстрацій [19, с. 1].

На Миколаївщині за ініціативи крайового Руху, Миколаївського товариства «Меморіал», Заводського клубу виборців, місцевої організації ПДВУ, Миколаївського відділу Союзу України, Миколаївського відділення КДПУ та ін. була створена коаліція демократичних сил області за проведення референдуму «Про дострокове припинення повноважень «Верховної Ради України». В заяві коаліції йшлося про те, що представники демократичних сил Миколаївщини утворили рівноправний блок на принципах взаємодопомоги і невторчання по збору підписів за проведення референдуму [7, арк. 25].

Перші дні підписів, показали, що миколаївці досить схвально відгукнулися на проведення цієї акції – це підкреслює негативне ставлення громадян до дій тогочасного парламенту України. За повідомленнями керівництва Миколаївського Руху були створені дві ініціативні групи зі збору підписів, а також одна в Очакові [8, с. 2]. Подалі керівники НРУ почали засновувати такі ініціативні громади в усіх куточках Миколаївської області.

22 листопада 1992 р. в кінотеатрі «Хроніка» міста Миколаєва відбулася обласна конференція Миколаївського крайового Руху, яка затвердила склад делегації на IV Всеукраїнські збори НРУ [6, с. 2]. Рухівці

вказували, що в більшості районів прагнення Руху до співпраці ігнорується місцевою владою, не надаються приміщення місцевим організаціям. Для більшості редакторів районної преси «справа Леніна» залишалась жива. На конференції прийнято ряд ухвал, серед них – про заборону експлуатації ЧАЕС, про небезпеку від подальшого будівництва Ташлицького гідрокомплексу, про підтримку вимог жалобного мітингу в День політв'язня, про початок підготовки до референдуму, по недовірі місцевим Радам. При оцінці діяльності облдержадміністрації, присутні доповіли про грабунки державними профспілками робітників та про декомунізацію, деноменклатуризацію всіх сфер господарства області [11, с. 2].

Наступний крок до партизації НРУ був започаткований на IV з'їзді, який Велика Рада Руху призначила на 4–6 грудня 1992 р. [13, с. 2] На ньому було покінчено із «триголів'ям». Головою Народного Руху було обрано В. М. Чорновола. З прийняттям таких рішень в ефірах каналів та на шпальтах преси була поширена досить суперечлива інформація. Зі спробою розвінчати її, в миколаївській газеті «Радянське Прибужжя» виступив голова Миколаївської крайової організації НРУ Ю. Діденко, який доповів: «Найважливіша різниця полягає в тому, що це були робочі, конструктивні збори на відміну від попередніх, де переважили декларації. Було прийнято дуже важливий програмний документ під назвою «Концепція державотворення в Україні», над яким працювали визначні фахівці С. Головатий, О. Савченко, Л. Танюк, В. Черняк та ін. [1, с. 2]». На його думку, ця прийнята система концептуальних принципів, розроблена була вперше, оскільки: «Ми вже більше року живемо в незалежній державі, а будуємо невідомо що». В той час в Україні був прийнятий «Закон про громадські організації», згідно з яким допускалося існування або громадських, або політичних організацій. Тому, Ю. Діденко вважав, що Рух був змушений привести свій Статут у відповідність до цього Закону, однак НРУ не перетворився в звичайну партію, а залишався громадсько-політичною організацією. Рух став політичною організацією, але не збирався припиняти свою діяльність у громадській сфері [1, с. 2].

Отже, автор даного дослідження доходить висновків, що діяльність Миколаївської крайової організації НРУ у 1992 році простежується в рамках прийнятих рішень на засіданнях з'їзду Руху, Центрального Проводу НРУ, Малої та Великої Ради Руху, також миколаївські рухівці в зазначеному періоді продовжують вести громадсько-політичну роботу, намагаються відродити державність на теренах області та повернути українців Миколаївщини до історичних коренів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Все-таки не партія // Радянське Прибужжя. – 1992. – № 153. – 12 грудня.
2. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / Олексій Васильович Гарань. – К. : Вид-во товариства «Знання» України, 1992. – 48 с. – (Сер. 1 «Час»; № 1).
3. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / Олексій Гарань. – К. : «Либідь», 1993. – 198 с.
4. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія / Григорій Іванович Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.; іл.
5. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002 рр.) / Ю. В. Діденко : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2009. – 19 с.
6. Дні козацької слави «Буг – козацька річка» – 28 липня – 6 серпня 1992 р. // Поточний архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України (МКО/НРУ) Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1992 р. – 134 арк.
7. За референдум // Радянське Прибужжя. – 1992. – № 144. – 21 листопада.
8. Заява коаліції демократичних сил Миколаївщини за проведення референдуму «Про дострокове припинення повноважень «Верховної Ради України» // Поточний архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України (МКО/НРУ) – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1992 р. – 134 арк.
9. Збір підписів розпочато // Радянське Прибужжя. – 1992. – № 139. – 10 листопада.
10. Кіндрачук Н. М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України / Н. М. Кіндрачук : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2010. – 16 с.
11. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К. : Факт, 1999. – 407 с.
12. Конференція Руху // Радянське Прибужжя. – 1992. – № 148. – 1 грудня.
13. Куди рухатися далі? (Нотатки з третього з'їзду Народного Руху) // Радянське Прибужжя. – 1992. – № 36. – 10 березня.
14. Майстренко О. Рух готується до з'їзду // Народна газета. – 1992. – № 39. – жовтень.
15. Народний Рух України: Довідник: 60 біогр. / Уклали: Д. Кублицький та ін. – К. : Фонд Демократії, 1996. – 420 с. – (Сер. «Персоналії»).
16. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.) / С. Л. Овсієнко : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 18 с.
17. Протокол (витяг) Миколаївської Крайової звітно-виборчої конференції – червень 1992 р. // Поточний архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України (МКО/НРУ) – Ф. 1 – Оп. 1. Спр. 1992 р. – 134 арк.
18. Старый Рух ближе новых двух // Южная правда. – 1992. – № 25. – 8 февраля.
19. У Руха новый голова // Южная правда. – 1992. – № 98. – 17 июля.
20. Ухвала Малої Ради Руху про ставлення Руху до органів державної влади // Народна газета. – 1992. – № 24. – червень.
21. Ухвала Центрального Проводу Руху з приводу спроб роз'єднання демократичних сил України // Народна газета. – 1992. – № 10. – березень.
22. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.) / О. А. Шановська : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 20 с.
23. Шитюк М. М. Політична палітра сучасної Миколаївщини / М. М. Шитюк // Повне зібрання наукових праць. Т. 3. – Миколаїв, 2010. – 493 с.
24. Яцунская Е. А. Николаев от перестройки к независимости: историко-политический анализ / Е. А. Яцунская. – Николаев : «ВАРТ», «Шамрай», 2008. – 324 с., 16 с. ил.
25. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 року. Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.

СЕКЦІЯ № 2.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ СУМЩИНИ

УДК 929(75)

І. О. Бондар
м. Суми

СУМЩИНА В ЖИТТІ Й ТВОРЧОСТІ МАРІЇ БАШКІРЦЕВОЇ

До видатних особистостей України, що високо цінуються в світі, та доля яких певним чином пов'язана з Сумщиною, можна віднести постать обдарованої художниці й письменниці Марії Костянтинівни Башкірцевої (1858–1884 рр.). Вона відома здебільшого тим, що є першою українською художницею і першою жінкою в світі, чиї роботи потрапили до найавторитетнішого музею Франції – Лувру. Проте не можна сказати, що в Україні й на Сумщині її ім'я добре знане. Тому є потреба в проведенні як історичних досліджень, так і більш поглибленому літературознавчому й мистецтвознавчому аналізу творчої спадщини цієї неординарної особистості.

За радянських часів про М. Башкірцеву згадувалося в щорічному ілюстрованому виданні «Сто пам'ятних дат» (1984 р.), монографії В. Рубан «Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття» (1886 р.), романі-есе М. Слабошпицького (1987 р.), а також опубліковано вибрані сторінки зі «Щоденника» (1990 р.). Вже в виданнях незалежної України дається короткий опис життя й творчості Башкірцевої в репритному виданні «Енциклопедії українознавства» (1993 р.), а надалі різні аспекти її творчості аналізуються в низці статей і монографій мистецтвознавців та літературознавців (В. Акуленко, О. Александров, О. Балабко, І. Книш, І. Нечитайло, В. Скорик, Л. Сябро, Т. Швець та ін.). Варто відмітити й той факт, що Башкірцева стала об'єктом досліджень і науковців Сумщини – А. Дужої, О. Недогарко, А. Черниш. Але, не зважаючи на наявність вищезазначених публікації, сьогодні є певні прогалини в дослідженнях про цю особистість. Зокрема, не достатньо вивченою залишається проблема зв'язку творчості Башкірцевої з Сумщиною. Отже, в даній статті ми зробимо спробу розширити інформацію із зазначеного питання, акцентувавши увагу переважно на діяльності М. Башкірцевої як художниці.

Народилася Марія Костянтинівна Башкірцева¹¹ (24 за нов. ст.) листопада 1858 року на Полтавщині. З раннього дитинства в дівчинки проявилися виняткові здібності до малювання, танців, музики, співу. Першим її вчителем був відомий український художник, академік В. Котербінський,

який брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Але професійно займатися живописом Марія розпочне значно пізніше, майже у 19-річному віці, в Парижі, в приватній художній академії Рудольфа Жюльєна. До речі, рішення про необхідність навчання малярству було прийнято Марією після повернення сім'ї Башкірцевих із подорожі Україною!

Вже після перших занять професори академії відзначають успіхи учениці. В першому ж навчальному році Марія одержує на академічному конкурсі, випередивши своїх старшокурсників, велику золоту медаль, яку їй одностайно присудили відомі художники Робер-Флері, Бугро, Лефевр та інші. Надалі щороку її успіхи відзначаються медаллю! Семирічний курс навчання у цьому вельми престижному закладі вона завершує за 4 роки (в деяких джерелах – за 2!). Її талантом захоплюються найвизначніші митці й шанувальники живопису Франції, про неї схвально пише критика, ім'я української «Мусі» стало модним в знаменитих паризьких салонах. З того часу вона почала регулярно виставляти свої картини, які незмінно зустрічали теплі відгуки у французьких газетах і журналах. Наша землячка стає постійним переможцем на відкритих загальних конкурсах Парижа, в яких брали участь художники зрізних країн.

Марію живопис захоплює настільки, що 12–14-годинні заняття ним починають сприйматися як спасіння, про що в щоденнику в 1881 р. вона робить захопливі записи: «Живопис гарна річ!... Я говорила собі: почекаємо трішки, живопис врятує нас»[2, с. 241]; «Я думала, що Бог залишить мені живопис, і я поринула в нього, як у священне сховище» [2, с. 256].

У 1884 році картина «Мітинг» зайняла перше місце в Салоні й зробила художницю відомою у світі французьких митців. Її творчість високо цінували Ежен Делакруа, Клод Моне, Анатоль Франс, Еміль Золя, Гі де Мопассан.

19 березня 1884 р. товариство «Гурток руських художників» під керівництвом А. П. Боголюбова, почесним президентом якого є російський імператор Олександр III, одностайно обирає Марію Башкірцеву своїм членом.

У Франції влаштовуються виставки її робіт, ім'я художниці носить одна з вулиць Ніцци. Починаючи з 1885 року, щорічно кращому молодому художнику Франції присуджується премія імені Марії Башкірцевої. Як шедеври світової культури її твори зберігаються в кращих художніх музеях і картинних галереях Франції (в Луврі та Люксембурзькому музеї в Парижі, Ніцці), США (Чикаго), Німеччини, Данії, Італії, Сербії, Нідерландів

(Амстердама), Австрії (Відень) Греції (Афіни), Люксембурзі, 10 картин експонуються в Росії (Москва, С.-Петербург, Саратов, Красноярськ).

Спадщина живописних робіт М. Башкірцевої складається з близько 150 картин, 200 малюнків, акварелей и скульптур. Частково вони були представлені на виставках весною 1885 р. в Парижі, взимку 1887 р. в Амстердамі й у 1929 р. в СРСР. Більшість творів матір'ю художниці було вивезено до Росії. Трагічно склалася доля тих живописних робіт Башкірцевої, що потрапили після її смерті на батьківщину. В 1908 році мати Марії передала в музей Олександра III велику колекцію робіт доньки (141 експонат), а саме: малюнки, ескізи, полотна, пастелі, скульптурні етюди. Вже за радянських часів у 1930 р. з цього музею, який з 1917 р. перейменовано в Руський, до Дніпропетровського музею було передано 2 картини Башкірцевої, а в 1932 р. за запитом Наркомпросу УРСР Руський музей передав в Україну 127 робіт Башкірцевої. Після цього в Ленінграді залишилося 8 живописних полотен і 13 малюнків Марії.

Оригінальні роботи Башкірцевої сьогодні є раритетними для України передусім тому, що, по-перше, як говорить А. Басманов, значна їхня частина загинула під час бомбардування селища Гавронці Диканьського району Полтавської області на початку Другої світової війни [2, с. 5]. Але деякі дослідники стверджують, що в роки другої світової війни в Гавронцях картин Башкірцевої не було, оскільки маєток було продано в 1900 р. графу С. Д. Шереметьєву, в 1917–1919 рр. його було зруйновано, а в роки війни від нього не залишилося й сліду. По-друге, під час евакуації Харківської картинної галереї в роки Другої світової війни невідомо як і куди щезли 66 полотен Башкірцевої. Дослідження В. Акуленко показують, що з 2507 творів російського та українського живопису Української картинної галереї 2146 були «реквізовані» німецькою армією, що увійшла до Харкова [1, с. 152–153].

Зрештою, сьогодні в музеях України зберігається лише 3 (зі 129!) картини, а також альбом ранніх малюнків М. Башкірцевої є в Полтаві. В Харківському художньому музеї експонується робота «За книгою (читанням)» (1880 р.) [3, с. 201]. Багато хто вважає, що це автопортрет, але співставлення з іншими портретами, записи у щоденнику, деякі деталі дозволяють стверджувати, що це портрет її двоюрідної сестри Марії – Діни. Після експозиції саме цієї картини в Салоні ім'я українки – Марії Башкірцевої з'являється на шпальтах французьких газет.

У Дніпропетровську знаходиться картина «В майстерні (студії) Жюліана» (1881 р.) [3, с. 209], що також була представлена у Салоні й

отримала схвальну критику більш ніж 10 французьких газет, оскільки складна, багатофігурна композиція вирізнялась з-помі інших оригінальністю, художньою довершеністю і глибоким душевним теплом.

В Сумському обласному художньому музеї імені Никанора Онацького також зберігається одна з робіт М Башкірцевої, що має назву «Горе». Як дар матері художниці музею Олександра III картина з 1908 р. знаходилася в С.-Петербурзі, після 1917 р. – передана в Музей українських діячів науки й мистецтв при УАН, потім в Українську картинну галерею м. Харків (в даний час Харківський художній музей, а з 1936 р. знаходиться у Сумському художньому музеї. Картина написана у 1882 р., полотно, масло, розміри 72,8x91,8 (інв. № Ж – 237), в верхньому правому куті підпис: «М.В.» [3, с. 211].

Існує декілька версій з приводу встановлення особи, зображеної на полотні. На думку дослідниці-краєзнавця О. Недогарко, це Юлія Григорівна Пашенко (вр. Княжевич) [6, с. 27]. Права рука жінки підтримує голову, їй нестерпно тяжко, але рука закриває не лише біль від важкого удару долі. Обличчя жінки приховане від глядача не випадково. Марія не могла показувати його, оскільки сім'я прокурора Полтавщини була досить відомою, а його дружину легко можна було впізнати. Дружина прокурора надала притулок жінці, яка зазнавала матеріальні труднощі, бажаючи їй лише добра, але добро обернулося на зло, оскільки чоловік, Микола Якович, залишив її з п'ятьма дітьми, поїхав з цією жінкою до Одеси, де невдовзі захворів і помер, а сім'я залишилася без засобів існування. Мати Марії – Марія Степанівна також не знайшла сімейного щастя із-за подібної ж поведінки чоловіка, тому обидві жінки дружили багато років. Художниці добре була відома трагедія в сім'ї Юлії Григорівни. Але ця жінка знайшла в собі сили виростити гарних дітей. Син В'ячеслав закінчив юридичний факультет Харківського університету, останні роки життя прожив у Сумах, помер у березні 1945 року, похований на міському кладовищі. Юлія Григорівна останні роки життя прожила в Тифлісі. Була знайома й листувалася з Л. М. Толстим, високо цінувала його як людину та письменника, здійснювала допомогу в організації переселення в Канаду кавказьких духоборців, яких переслідував царський уряд.

Проте сьогодні в колі сумських мистецтвознавців є й інший погляд щодо визначення особи, зображеної на картині «Горе». Вважається, що композиція картини, сама модель, її поза, зачіска, русе волосся в певній мірі нагадує Марію, а тому цей твір є швидше за все автопортретом, а з іншого боку, є автобіографічним в тому сенсі, що відображає «душевний стан автора

полотна, трансформованого нею у відповідний художній образ» [5, с. 126].

Щодо ж до художніх засобів вираження Башкірцевою емоційних станів людини, то горе й розпач, вона неодноразово відтворює на своїх полотнах не традиційним шляхом за допомогою міміки, а її героїні закривають руками обличчя. Так, звернемо увагу на те, що в бронзовій скульптурі «Горе Навсікаї» (1884 р., музей Орсе, Париж) [3, с. 235], в гіпсовому ескізі статуї «Горе Навсікаї» (1884 р., Державна Третьяковська галерея, Москва) [3, с. 236], а також на незавершеній картині «Святі жінки» (1884р., Радищевський музей, Саратов, Росія) [3, с. 217] руки героїнь прикривають обличчя!

Так чи інакше, але з достовірністю підтвердити ту, чи іншу точку зору сьогодні неможливо, оскільки невідомо: де написана картина (в Україні чи Франції?); після другої чи третьої подорожі на батьківщину (навесні чи восени 1882 р.?). Можливо надалі дослідниками буде знайдено архівні документи або цитати з повного видання її «Щоденника» в 16 томах, видавництво якого лише декілька років тому завершено у Франції.

Після еміграції з родиною за кордон Марія тричі подорожує до України: у 1876, 1881 та 1882 рр. Суми, Охтирка, Грузьке, Шпотівка, Виднівка, Верхосулка так, чи інакше пов'язані з ім'ям художниці та її сім'ї. О. Недогарко встановлює факти перебування Марії в Сумах, родичів по материнській лінії, що проживали в теперішньому Охтирському, Краснопільському районах та Сумах [5, с. 113–118].

Підчас другої подорожі, 16 липня 1881 р. Башкірцева відвідує Суми. «Затяжна судова справа, що велася в Сумах, дала привід всій рідні їхати туди. Перед багатьма роками брати Бабиніни дали ляпаса ісправнику Сулимі й досі їх викликають на розправи. Після брудної Полтави Марії тут дуже подобалося: «Суми це тільки повітове місто, але чисте, чепурне, багате, повне шкіл, скрізь врешті відчувається добробут. Зате судова сваволя й адміністративний грабіж така ж неймовірна, як і в цілій царській імперії» [4, с. 165]. 21 липня родина вже Печерській лаврі в Києві. Приїхавши до Парижа Башкірцеви дізнаються про завершення майже 10-річної судової тяганини, виправдання Марії Степанівни та тітки Надін від усіх звинувачень, позитивне вирішення майнових питань.

Загальне психологічне й емоційне сприйняття художницею подорожей до України відбивається в записах у «Щоденнику» про Черняхівку у 1882 р.: «Село тут чарівне. Дім чудово розташований, це тільки тепер я в стані зрозуміти, наскільки дідусь був артистом, розумним і неперевершеним, хоч і закритий в глушині свого села. Город, парк, ставки,

алеї, – я не бажала б нічого змінювати. Яка похвала! Осінь і запустінь, в якому все це знаходиться 10 років, надають йому особливого чару. Гавронці є страшні в порівнянні до Черняхівки. Кімнати так влучно розміщені, так затишно, та добре себе почувати! Селянки такі вродливі, народ такий мальовничий!» [4, с. 177–178].

Отже, творчість Марії Башкірцевої – є наслідком не лише високої обдарованості, а й тих обставин, в яких судилося розвиватися таланту, що швидко спалахнув і згас разом з життєвою зіркою. Коли ж дискутувати про те, до якої культури віднести більшість її художньої спадщини, то тут питання не може вичерпатися однією лише школою, національністю або місцем походження. Але, з усією впевненістю можна стверджувати, що творчість Башкірцевої – це явище, породжене в тому числі й обставинами, дійсністю й культурою Сумського краю в другій половині ХІХ ст. Після останньої подорожі Україною у 1882 р. Марія у своєму «Щоденнику» робить по-касандрівськи пророчий запис: «Я повернуся в Україну, коли на цій прекрасній землі настане пошана людських прав, коли там стане можливо бути придатним...» [4, с. 142]. Сподіваємося, що цей час вже настає... І, насамкінець, процитуємо ще одну, часто повторювану Марією фразу зі «Щоденника»: «Ніщо в цьому світі не минає безслідно»...

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990 / В. І. Акуленко. – К. : Вища шк., 1991. – 274 с.
2. Башкирцева М. К. Дневник Марии Башкирцевой: Избранные страницы / М. К. Башкирцева ; [сост. текста, примеч. и вст. ст. А. Е. Басманов]. – М. : Мол. гвардия, 1991. – 320 с., ил.
3. Избранница судьбы Мария Башкирцева / [сост. Т. Швец]. – М. : Вече, 2008. – 248 с.: илл.
4. Книш І. Три ровесниці. 1860-1960. До сторіччя народин Уляни Кравченко, Марії Башкірцев, Марії Заньковецької [Текст] / Ірена Книш. – Вінніпег : PrintedByNATIONALPUBLISHERSLTD, 1960. – 320 с.
5. Материалы международной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Марии Башкирцевой : Сборник докладов. – М. : Наш дом, 2010. – 172 с.
6. Недогарко О. Версія створення картини «Горе» М. К. Башкирцевої / О. Недогарко // Мистецькі осередки Сумщини : історія, колекції, дослідження. Матеріали наук. конф., присв. 75-річчю заснування Сумського художнього музею. – Суми, 1995. – С. 26–27.

ГАННА САВІВНА ЛАСТОВИЧ – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-СЕЛЕКЦІОНЕР

Про цю особистість поміщено біля 20 рядків тексту у праці «Сумщина в іменах» [1, с. 255] та написано ряд статей у виданнях, котрі мало доступні широкому загалу. Тому метою нашої роботи є освітлення головних кроків та популяризація наукової діяльності цієї надзвичайно талановитої людини, яка залишила яскравий слід в науці, практиці та вихованні молодих кадрів. Увесь свій творчий шлях Ганна Савівна пройшла в науковій установі – Іванівській дослідній селекційній станції – установі, що була створена крупним громадським діячем, меценатом Павлом Івановичем Харитоненком у 1897 році. Назву установа отримала на честь Харитоненка Івана Герасимовича – батька засновника станції. В 2012 році – ювілейна дата, 125 років з дня заснування цього наукового закладу.

Зі слів Г. С. Ластович, яка систематично проводила екскурсії зі студентами, П. І. Харитоненко порадився з академіком Д. М. Прянішниковим і запросив до м. Харкова вчених-селекціонерів для створення наукової установи, котра б займалася такими проблемами: по-перше, розробкою агротехнічних заходів з отримання високих врожаїв цукрових буряків; по-друге, отриманням насінневого матеріалу цієї культури. На той час уже було доведено, що на врожай впливає якість обробки ґрунту, внесення добрив, роль сівозміни, а також посів та догляд за посівами. Розробкою агротехнічних заходів і займалися вчені на перших порах існування станції. З історичних джерел відомо, що насінневий матеріал отримували від німецьких фірм «Рабаштче» і «Гизека» за високими цінами – 1 500–2 500 золотих карбованців за центнер [2, с. 5–14], тому виробництво цукру обходилося дорого.

П. І. Харитоненко на той час вже мав 10 цукрових заводів, 70 000 десятин землі та близько 30 000 десятин ним були орендовані під посіви цукрових буряків, де, в першу чергу, і впроваджувались результати наукових досліджень.

Згодом постало питання налагодження селекції та насінництва цукрових буряків. П. І. Харитоненко не шкодував коштів на розвиток вітчизняної науки. Він розумів, що рентабельність господарства та конкурентоспроможність із західноєвропейськими фірмами без науки й впровадженнь її досягнень у виробництво неможливі. Тому в 1909 р. на

дослідній станції були створені два відділи – селекції цукрових буряків та озимої пшениці. Очолював станцію О. Ф. Гельмер, помічником працював Б. М. Лебединський, який з 1911 р. стає її завідувачем. Разом з іншими працівниками Т. Ф. Грінком, М. Ф. Кот, А. Ракочі, В. М. Сукачовим плідно працюють над створенням високопродуктивних сортів цукрових буряків.

Паралельно з селекцією однонасінних сортів-популяцій в 60-70 роки розгорнулися ґрунтовні дослідження зі створення поліпроїдних гібридів (О. П. Вавенко, Г. П. Вишневський, І. О. Міщенко та інші).

Проводилась робота з селекції та насінництва озимої пшениці і ще до Великої Вітчизняної війни були створені та впроваджені у виробництво сорти Дюрабль, Альфа 20/436 (Голубая дама), а згодом районований новий сорт Іванівська 2119, Лютесценс 208, Еритроспермул 544 та ін..

Тривалий час відділ селекції озимої пшениці очолювали Ю. М. Іванов, Г. С. Ластович, Б. М. Лебединський, Б. Т. Мікулін, А. С. Петоян, Б. Й. Хмельов.

Народилася Г. С. Ластович 23 лютого 1927 року в селі Рубанівка Валківського району Харківської області в селянській сім'ї. Прізвище родина Ластович отримала від прапрадіда, який за тодішнім законом відслужив 25 років у царській армії солдатом і навіки поселився на Слобожанщині (зі слів сина Г. С. Ластович хірурга-онколога, лікаря першої категорії Дейниченка Віктора Григоровича, який працює та проживає в м. Суми). Здобувши середню освіту, Ганна Савівна вступила в 1947 році на відділення селекції агрономічного факультету Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, по закінченні якого отримала диплом та звання вченого агронома, кваліфікацію селекціонера-насінняра.

З 1952 року Г. С. Ластович працює на Іванівській дослідно-селекційній станції молодшим науковим співробітником відділу селекції зернових культур. Початок роботи припав на тяжкі роки, коли на сесії ВАСХНІЛ у 1948 році генетика як наука в Радянському Союзі була заборонена.

Робота у відділі селекції зернових культур була улюбленою і тому проводилась з великим інтересом і наполегливістю, творчим пошуком. Тут здійснювався кар'єрний ріст вченого. З 1959 року Ганну Савівну переводять старшим науковим співробітником, а з червня 1963 року вона очолює відділ селекції озимої пшениці та зернових культур. У цьому ж році вона вступила до аспірантури, яку закінчила у 1966 році. Захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата сільськогосподарських наук і в 1971 році отримала диплом кандидата наук.

Робота відділу під керівництвом Г. С. Ластович була спрямована на отримання нових сортів з такими показниками: зимостійкість, високо врожайність, стійкість до вилягання та грибкових хвороб, високий вміст білка та клейковини. Її попередниками сорти створювали шляхом вільного запилення без підбору батьківських пар і це не давало бажаного результату. Г. С. Ластович започаткувала метод міжсортової гібридизації екологічно віддалених форм з високою продуктивністю і чітко вираженими окремими господарсько-біологічними ознаками. Застосування цього методу дозволило селекціонерам станції створити цінний генофонд і вивести сорти озимих пшениць інтенсивного типу [3, с. 31–38; 4, с. 67; 5, с. 32–33].

Від початку війни до 1973 року дослідна станція не мала власних сортів пшениці, та завдяки таланту і наполегливій праці Г. С. Ластович і відділу, який вона очолювала, клопітка робота увінчалася успіхом. Було виведено одинадцять сортів пшениці з високими показниками, це: Іванівська-12, Іванівська СО, Іванівська остиста, Охтирчанка та ін. Найбільшого поширення набув сорт Охтирчанка, який у 1973–1974 роках був районований у п'ятьох областях України, а згодом і в областях Російської Федерації. Лише за один рік, при вирощуванні цього сорту було отримано прибутку дев'ять мільйонів крб. на один крб., витрачений на науку прибуток складав 14 крб. (записано автором статті зі слів Г. С. Ластович, яка проводила екскурсію зі студентами Сумського педінституту ім. А. С. Макаренка 16 червня 1982 року).

За належної агротехніки, сорт Охтирчанка давав урожай 100 ц з га зерна. Це на той час, коли в області врожай 30 ц з га вважався рекордним. [5, с. 32–33; 6, с. 21–22].

Наступні сорти, створені Г. С. Ластович, мали більш високі показники. Її пшениці висівалися у 87 областях колишнього СРСР. Вони були відомі в Німеччині, Чехословаччині, Польщі, Болгарії. Загальна площа сортів Г. С. Ластович, які висівалися, становила 1,5 мільйона гектарів [1, с. 255; 2, с. 5–24; 7, с. 86–99].

Г. С. Ластович знали далеко за межами України. Протягом 40 років діяльності нею надруковано 80 наукових праць, вона пропагувала провідні агротехнічні методи вирощування сільськогосподарських культур, передової агрономічної науки, була делегатом численних конференцій, з'їздів, симпозіумів, нарад, науково-практичних семінарів, постійно спілкувалася з молоддю, прививаючи їм навички хліборобської праці.

У грудні 1977 року їй було нагороджено Орденом Трудового Червоного Прапора та присвоєно звання «Заслуженого агронома України».

Г. С. Ластович була надзвичайно скромною, інтелігентною, високо освіченою людиною, при видатних наукових заслугах вона була добра, чуйна, постійно допомагала молодим вченим, мала щирий інтерес до людей – все це викликало повагу до неї колег і вчених. В напруженій боротьбі за високі показники в роботі, науці, якій вона віддавалася сповна, її здоров'я не витримало і в шістдесят шість років в розквіті творчих сил 27 квітня 1993 року Г. С. Ластович пішла із життя.

Світла пам'ять та висока оцінка досягнень цієї творчої людини назавжди лишається в серцях людей, котрі її знали за життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник / Головний редактор Звагельський В. Б. – [2-ге вид., переробл. та доп.]. – Суми : Редакційно-виробниче об'єднання «АС-медіа», Сумський державний університет, Видавничий дім «Фолігрант», 2004. – 776 с. (CLXVIII+608).

2. Панченко В. Ф. До сторіччя заснування Іванівської дослідно-селекційної станції. // Наук. пр. Іванівської дослід.-селекц. станції 1901–1997 рр.: Наук.-док. бібліографічний покажч. / ЦНСГБ УААН, Ін-т цукрових буряків, Іванівська досл.-селекц. ст.; Кулик Г. В., Дерлеменко Г. Ф., Полякова А. Д. – Суми, 2001. – С. 5–24.

3. Савченко Н. М. Насыщающие скрещивания как метод получения линий озимой пшеницы с ЦМС / Н. М. Савченко, А. С. Ластович // Материалы респ. семинаров: Использование насыщающих скрещиваний и самонесовместимость в селекции сельскохозяйственных растений. – К., 1975. – С. 31–38.

4. Савченко Н. И. К методике создания сорта озимой пшеницы Ахтырчанка / Н. И. Савченко, А. С. Ластович // Тезисы докладов на III съезде генетиков и селекционеров Украины. – К., 1976. – Ч. 2. – С. 67.

5. Ластович А. С. Высокопродуктивный сорт озимой пшеницы Ахтырчанка / А. С. Ластович, В. Л. Теселько, Н. И. Савченко // Селекция и семеноводство. – 1979. – № 1. – С. 32–33.

6. Новый сорт озимой пшеницы Ивановская-16 для возделывания по интенсивной технологи / А. С. Ластович, Н. И. Савченко, Ю. Н. Иванов и др. // Селекция и семеноводство. – 1988. – Вып. 64. – С. 21–22.

7. Ластович А. С. Селекция озимой пшеницы на Ивановской опытно-селекционной станции / А. С. Ластович // Селекция и семеноводство зерновых и зернобобовых в системе НПО «Сахсвекла» : Сб. научн. тр. ВНИС. – К., 1989. – С. 96–99.

УДК 67.2(4УКР)я731–90

Г. І. Корогод
м. Суми

ВИДАТНІ ЮРИСТИ СУМЩИНИ: Ф. І. ЛЕОНТОВИЧ

Історія становлення і розвитку українського права, життя і діяльність його творців вивчені ще недостатньо. Сказане стосується і Ф. І. Леонтовича. Існує лише одне дослідження, присвячене йому – кандидатська дисертація О. Музичко «Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність». Автор розглядає Леонтовича переважно як педагога, організатора юридичної освіти. Побіжні згадки проф. Леонтовича є в праці Т. Бондарук. Що ж

стосується всебічного аналізу наукових праць Ф. І. Леонтовича, визначення його місця в українському правознавстві і ряд інших проблем, то все це ще вимагає кропіткої та наполегливої роботи.

Ф. І. Леонтович народився 19 вересня 1833 року у с. Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині Конотопський район Сумської області) в сім'ї священнослужителів. Його дід Стефан Федорович був священником Троїцької церкви с. Попівка, батько – Іван Стефанович – священником конотопської соборної Різдобогородицької церкви, мати, Анастасія Яківна, займалася домашнім господарством [1, арк. 11а].

Початкову освіту хлопець отримав вдома, а коли виповнилось 12 років, батьки віддали його до гімназії при одному з найпрестижніших на той час в Україні навчальному закладі – юридичному ліцеї кн. О. Безбородька. По закінченні гімназії, Федір продовжив навчання в тому ж ліцеї, який готував головним чином чиновників для державної служби. Але чиновницька кар'єра не приваблювала молодого Леонтовича і він після ліцею вступає до юридичного факультету Київського університету Св. Володимира.

В той час в університеті працював цілий ряд відомих науковців. Серед них: Микола Іванишев, історик-правник, автор низки праць з історії українського права («О древних сельских общинах Юго-Западной России», «Постановления дворянских провинциальных сеймиков Юго-Западной России» та ін.); Кістяковський Олександр, дослідник українського звичаєвого права, судового устрою Гетьманщини, кодексу «Права, по которым судится Малороссийский народ» та ін.; Олександр Романович-Славатинський, історик-правник, дослідник державного права Росії та ін. Під їх впливом студент Леонтович починає займатися наукою і на випускному курсі пише працю «История постановлений о крепостном состоянии со времени укрепления крестьян до реформы императора Петра (1592–1724 гг.)». За неї він одержав золоту медаль [3, с. 4].

Після закінчення університету талановитому випускнику пропонують посаду викладача кафедри кримінального права, але його приваблює історія російського права і він влаштовується викладачем державного та історії російського права в одеському Рішельєвському ліцеї. У 1861 р. Леонтович повертається до Києва для роботи над магістерською дисертацією на тему «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев», яку захистив у 1864 р. Того ж року він стає викладачем історії російського законодавства на кафедрі історії російського права юридичного факультету Київського університету.

У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею створюється Новоросійський університет. Леонтович знову переїздить до Одеси і в щойно відкритому університеті на юридичному факультеті одержує посаду спочатку екстраординарного (позаштатного), а у 1868 р., після захисту докторської дисертації – ординарного (штатного) професора кафедри історії російського права. З Одесою та її університетом був пов'язаний тривалий (з 1865 по 1892 рр.) період творчої наукової та педагогічної діяльності вченого. Саме тоді були написані основні його праці. Їх перегляд дозволяє виявити коло його інтересів. Це, перш за все, суспільно-правова організація південних слов'ян, Київської Русі, Литовсько-Руської держави та народів Російської імперії.

Так, у докторській дисертації, яка називалась «Древнее хорвато-далматинское законодательство» об'єктом дослідження стала так звана задруга – велика патріархальна сім'я в південних слов'ян, яка складалася найчастіше з 20–30 осіб – синів одного батька з їхніми дружинами та дітьми, які мешкали в одному дворі, вели спільне господарство і спільно споживали вироблену продукцію [4, с. 201–203]. На чолі задруги стояв виборний домогосподар (домачин), йому допомагала дружина (домачиця). Вища влада належала раді всіх дорослих чоловіків і жінок, яка контролювала діяльність домогосподарства.

Ф. І. Леонтович вважає, що задруга існувала не тільки в південних слов'ян, а у всіх європейських народів на певному етапі їх розвитку. Вона прийшла на зміну родовому ладу при переході народів від кочового до осілого життя. Осілість приводила до виділення сімей, які, розростаючись, набували форму задруги.

В давньоруському суспільстві, вважав учений, теж існувала задруга. В «Руській правді» вона згадується під назвою «вервь». Цю свою думку Леонтович обґрунтовував у таких дослідженнях як «О значении верви по Русской Правде и Полицкому статуту сравнительно с задругою юго-западных славян» (1867 г.), «Задружно-общинный характер политического быта древней России» (1874 г.) та ін.

У другій половині XIX – поч. XX ст. ідеї задружної теорії поділяв цілий ряд вчених. Серед них: К. Бестужев-Рюмін, О. Єфименко, М. Ковалевський та ін. В той же час вона мала і противників. Першим піддав серйозній критиці погляди Ф. Леонтовича професор історії права Київського університету М. Володимирський-Буданов. Він вважав, що давньоруська «вервь» – це не патріархальна сім'я (задруга), а територіальна сільська община. До цієї думки приєдналися історики права І Біляєв, М. Дьяконов, О. Пресняков та ін.

Але головним науковим інтересом Ф. І. Леонтовича була історія Литовсько-Руської держави. Їй він присвятив більшу частину своїх досліджень, а тому вважається одним із засновників київської школи істориків західноруського права [2, с. 11–12]. Один із аспектів цієї проблеми Леонтович обрав для своєї магістерської дисертації («Историческое исследование о правах литовско-русских евреев»), а потім опублікував цілу низку праць на різні теми, як то: «Крестьяне юго-западной России по литовско-русскому праву XV–XVI вв.», «Русская Правда и Литовский статут», «Очерки истории литовско-русского права», «Образование территории литовского государства», «Крестьянский двор в литовско-русском государстве», «Правоспособность литовско-русской шляхты» та ін.

Можливо, щоб ближче бути до литовських та польських історичних джерел, Ф. Леонтович у 1892 р. за власним бажанням перевівся до Варшавського університету, де обійняв посаду професора. За час перебування у Варшаві Леонтович підготував і видав одне із найважливіших джерел історії Литовсько-Руської держави – «Акти Литовської метрики». Вони містять документи XIV–XVIII ст., значна частина яких відбиває соціально-економічні відносини (право феодалів на володіння землею, на осадження міст і містечок, на відкриття торгів, ярмарок, шинків і т.п.). Автор супроводить документи коментарями і поясненнями понять та термінів. Видання Литовської метрики і зараз становить велику цінність при вивченні історії Литви, Білорусі та українських і російських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави.

В історії Литовсько-Руської держави Леонтовича цікавлять, перш за все, соціальні і правові відносини. Дослідивши останні, вчений зробив висновок, що «ни в одном, может быть, законодательстве, сословное начало не было доведено до таких крайностей, как в польском и литовском». Головними елементами суспільства виступали шляхта і холопство. До останніх належали «простонародье», люди простого стану, які не належали до шляхти. Ці два елементи протистояли один одному як «два враждебных лагеря господствующих граждан и угнетенной черни». У законодавстві Литовської Русі на першому плані стояло шляхетське право з його основною ідеєю про всемогутність шляхти. При цьому вчений зазначає, що ідея про всемогутність шляхти знайшла для себе «готовую уже почву в боярщине – старой дружине времен Русской Правды» [5, с. 1–2]. Що стосується хлопства, то його правове становище Леонтович визначає так: «И в частной, и в общественной жизни, хлоп, был ли он

свободный или зависимый, в сравнении с шляхтичем, находился всегда почти в положении человека, лишенного гарантии закона» [5, с. 2].

У працях Федора Івановича показані шляхи закабалення вільних людей. З розвитком грошових відносин поширеною стала боргова залежність. Як і в «Руській Правді», в Литовському Статуті боржники називались закупамі (люди закупні). За литовським законодавством закупництво мало кілька видів: примусове, коли кредитор силою примушує боржника служити йому; добровільне, коли боржник за власним бажанням іде на службу до кредитора; урядове, коли боржник видавався кредитору судовим рішенням. Закупництво було станом тимчасової несвободи, протягом якої боржник підкорявся панській владі, під якою перебували всі залежні люди.

Серед інших джерел поневолення в Литовсько-Руській державі існували такі як: добровільне підданство, по договору, за рішенням суду, полон, по шлюбу з невольником, за королівським пожалуванням земель з людьми, за давністю, коли вільна людина, віддавшись в тимчасову неволю, при тривалій службі своєму пану стає його невольником, втрачає назавжди особисту свободу.

Дослідження соціальної структури Литовсько-Руської держави XV–XVI ст., визначення правового статусу основних її елементів, виявлення головних шляхів поневолення вільного населення стало вагомим внеском у вітчизняну історіографію. Він і зараз використовується вченими, які займаються історією держави і права України, Литви і Росії.

Ф. І. Леонтовича можна вважати справжнім першопроходцем у дослідженні такої маловивченої на той час проблеми як право неруських народів Російської імперії, яких офіційна статистика називала «иностранцами». Йй він присвятив низку праць, а саме: «К истории права русских иностранцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий», «Калмыцкое право», «Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа».

Викликає повагу ґрунтовність наукових пошуків вченого. Так, при підготовці праці про адати гірських народів Кавказу (адат – звичаєве право мусульман) автор використав досить широке листування урядових органів щодо осетин, чеченців, кумиків, черкес, кабардинців, карачаєвців та ін. Значна частина правових норм адатів склалася в умовах панування родоплемінних відносин. Вони охороняли і регулювали такі звичаї, як кровна помста, побратимство, обряди сватання, вінчання, викуп нареченої

(калим), ставлення нареченого до нареченої, дітей до батьків, молодших членів сім'ї до старших, взаємини між чоловіком і жінкою, майнові відносини і так далі. Дослідник називає злочини, які чинились у гірських общинах. Це – вбивство, викрадання жінок і вдів, гвалтування жінок, порушення подружньої вірності, захоплення земель і руйнування меж, нанесення тілесних пошкоджень, пограбування, крадіжки, підпали і т.п. За всі злочини адат визначав відповідне покарання [7, с. 41–102].

Своїми працями про неписані закони «інородців» Росії Леонтович розширив межі вітчизняної історико-правової науки.

Крім наукової, Федір Іванович займався адміністративною та громадською роботою. У 1869–1877 рр. він був ректором Новоросійського університету, у 1877–1891 рр. працював деканом юридичного факультету, а в 1881–1884 рр. – проректором університету.

У 1884 р. Леонтович прийняв пропозицію стати директором Одеського комерційного училища. За час перебування його на цій посаді (1884–1891 рр.) керований ним заклад був перетворений на Одеський комерційний інститут.

Федір Іванович був членом Одеського товариства історії та старожитностей, Слов'янського товариства Кирила та Мефодія, Товариства допомоги літераторам та вченим. Він став одним із засновників історико-філологічного товариства Новоросійського університету (1889 р.), а у 1901 р. взяв активну участь у створенні Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті.

За сумлінне виконання обов'язків у всіх сферах своєї діяльності Леонтович був нагороджений орденами Анни другого ступеня, князя Володимира третього ступеня, святого Станіслава першого ступеня, одержав чин дійсного статського радника і звання заслуженого професора.

У 1902 р. за станом здоров'я талановитий вчений і невтомний трудівник пішов у відставку, але наукову роботу не припинив. Саме після 1902 р. він опублікував такі праці як «Очерки по истории литовско-русского гражданского права» (1903–1906 рр.), «Правоспособность литовско-русской шляхты» (1908–1909 рр.), «Центральные судебные учреждения в Великом Княжестве Литовском» (1910 р.).

У 1911 р., на 79 році життя, Федір Іванович Леонтович помер у м. Кисловодську, де і похований.

ЛІТЕРАТУРА

1. ДАСО. – Ф. 843. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 11а.
2. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження та дослідники. (Київська історико-юридична школа) / Відповідальний редактор І. Б. Усенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 142 с.
3. Музичко О. Є. Леонтович: життя та наукова діяльність: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. Наук : 07.00.01 «Історія України» / О. Є. Музичко, Ф. І. Історик. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
4. Леонтович Ф. И. Задружно-общественный характер политического быта Древней России. Журнал Министерства Народного Просвещения / Ф. И. Леонтович. – СПб, 1874. – №6/ Отдел 2, 750 с.
5. Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. И. Леонтович // Известия университета Св. Владимира. Вып. 10. Отдел II. – К., 1863, 88 с.
6. Там само.
7. Леонтович Ф. И. Адамы кавказских горцев. Материалы к обычному праву Северного и Восточного Кавказа. Вып. 1–2 / Ф. И. Леонтович. – Одесса, 1882. – 436 с.

УДК 231.117.4

Н. М. Островська

м. Суми

ВНЕСОК М. А. ЄГОРОВА В СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ НА СУМЩИНІ (1905–1908 РР.)

Наукова спадщина видатного педагога, вченого-агрохіміка, одного з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні та Росії, доктора сільськогосподарських наук, професора Михайла Андрійовича Єгорова (1879–1942 рр.) охоплює основні напрями розвитку агрономічної освіти та науки кінця XIX початку XX ст. Ним розроблено широке коло питань з ґрунтознавства та агрохімії. Значний особистий внесок М. А. Єгоров зробив у становлення і розвиток Сумської сільськогосподарської школи. Разом з педагогічним складом закладу вчений долучався до виховання першого випуску учнів, впроваджував у життя демократичний устрою установи. Науковцем обґрунтовано та складено першу програму Сумської сільськогосподарської дослідної станції, завдяки якій заклад почав успішно розвиватись.

Незважаючи на вагому та багатогранну діяльність М. А. Єгорова, на сьогодні не існує фундаментальних науково-історичних праць узагальнюючого характеру, в яких було б здійснено спеціальне, комплексне дослідження діяльності вченого в м. Суми. Вивчення педагогічної та наукової діяльності М. А. Єгорова під час перебування в Сумах дозволяє стверджувати, що його демократичні ідеї, педагогічні та організаторські здібності, наукові дослідження мали вплив на становлення

сільськогосподарської школи та вирішальне значення для заснування і розвитку Сумської сільськогосподарської дослідної станції.

Перший з науковців, хто надав коротку характеристику діяльності М. А. Єгорова під час його роботи в м. Суми, був третій директор Сумської дослідної станції В. І. Сазанов [4, с. 1–10].

Неодноразово в своїх працях щодо наукової діяльності М. А. Єгорова, а також з проблеми становлення та розвитку Сумської дослідної станції звертався сучасний історіограф, доктор сільськогосподарських наук, професор В. А. Вергунов [5, с. 55–59]. М. Н. Бондаренко детально проаналізувала наукову діяльність М. А. Єгорова на дослідній станції [1, 2, с. 25–27]. Її статті мають об'ємну бібліографію, до яких увійшли наукові праці станції за 1905–1908 рр. Проте зазначимо, що жоден з науковців не дослідив педагогічну діяльність В. А. Єгорова в Сумській сільськогосподарській школі. Тому варто вважати, що на сьогодні недостатньо досліджено діяльність М. А. Єгорова під час перебування в Сумах.

Мета статті полягає в узагальнюючому аналізі педагогічної, організаційної та наукової діяльності М. А. Єгорова в м. Суми у контексті історії сільськогосподарської освіти та науки. Автором статті впроваджено до наукового обігу нові архівні матеріали щодо перебування М. А. Єгорова в Сумах.

У вересні 1905 року після навчання у Московському сільськогосподарському інституті та військової служби М. А. Єгоров приїхав до Сум, де розпочав самостійну педагогічну та наукову діяльність [1, с. 4]. Цікаво, що перебування науковця на Сумщині пов'язане з ім'ям його вчителя академіка Д. М. Прянішнікова. Саме за його рекомендацією, а також за запрошенням Харківського губернського земства та Сумського повітового земства, М. А. Єгоров брав участь в організації Сумської районної сільськогосподарської дослідної станції, де обіймав керівну посаду. Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст. відкриття дослідних станцій часто відбувалось при сільськогосподарських школах. Тож і для Сум це не було виключенням. Науковий заклад було організовано при Сумській нижчій сільськогосподарській школі, рік заснування якої – 1903 [3]. По приїзду до Сум молодий вчений викладав у школі хімію та ґрунтознавство.

Курс навчання в сільськогосподарській школі був розрахований на 4 роки і розподілявся на 4 класи, з яких перший був підготовчим. На навчання приймалися хлопці різного соціального стану у віці не менше 14 років. Перед школою ставилось завдання готувати кадри для приватних землевласників,

земських агрономічних діляниць, сільськогосподарських дослідних станцій. Але головне – підняти рівень землеробства в Сумському повіті. Місцеві мешканці навчались за рахунок Сумського повітового земства, вступники з інших місць мусили платити за навчання. Майже всі видатки на утримання школи фінансувались в основному з коштів Сумського земства і лише частину коштів асигнував губернський Департамент землеробства. Прийом учнів до першого класу школи відбувався за попереднім іспитом зі знання курсу початкового народного училища.

У витоків Сумської сільськогосподарської школи стояли люди передових поглядів, зокрема Павло Михайлович Лінтварьов (1861–1911 рр.), голова Сумської земської управи, близький друг видатного російського письменника А. П. Чехова (нині в будинку П. М. Лінтварьова знаходиться музей А. П. Чехова). Атмосферою демократичного гуманізму у стосунках викладачів і учнів школа завдячувала управляючому закладом Миколі Карповичу Походні, викладачу загальноосвітніх дисциплін Григорію Феодосійовичу Моргуну. Саме з цими корифеями аграрної освіти в демократичній атмосфері навчання довелось працювати М. А. Єгорову.

У школі викладались: 1) загальноосвітні предмети в обсязі курсу та по програмі двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти, а саме: закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія з основами землемірвання та креслення, географія, російська історія; 2) спеціальні предмети, а саме: необхідні для сільських господарів основні знання з природничих наук, землеробство з сільськогосподарською економікою, скотарство та найпростіші засоби ветеринарії, найважливіші законоположення, що стосувались сільського побуту, господарства та ін. Крім того, учні навчались теслярно-столярному та ковальсько-слюсарному ремеслам, що застосовувались в ремонті сільськогосподарських знарядь праці, а також церковному співу. З відкриттям закладу були утворені учнівські організації: загальні збори, старостат, продовольча комісія, комісія розваг, товариський суд, представництво учнів в педагогічній раді. По закінченню навчання вихованці школи отримували атестат з відмітками про успішність. Зазначимо, що в подальшому, в 1925 році, на Сумщині придбання першого трактора відбулося саме в сільськогосподарській школі.

Помітною подією в житті школи стала організація при закладі сільськогосподарської дослідної станції (1905 р.), яку організував та якою керував протягом трьох років М. А. Єгоров. Вперше думку про утворення станції Сумському повітовому земському зібранню 3 жовтня 1904 року

висловив Н. К. Походня – керуючий сільськогосподарською школою, мотивуючи це зацікавленістю господарів Сумського повіту до успіхів наукової агрономії [1, с. 4]. Установа розміщувалась на 8 десятинах землі. До складу дослідної станції входили агрономічна лабораторія, метеорологічна станція, вегетаційний будинок і дослідне поле. З моменту заснування станції, М. А. Єгоров активно включився в облаштування, забезпечення її обладнанням та складанням першої програми роботи. При складанні програми вченим було ретельно вивчено звіти багатьох найстаріших дослідних закладів, таких як Полтавське, Херсонське, Одеське дослідні поля та ін. До речі, визначним є той факт, що саме з 1907 року під керівництвом М. А. Єгорова станція починає видавати перші власні наукові праці.

Отже, педагогічна та науково-практична діяльність професора М. А. Єгорова в м. Суми у 1905–1908 рр. була спрямована на розбудову сільськогосподарської освіти та науки, розробку теоретико-практичних основ з ґрунтознавства і агрохімії. Вчений доклав багато зусиль для розвитку Сумської сільськогосподарської школи, яка згодом реформувалась у коледж Сумського національного аграрного університету зі своїми традиціями та надбаннями, чим тепер пишаються його викладачі та учні. Під керівництвом професора М. А. Єгорова Сумська сільськогосподарська станція робила перші кроки до свого майбутнього. Згодом вона переросла в Інститут Агропромислового виробництва НААНУ знаний сьогодні далеко за межами України. Проте залишається майже невідомим факт участі М. А. Єгорова в органах Сумського міського управління у 1917–1919 роках разом з О. І. Мещаніновим та В. І. Сазановим, що планується в подальшому з'ясувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Н. М. Внесок професора М. А. Єгорова (1879–1942) у становлення Сумської дослідної станції [Електронний ресурс] / Н. М. Бондаренко // Історія науки і бібліографістика. – 2009. – № 5. – 14 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-5/09_bondarenko.pdf – Opera.
2. Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали п'ятої конф. молодих учених та спеціалістів, м. Київ, 28 трав. 2009 р. / УААН, ДНСГБ ; редкол. : В. А. Вергунов та ін. – К., 2009. – 194 с.
3. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 621 зв.
4. Сазанов В. И. Обзор работ Сумской сельскохозяйственной опытной станции с 1906 по 1910 гг. / сост. В. И. Сазанов. – Сумы : Тип. И. Г. Ильченко. – 1911. – 16 с.
5. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва : становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) / УААН, ДНСБ ; В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова. – Х., 2004. – 171 с.

АГРОСОЦІАЛЬНІ РЕФОРМИ М. М. НЕПЛЮЄВА

Важливу роль у системі історичних знань займає регіональна історія, яка спираючись на минулу суб'єктивність, ґрунтовно доводить свій сучасний геополітичний зміст. Регіональна історія – є важливою складовою ресурсу консолідації українського суспільства і здатна раціонально визначити умови та уроки самоорганізації народу.

Історія Сумщини знаходить активне відображення в науковій, навчальній літературі та в інших сучасних виданнях. Однак вивчення минулого нашого краю не вичерпало дискусійного змісту та проблем її інтерпретації. Важливе значення у цьому контексті займає діяльність Трудового братства М. М. Неплюєва, яке було здатне вирішувати складні соціально-економічні та духовні проблеми життя поч. ХХ ст., які зберігають свою актуальність і в наш час.

В науково-публіцистичних працях, присвячених М. М. Неплюєву, аналізується загальний зміст реформ [1, 3, 4]. Видані в наш час теоретичні твори М. М. Неплюєва дають змогу з'ясувати історичну спадщину, узагальнити досвід агросоціальних реформ, які були здійснені в межах локальної території [2].

Визначаючи важливість теоретичної і практичної спадщини М. М. Неплюєва у вирішенні аграрних, культурно-просвітницьких питань на Сумщині, автор статті ставить за мету: узагальнити історичні умови утворення Трудового братства, теоретичну модель нової суспільної організації, роль православної церкви та погляди М. Неплюєва на її реформування, агросоціальні результати перетворень.

Наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. держава та суспільство опинилися в стані складної соціально-економічної кризи. Головним питанням розвитку залишалось аграрне питання. Існували різні програми рішення агро-земельних, селянських проблем. Революційні прошарки суспільства, намагаючись прискорити рух історії, застосовували радикальні засоби. Трудове братство М. М. Неплюєва необхідно розглядати в контексті політичної історії того часу, як еволюційну соціально-економічну модернізацію на ґрунті можливостей свідомості і раціональної суспільної організації.

40 років, протягом двох соціальних епох (1889–1929 рр.) на Глухівщині існував історичний феномен, який став пам'яткою, альтернативою радикальним проектом перебудови суспільства.

М. М. Неплюєв народився 11 (24) вересня 1851 р. в м. Ямпіль на Сумщині і зростав у респектабельній і освіченій родині. Після закінчення Петербурзького університету проходив службу радником у російському посольстві у Німеччині. В 1877 р. М. Неплюєв залишив кар'єру дипломата і поступив вільним слухачем у Петербурзьку сільськогосподарську академію. На початку ХХ ст. М. М. Неплюєв стає відомим у Росії богословом, твори якого критично оцінювали офіційне православ'я і які знаходили позитивний відгук в освічених верствах суспільства [4, с. 318].

М. М. Неплюєв розробив релігійно-філософську систему, в якій головне місце займало питання покращення духовного і матеріального життя селянства. У своїх поглядах на історичне майбутнє країни М. Неплюєв виходив із того, що в християнській державі існують умови еволюційного переходу від капіталізму до християнсько-справедливого суспільства. Головні надії у справі поступових перетворень автор покладав на людей свого кола – великих землевласників і державну аристократію. «От нас, – писал он, – людей образованных и состоятельных, зависит многое в справедливом деле преобразования народа. Мы обладаем материальными средствами и интеллектуальной силой...» [1, с. 7]. Представники пануючих верств не сприймали заклик новатора, оскільки були не здатні збагнути, що особиста мораль М. Неплюєва була часткою суспільних надій. Про діяльність вченого газети писали, як про «опасную и вредную утопию». За свідченнями сучасників, незважаючи на легітимну діяльність М. М. Неплюєва, його ім'я завжди було в колі таємності і лякало багатьох чиновників, які були схильними бачити в його особистості небезпечного соціального новатора і релігійного реформатора. Таким вважав М. Неплюєва обер-прокурор Сінода К. Победоносцев, який заборонив видання його творів [1, с. 56]. Але, використовуючи різні можливості, в тому числі і свої стосунки із монаршою династією, в 1900 р. в Петербурзі було видано перший його релігійний труд «Что есть истина?», а з часом «Христианское мировоззрение» і «Христианская гармония духа». За змістом, системою обґрунтування праці М. Неплюєва можна поставити поруч із творами філософів А. Хом'якова і В. Соловйова, оскільки він об'єктивно визначав характер та протиріччя свого часу, коли «не наука обанкротилась, а произошла утрата рационального определения средств разумного осуществления добра и зла» [2, с. 146].

М. Неплюєв доводив, що держава та суспільство набуло язичницького змісту, під впливом якого більшість політичних проблем набуло характеру грубих змагань, відбулася втрата православної сутності. Але він не погоджувався з раціонально-моральними категоріями Л. Толстого, який вважав, що: «у церкві нічого не осталось, крім храмів, парчи і слів» [2, с. 271].

М. Неплюєв теоретично визначив, що формою здійснення селянського ідеалу, головним елементом розвитку суспільства, повинні стати «трудові братства». На трудове братство він дивився, як на необхідність розвитку церкви та держави, як реалізацію християнських відносин в житті, «як пристанище від ділків та сучасних хижаків». У 1880 р. М. Неплюєв поселився в родинному маєтку, який знаходився на хуторі Воздвиження Глухівського повіту, Чернігівської губернії, де організує притулок для селянських дітей із найбільш бідних родин. М. Неплюєв не тільки утримує цей заклад, а намагається виховувати «свідомих християн, які б мали сильну волю до добрих справ» [1, с. 13]. З часом у Воздвиженську була відкрита сільськогосподарська школа, в якій надавали якісну сільськогосподарську освіту, а також прищеплювали основи християнської моралі. У 1889 р. відбувся перший випуск школи. Із шести чоловік, які отримали атестати, троє не забажали залишити школу і для них було утворено перше трудове братство. В майбутньому кожний випуск сільськогосподарської школи надавав нових членів у общину. Трудове братство, як нова соціальна модель, мала позитивну авторитарну структуру, яка визначалась роллю її керівництва. На чолі общини були т. з. повноправні брати, які володіли усім майном і мали право обирати органи влади. Із них формувалася Дума – вищий орган управління. Головою думи довічно було обрано М. Неплюєва. Ще однією формою членства в організації були т. з. – соревнователі, які мешкали поза земель братства і були прибічниками ідей общини [3].

Згідно зі Статутом майно братства знаходилося у спільному володінні його членів. М. Неплюєв передав в дар братству своє нерухоме майно, що складалось із 16 тис. десятин землі з лісом, будівлями, цукровим, цегельним, двома винокуреними заводами.

Члени братства були об'єднані в родини за родом діяльності. Братську родину М. Неплюєв визначав як духовно міцний трудовий колектив з характером малої церкви. Братського священника обирала Дума. Це був особливий виняток в церковних справах держави [2, с. 100].

В економічному відношенні братство визначало собою виробничу та споживчу артіль, яка мала з одного боку, спільну власність, з іншого, особисті рахунки – власність приватну, яка забезпечувала можливість залишити братство за бажанням [2, с. 246].

Приватна власність існувала у вигляді особистих рахунків членів общини. У братстві існували суспільні фонди, частина яких розподілялася між родинами. Господарство в братстві було великим і багатогалузевим – поля, сади, ферми, майстерні. У селі були електрика та телефонний зв'язок. Урожайність сільськогосподарських культур на полях братства була в 2,5 рази більше середньої врожайності по губернії.

У 1908 р. чисельність Братства зросла до 500 чоловік і продовжувало активно розвиватись, використовуючи в своїй господарській діяльності передові аграрні технології. На Всеросійській сільськогосподарській виставці у 1911 р. братське господарство було нагороджено великою золотою медаллю. У 1912–1913 рр. активи Трудового братства перевищували 2 млн. крб. Незважаючи на значні фінансові можливості, члени Братства намагалися жити за неплюєвським заповітом: «опрятной, здоровой, дешевой, изящной простоты, т.е. скромности» [1, с. 17].

Трудове братство на Сумщині було явищем унікальним в історії слов'янських народів, воно об'єднувало (синтезувало) виробничі функції із культурно – психологічним змістом життя.

Після революційних подій 1917 р. община намагалась зберегти християнські принципи. В 1919 р. братство набуло назву «Перша українська радянська комуна». У 1924 р. почалися репресії проти керівництва комуни. Але, незважаючи на значні випробування, Братство не зникло. У просвітницькому і моральному відношеннях Братство досягло значних результатів, вже четверте покоління його вихованців визначає зміст культурної еліти країни.

Вивчення неплюєвської спадщини тільки починається, видання праць соціального реформатора надає можливість адекватно з'ясувати проекти самоорганізації народу. Л. Толстой на початку ХХ ст. закликав суспільство оцінювати діяльність М. М. Неплюєва за принципами, як його спадщина буде впливати на духовність майбутніх поколінь [1, с. 18].

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдасев В. Трудовое братство Н. Н. Неплюева / В. Авдасев. – Сумы, 2003.
2. Избранные сочинения Н. Н. Неплюева. – Кн. 1. – Сумы, 2011. – 288 с.
3. Сикорский А. Трудовое братство Н. Неплюева / А. Сикорский // Панорама. – № 42. – 2005. С. 8–9. (м. Суми).
4. Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник. – Суми, 2003.

**ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА АРТІЛЬ:
ЕТАПИ РОЗВИТКУ І ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ (1889–1929 РР.)**

Переломні зміни в розвитку суспільно-політичних процесів завжди привертали сталий науковий інтерес. На початку новітнього часу роль одного з найбільш впливових трансформаційних чинників стала перебирати на себе більшовицька влада. Дослідження специфіки пристосування організацій, що виникли в дорадянський період, до нових реалій дає змогу визначити ступінь неприйняття населенням ідей і соціальної політики, які пропонувала нова влада, принаймні в перші кілька років її діяльності.

Початок наукового осмислення історії виникнення і розвитку Православного Хрестовоздвиженського братства М. М. Неплюєва було закладено на початку ХХ ст. Зокрема сучасна російська дослідниця І. Гордєєва [3] присвятила свою працю вивченню історії «інтелігентних» землеробських общин у контексті соціально-культурної й інтелектуальної історії Росії останньої чверті ХІХ ст. Вітчизняні дослідники не приділили належної уваги дослідженню досвіду культурно-господарської діяльності Хрестовоздвиженського братства. Разом з тим варто віддати належне у популяризації ідей і досягнень Трудового братства директору музею у с. Воздвиженському Ямпільського району Сумської області Валерію Авдасеву [1]. В контексті розвитку суспільно-релігійного та культурно-просвітницького життя у 1917–1920 рр. приділяла увагу діяльності братства О. Потапова [5]. Загалом же питанням доцільності господарської діяльності, ефективності колективної братської праці, оцінці діяльності названої організації радянською владою не приділено належної уваги. Саме висвітлення раніше не розв'язаних питань і є метою даної статті.

До 60-х років ХІХ ст. у Росії організації засновувалися виключно з дозволу імператора і тому, разом з процесом русифікації України, імперська влада в законодавчий спосіб різко обмежила сфери соціальної діяльності релігією, наукою, мистецтвом, економікою, благодійністю. Відчуження від легальної політики впливало на форми соціальної самоорганізації українського соціуму, на процеси напрацювання нових соціальних зв'язків.

Протягом 60–80-тих років ХІХ ст. в Росії спостерігалась бурхлива розбудова різноманітних товариств: революційних, монархічних, національно-освітянських, благодійних, культурно-дозвільних, професійних, соціальної взаємодопомоги, науково-технічних, спортивних, релігійних

тощо. Вірогідно, що ці процеси впливали і на окраїнні території.

У 1889 р. у Глухівському повіті Чернігівської губернії поміщиком М. М. Неплюєвим було засноване Православне Хрестовоздвиженське Трудове братство. Статут організації був затверджений у 1893 р., а офіційне відкриття відбулося лише 1895 року. Такий розрив у часі між безпосереднім заснуванням і офіційним дозволом на діяльність свідчить про те, що влада все ще побоювалась дозволяти такі вольності, навіть у позаштатному містечку. Адже засновник братства і перші його члени прагнули змінити суспільство шляхом внутрішнього духовного переродження кожної окремої людини в умовах невеликої общини, здійснення якої вони готові були починати з самих себе.

Трудове братство існувало і розвивалося завдяки сприянню М. М. Неплюєва через надання в повне користування братчикам близько 1000 дес. орної землі [1, с. 10]. За часів Української національно-демократичної революції послідовники справи Неплюєва, його сестри – Марія Уманець і Ольга Неплюєва – намагалися пристосуватися до нових умов. У березні 1919 р., коли територію України захопили більшовики, братство трансформували в «Першу українську радянську комуну*», хоча це було просте перейменування, оскільки життєвий устрій і форми діяльності залишилися незмінними. Але на цьому зміни організації не завершилися.

При втіленні в життя закону про трудове землекористування в серпні 1922 р. Шосткінський повітовий виконком запропонував Воздвиженській комуні прийняти «межування своєї землі площею 1022 дес., оскільки її землі врізалися, вклинювалися в ділянки навколишніх селищ» [4, арк. 4-5]. Через те, що громада відмовилася від межування, влада вирішила перевести комуну на статут артілі**.

Статут артілі був затверджений Народним комісаром Землеробства УСРР І. Клименко 4 січня 1923 р. як зразковий. Серед цілей організації позначено: замінити одноосібне ведення сільського господарства як таке, що вичерпало себе, господарством, побудованим на розумних товариських началах; об'єднати працю на землі і зробити її більш продуктивною шляхом застосування удосконалених засобів обробки землі і взагалі ведення сільського господарства; звільнити землероба від злиднів і забезпечити йому гідне людини матеріальне існування, етичний і моральний розвиток [2, арк. 2].

До артілі добровільно увійшло 549 осіб, з них 14 – непрацездатних. Власність громади тепер складалася із 1005 дес. орної землі, 751 га саду,

17 га городу. Пайовий внесок артільника склав 75 крб. [2, арк. 2].

В Державному архіві Сумської області зберігся друкований примірник Статуту артілі, де в кінці документу для наочності були надруковані Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету від 9 серпня 1922 р. «О правах, льготах и преимуществах, предоставляемых незаможному селянству, организующемуся в сельскохозяйственные коллективы (коммуны, артели, товарищества) по общественной обработке земли». А також опубліковано Постанову Всеукраїнського ЦВК від 29 листопада 1922 р. «Об условиях вхождения сельскохозяйственных коллективов (коммун, артелей и товариществ по общественной обработке земли) в кооперативные сельскохозяйственные союзы».

У практичній діяльності артілі привертає увагу ступінь соціального захисту її членів, адже суспільна допомога надавалася у вигляді пенсії за віком, пенсії через інвалідність, догляді за сиротами і допомозі вдовам, охороні материнства, немовлят, дитинства та шкільного навчання. Наприклад, пенсія за віком дорівнювала прожитковому мінімуму, який встановлювався артілю в кожному окремому випадку, і видавалася грошима або натурою [2, арк. 93]. При народженні дитини видавалася допомога у розмірі 25 крб., а акушерська допомога була безплатною. Необхідні щеплення робилися також безкоштовно [2, арк. 94].

Для розуміння співвідношення розміра допомоги і цін на той момент наводимо денні норми роботи в господарстві артілі та їх середню оплату. Посадка картоплі під лопату оплачувалася по 10 крб за десятину або по 0,1 крб за годину, під плуг – 6 крб за десятину; протруєння зерна – 0,9 крб за день, пастух отримував 1 крб за день, доярка за одну корову в день отримувала 0,6 крб; у майстернях робітники в залежності від категорії мали 0,11–0,13 крб за годину, конторщики отримували 25 крб за місяць; фельдшер – 30 крб, а санітарка і медсестра – по 20 крб [2, арк. 94 зв.-96 зв.]. Загалом артільне господарство мало і підприємства, які з використанням рослинницької сировини, що вирощувалась на власних полях, працювали рентабельно: млин для простого помолу, кузня, столярно-плотницька майстерня, майстерня з переробки фруктів, готель, взуттєва майстерня, а також налагоджував роботу нещодавно придбаний майже за 3 тис. крб лісопильний завод [2, арк. 101].

Робочі руки в господарстві такого типу потрібні були завжди, але члени артілі обережно ставилися до новоприбульців, адже вони приходили майже без майна і намагалися внести певні зміни в усталені

відносини. Один із таких новоприбульців у 1928 р. написав, навіть, листа до журналу «Колективіст». Редакція дала сигнал відповідним контролюючим органам і в артілі ім. Жовтневої революції с. Воздвиженська приїхала ревізорська перевірка. Грунтовно перевіrivши господарський та фінансовий стан артілі щодо організації праці, капіталів, житлових та культурно-побутових умов перевіряючі констатували, що організація має певні досягнення за останній рік «у польовництві, садівництві, скотарстві та ін. Керують цими галузями учені агрономи». Наголошувалося й на тому, що артілі принципово вірно вирішила питання організації праці в частині, щодо «зацікавленості членів у трудовій участі та налагодженні обліку». Позитивно відмічені були добрі взаємовідносини із навколишнім населенням і позитивний вплив на їх господарства [2, арк. 151]. Ніяких економічних зловживань не було виявлено.

Головними недоліками соціального характеру було визначено небажання приймати в артілі нових членів і те, що частина «братчиків» ще недостатнім чином перевиховалась [2, арк. 170]. Саме ця причина і стала головною для припинення діяльності артілі імені Жовтневої революції у с. Воздвиженську у 1929 р. Братчики були примусово виселені із селища і артілі припинила своє існування. Мету, яку переслідував М. М. Неплюєв при створенні братства, було досягнуто, але внутрішнє духовне переродження особистості не вписувалося в рамки більшовицької ідеології. Складність і неоднозначність історичного досвіду подібних організацій вимагає подальшого дослідження у загальноукраїнському масштабі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдасев В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева. Его история и наследие / В. Н. Авдасев. – Суми : РИО «АС-Медиа», 2003. – 64 с.
2. Годовой отчет, списки членов сельско-хозяйственной артели им. Октябрьской революции. – ДАСО. – Ф.4737. – Оп 1. – Спр 1.
3. Гордеева И. А. «Забывтые люди». История российского коммуитарного движения / И. А. Гордеева. Серия «Первая монография» под ред. Г. А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 2003. – 240 с.
4. Материалы о межевании Воздвиженской коммуны. – Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. 1800. – Оп 1. – Спр 13.
5. Потапова О. Роль православних братств у суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті України у 1917–1920 рр. / О. Потапова // Сумська старовина. – 2005. – № XV. – С. 110–125.

* коммуна – колектив людей, що об'єдналися для спільного життя на початках спільності майна і праці.

** сільськогосподарська артілі – одна із форм колективного ведення господарства на базі усупільнення засобів виробництва. При вступі до артілі члени кооперативу об'єднують пайові внески, формуючи тим самим майно підприємства або господарства.

СУМЩИНА – ЯПОНІЯ: ЛЮДСЬКІ КОНТАКТИ

В сучасній Україні продовжує зростати інтерес до історії, культури, видів спорту, способу життя японців. Після проголошення української незалежності розширились можливості взаємних подорожей громадян обох країн, які більше спілкуються на особистісному рівні. Громадяни України та Японії нині можуть жити й працювати в іншій країні, вести спільний бізнес, обмінюватись досвідом у різних сферах, створювати інтернаціональні сім'ї. Все це стосується й представників Сумщини.

В межах даної теми активно розробляється проблематика, пов'язана з перебуванням в Японії уродженця Сумщини, митця зі світовим іменем Д. Д. Бурлюка. В українській науковій періодиці опублікована серія праць з цього питання японської дослідниці Чіеко Овакі, що базуються на матеріалах, практично недоступних українським вченим [10]. Помітний внесок у бурлюкознавство японських часів зробили О. М. Капітоненко, А. Судзукі, Т. Фудзії [7].

Ряд фактів, що свідчать про особистісні контакти між жителями Сумщини і Японії, їх роль і місце в загальних двосторонніх українсько-японських відносинах, містяться в засобах масової інформації та мережі Інтернет. Певний вклад у їх виявлення, введення в науковий обіг, аналіз та оцінку зробила авторка даної статті [12].

В даній розвідці авторка ставить на меті узагальнити нагромаджений фактичний матеріал, показати, що людські контакти сприяють зміцненню відносин між нашими державами й взаєморозумінню між народами.

Першим відомим представником Сумщини, що два роки провів у Японії, є Давид Давидович Бурлюк (1882–1967 рр.), який народився на хуторі Семиротівка поблизу села Рябушки Лебединського району. В 1920–1922 рр. художник, письменник, поет, теоретик модернізму і футуризму Д. Бурлюк жив і працював у Країні вранішнього сонця. Він організував першу в Японії виставку російських живописців, на якій були представлені полотна різних стилів і напрямів. Глядачі могли побачити не лише картини самого Д. Бурлюка, але й відомих російських художників В. Каменського, К. Малевича, В. Пальмова, В. Татліна, В. Фіали та ін. Робота виставки широко висвітлювалась пресою.

За час перебування в Японії Д. Бурлюк відвідав Токіо, Йокагаму, Нагою, Кіото, Осаку, Кобе, Кагосиму, Кумамото, Фукуоку, побував на островах Ошима і Огасавара, піднімався на гору Фудзі. Під час подорожей він зробив велику кількість малюнків та ескізів. Свої враження від Японії він виклав у повістях «Ошима», «По Тихому океану», «Сходження на Фудзі-сан».

В Японії Д. Бурлюк написав картини «Японський рибалка», «Японець, що обробляє рибу», «Японка-рибачка», «На поїзді», «На рисовому полі», численні пейзажі. Член імператорської сім'ї купив його картину «Мотомура на острові Ошима». Для впливового мецената Морімото із Кобе він намалював «Сімейний портрет».

Д. Бурлюк активно спілкувався з японськими художниками. Навколо нього об'єдналися прихильники новаторських авангардних підходів до тематики та техніки живопису. Вони сприйняли ідеї та творчу манеру футуристів. Українець Д. Бурлюк вважається «батьком», засновником не лише російського, а й японського футуризму. Спільно з японським художником С. Киносіто Д. Бурлюк написав книгу «Що таке футуризм? Відповідь», яка вийшла в 1923 р. вже після його від'їзду до США. Видання стало посібником для молодих художників.

В 2007 р. широко відмічалось 125-річчя від дня народження Д. Бурлюка. На Сумщині здійснювався проект «Будетлянин Давид Бурлюк». Серед інших заходів відбулася презентація видання «Японіка Давида Бурлюка». В 2009 р. в Сумах вийшла книга перекладів поезій видатного земляка українською мовою «Світило Бурлюка зійшло...», які здійснив поет і перекладач О. Вертіль. Передмова подана українською, російською, англійською, японською мовами [3; 5; 14]. В 2010 р. місця, пов'язані з життям і діяльністю Д. Бурлюка на Сумщині, відвідав дослідник і популяризатор творчості митця в Японії Акіра Судзукі [1]. Він є власником фірми, що видає літературу про людей, творчість яких пов'язана з Країною Вранішнього сонця. В 2011 р в Токіо А. Судзукі опублікував книгу «Записник віршів та малюнків Давида Бурлюка», куди, зокрема, включив невідомі фотографії митця та його родини в колі японських друзів й кольорові репродукції ряду його картин, написаних олійними фарбами [6]. Пошуки матеріалів, пов'язаних із японським періодом життя й творчості Д. Бурлюка, продовжуються.

Суми – улюблене українське місто легендарного бійця сучасного карате Соке Такаюкі Кубота. Майстер створив особливий стиль карате, організував Міжнародну асоціацію карате та міжнародні змагання з цього виду спорту. Він навчав бойовому мистецтву співробітників ФБР і ЦРУ США,

поліцейських Венесуели, Еквадора та інших країн, був викладачем Поліцейської академії Лос-Анжелеса. Майстер винайшов спеціальний куботан – брелок для ключів з мініатюрною дубинкою для самозахисту, яка використовується в 40 країнах світу. У нього практикувались такі знамениті кіноактори, як Брюс Лі, Арнольд Шварценegger, Майкл Дуглас, Чак Норріс. В Голлівуді Кубота здійснив постановки бойових сцен в 300 фільмах і як актор знявся в таких із них, як «Еліта вбивць», «Механік», «Загнаний», «Чорний дощ», «Перл Харбор», «Схід сонця».

Саме в Сумах, за безпосередньої участі Такаюкі Кубота, був організований перший в Україні міжнародний турнір із сучасного карате за підтримки концерну «Укрросметал» (2004 р.). Змагання стали регулярними. Відомий майстер відвідує місто кожного разу, коли буває в Україні, зустрічається з молодими спортсменами, дає майстер-класи. Йому подобається, що слово «суми» є в японській мові і там воно означає «пензлик для малювання» [2; 8; 13].

В Японії високо оцінили музичні таланти випускниць факультету мистецтв СДПУ ім. А. С. Макаренка. Співачка Наталя Цигвінцева подала відеокасету із записами пісень у своєму виконанні на кастинг солісток для одного з японських клубів, стала переможницею і почала працювати співачкою в м. Шизуока. До її репертуару входили 15 найпопулярніших японських пісень, а також пісні англійською та російською мовами. Незмінним успіхом у відвідувачів користувалась пісня «Одолжила» з репертуару Таїсії Повалій.

Співачка Н. Цигвінцева відмітила велику повагу японців до свого минулого. Пам'ятки історії та культури, храми, самурайські замки відреставровані й доглянуті. Вразила надзвичайна любов господарів країни перебування до природи, потреба обробляти землю, розводити квітники, прикрашати оселі та громадські місця рослинами, утримувати домашніх тварин. Досить швидко сумська співачка почала розуміти в загальних рисах японську мову, засвоювати їхні побутові звички. Повернувшись додому, вона виявила, наприклад, що їсти салати паличками зручніше, ніж виделкою. Вона відзначила також прагнення японців допомагати в складних ситуаціях, якщо у цьому є потреба [16].

Інша випускниця факультету мистецтв СДПУ ім. А. С. Макаренка, уродженка с. Сад Сумського району Оксана Потапова, стала професійною скрипачкою. Роботу за фахом вона знайшла в Токіо, куди її запросили грати на скрипці в складі класичного квартету в одному з ресторанів. В Японії

дівчина познайомилась із Маринальдо Йошида й вийшла за нього заміж.

Японський зять дуже поважає свою українську тещу й намагається їй догодити. Перебуваючи в Саду, він виконує звичайну сільську роботу: поле грядки, сапає картоплю, поливає город, лагодить усе, що зламалось. Українсько-японське подружжя виховує сина. Із Саду до Токіо як найкращі гостинці везуть мед і петрушку, які там не можна купити ні за які гроші. Оксана дуже високої думки про японських роботодавців, які надзвичайно вимогливі до своїх найманих працівників, але й помічають їх досягнення, створюють ідеальні умови для роботи, захищають їх інтереси [4].

В Сумах багатьом відома романтична історія Ютакі Оти й Альбіни Пашкової. Успішний архітектор одружився з українкою, продав віллу в Японії й переселився в однокімнатну квартиру в новобудовах, яку він легко трансформував у трикімнатну. Його улюбленою стравою стала картопля, смажена на салі, подобається борщ і чорний хліб [9]. Нині Ютакі Ота планує побудувати в Сумах найкрасивішу архітектурну споруду. Разом з колегою-архітектором Є. Головіним він розробив проект торгово-офісного центру Аква-плаза [15].

В серпні 2007 р. на шляху із Франції в Японію в Сумах дві доби перебував відомий мандрівник Рютаро Арима. В Японії він був ученим-біотехнологом і професором університету, у Франції – кондитером. На триколісній міні-вантажівці «Бджілка» протягом 14 місяців він проїхав 34 тис. км і відвідав 12 країн Європи. Побачивши, що чоловік збирається заночувати в наметі, його запросила в гості сумська сім'я. Рютаро Арима високо оцінив гостинність сумчан і заявив місцевим журналістам, що «Україна не країна, а пісня», і що йому «Україна симпатичніша більше, ніж Франція і Японія» [11].

Отже, наведені приклади свідчать, що в умовах глобалізації зникають бар'єри в спілкуванні людей з різних країн. Представники Сумщини та Японії дружать, спільно працюють, обмінюються здобутками, одружуються, виховують дітей. Йде процес розширення контактів і взаємного збагачення в різних сферах. Сумчани і японці мають бажання розуміти одні одних, співробітничати на основі тих цінностей, які їх об'єднують.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акіра Судзукі. «Завдяки Давиду Бурлюку сумська земля стала для мене близькою і рідною» / Судзукі Акіра // Сумщина. – 2010. – 30 квітня. – С. 4.
2. Битюк І. Жива легенда карате в СумДУ / І. Битюк // Сумщина. – 2011. – 21 травня. – С. 4.
3. Вертіль О. «Будетлянин Давид Бурлюк / О. Вертіль // Сумщина. – 2007. – 4 липня. – С. 4.

4. Вертіль О. Оксанині «університети», або Гостини з японським продовженням / О. Вертіль // Сумщина. – 2011. – 7 вересня. – С. 4.
5. Давид Бурлюк і сучасність // Сумщина. – 2007. – 4 червня. – С. 1.
6. Капітоненко О. В Японії видано поетичну збірку Д. Бурлюка / О. Капітоненко // Сумщина. – 2011. – 14 травня. – С. 5.
7. Капітоненко А. М. Ошима в бытність Давида Бурлюка / А. М. Капітоненко, Т. Фудзии, А. Судзуки // Сімферополь : Фундація ім. Д. Бурлюка, 2005. – 30 с.
8. Коваленко В. Людина, яка створила себе / В. Коваленко // Сумщина. – 2004. – 1 липня. – С. 4.
9. Кравченко О. Из Японии – с любовью / О. Кравченко // Данкор. – 2007. – 5 сентября. – С. А16–А17.
10. Оваки Чиэко. Казак – футурист в стране Ямато / Чиэко Оваки // Вісник ХДАДМ. – 2007. – № 12. – С. 187–190; Она же. Ошима глазами Давида Бурлюка // Вісник ХДАДМ. – 2008. – № 1. – С. 127–134; Она же. Давид Бурлюк на Огасавара // Вісник ХДАДМ. – 2008. – № 2. – С. 133–143; Она же. Огасаварский период в творчестве Давида Бурлюка в зеркале японской критики 1920-х гг. // Вісник ХДАДМ. – 2008. – № 3. – С. 153–157; Она же. Круг японських связей Давида Бурлюка // Вісник ХДАДМ / Сходознавчі студії. – 2008. – С. 80–91.
11. Охрименко А. Суми-Токио / А. Охрименко // Панорама. – 2007. – 8 августа. – С. А1, А7.
12. Сергійчук І. М. Сучасні українсько-японські культурні зв'язки: досягнення й перспективи (2000–2010 рр.) / І. М. Сергійчук // Українсько-японський форум з культури й регіональної економіки: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк : ІПШ «Наука і освіта», 2011. – С. 92–95.
13. Сумам «світить» чемпіонат світу // Сумщина. – 2007. – 15 червня. – С. 4.
14. Хвостенко Г. Давид Бурлюк у рідних «шатах» / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2010. – 6 січня. – С. 4.
15. Японский архитектор дебютировал в Сумах // Данкор. – 2007. – 26 сентября. – С. А3.
16. Японская певица. – Режим доступа : <http://www.dancor.sumy.ua/articles/communit:/33812>.

УДК 94(477).06

Н. М. Товстоляк
м. Кривий Ріг

КАЧАНІВСЬКЕ ЖИТТЯ РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ

Історія життя та підприємницької діяльності відомих українських підприємців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишається актуальною темою для сучасних дослідників. Попри все життя таких відомих сумських цукрозаводчиків та меценатів як Іван Герасимович та Павло Іванович Харитоненки, яке в останні роки досліджується українськими, зокрема сумськими краєзнавцями, залишається маловивченим. Серед останніх публікацій найбільш ґрунтовним є дослідження І. Шудрика та Л. Даниленка [11]. Качанівське життя родини Харитоненків вивчали В. Обозна [9], О. Петренко [10].

Метою нашої статті ми обрали висвітлення качанівського життя родини Харитоненків. Об'єктом виступає історія українських підприємців кінця XIX – початку XX ст., предметом – родинне життя визначного сумського цукрово заводчика та мецената Павла Івановича Харитоненка. Завдання нашого дослідження: визначити основні періоди життя родини у качанівській садибі, висвітлити їх зміст та особливості.

До нашого часу збереглося чимало легенд та розповідей про останніх власників славнозвісної чернігівської садиби Качанівка. З початку її існування (кінець XVIII ст.) її власниками були люди, що назавжди вписали свої ім'я не тільки на сторінки історії України та Росії, але й Європи: графи Рум'янцеві, три покоління родини меценатів та суспільних діячів Тарновських. Останніми власниками садиби стали не менш блискучі представники славетної сім'ї Харитоненків. Їх добре запам'ятали не лише на Сумщині, яка входила на той час до Харківської губернії, але й в інших губерніях.

З 70-х років XIX ст. І. Г. Харитоненко вкладав значні кошти у купівлю цукрових заводів, навколишніх земель з метою вирощування цукрового буряку як сировини для своїх заводів. З того часу він становиться не лише землевласником та заводчиком, споруджує та перебудовує виробничі комплекси разом з будівлями житлового та соціального призначення для своїх робітників. На живописних територіях своїх маєтностей він починає будівництво садибних комплексів для своєї родини. Так було побудовано знамениту садибу Наталіївка, яка стала головною родинною резиденцією Харитоненків та улюбленим маєтком, Угроїдський маєток із загальною кількістю землі 8612 дес. [11, с. 47].

Після смерті І. Г. Харитоненка 30 листопада 1891 р. величезна спадщина у 40 тис. дес. землі у Харківській та Курській губерніях, виробничі активи, вся рухомість та нерухомість була поділена між спадкоємцями, основним з яких був єдиний син Павло Іванович. Разом із батьком, він з дитинства брав участь у справах батька, отримав домашню освіту та виховання, часто бував за кордоном, що сформувало передову систему виробничих знань та прагнення використовувати сучасні світові технології. І не тільки. Павло Іванович знав та любляв мистецтво, був прихильником сучасного російського та європейського мистецтва, надавав допомогу молодим митцям, довіряв їм оформлення своїх садиб.

Одним з найкращих придбань 90-х років XIX ст. стала славнозвісна своїми культурними традиціями чернігівська садиба Качанівка, яку він купив у В. В. Тарновського. Купча була затверджена 29 квітня 1897 р.

[3, арк. 2]. Як свідчать документи, Качанівська садиба входила до Качанівської економії Парафіївського маєтку комерції радника П. І. Харитоненка, в кількох верстах від садиби у с. Парафіївка знаходився цукровий завод. Павло Іванович придбав маєток разом з рухомим та нерухомим майном, виробничими та господарськими припасами, технікою та іншим. Парафіївський маєток був розташований у двох губерніях: 4686 дес. – у Чернігівській, 3686 дес. – у Полтавській [3, арк. 4]. Кордон між губерніями проходив через мальовничий парк садиби, Павло Іванович став великим землевласником одразу двох губерній.

Качанівська садиба призначалася для доньки, Олени Павлівни, яка у 1897 р. вийшла заміж за князя М. О. Урусова. За легендою, вінчання відбулося в садибній церкві Георгія Хозевіта, алея від церкви до палацу була насипана з цукрового піску. Можливо, так і було, але на момент весілля садиба ще не була перебудована. Г. Лазаревський згадує, що коли О. Харитоненко вперше побачила Качанівку, сказала батькові: «Невже ви думаєте, що я буду жити в казармах?» [1, с. 228].

На той час Павло Іванович ще не отримав дворянство, але свій новий маєток родина Харитоненків влаштувала з князівською розкішшю. Основною причиною того були не амбіції, а художні смаки власників, достаток, прагнення влаштувати своє життя за останніми технічними здобутками. З 1897 до 1905 р. у садибі проводилися значні будівельні роботи, якими керував архітектор Г. Шольц. Для його плідної та результативної роботи було влаштовано у північному флігелі спеціальні приміщення: кімната, їдальня, креслярня, кухня архітектора, кімнати для прислуги та помічників архітектора [3, арк. 24-26 зв.].

Після капітальної перебудови палацу (качанівського дому, як його названо в інвентарних описах), Г. Шольцем було влаштовано апартаменти членів родини, які мали кілька кімнат та санвузли, кабінети були пов'язані між собою та службами телефонним зв'язком, фахівцем з якого був князь М. О. Урусов. Кімнати Павла Івановича, його дружини та сина Івана знаходилися на першому поверсі. Саме там була приймальня Павла Івановича, в ній до опису включено дитячі меблі, батько намагався прищепити синові інтерес до підприємницької та господарчої діяльності.

Неподалік з кімнатами П. Харитоненка знаходилися кімнати графа П. Стенбока та його дружини Наталії, другої доньки власника садиби. Подружжя мало двох малолітніх дівчат-близнючок, у часи їх гостювання садиба наповнювалася дитячим сміхом та галасом. Апартаменти Олени та

Михайла Урусових були розташовані на другому поверсі паласу, біля вітальні. Другий поверх мав анфіладу парадних кімнат, що вражали своєю розкішшю. Там Харитоненки зустрічали своїх гостей, як колись це було за часів Тарновських. Князь Михайло Олександрович відчував себе власником. Його кабінет вражав великою кількістю дорогих та коштовних речей, поряд з дорогими картинами голландських майстрів XVIII ст. знаходилася карта земної кулі, фото дружини в рамках під склом [6, арк. 58-58 зв.].

Олена Павлівна влаштувала свої покої з великою розкішшю: крім дорогих меблів, що були придбані родиною або поставлені московською фабрикою Шмідта, значної кількості предметів зі срібла, золота, кришталю, фарфору, дорогих картин, предметів антикваріату, посуду, у спальні княгині знаходилися справжні скарби: колекція давньоруських ікон, значна частина яких була убрана в срібло – всього 12 ікон [6, арк. 92]. Вважається, що колекція ікон родини Харитоненків була третьою за цінністю у Російській імперії. Для збереження качанівських скарбів та коштовностей на першому поверсі палацу було влаштовано спеціальне приміщення – скарбницю. Цікаво те, що у численних залах та кімнатах палацу не знайшлося місця для портретів останнього імператора Миколи II, проте інвентарі садиби 1897–1918 років називають ікони в кожному приміщенні, навіть у ванних кімнатах, та два бюсти Наполеона. Портрет російського імператора був лише у їдальні для службовців у кухонному флігелі садиби.

Олена Павлівна була глибоко віруючою людиною, для того у неї були свої причини, дитяча кімната в апартаментах княгині стояла порожньою, дітей від князя М. Урусова у неї не було. Її син Андрій народився від другого чоловіка – М. С. Оліва. О. Харитоненко була красивою, приділяла увагу своїй зовнішності, у кімнаті для одягання княгині в стіну по всій довжині кімнати було вмонтовано величезне дзеркало. Речі О. Харитоненко були позначені літерами «Є.Х.», речі М. Урусова – літерами «М.У.».

До 1905 р. реконструкція та капітальна перебудова садиби в основному завершилися. Качанівська садиба та Парафіївський маєток були телефонізовані, у кожній кімнаті було електричне освітлення, електростанція знаходилася неподалік палацу. Лише з початком першої світової війни в умовах економії, електричне освітлення було замінено на традиційне – свічне. Для зручності мешканців садиби у ванних кімнатах були крани з гарячою та холодною водою, каналізаційні канали збереглися до нашого часу. Гордістю родини був автомобіль князя М. Урусова, який зберігався при електростанції. З 1897 р. в садибі для сільськогосподарських

робіт широко використовувалися локомотиви, біля палацу знаходився абіссінський колодязь. У 1898–1902 р. в садибі була влаштована перша бруківка біля палацу [5, арк. 26].

До 1914 р. родина Харитоненків, їх друзі та родичі часто жили в качанівській садибі. Для них неподалік палацу був влаштований кегельбан, популярним швидко став так званий «лаун-теніс». Олена Павлівна любила прогулянки качанівськими алеями на поні. Після того, як він помер, вона наказала насипати над ним невеликий курган, який і зараз називають «могилою панського коня».

Князь М. Урусов мав свій кінний завод у Качанівці, в стайнях розміщувалися 95 племінних коней [7, арк. 85 зв.]. Коней доглядали лікар-ветеринар та два ветеринарних фельдшера. Серед улюблених занять князя, його родичів та друзів було полювання. Для полювання у садибі були спеціальні приладдя, предмети побуту, коштовна зброя, екіпажі, коні та собаки. У лісних угіддях можна було відпочити у спеціальних будинках сторожів. Зустрічали радо, щиро, про що згадували мешканці Качанівки та їх нащадки. Вони називали князя М. Урусова людиною щирою, благородною, поблажливою, коли князь після розлучення збирався назавжди покинути садибу, він влаштував для селян великий банкет [10, с. 92.]. Князь М. Урусов загинув у першій місяць війни з Німеччиною у 1914 р.

Відпочинок та вільне життя у Качанівській садибі поєднувалося з виробничою діяльністю П. І. Харитоненка. З 1897 р. він керував реконструкцією Парафіївського цукрового заводу, господарською діяльністю маєтку, будівництвом під'їзної залізниці до Парафіївського цукрового заводу. Одному керувати численними маєтками, підприємствами неможливо, тому питаннями під прямим контролем П. І. Харитоненка відав штат службовців. Так, у Качанівській економії завідувачим в 1904 р. було призначено М. О. Тупотілова, 25 років, освіта – сільськогосподарська школа, який з 1898 до 1902 р. працював помічником економа качанівської садиби. З Янковорозької садиби Харитоненки привезли до Качанівки економку М. А. Грищенкову, 52 років, вдову. Кастеляншею працювала М. Д. Халтурина, 44 років, яка приїхала зі Швейцарії, працювала вчителем французької мови у графа Клейнміхеля, хрещеним батьком сина якого був П. І. Харитоненко. Після продажу Качанівки залишилися працювати в садибі та забезпечували порядок садівник А. І. Дердей та наглядач за парком О. М. Михєєв [7, арк. 7-8 зв.].

Харитоненко цінували фахівців з досвідом роботи, надавали житло, меблі, все, що було необхідно для життя та результативної роботи. Заслугує на увагу те, що серед працівників контори маєтку були випускники качанівського та парафіївського міністерських народних училищ, що були відкриті ще Тарновськими. Медичну допомогу мешканцям Качанівки надавали лікар та фельдшери лікарні при Парафіївському цукровому заводі. Харитоненки надавали багато грошей на медичні препарати та обладнання лікарні. Її приміщення збереглося до нашого часу та включено до комплексу споруд Парафіївської сільської лікарні.

Розлучення подружжя Урусових та Стенбоків не вплинуло на життя качанівської садиби, другий чоловік О. Харитоненко, М. Олів був військовим, часто бував у Качанівці, іноді один. Взимку, коли родина жила в Москві або Санкт-Петербурзі, для нього були влаштовані кімнати у правому флігелі палацу. До місцевого населення він ставився недоброзичливо. Михайло Олів захоплювався колекціонуванням творів мистецтва, це можна побачити з описів садиби. Після смерті П. І. Харитоненка у 1914 р. качанівську садибу успадкувала О. Харитоненко (Олів). Керівництво господарськими справами маєтку та Парафіївським цукровим заводом було доручено головному управлінню заводами та маєтками нащадків П. І. Харитоненка. З початком I світової війни Оліви не так часто бували в садибі, але за господарством та садибою пильно слідкував значний штат прислуги та службовців.

З 1910 р. Олена та Михайло Оліви часто привозили до качанівської садиби твори мистецтва, зали та кімнати все більше наповнювалися мистецькими скарбами. Так, після події революції 1917 р. М. Олівом з Петрограда було привезено 55 картин [8, арк. 65 зв.]. На 1 лютого 1918 р. качанівська садиба залишалася зразковою, все зберігалось на своїх місцях, але господарям повернутися сюди не судилося ніколи. З 1919 р. все почало занепадати, розкрадатися, знищуватися.

До нашого часу зберігся палацово-парковий ансамбль качанівської садиби, вивчення якого залишається актуальною справою для науковців та істориків-краєзнавців. Качанівська садиба належала родині Харитоненків 20 років, які можна поділити на кілька важливих за своїм змістом етапи: 1897–1909 рр. – період капітальної перебудови та реконструкції палацу, 1910–1914 рр. – період розквіту садиби та садибного господарства, 1914–1917 рр. – період існування садиби як зразкового господарства та мистецького осередку початку ХХ ст.

Качанівка – єдина із садиб родини Харитоненків, що збереглася до нашого часу, її подальше вивчення в архівних установах України, запис спогадів нащадків тих, хто працював в садибі, залишаються актуальною справою краєзнавців, істориків. Такий підхід дозволяє вивчити повсякденне життя людей початку ХХ ст., які належали до різних соціальних станів населення. Їх побут, участь у громадських справах може значно збагатити наше уявлення та історичну науку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазаревський Г. О. Київська старовина / Г. О. Лазаревський. – К. : МАУП, 2007. – 624 с.
2. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 1.
3. Ніжинський відділ ДАЧО. – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 3.
4. Ніжинський відділ ДАЧО. – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 4.
5. Ніжинський відділ ДАЧО. – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 7.
6. Ніжинський відділ ДАЧО. – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 9.
7. Ніжинський відділ ДАЧО. – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 12.
8. Ніжинський відділ ДАЧО. – Ф. 1342. – Оп. 1. – Спр. 60.
9. Обозная В. Харитоненко и Олив – последние владельцы Качановки / В. Обозная // Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя ХІХ – початку ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції 6–7 вересня 2007 р. – Качанівка, 2007. – С. 81–89.
10. Петренко О. Спогади старожилів як джерело історії палацово-паркового ансамблю «Качанівка» / О. Петренко // Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя ХІХ – початку ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції 6–7 вересня 2007 р. – Качанівка, 2007. – С. 89–99.
11. Шудрик І. О. Династія Харитоненків / І. О. Шудрик, Л. А. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.

УДК 908:792:7.071.2(477.52)«1885/1950»

П. Н. Щербань, Т. Ю. Щербань
м. Суми

АЛЕКСАНДР ЯКОВЛЕВИЧ ТАИРОВ (1885–1950 ГГ.)

Волею судьбы Сумщина стала родиной выдающегося театрального режиссера, создателя уникального по своему художественному стилю Камерного театра – Александра Яковлевича Таирова (1885–1950 гг.)

Прошло уже более шестидесяти лет со дня закрытия Камерного театра (май 1949 г.) и смерти его создателя (25 сентября 1950 г.), но интерес к ним с годами не угасает. Спектаклям Камерного театра не посчастливилось быть запечатленными на пленке и они не дошли до потомков. Но до сих пор жива и обрастает подробностями прекрасная театральная легенда о необычайно ярких и талантливых постановках Александра Таирова с гениальной актрисой Алисой Коонен в главных ролях.

Александр Яковлевич Таиров (Корнблит) родился 24 июня 1885 г. в г. Ромны, тогда Полтавской губернии, в семье народного учителя. К сожалению, подробностей жизни А. Я. Таирова в Ромнах почти не сохранилось. А. Я. Таиров вообще не оставил воспоминаний о своей жизни. Исследователи его творчества отмечают, что он собирался их написать и даже заключил договор с издательством, но не написал. В сохранившемся плане ненаписанной книги совсем не оказалось места для воспоминаний о детстве и юности [6]. В этом есть какая-то тайна, которую уже вряд ли удастся разгадать.

Отец А. Я. Таирова очень любил театр и ставил со своими учениками школьные спектакли по произведениям российских классиков. Именно он и зародил у будущего режиссера интерес и любовь к искусству театра [10].

Жизнь А. Я. Таирова в Ромнах длилась недолго, его гимназические годы проходили в Киеве. Гимназистом А. Я. Таиров увлекся актерским творчеством, играя в многочисленных любительских спектаклях. В последние годы учебы он пробовал свои силы и в профессиональных театрах: в Драматическом товариществе под руководством А. Н. Лепковской и в Железнодорожном театре К. И. Соловцова [6].

В своей краткой автобиографии, написанной для сборника «Театральная Россия», А. Я. Таиров отмечал, что его отец был не против того, чтобы он стал актером, но считал, что он должен окончить университет, «так как, только будучи культурным человеком, можно по-настоящему работать в театре» [10]. А. Я. Таиров дал отцу слово, что выполнит его волю, и в 1904 г. поступил на юридический факультет Киевского университета, а в 1906 г. перевелся в Петербургский университет, не прерывая при этом актерской деятельности [10].

Кумиром начинающего актера была Вера Федоровна Комиссаржевская, и когда она в 1905 г. приехала в Киев на гастроли, настойчивый юноша добился встречи с ней, сумел произвести на нее благоприятное впечатление и был приглашен в Петербург, в труппу ее театра, где режиссером был выдающийся реформатор сцены В. Э. Мейерхольд. В театральном сезоне 1906–1907 гг., который А. Я. Таиров провел в театре В. Ф. Комиссаржевской, он начал активно интересоваться режиссурой, и его формирующийся творческий метод вошел в противоречие с эстетикой условного театра В. Э. Мейерхольда с ее излишним декоративизмом и символизмом. Поэтому в следующем театральном сезоне А. Я. Таиров оказался в Передвижном театре

П. П. Гайдебурова и Н. Ф. Скарской, который не отличался поисками новых форм, но видел свое призвание в культурно-просветительской деятельности. В этом театре А. Я. Таиров провел три сезона, именно здесь он впервые занялся режиссерской работой [6].

В 1913 году А. Я. Таиров окончил Петербургский университет и даже сделал попытку заняться адвокатской деятельностью, переехав с этой целью в Москву. Но именно в этом году произошли события, во многом определившие его дальнейшую судьбу. Театральный режиссер К. А. Марджанов создавал в Москве Свободный театр и пригласил А. Я. Таирова к себе, пообещав ему полную свободу режиссерского творчества.

Еще более важным событием 1913 года стала поистине судьбоносная встреча А. Я. Таирова с молодой актрисой Алисой Георгиевной Коонен, которая только что покинула Московский Художественный театр К. С. Станиславского и В. И. Немировича-Данченко (МХТ). Уход А. Г. Коонен был продиктован ее неудовлетворенностью работой «в системе» К. С. Станиславского и жаждой поиска новых, более ярких театральных форм, хотя сам главный режиссер МХТ всегда объяснял ее уход тем, что ее переманили за большие деньги [1]. В театре К. А. Марджанова А. Я. Таиров и А. Г. Коонен встретились как единомышленники, и уже в следующем – 1914 году А. Г. Коонен стала женой, музой, а впоследствии ведущей актрисой его театра.

Свободный театр просуществовал всего один сезон, но его распад ускорил создание близкого ему по духу Камерного театра А.Я. Таирова и А. Г. Коонен [6]. А. Я. Таиров к этому времени уже сформировал свою творческую систему, которая отрицала и литературный театр К. С. Станиславского, в котором актер был полностью зависим от драматурга, и театр В. Э. Мейерхольда, где актер был вовлечен в изобразительные опыты режиссера и становился заложником художника-декоратора. У А. Я. Таирова и литературный текст, и декорации были подчинены режиссерскому замыслу, но при этом Камерный театр всегда отличался высокой словесной и изобразительной культурой [8]. А. Я. Таиров никогда не смешивал стили, как Е. Вахтангов или В. Мейерхольд, сохраняя комедию и трагедию в их первоначальной чистоте. Это ни в коей мере не противоречило его главной идее синтетического театра, который мыслился режиссером как органически сливающийся в одном спектакле элементы слова, пения, пантомимы, танца и даже цирка

в единое театральное произведение [11].

В декабре 1914 г. в Москве в особняке XVIII ст. на Тверском бульваре, 23 открылся Камерный театр. В «Записках режиссера» А. Я. Таиров пояснил, почему он выбрал такое название для своего театра: «Мы хотели работать вне зависимости от рядового зрителя, этого мещанина, крепко засевшего в театральные залы, мы хотели иметь небольшую камерную аудиторию своих зрителей... Поэтому мы и назвали наш театр Камерным... Ни к камерному репертуару, ни к камерным методам постановки и исполнения мы отнюдь не стремились – напротив, по самому своему существу они были чужды нашим замыслам и нашим исканиям» [11, с. 96].

Первым спектаклем нового театра стала пьеса древнеиндийского классика Калидасы «Сакунтала» в переводе К. Бальмонта, декорированная художником П. Кузнецовым из «Мира искусства», с Алисой Коонен, безраздельно властвующей на сцене. Это была программная работа нового театра, которая привлекла пристальное внимание не только публики, но и признанных мэтров театра – К. Станиславского, Е. Вахтангова, В. Мейерхольда.

В 1917 году Камерному театру пришлось покинуть особняк на Тверской из-за невозможности платить аренду. При содействии актеров Малого театра А. Яблочковой и А. Южина театр оказался в помещении Российского театрального общества у Никитских ворот, не приспособленном для показа спектаклей. Но именно в этом театре в октябре 1917 года, за три дня до большевистской революции состоялась премьера спектакля «Саломея» по пьесе О. Уайльда и здесь же был создан один из лучших спектаклей Камерного театра «Адриенна Лекуврер» по пьесе Э. Скриба и Г. Легуве [2].

Именно сюда, в нетопленное помещение театра А. Я. Таирова у Никитских ворот в 1917 году впервые приехал первый советский нарком просвещения А. В. Луначарский. По воспоминаниям А. Г. Коонен, он вошел в зал, не раздеваясь, но когда открылся занавес и он увидел на холодной сцене полуобнаженных актеров, встал и сбросил свою меховую доху. Спектакль «Саломея» в присутствии А. В. Луначарского прошел на большом подъеме. Через несколько дней из Наркомпроса пришло известие о том, что Камерному театру возвращается его помещение на Тверском бульваре, выделяются денежные средства для перестройки здания на восемьсот мест. А еще через некоторое время Камерному было присвоено звание академического театра [2].

Мощное воздействие на публику имели спектакли режиссера А. Я. Таирова «Фамира-кифаред» по пьесе И. Н. Анненского, «Принцесса Брамбилла» по пьесе Э. Т. А. Гофмана, «Федра» по пьесе Ж. Расина, «Жирофле-Жирофля» Ш. Лекока. Эти спектакли сделали Камерный театр не просто модным, но одним из самых знаменитых в Европе. Гастроли 1923, 1925 и 1930 годов в Австрии, Германии, Италии, Франции, Латинской Америке принесли театру А. Я. Таирова и А. Г. Коонен всеобщее признание [2].

В 1926–1929 гг. А. Я. Таиров первым открыл советскому зрителю драматургию Юджина О’Нила, поставив три его пьесы («Косматая обезьяна», «Любовь под вязами» и «Негр»). Это стало важным событием и в истории мирового театра, потому что Европа заинтересовалась этим автором только после 1936 года, когда он стал нобелевским лауреатом. Эти спектакли высоко оценил сам Ю. О’Нил во время парижских гастролей Камерного театра в 1930 году, отметив, что они полностью передают внутренний смысл его пьес [8].

В 1929 году А. Таиров, находясь в Берлине, увидел спектакль по пьесе Бертольда Брехта «Трехгрошовая опера» и получил разрешение автора на постановку ее в Москве. В 1930-е годы этот спектакль под названием «Опера нищих» шел только в Камерном театре [8].

Уже будучи признанным мастером, А.Я. Таиров живо откликался на все интересные события театральной жизни, в том числе и на Украине. В фонде А. Я. Таирова в РГАЛИ удалось найти такие строки, написанные в 1928 году: «Я очень сожалею, что из-за летнего перерыва мне не удалось увидеть Украинского театра, о котором я слышал много интересного и который уже выдвинул таких замечательных мастеров как Л. Курбас и Г. Юра» [7].

Первое серьезное столкновение с властью произошло у А. Я. Таирова в 1936 году после постановки оперы-фарса композитора А. П. Бородина «Богатыри», новое либретто к которой написал известный пролетарский поэт Демьян Бедный. Шутливое изображение былинных богатырей было объявлено фальсификацией народного прошлого, а А. Я. Таиров обвинен в политической враждебности. Опера «Богатыри» была запрещена, а Камерный театр был на два года объединен с Реалистическим театром Н. П. Охлопкова. А. Я. Таиров в эти годы сам почти ничего не ставил [2].

Придя в себя и собравшись с силами, он в 1940 году создал свой последний шедевр – спектакль «Мадам Бовари» по роману Г. Флобера, в котором и режиссеру, и Алисе Коонен, сыгравшей заглавную роль, удалось

поднять тему острого конфликта любящей женщины с бесчувственным обществом на высоту подлинной трагедии [8].

Во время войны Камерный театр находился в эвакуации в городах Балхаш и Барнаул. Театром было показано более 500 спектаклей, на которых побывало около 200 тысяч зрителей [6].

После войны А.Я. Таиров еще успел поставить такие пьесы, как «Старик» М. Горького и «Он пришел» Дж.-Б. Пристли, которые стали большим событием в театральной жизни страны. Английский драматург Дж.-Б. Пристли в телеграмме А. Я. Таирову 6 июля 1945 г. писал: «Очень польщен, что Ваш прославленный театр первым в мире поставил эту мою пьесу» [12, с. 93].

Визитной карточкой театра продолжал оставаться спектакль «Адриенна Лекуврер». Его успех был беспрецедентным. Он шел на сцене театра А. Я. Таирова почти 30 лет и был показан во всех крупных городах СССР и во многих странах мира. Особенно высоко его оценили французы. В 1944 г. в Москве на 750-м представлении «Адриенны» присутствовал французский писатель и драматург Жан-Ришар Блок и произнес знаменательные слова: «Ваш театр хорошо известен и любим во Франции. Все артисты и люди, понимающие и любящие искусство, знают Александра Таирова – художника-новатора, указывающего новые пути театру... Таиров и Коонен сотворили с этой пьесой чудеса... Мы им дали посредственную мелодраму, а они из нее сделали потрясающую трагедию. Мы им предложили Скриба, а они вернули нам Шекспира» [2, с. 255–256].

Александр Яковлевич мечтал поставить «Макбет» У. Шекспира, «Веер леди Уиндермиер» О. Уайльда, «Маскарад» М. Лермонтова. Но его мечты и планы, его искусство, ориентированное на лучшие образцы европейской культуры и покорившее весь мир, не соответствовали сталинско-ждановским идеологическим установкам второй половины 1940-х гг. После выхода в свет постановления «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению» от 26 августа 1946 г., которое фактически запретило постановку на советской сцене зарубежных пьес, А. Я. Таиров вынужден был идти на репертуарные компромиссы. А это означало, что на сцене Камерного театра замелькали второсортные советские пьесы-однодневки, а зрительный зал стал часто пустовать, а еще чаще скучать [9].

19 мая 1949 года А. Я. Таирова вызвали на заседание в Комитет по делам искусств. Он в своем выступлении проанализировал реальное положение дел в Камерном театре, еще надеясь на его сохранение. Но

после доклада началась активная «проработка» мастера, и трагизм положения усиливало активное участие в этом судилище его учеников и товарищей по театру [5]. Предвидя итог этого обсуждения, А. Я. Таиров сам заявил об уходе из Камерного, но пережить предательство друзей и расставание со своим театром не смог.

29 мая 1949 года состоялся последний спектакль Камерного театра, которым он попрощался со своим зрителем. Этим спектаклем стала всенародно любимая «Адриенна Лекуврер». На церемонию прощания с опальным театром не пришел ни один столичный актер. Но почитатели искусства А. Я. Таирова, среди которых было много молодежи, проявили настоящее гражданское мужество. В присутствии многочисленных «искусствоведов в штатском», заполнивших кулисы, они 29 раз вызывали актеров на поклоны [5]. Не помог даже опустившийся занавес, и тогда А. Я. Таиров велел опустить пожарный, железный, чтобы ни у кого не осталось сомнений в том, что Камерного театра больше нет и не будет никогда [3].

9 августа 1949 года Камерный театр был переименован в Московский драматический театр им. А. С. Пушкина, то есть ликвидирован. А. Я. Таиров и А. Г. Коонен были переведены в Театр им. Е. Вахтангова, но пробыли там недолго, потому что работы им никто не предлагал. Вскоре от имени правительства им было предложено перейти на пенсию по возрасту [4]. А. Я. Таиров был подавлен, душевно сломлен и вскоре тяжело заболел. 25 сентября 1950 г. он умер от рака мозга в психиатрической клинике.

Творческий путь Александра Яковлевича Таирова и его Камерного театра преждевременно оборвался, но осталось литературное наследие мастера, воспоминания современников, мировая слава и светлая память, которую следовало бы увековечить и на его малой родине.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коган А. В. Алиса Коонен: начало пути : автореф. дис. ... канд. иск. наук : 17.00. 01. – М., 2004. – 18 с.
2. Коонен Алиса. Страницы жизни / Алиса Коонен. – М. : Искусство, 1975. – 455 с.
3. Левитин М. З. Таиров / Михаил Левитин. – М. : Молодая гвардия, 2009. – 400 с.
4. Мастера литературы, театра и кино / Сост. Н. Б. Сергеева. – М. : Вече, 2006. – 400 с.
5. Молева Нина. «Нам трагически не везло на символы». Магия дат в истории Камерного театра / Нина Молева // Культура. – № 40 (7499), 13–19 октября 2005 г.
6. Николаевич С. И. Таиров (К 100-летию со дня рождения) / С. И. Николаевич. – М. : Знание, 1985. – 56 с.

7. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), фонд 2328 (Таирова А. Я.). – оп. 2. – д. 1. – л. 23.
8. Рудницкий К. Л. Творческий путь Таирова / К. Л. Рудницкий / Режиссерское искусство А. Я. Таирова. – М. : ВТО, 1987. – 149 с.
9. Рудницкий К. Л. Александр Таиров: конец пути / К. Л. Рудницкий // Театральная жизнь. – 1988. – № 21. – С. 30–33.
10. Таиров А. Я. Автобиография / А. Я. Таиров [Электронный ресурс] – Режим доступа :
<http://www.tairov.info/show.html?id=31>.
11. Таиров А. Я. Записки режиссера / А. Я. Таиров. – М. : Издание Камерного театра, 1921. – 189 с.
12. Театр. – 1985. – № 7. – С. 93.

СЕКЦІЯ № 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(=161.2)(497.2)«192/193»

В. М. Власенко

м. Київ

ЛИСТУВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В БОЛГАРІЇ З Л. М. ШИШМАНОВОЮ-ДРАГОМАНОВОЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Нещодавно виповнилося 170 років від дня народження відомого українського громадсько-політичного діяча, історика, філософа, етнографа, публіциста Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895 рр.), останні роки життя якого були пов'язані з Болгарією (з 1889 р.). Він був професором Софійського університету, мав учнів, які згодом стали засновниками наукових шкіл. Серед них – його зять, літературознавець, етнограф, член БАН, дійсний член НТШ, міністр освіти Болгарії, посол Болгарії в Україні (1918–1919 рр.), професор Іван Дмитрович Шишманов (1862–1928 рр.). Проте маловідомою як науковцям, так і широкому загалу залишається його дружина – Лідія Михайлівна Шишманова-Драгоманова (1866–1937 рр.). Літератор, публіцист, член Українського клубу в Женеві, Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу, Товариства за мир і свободу, вона брала активну участь у міжнародному жіночому русі, листувалася з відомими українськими громадськими діячами, літераторами, зокрема, Лесею Українкою [1], опублікувала спогади про неї [2], друкувалася в болгарських періодичних виданнях «Свободно мнение» та «Български преглед».

Незважаючи на це, інформація про Л. Шишманову-Драгоманову обмежується лише спогадами батька [3, с. 47–49, 127], статтями в болгарських енциклопедіях [4, с. 519; 5, с. 518], некрологами в тогочасній емігрантській пресі [6–7], згадками у працях про М. Драгоманова [8, с. 75], з історії української діаспори в Болгарії [9, с. 173; 10, с. 55], документальному каталозі [11, с. 89–92] та науково-інвентарному описі особового фонду М. Паращука у Центральному державному архіві Болгарії [12, с. 292]. Поза увагою дослідників залишилась її епістолярна спадщина, що зберігається в кількох болгарських архівах. Так, у Науковому архіві Болгарської академії наук (НА БАН) зберігаються листи до неї болгарського вченого, голови Болгарсько-українського товариства М. Арнаудова, українських громадських

діячів і вчених Л. Білецького, І. Борщака, родини Вітошинських, Д. Дорошенка, В. Іваниса, О. Лотоцького, С. Петлюри, М. Шаповала, С. Шемета, О. Шульгина та інших. Є в архіві і листи від українських політичних емігрантів у Болгарії. Саме тому автор ставить собі за мету охарактеризувати ту частину епістолярію, що надійшла до Лідії Михайлівни від українських емігрантських організацій та її лідерів у цій балканській країні.

У квітні 2010 р. в особовому фонді І. Шишманова (ф. 11К) цього архіву автором статті були виявлені раніше неопубліковані листи представників громадських організацій української еміграції в Болгарії до Л. Шишманової-Драгоманової.

По-перше, це запрошення відвідати культурні та громадські заходи, присвячені важливим подіям української історії й еміграції. Перше – виготовлене друкарським способом трьома мовами (українською, болгарською та французькою) запрошення диригента Українського народного хору Івана Сеславіна відвідати 21 грудня 1924 р. у столичному залі товариства «Слов'янська Бесіда» концерт українських народних пісень і музики, в якому також беруть участь музиканти й артисти Національної опери. Запрошення датоване 17 грудня і підписане українським емігрантом Іваном Орловим [13, арк. 11-11 зв]. До запрошення додається програма концерту, що складався з чотирьох відділень. Виконавці пісень – Український народний хор, болгарська концертна співачка Н. Воденічарова (пісня «Садок вишневий...» на музику М. Лисенка, як зазначено у програмці, присвячена особисто Лідії Михайлівні), артисти Національної опери А. Краєв та М. Василєва, танців – аматор Полтавченко й українські професійні артисти С. Зоріна та М. Українцев. Акомпаніатори – Є. Іванова й А. Любимов. Солісти і хор виступали в українських національних костюмах. У програмі концерту зазначені 21 пісня на музику П. Бажанського, В. Верховинця, С. Гулака-Артемівського, С. Заремби, О. Кошиця, М. Лисенка, П. Ніщинського, І. Сеславіна, К. Стеценка, Є. Турулі та два танки – «Гопак» і «Козачок» [13, арк. 12-13].

Друге – на бланку Кошового отамана III Козацького кошу Українського національного товариства (УНАКОТО) – запрошення відвідати 6 червня 1926 р. у церкві св. Спаса (вул. Нишка) панахиду по трагічно загиблому Головному Отаману Директорії УНР С. Петлюрі. Підписав запрошення генеральний бунчужний коша Д. Гулай [13, арк. 6]. Діяльність філії УНАКОТО в Болгарії вже знайшла відображення в науковій літературі [14]. У 1926–1939 рр. українська політична еміграція в Болгарії

щороку замовляла панахиду у болгарській церкві та влаштовувала академії (зібрання) вшанування пам'яті Симона Петлюри.

Третє запрошення, датоване 12 жовтня 1926 р., надійшло від Українського культурного об'єднання (УКО) в Болгарії – єдиної на той час легальної української емігрантської організації в цій країні. Лідію Михайлівну запрошували до церкви «Св. Седмочислениці» на молебень з нагоди «національного свята» – дня Покрови Пресвятої Богородиці (1/14 жовтня). Лист підписали заступник голови об'єднання І. Орлов та секретар Ф. Полтавців [15, арк. 29].

По-друге, емігранти надсилали Лідії Михайлівні привітання з нагоди Різдва Христового та Нового року (на новий стиль Болгарія перейшла тільки з 1935 р.). На початку 1929 р. (лист датований 31 грудня 1928 р.) таке привітання вона отримала від родини Орлових. Іван Орлов повідомляв також, що додає до цього листа повідомлення Українського культурного об'єднання щодо пошуків у Болгарії Омеляна Береста. Лідію Михайлівну просив про це його батько (зі Львова). У листі УКО повідомлялося, що О. Берест нібито деякий час проживав у Софії, а потім виїхав у провінцію. У листі зазначалося, що про результати пошуку О. Береста її повідомлять [13, арк. 7-8].

По-третє, Л. Шишманова-Драгоманова листувалася з емігрантами у справі спорудження пам'ятника на могилі її батька. Ця довготривала справа докладно описана у спогадах уродженця Сумщини, засновника кількох емігрантських громадських організацій у 1921–1922 рр. в Болгарії [16, с. 98–99], представника Військового міністерства УНР на Балканах Василя Филоновича. Вони були опубліковані на сторінках журналу «Гуртуймося», редакцію якого він очолював [17]. Ще у 1921 р. представники української політичної еміграції упорядкували могилу свого відомого співвітчизника і вирішили поставити пам'ятник на його могилі, проте невдовзі В. Филонович змушений був залишити Болгарію й оселився у Чехословаччині. У листопаді 1925 р. з ініціативи нашого земляка в Болгарії виник Комітет з будівництва пам'ятника М. Драгоманову у складі Б. Цибульського (голова), І. Вонархи, І. Маслюка, П. Романюка та І. Коршуна. Усі вони були членами «Гуртка ім. М. Драгоманова». Наступного року до складу Комітету обрали М. Колесника, Ю. Полтавченка та скульптора М. Паращука. Саме останньому й замовили виготовлення пам'ятника. Комітет провів переговори з Лідією Петрівною щодо цієї справи. За декілька років були зібрані кошти в сумі 26,5 тис. болгарських левів. 5 тис. левів внесла Л. Шишманова-Драгоманова, з

яких 3 тис. левів вона передала скульптору як нагороду за виготовлення проекту, але згодом М. Паращук відмовився від них на користь загального фонду. Проте через суб'єктивні й об'єктивні обставини встановлення пам'ятника розтягнулося в часі ще на кілька років. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 16/30 жовтня 1932 р.

Саме про деякі аспекти цієї справи йдеться у двох наступних листах. У листі до М. Паращука від 30 грудня 1930 р. Лідія Михайлівна звинуватила скульптора у невиконанні даної ним ще 2 місяці тому обіцянки виготовити пам'ятник вчасно. Вона повідомила йому, що в разі її невиконання це стане відомим не лише громадськості в Болгарії, а й в українських колах Варшави, Парижа, Праги. Донька М. Драгоманова зауважила, що готує докладний виклад справи тогочасному міністру закордонних справ УНР в еміграції Олександрю Шульгину [18, арк. 1-1 зв]. Невиконання М. Паращуком своїх зобов'язань підтверджується й документами українських архівів. Врешті-решт справа була вирішена без публічного оприлюднення її фінансових деталей.

В листі до Л. Шишманової-Драгоманової від 8 жовтня 1932 р. один з лідерів української еміграції в Болгарії Б. Цибульський запитував у неї, чи обрано його до складу Комітету з відкриття пам'ятника М. Драгоманову, оскільки стала відома дата цієї події. Тоді Борис Олександрович перебував у болгарському місті Русе і дізнався про урочисту дату зі сторінок паризького тижневика «Тризуб». На той час одним із головних розпорядників свята був уже М. Паращук. Зауважимо, що в цьому листі Б. Цибульський запитував Лідію Михайлівну і про справу продажу бібліотеки М. Драгоманова одній з українських організацій. Директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Лотоцький уповноважив його допомогти вибрати книги для продажу інституту [19, арк. 2-2 зв]. Проте цей план не був реалізований. Бібліотека залишилася в Болгарії. Нині на основі цієї книжкової збірки, що налічує декілька тисяч назв друкованої продукції, створено окремий підрозділ Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія в Софії.

По-четверте, Л. Шишманова-Драгоманова підтримувала зв'язки з українськими емігрантськими фаховими організаціями. Так, у листі до Лідії Михайлівни від 8 серпня 1931 р. голова управи Союзу організацій українських інженерів за кордоном В. Іванис просив допомогти заручитися підтримкою болгарських фахових організацій щодо прийняття українського Союзу до складу Федерації слов'янських інженерів [13, арк. 10-10 зв]. У вересні того самого року повинен був відбутися конгрес Федерації. З таким же проханням до Лідії Михайлівни звернувся й Б. Цибульський. У листі від

30 серпня 1931 р. він повідомив, що генерал-хорунжий, тодішній військовий міністр УНР в еміграції В. Сальський просив його звернутися «до Вас з проханням запобігти нам, щоб з боку болгарських інженерів була б підтримка щодо прийняття Укр. союзу інженерів до Міжнародного інженерського союзу». Це, на думку генерала, мало б велике значення як для української справи взагалі, так і для еміграції зокрема [19, арк. 1-1 зв].

Отже, вищезазначене свідчить про широту і різноманітність епістолярної спадщини Л. Шишманової-Драгоманової. З неї випливає те, що Лідія Михайлівна активно займалася громадською роботою, підтримувала дружні стосунки з українськими емігрантами, опікувалася справами емігрантських організацій не лише в Болгарії, а й в інших країнах. Перспективними, на наш погляд, є дослідження її біографії, громадської, наукової та публіцистичної діяльності, епістолярної та літературної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українка Леся. Лист до Л. М. Драгоманової-Шишманової та І.Д. Шишманова від 21 серпня (2 вересня) 1895 р. / Леся Українка // Зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 317–318.
2. Шишманова-Драгоманова Л. М. Леся Українка: Болг. воспоминания / Лидия Михайловна Шишманова-Драгоманова // Леся Українка в воспоминаниях современников. – М., 1971. – С. 111–114.
3. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / [уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко]. – К. : Либідь, 2009. – 444 с.
4. Енциклопедия «България». – София : Акад. изд-во «Марин Дринов», 1996. – Т. 7. – 720 с.
5. Енциклопедия на България театър / Второ преработено и допълнено изд. – София : Книгоизд. Къща «Труд», 2008. – 530 с.
6. Филонович В. Лідія Шишманова-Драгоманова / В. Филонович // Гуртуймося. – София, 1937. – Ч. I (XIX). – С. 24.
7. В. Ф. Те саме // Тризуб. – Париж, 1937. – № 7. – С. 32.
8. Хорунжий Ю. Речник української демократії Михайло Драгоманов і його унікальна книгозбірня // Хорунжий Юрій. Мужі чину: Історичні парсуни. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 61–88.
9. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. / Вікторія Павленко // Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 224 с.
10. Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нарис) / Антоніна Якімова. – София, 2011. – 103 с.
11. Украинската емиграция в България след Първата световна война: документален каталог / автори и съставители : В. Москаленко, Е. Хакова. – София, 2000. – 151 с. : ил.
12. Хакова Е. Проф. Михайло Парашчук: украински скулптор и общественно-политически деец (1878–1963). Научно-инвентарен опис на личния архив на проф. Михайло Парашчук ЦДА на Р.Б. Ф.1717К / Емине Хакова, Виталий Москаленко. – София : Парадигма, 2007. – 367 с.
13. Науковий архів Болгарської академії наук (далі – НА БАН). – Ф. 11К. – Оп. 5. – Спр. 300.
14. Власенко В. Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923–1936) / Валерій Власенко // Історико-культурна спадщина Українського козацтва у виховній діяльності сучасних вишів. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 квітня

2011 р. м. Харків. – Х. : Харківський держ. техн. ун-т буд-ва та арх-ри, 2011. – С. 44–45.

15. НА БАН. – Ф. 11К. – оп. 2. – спр. 585.

16. Власенко В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921–1922 рр. // Київська старовина. – 2010. – № 6. – С. 97–115.

17. Филонович В. До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії / Василь Филонович // Гуртуймося. – Горні Чернощице – Прага, 1933. – Ч. X. – С. 46–51.

18. НА БАН. – Ф. 11К. – Оп. 5. – Спр. 307.

19. НА БАН. – Ф. 11К. – Оп. 5. – Спр. 646.

УДК 327

А. В. Гончаренко, А. А. Єжова

м. Суми

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЗБІГНЕВА БЖЕЗИНСЬКОГО

Кардинальні зміни політичної ситуації в світі, що відбулися наприкінці ХХ століття, призвели до розширення та поглиблення геополітичних досліджень в Україні, про що свідчить зростання наукових публікацій щодо геополітичної ідентичності України, її ролі в розвитку світової цивілізації, стратегії й тактики реалізації національних інтересів у сфері міжнародних відносин. Для сучасної української геостратегії характерні євразійська, євроатлантична та чорноморська парадигми [3, с. 49]. Проблема невизначеності провідної геостратегії полягає в належності України відразу до двох регіонів – Європи та Євразії. Одночасно магістральним вектором міжнародної політики України є Сполучені Штати Америки.

Отже, постає необхідність визначення місця України у світовій глобальній політичній та економічній системах для її інтенсивного розвитку. У зв'язку з цим, потребують наукових досліджень праці зарубіжних вчених і політологів у контексті аналізу їхніх геополітичних поглядів на Україну як активного суб'єкта міжнародних відносин.

Геостратегічне положення України, яке зумовило багатовекторність у зовнішній політиці, дозволило виокремити значну кількість країн – стратегічних партнерів (більше 15). На думку авторів колективної монографії, Україні доцільно мати відносини стратегічного партнерства щонайбільше з трьома-п'ятьма державами [3, с. 473]. Експерти вважають, що такими реальними країнами можуть бути Росія, США, Німеччина і Польща.

Визначення США в ролі стратегічного партнера для України пов'язане із статусом цієї країни у світових економічних і військових сферах. Вашингтон зацікавлений у розвитку України як демократичної країни, збереженні її незалежності та співпраці з країнами Євросоюзу [2]. Планування та розвиток міжнародних відносин із США на умовах взаємовигідного співробітництва вимагає аналізу наукових праць,

публічних виступів американських геополітиків, зокрема З. Бжезинського, щодо місця України в сучасному геополітичному просторі.

Мета статті – проаналізувати місце України у геополітичній концепції Збігнева Бжезинського.

Геополітика як наука є молодою. Уперше цей термін був ужитий у 1899 році Р. Челленом, який убачав геополітику як складову частину політології. За його визначенням геополітика – «це наука про державу як географічний організм, втілений у просторі» [1, с. 23]. Предметом геополітики є простір з позиції державної політики, глобальні різногалузеві процеси, механізми державного управління цими процесами [3, с. 30]. У свою чергу, геополітична концепція являє собою науково-обґрунтоване і логічно доведене вираження основного змісту теорії, але на відміну від теорії воно ще не може бути втіленим у систему точних наукових понять. Американський політолог польського походження Збігнев Бжезинський формує свою геополітичну концепцію світу в книзі «Велика шахівниця», що видана 1997 року.

«Велика шахівниця» З. Бжезинського є чи не найвідвертішим викладом планів та намірів США щодо міжнародних відносин та політики в цілому. Автор книги констатує факт панування США на світовій арені та називає їх арбітром. Увесь світ З. Бжезинський прирівнює до шахівниці, на якій кожна країна має роль тої чи іншої фігури.

Постійним є твердження З. Бжезинського про те, що Україна є «новим важливим простором на євразійській шахівниці, що являє собою геополітичний центр» [4, с. 26]. Він прогнозував, що «десь між 2005 та 2010 роками Україна, особливо тоді, коли досягне значного прогресу в проведенні реформ усередині країни і тим самим більш чітко визначиться як країна Центральної Європи, повинна бути готова до серйозних переговорів як з Європейським Союзом, так і з НАТО» [4, с. 45]. Прогноз З. Бжезинського не був помилковим, адже зараз йде підготовка широкомасштабної Угоди між Україною та ЄС про Спільний авіаційний простір, також тривають перемовини щодо Угоди про асоціацію, що включає поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі. Він також не виключає влиття України в франко-німецько-польські відносини, адже ці країни були безпосередньо зацікавлені в новоутвореній країні. Припущення З. Бжезинського полягало в тому, що інтенсивний розвиток цих відносин почнеться вже в 2010 році, який мав перетворитися в партнерство, що могло поглибити геостратегічну взаємодію в Європі [4, с. 46].

Особливу увагу З. Бжезинський приділяє відносинам України з Азербайджаном, Туркменістаном та Узбекистаном. Він запевняє, що цей зв'язок дає змогу Україні «закріпити власну незалежність від Москви» [4, с. 73]. Крім того, автор дає позитивну оцінку діям України, що були спрямовані на співпрацю з Туреччиною, бо вони є причиною послаблення впливу Росії на Чорному морі. Туреччиною в свою чергу підтримала пропозиції України направити потоки нафти з Середньої Азії на турецькі термінали.

До країн, що потребують потужної підтримки з боку США З. Бжезинський зараховує й Україну. Він наголошує на повному відокремленні України від Росії, яка є однією з суперниць США щодо світового панування. У книзі при згадці про Україну автор завжди аналізує вище названі факти, демонструючи їхній вплив на Росію. Такі вислови З. Бжезинського як «Україна, яка буде з часом якимось чином «реінтегрована», залишається догматом віри багатьох із російської політичної еліти» [4, с. 55] або «Ставлення України до Європи могло би стати поворотним пунктом для самої Росії» [4, с. 64] свідчать про значний вплив подій в Україні на геополітичне майбутнє Росії. Отже, як би З. Бжезинський не стверджував про повну відокремленість України від Росії, у своїх планах він не може розірвати ці дві країни, і вважає, що «Україна є ключовою державою, бо зачіпається власна майбутня еволюція Росії» [1, с. 78].

Отже, Збігнєв Бжезинський у своїй книзі підтверджує факт підтримки України з боку США та спрямування її в бік плідних відносин з ЄС та НАТО. На «шахівниці» З. Бжезинський віддає Україні роль слона, що рухається по прямій лінії то вперед, то назад. На його думку, це важлива фігура, але не така впливова, як інші учасники гри.

Головним завданням сучасності для України є визначення свого місця в світовому геополітичному просторі. Держава має відповісти на доленосні та водночас суперечливі питання: що вигідніше для України – бути позаблоковою чи нейтральною державою, здійснювати багатовекторну чи двовекторну політику або ж покладатися на стратегічних партнерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством / Александр Дугин. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – 928 с.
2. Пайфер Ст. Наше головне завдання – підштовхнути Україну, щоб вона пішла вгору [Електронний ресурс] / Ст. Пайфер // День. – 1998. – № 206. – 28 жовтня. – Режим доступу до статті : <http://www.day.kiev.ua/117377>.
3. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : монографія / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, О. П. Дергачов та ін.]. – К. : МАУП,

2002. – 488 с.

4. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Zbigniew Brzezinski. – New York : Basic Books, 1997. – 215 p.

УДК 94(430)«1894/1904»

С. О. Личко
м. Луганськ

ВІЛЬГЕЛЬМ II І КОЛОНІЛЬНИЙ РУХ У НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1894–1904 РР.

Вивчення історії колоніалізму сьогодні привертає значну увагу дослідників, оскільки за умов глобалізації стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. За таких обставин виникає необхідність знову повернутися до дослідження феномену колоніалізму, зрозуміло і колоніалізму німецького. Інтерес до цього питання викликаний перш за все тим, що наш час характеризується встановленням нової політико-економічної системи, яку деякі дослідники називають неоколоніалізмом.

Особливу увагу дослідники приділяють розвитку колоніального руху в Німецькій імперії. Зокрема це питання досліджували С. М. Косяк [3], А. Норден [2], С. С. Троян, Б. М. Туполєв [4], С. В. Фокін [5].

Проте більшість істориків досліджують німецьке колоніальне питання часів О. Бісмарка, адже саме тоді Німеччина розпочала боротьбу за завоювання нових територій. Нової хвилі розвитку німецький колоніальний рух зазнав з приходом до влади Вільгельма II, який був прихильником «активної» колоніальної політики.

Отже, завданням даного дослідження є аналіз особливостей колоніального руху та розвитку колоніальних ідей у Німеччині у 1894–1904 рр., вивчення їхнього впливу на загальний розвиток держави та суспільної думки, а також позиція Вільгельма II в даному питанні.

З середини XIX століття почався новий період в історії розвитку німецької колоніальної ідеї. Новий поштовх кайзерівській колоніальній політиці спричинила відставка Л. Капріві та канцлерство Х. Гогенлое-Шиллінгсфюрста (1894–1904 рр.), який усіляко підтримував колоніальні прагнення Вільгельма II. Прихильники колоніальної політики прийняли цю подію як усунення перешкод і появу нових перспектив у заокеанській політиці.

Хоча за період канцлерства Л. Капріві німецька колоніальна політика не реалізовувався повною мірою, імператор Вільгельм II доклав чимало

зусиль для того, щоб колоніальна ідея утвердилася як в політичному мисленні, так і в суспільній свідомості. Колоніальне питання неодноразово звучало в рейхстазі, активно обговорювалося в пресі.

Вже в 1894–1896 рр., за сприяння нового канцлера та схвалення Вільгельма II, в Німецькому колоніальному товаристві були обговорені нові колоніальні проекти. Колоніальна організація продовжила роботу за старими напрямками: було здійснено будівництво причала в Того, обговорювалася експедиція в Нову Гвінею і т.д. До того ж товариство продовжувало вивчати і всебічно досліджувати колонії, де планувалося встановити опорні пункти.

За підтримки кайзера та фінансування уряду до колоній постійно направлялися біологи та медики, які проводили там дослідження ґрунтів, клімату, тропічних хвороб. Все це мало забезпечити безпеку майбутнім переселенцям з Європи. У 1902 році у Східній Африці було створено Біолого-Сільськогосподарський дослідницький інститут. У Південній Африці довгий час проводив дослідження тропічних хвороб відомий на той час лікар Р. Кох.

У 1894 р. остаточно оформився Пангерманський союз – організація, що всебічно сприяла піднесенню й активізації колоніального руху. У його діяльності ідеї колоніальної експансії набули першочергового характеру. У своїй програмі пангерманці чітко окреслювали коло питань, які потребують негайного рішення. До них належали і активізація німецької колоніальної політики та сприяння німецькій іміграції за океаном.

Пангерманський союз намагався реалізувати свою колоніальну програму, залучивши німців, які проживали за кордоном. Пангерманці вимагали, щоб німецькі емігранти в колоніях перебували під захистом імперії, мали змогу читати німецьку пресу, відвідувати німецькі культурні заходи і т. п.

З цього приводу «Альдойче Блеттер» 9 вересня 1894 р. писав: «Німецьке панування немислиме без захоплення колоній, якщо ми не турбуємося про те, щоб наші співвітчизники за кордоном зберігали характерні риси німецької національності» [3, с. 52].

У своїй діяльності Пангерманський союз використовував різноманітні форми пропаганди. Так, один-два рази на місяць його місцеві організації проводили загальні збори своїх членів, котрі детально висвітлювалися в пресі. Важливу роль у пропаганді пангерманських колоніальних ідей відігравали різного роду заходи (наприклад, виставки, вечори зустрічей,

урочистості до днів народження імператора або канцлера тощо). Відділення союзу часто організовували публічні лекції, диспути, екскурсії, спільні збори і мітинги з іншими націоналістичними товариствами. З'їзди Пангерманського союзу детально висвітлювалися в німецькій і навіть зарубіжній пресі [3, с. 55–56].

Колоніальне питання також всебічно обговорювалося на науковому рівні. Зокрема, у 1897 році друком вийшла «Політична географія» географа Ф. Ратцеля. В книзі автор не лише підтримує колоніальні прагнення Німецької імперії, а і активно їх виправдовує, зазначаючи: «що стосується Німеччини, то її положення в центрі Європи та нестача «простору» вимагає переходу до активної колоніальної експансії». До того ж Ф. Ратцель не засуджував насилля, як способу здобуття колоній, навпаки вважав його «історичною невідворотністю» [5, с. 67–68].

Ідеї Ф. Ратцеля були активно підтримані багатьма вченими. Така підтримка сприяла популяризації та розповсюдженню геополітичних ідей серед населення.

У 1897 році у кайзерівській Німеччині почалося активне обговорення проблеми посилення військово-морських сил. Більшість колоніальних ідеологів, в тому числі і Ф. Ратцель, наголошувала, що наявність великої кількості узбережжя вимагає реформування і збільшення військового і торгового флотів.

В березні 1897 року статс-секретар військово-морського відомства адмірал Гольман вніс на обговорення рейхстагу пропозицію про збільшення чисельності німецького флоту: «Німеччина повинна мати змогу вести серйозну боротьбу на морі», наголошував він [2, с. 36].

Важливо підкреслити, що Вільгельм II узяв шефство над флотом та його будівництвом. Він чудово знав усі бойові одиниці німецького військово-морського флоту, і на кожному бойовому кораблі для нього була облаштована спеціальна імператорська каюта [1, с. 140].

Наприкінці XIX століття ініціаторами розширення колоніальних територій стали не лише політичні партії і колоніальні організації, а і сам кайзер. Зокрема, під час кризи в Південній Африці Вільгельм II доручив уряду притримуватися нейтралітету в боротьбі між бузькими племенами та англійцями. За це імператор розраховував повернути Віту і Занзібар, що були втрачені внаслідок Гельголандського договору.

Проте, незважаючи на активний колоніальний рух, багато колоніальних питань в Німеччині залишалися не вирішеними. Зокрема і

питання концесійних товариств. До приходу до влади Вільгельма II вони мали певну самостійність. Проте за сприяння кайзера державні позиції в управлінні колоніями зміцнилися, що поставило саме існування концесій під питання. Концесійні товариства звинувачувалися у зраді «фатерланда».

Прихильники колоніальної політики усіляко закликали кайзера і уряд виділяти для побудови «державних колоній» якомога більше коштів. Вони наголошували, що особливу увагу варто приділити створенню в колоніях кредитних установ, щоб забезпечити приплив сюди німецьких іммігрантів. Наслідком чого стало створення в колоніях державних позикових кас, банків та кредитних контор.

Центральну роль в колоніальній політиці Німецької імперії відігравали великі банки. Так, якщо до 1899 р. Німецький банк брав участь лише в двох підприємствах в африканських колоніях, то в 1900–1914 рр. – вже в 23. Облікове товариство до 1899 р. брало участь в одному, а з початку століття до першої світової війни – вже в 15 підприємствах [4, с. 15–16].

Отже, колоніальний рух в Німецькій імперії у 1891–1904 рр. був ваговою складовою «світової політики» Вільгельма II. Проте німецька колоніальна пропаганда яскраво показала одночасну цілісність і конфліктність німецького мислення. Вона дала змогу імператору зміцнити свої позиції як сильного і самодостатнього політика, але і спричинила низку конфліктів, які в африканських колоніях закінчилися повстаннями. Крім того, показала сильні і слабкі сторони колоніальної політики кайзера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вильгельм II. События и люди 1878–1918 г. Воспоминания. Мемуары / Вильгельм II. – Минск : «Харвест», 2003. – 4–64 с.
2. Норден А. Уроки германской истории. К вопросу о политической роли финансового капитала и юнкерства / Норден А. [пер с нем. Жуковского В. М.]. – М. : «Издательство иностранной литературы», 1948. – 296 с.
3. Троян С. С. Німецькі колоніальні товариства (друга половина XIX століття) : [монографія] / С. С. Троян, С. М. Косяк. – Рівне : РІС КСУ, 2008. – 60 с.
4. Туполев Б. М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем». Германская экспансия на Ближний Восток, в Восточную Африку и в район Индийского океана в конце XIX – начале XX в / Б. М. Туполев. – М. : Наука, 1991. – 294 с.
5. Фокин С. В. Геополитическое измерение колониальной политики Германии / С. В. Фокин. – М. : «РАГС», 2005. – 220 с.

**СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКО-ЗАХІДНОНІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН:
ВІЗИТ К. АДЕНАУЕРА ДО СРСР (1955 Р.)**

Протягом багатьох століть Росія та Німеччина були пов'язані тісними узами: дружба змінювалася ворожнечею, взаємне тяжіння – лютим неприйняттям. Особливо виразно це дало про себе знати у ХХ ст., коли країни двічі вступали у криваве протиборство, яке закінчилося поразкою Німеччини.

Післявоєнний період не став часом міцного миру. Спроба держав-переможниць спільно здійснювати окупаційну політику в Німеччині закінчилася невдачею. У 1949 р. на карті Європи з'явилися дві німецькі держави: Федеративна Республіка Німеччина та Німецька Демократична Республіка. Керівництво ФРН проводило політику інтеграції країни до системи західних військово-політичних блоків та організацій, а саме: Західноєвропейського союзу, НАТО, Ради Європи, Європейського об'єднання вугілля та сталі, Європейської економічної спільноти.

Із закінченням формування розколу Європи на дві групи держав, які протистояли між собою, та оформлення системи міжнародних договорів ФРН у складі західних союзів уряд країни крім «західного» та «європейського» напрямів політики потребував доповнення політикою «східною».

Мета статті – спроба дослідити становлення радянсько-західнонімецьких відносин як результат візиту К. Аденауера до СРСР (1955 р.).

Після смерті Й. Сталіна розпочалася боротьба за владу серед його найближчого оточення. На перший план виходили то одні, то інші фігури, які претендували на головну роль у становленні політики Радянського Союзу. Але стрілка політичного барометра у Москві незмінно показувала на «відлигу», на передній план виходила теза про «мирне існування» [2, с. 125].

Важливим кроком на цьому шляху стало підписання 15 травня 1955 р. Державної угоди з Австрією. Підписання цієї угоди сприяло формуванню атмосфери оптимізму і доброї волі у відносинах між державами-переможницями у Другій світовій війні. Відносини між колишніми союзниками знову відроджувалися. Символом цього стала перша за багато років зустріч лідерів СРСР, США, Великобританії і Франції, яка відбулася 18–23 липня 1955 р. у Женеві. На порядку денному наради стояло питання і про об'єднання Німеччини, яке обговорювалося без участі ФРН і НДР.

Покращання відносин між великими державами не могло не турбувати керівництво Федеративної Республіки Німеччини на чолі з Конрадом Аденауером, на які він міг вплинути лише безпосередньо. У цій ситуації запрошення до Москви було для канцлера досить доречним. Приймавши його, він продемонстрував своїм західним союзникам, що він має простір для маневру й альтернативи у зовнішній політиці.

Незважаючи на бажання СРСР і ФРН установити між собою нормальні відносини, пріоритети Бонна і Москви були різними. Керівники ФРН прагнули домовитися про звільнення німецьких військовополонених. Москва проявляла зацікавленість в економічній співпраці з республікою і прагнула з'ясувати, наскільки тісні зв'язки К. Аденауера із західними союзниками.

Головними членами радянської делегації були прем'єр-міністр М. А. Булганін, перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов, міністр закордонних справ В. Н. Молотов [4, с. 4].

Німецька делегація складалася з 141 чол., серед основних членів делегації були федеральний канцлер Конрад Аденауер, прем'єр-міністр землі Північний Рейн – Вестфалія Арнольд, голова зовнішньополітичної комісії бундестагу Кізінгер, міністр іноземних справ фон Brentano [4, с. 5].

Відкриваючи переговори, М. А. Булганін говорив про зlodіяння нацистів на радянській землі, про знищення великої кількості людей у німецьких концтаборах, про відбування покарання у СРСР військових злочинців.

У відповідь К. Аденауер визнав, що німецькі війська першими напали на Радянський Союз і між двома країнами відбулося багато поганого. Водночас він нагадав, що, коли радянські війська ввійшли на німецьку землю, відбувалися страшні речі. Через помилку німецького перекладача вибране К. Аденауером слово було перекладено як «зlodіяння», що викликало гнів М. С. Хрущова, який сприйняв це як образу Червоної армії. Та канцлер потім уточнив, що сказав інше: «страшні речі» – виникла напруга і ніхто не знав, чи буде вона знята [5, с. 147].

Радянські лідери спершу не могли зрозуміти, чому боннська делегація наполягала на звільненні полонених і у випадку відмови готова навіть припинити переговори. Незадовго до цього у Женеві радянські представники категорично заперечували, що в їх країні залишилися військовополонені. К. Аденауеру пояснили, що у СРСР утримуються лише військові злочинці. Прагнучи вивести переговори з глухого кута, він пішов на хитрість. У відкритій телефонній розмові канцлер попросив прислати із

Гамбурга літаки «Люфтганзи», щоб відразу відправитися назад. Передчасний від'їзд делегації ФРН залишав радянських лідерів з порожніми руками, також під загрозою зриву опинився великий державний прийом за участі дипломатичного корпусу [3, с. 129].

Відразу після початку цього прийому М. А. Булганін відвів К. Аденауера вбік, запитавши, чи не є небажання федерального канцлера встановити відносини із СРСР наслідком того, що він має оглядатися на інші держави. Після того як К. Аденауер запевнив, що вирішить питання обміну посольствами, прем'єр-міністр пообіцяв у найближчий час звільнити всіх військовополонених німців, якщо канцлер підтвердить своє рішення офіційною нотою. Хоча радянські лідери не хотіли давати письмових гарантій своєї обіцянки, вважаючи достатнім чесного слова, канцлер, відчувши, що «лід зламано», забажав це відсвяткувати. Помітивши, що М. С. Хрущова і М. А. Булганіна обслуговує окремий офіціант, К. Аденауер попросив у нього пляшку, ознайомившись з її вмістом, виявив, що радянські лідери п'ють лише воду, запропонував випити вина. Їх згоду можна сприйняти як спільне бажання успішного завершення переговорів [1, с. 45].

К. Аденауеру було достатньо чесного слова М. С. Хрущова і М. А. Булганіна, але його наближені працівники піддали канцлера жорсткій критиці, змусивши останнього добитися письмового підтвердження, щоб було що показати бундестагу.

І хоча радянське керівництво було здивоване тим, що канцлер не може поставити на місце своїх співвітчизників, вони повторили перед членами західнонімецької делегації свої обіцянки. Узгодженням тексту комюніке про встановлення відносин між СРСР і ФРН відразу зайнялися дипломати.

Отже, результатом напружених переговорів стало не лише встановлення дипломатичних відносин, але і повернення майже 10 тис. військовополонених до Німеччини. Установлення відносин для Бонна було не лише питанням престижу. Для К. Аденауера було важливо отримати інформацію про СРСР від власного посольства і не залежати більше від дозованої інформації західних союзників. До цього, за його словами, США, Великобританія і Франція розглядали ФРН як підлітка, якого батьки час від часу беруть із собою, але частіше залишають удома. «А тепер, – сказав він, – ми знову встали з ними в один ряд» [1, с. 62].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ежов В. Д. Аденауэр – немец четырех эпох / В. Д. Ежов. – М. : Высш. шк., 2003. – 308 с.

2. Загорский А. 50 лет назад Булганин и Аденауэр обменялись письмами об установлении дипломатических отношений между СССР и ФРГ / А. Загорский // Международная жизнь. – 2005. – № 9. – С. 122–134.

3. Кремер И. С. ФРГ: этапы «восточной политики» / И. С. Кремер. – М. : Международные отношения, 1986. – 298 с.

4. Любин В. П. Дипломатия высокого риска / В. П. Любин // День. – 2005. – 13 сентября. – С. 4–6.

5. Петелин Б. В. К. Аденауэр: патриарх германской политики / Б. В. Петелин // Новая и новейшая история. – 2006. – № 3. – С. 142–169.

УДК 94(47+57+620)«19»:327

Ю. А. Оксамитний

м. Луцьк

ОФОРМЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ ТА ЄГИПТОМ У СЕРЕДИНІ 50-х РР. ХХ СТ.

На початку 1950-х рр. зовнішня політика Радянського Союзу на Близькому Сході зазнала нишівної поразки. Серед країн, що звільнилися на той час від колоніальної залежності, Й. Сталін зробив ставку на Ізраїль. Підтримуючи єврейську державу, він мав на меті витіснити з регіону «традиційних колонізаторів» – Велику Британію та Францію. Проте ідеологічні протиріччя між комунізмом та сіонізмом не дозволили перетворити Ізраїль на близькосхідний плацдарм СРСР. З великими перешкодами Радянський Союз зіткнувся і в арабському світі. Радянська політика в регіоні виходила з того принципу, що в арабських країнах правлять реакційні режими, які «являються пішаками в боротьбі між англійцями та американцями» [3, с. 173].

Зі смертю Й. Сталіна ставлення до арабських режимів не покращилось. Державні перевороти в Сирії та Йорданії не зацікавили радянську владу. З ще більшою недовірою була зустрінута революція «вільних офіцерів» у Єгипті 1952 р. Радянське керівництво оцінювало революцію як провокацію американської агентури [7, с. 110]. Лідери ж революції, зокрема і Г. А Насер, були прирівняні до «американських агентів» та «імперіалістичних маріонеток».

Не зважаючи на те, що геополітичні вектори постреволюційного Єгипту довгий час не мали чітко визначеної лінії, найголовнішими завданнями держави були ліквідація залишків британського колоніального правління, зокрема в зоні Суецького каналу, та технічне оновлення збройних сил [6, с. 10–11]. У пошуках противаги британському впливу єгипетські урядовці звернули свій погляд у бік США. Цей вибір був зроблений ще до революції. Американці не приховували того факту, що

вони знали про підготовку державного перевороту та консультували Г. А. Насера у цьому питанні [4, с. 28].

Попри те, що перспектива розширення радянсько-єгипетських відносини виглядала сумнівною, у вищих ешелонах влади розглядали можливість такої співпраці. У 1953 р. М. Нагіб у розмові з радянським послом С. Козиревим пропонував встановити тісніші економічні відносини між державами [1, с. 191]. Разом з тим, М. Нагіб запропонував придбати і радянську зброю. Побоювання нової влади бути запідозреною у зв'язках з соціалістичним блоком викликають сумнів у вагомості намірах Єгипту. Давалися в знаки постійні залякування країнами Заходу можливості проникнення комунізму на Схід [6, с. 11].

Протягом 1952–1953 рр. неодноразово відбувалися зустрічі між делегаціями Єгипту та США з приводу придбання зброї. Сполучені Штати пропонували надати значну економічну і військову допомогу в обмін на погодження Єгипту увійти в регіональний антирадянський блок [4, с. 30]. Участь Єгипту в подібній організації означало б встановлення американської військової присутності, що «продовжило окупацію країни, але під американським прапором» [2, с. 43].

Г. А. Насер намагався відмежуватись від блокової дипломатії США. Амбіційність єгипетського лідера, підкріплена намірами проводити політику позитивного нейтралітету, призвели до появи труднощів у американсько-єгипетських відносинах. Єгиптяни хотіли, щоб Захід дотримувався двох умов: визнання особливого статусу Єгипту в арабському світі та розуміння єгипетської позиції в арабо-ізраїльському конфлікті [6, с. 13]. Останньому надавалось важливого значення. Г. А. Насер був готовий до пошуку спільних точок дотику з Ізраїлем. Свої наміри він підкріпив зняттям блокади з Суецького каналу та винесенням пропозиції вирішення палестинського питання шляхом репатріації біженців [4, с. 34]. Як і США, так і Велика Британія не були проти єгипетсько-ізраїльського діалогу. Однак завдання залучення Єгипет до близькосхідного військово-політичного блоку не знімалось. Як і раніше американська дипломатія залякувала «комуністичною загрозою». Однак Г. А. Насер відмовлявся від вступу у військовий пакт проти СРСР, мотивуючи це тим, що СРСР не загрожує арабам, а для Єгипту набагато небезпечнішою є Велика Британія.

Радикальність єгипетського лідера змінили ставлення західних держав до Єгипту. Для початку американська економічна допомога Єгипту була скорочена з 200 млн. доларів в 1953 р. до 40 млн. доларів у 1954 р., і

без участі Єгипту 24 лютого 1955 р. між Туреччиною, Іраком, Великою Британією, Пакистаном, Іраном було укладено Багдадський пакт.

Паралельно з похолоданням у відносинах між Єгиптом та країнами Заходу загострився ізраїльсько-єгипетський конфлікт. Рейд ізраїльських бойових груп у Газу 1955 р., вибух бомби в британському та американському посольствах не тільки зірвали переговорний процес між М. Шаретом та Г. А. Насером, але й призвели до блокади Суецького каналу для ізраїльських суден та посиленого фінансування єгиптянами палестинських бойовиків.

СРСР намагався залишатися осторонь проблем відносин між Єгиптом та країнами Заходу, на що неодноразово натякали радянські дипломати [1, с. 263]. Проте в міру того як Єгипет став виходити з орбіти інтересів США спостерігалось зростання інтересу до регіону з боку Радянського Союзу. Намагання добитися вражаючих успіхів на міжнародній арені та закріпити за СРСР статус наддержави спонукало нових радянських керівників звернути увагу на Близький Схід [3, с. 174]. Зростання антизахідних настроїв у арабському світі цілком вірно підмітив перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, з діяльністю якого зовнішня політика СРСР зазнала значних змін, особливо в ідеологічних орієнтирах. Ідея про боротьбу «двох таборів» отримала новий розвиток. Сталінському комуністичному гаслу «Хто не з нами – той проти нас» радянське керівництво протиставило новий принцип: «Хто не проти нас – той з нами» [2, с. 34–35]. Від так, радянська держава відмовилась не тільки від дихтомічного бачення світу, але й від ідеї безальтернативної перемоги соціалізму у країнах «третього світу». Пропагувалась нова концепція, згідно з якою соціалістичний табір та країни, що розвиваються, – союзники в боротьбі проти колоніалізму та імперіалізму [5, с. 405].

Ідеологічні трансформації стали логічним наслідком змін міжнародних відносин. З точки зору стратегії СРСР найважливішою стала проблема конфронтації з Заходом. Інтереси держави обумовлювалися геополітичною близькістю США, які поставили за мету створити антирадянський блок поблизу південних рубежів [7, с. 110]. З підписанням Багдадського пакту, СРСР намагався перестрибнути пояс країн Близького Сходу та знайти спільні точки дотику з тими країнами, які виступили проти блокової дипломатії. В даному випадку Єгипет міг розглядатися як потенційний союзник. Вигідне геополітичне і військово-становище Єгипту, контроль над Суецьким каналом були цінні для Москви [7, с. 110].

Свідченням поступової нормалізації єгипетсько-радянських відносин стало різке зростання обсягів торгівлі між державами. В 1954 р. єгиптяни

підписали окремий торговий договір з СРСР. Одночасно припинилася цькування арабських лідерів принизливими ярликами «прихвоснів» та «угодовців» [2, с. 34–36].

Утворення Багдадського блоку стало відправною точкою для країн Близького Сходу. Г. А. Насер, намагаючись підірвати ідейні основи пакту, постійно акцентував на його антиарабізмі. Але найбільш значною подією, що підняла регіональний престиж єгипетського президента, стала його активна участь у Бандунгській конференції неприєднаних країн в 1955 р. Його гострі випадки проти Багдадського пакту, акцентування на необхідності триматися осторонь глобального протистояння між СРСР та США отримали схвальні відгуки. Все це зробило лідерство Г. А. Насера в арабському світі беззаперечним, але нездатність мати потужну армію робило це лідерство ненадійним, особливо в світлі ескалації арабо-ізраїльського конфлікту.

Втративши надію на придбання американської зброї, Г. А. Насер звернувся по допомогу до міністра закордонних справ КНР Ч. Енля [1, с. 276]. Однак єгипетський лідер отримав відмову. Тому 6 квітня 1955 р., генерал Х. Рагіб звернувся ж з такою пропозицією до радянського військового аташе в Каїрі [7, с. 111]. На цей раз відповідь була ствердною.

Переговори розпочались у червні 1955 р. у м. Прага. Намагаючись схилити радянську сторону до позитивної відповіді, Г. А. Насер натякав на значний тиск, який чиниться на Єгипет зі сторони США [1, с. 278]. В липні 1955 р. Д. Шепилов був направлений у Каїр для з'ясування серйозності намірів Єгипту. Повернувшись у Москву, Д. Шепилов відзначив, що арабський регіон є перспективний для «мирного наступу» проти західних держав [3, с. 174]. Доповідь радянського дипломата перевісила шальки терезів на користь Єгипту.

Підписання угоди відбулося 20 вересня 1955 р. у Варшаві, а постачання зброї планувалось провести через Чехословаччину. Договір на суму близько 250 млн. доларів передбачав постачання в Єгипет винищувачів МіГ-15 і МіГ-17, бомбардувальників ІЛ-28, середніх і важких танків, артилерії [2, с. 44], а також двох есмінців, двох мінних тральщиків, трьох підводних човнів ті ін. [6, с. 21]. Крім того, угода передбачала направлення до Єгипту радянських військових інструкторів для допомоги у освоєнні техніки. 20 жовтня 1955 р. перша партія зброї прибула до Александрії.

Радянсько-єгипетські переговори сколихнули західні країни, особливо США та Велику Британію, які не очікували, що Г. А. Насер зламає усталене табу про радянську орієнтацію і звернеться по допомогу до

Москви. Крок на зустріч єгипетського лідера та керівництва СРСР мав великий вплив на майбутнє зовнішньої політики як Г. А. Насера, так і на характер радянсько-арабських відносин на найближче десятиліття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ближневосточный конфликт: Из документов архива внешней политики РФ. 1947–1967 : в 2 т. Т. 1. / Отв. ред. В. Наумкин. – М. : МФД, 2003. – 608 с.
2. Васильев А. Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму / А. М. Васильев ; РАН, Ин-т Африки. – М. : Наука, 1993. – 399 с.;
3. Зубок В. Неудавшаяся империя. Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок; [пер. с англ. М. Мусиной]. – М. : РОССПЭН ; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 671 с.
4. Примаков Е. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Е. М. Примаков. – М. : ИИК Российская газета, 2006. – 384 с.
5. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М. : Международные отношения, 1995. – 512 с.
6. Юрченко В. Египет: проблемы национальной безопасности (1952–2002 гг.) / В. П. Юрченко. – М. : ИИИиБВ, 2003, – 312 с.
7. Kreutz A. Russia in the Middle East: friend or foe? / A. Kreutz. – Westport, Connecticut : Praeger Security International, 2007. – 222 p.

УДК 94(397.3)«–0211»(043)

К. І. Папуш
м. Маріуполь

ПОЛКОВОДНИЦЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ГАСДРУБАЛА У БИТВІ НА ВЕРХНЬОМУ БЕТІСІ

Кожне наступне покоління істориків намагається якнайбільш детально вивчити всі подробиці Другої Пунічної війни, але досі не відомо точних місць проведення боїв. З цього приводу точиться дуже багато дискусій у наш час. Це пояснюється тим, що автори того часу не в повній мірі висвітлили всі події, що відбувались у той час. Ще більше проблем і запитань викликає той факт, що інформація про ту чи іншу подію у античних авторів не співпадають (наприклад всі античні автори дають різні цифри).

Нажаль, вітчизняна історіографія майже повністю оминає увагою історію військового конфлікту між Римом та Карфагеном. Лише радянські історики певною мірою займалися історією Пунічних війн (К. Ревяко, І. Корабльов) [3; 4]. Західна історіографія навпаки зберігає сталий інтерес до цієї проблеми. Серед західних дослідників варто виділити праці А. Голдсуорсі та П. Коноллі [1; 2].

У 211 р. до н. є. після того, як війська вийшли із зимових квартир, відбулася велика військова рада, і всі в один голос говорили, що війну в Іспанії пора закінчувати і що сил для цього сповна досить – зимою римляни

узяли на службу двадцять тисяч кельтіберов. У ворога були три війська. Два з них, під начальством Магона і Гасдрубала, сина Гисгона, стояли одним загальним табором, приблизно в п'яти днях дороги від римлян. Третім командував Гасдрубал, син Гамількара Барки, найдавніший і самий досвідний з полководців Карфагену в Іспанії.

Отже, було вирішено розділитися і охопити бойовими діями всю Іспанію відразу. Публій Корнелій Сципіон з двома третинами колишнього війська виступив проти Магона і Гасдрубала, сина Гисгона, Гней Корнелій Сципіон з однією третьою колишніх воїнів і всіма кельтіберами – проти Гасдрубала Барки. Спершу вони йшли разом; біля річки Бетіс Гней зупинився, а Публій рушив далі.

Табір Гасдрубала Барки лежав за річкою. Пунієц взяв, що вся сила і надія римського командувача поміщена в кельтіберських допоміжних загонах, а римлян у нього в підпорядкуванні зовсім мало. Гасдрубалу добре було відоме віроломство всіх варварських племен, особливо іспанських, з якими він стільки років безперервно воював, і він без коливань запропонував вождям кельтіберов велику плату за те, щоб вони відвели своїх людей [5, с. 102–104].

І ось, раптово зібравшись, кельтібери вирушають. Сципіон зрозумів, що ні домовленостями, ні силою союзників не утримати, а без них він був набагато слабкіший за ворогів. Не залишалось нічого іншого, як відступати, приймаючи всі заходи, щоб відхилитися від битви на відкритому місці. Гасдрубал переправився через Бетіс і переслідував ворога, не відстаючи ні на крок.

Не у кращому положенні був і Публій Корнелій; йому загрожував небезпекою новий, невідомий раніше противник – молодий Масинісса, що в майбутньому прославив себе дружбою з римським народом, а що тоді служив під керівництвом в Магона. Зі своєю нумідійською кіннотою він напав на Публія ще в дорозі і не давав йому спокою ні вдень, ні вночі, не лише перехоплюючи одинаків, які забрідали далеко від табору у пошуках дров або корму для коней, але і налітаючи на самий табір і сіючи паніку серед караульних. По ночах раз у раз виникала тривога у воротах і на валу; римляни знемагали від втоми, втратили сон і, терплячи нужду у всьому найнеобхіднішому, не сміли здатися за табірними зміцненнями.

Це була справжня облога, і вона зробилася б ще нестерпнішою, якби з пунійцями з'єднався вождь свесетанов, що наближався, як йшов слух, на чолі семи з половиною тисяч воїнів. Крайність, в якій знаходився Сципіон,

змусила його, завжди обережного і передбачливого, прийняти необачне рішення: вийти вночі назустріч свесетанам і битися, де б вони не зустрілися [6, с. 221–223].

Зрозуміло, збудувати бойову лінію ні римляни, ні іспанці не встигли і билися в похідних колонах. У безладному цій битві римляни брали вже верх, як раптом прискакали нумідійці, чия пильність Сципій, як йому здавалося, зумів обдурити нічним походом. Нумідійці ударили римлянам в обидва фланги. Римляни злякалися, але все-таки, зібравшись з духом, прийняли бій, і тут настигнув третій ворог – піхота Карфагена, яка атакувала тих, хто б'ються з тилу. Тепер римляни не знали, з ким раніше схрестити мечі, куди рвонутися всім разом, щоб пробити собі дорогу і вирватися з оточення. Сципій і підбадьорював воїнів, і сам кидався туди, де доводилося важче. В одній з таких сутичок спис догодив йому в правий бік. Римляни тісно оточували свого полководця, і вороги, вишикувавшись клином, прагнули проломити це кільце, але коли вони побачили, що Сципій падає з коня, то з тріумфуючим криком розбіглися і по всьому війську рознесли звістку про загибель римського головнокомандуючого, і в пунійцев вона вселила упевненість, що вони перемогли, а в римлян – що вони переможені [6, с. 226; 1, с. 311–312].

Почалася масова втеча. Прослизнути між нумідійцями римляни ще могли, але піти від такої безлічі кінноти і піхоти, яка там скупчилася, була абсолютно неможлива, тим більше що піхотинці в жвавості ніг не поступалися і коням. Під час гонитви вороги винищили чи не більше римлян і їх союзників, чим в самій битві, і взагалі не уцілів би жоден людині якби день не схилився до вечора і не настала темнота.

Невтрачаючи часу, ледве давши солдатам передихнути, пунійські полководці нестримно рушили до Гасдрубала Барки. Вони квапилися скористатися плодами свого успіху і сподівалися загальними зусиллями завершити війну. Зустрівшись начальники і воїни поздоровляли один одного з блискучою перемогою – в очікуванні ще однієї, не менш блискучої. Римляни не знали про те, що сталося нічого [5, с. 106].

Гней Сципій бачив, що ворогів додалося набагато, і не розраховував ні на що добре. Він прийшов до виводу, що треба відступити якнайдалі; іншого засобу до порятунку не було. У першу ж ніч, коли римляни зуміли приспати пильність ворогів, вони рушили в дорогу і пройшли досить значну відстань. Удосвіта виявивши, що ворожий табір порожній, карфагеняни поспішили услід, випустивши вперед нумідійську кінноту. Ще до

вечора нумідійці наздогнали втікачів і, наїжджаючи то з тилу, то з флангів, змусили зупинитися. Сципіон переконував своїх відбиватися, неприпиняючи руху. Воїни покорялися, але незабаром стемніло. Нумідійці зникли, а римляни, за наказом командуючого, піднялися на якій те горб – позицію не дуже надійну, особливо для війська, вже зараженого страхом, але все таки декілька підведена над навколишньою місцевістю. Обоз і кіннота розмістилися в середині, а піхота – по краях, і вранці римляни легко відобразили нові атаки нумідійців. Але наблизилися Магон і два Гасдрубала зі своїми арміями, і стало зрозуміло, що без зміцнень, однією силою зброї оборонятися неможливо. Сципіон довго оглядався, відшукуючи, з чого б спорудити вал, проте земля була кам'яниста і до того ж зовсім гола – ні єдиного кущика, ні єдиної травички, – а схили усюди однаково похилі, без різкої крутості або обриву, які послужили б перешкодою на дорозі ворога. І проте яке ту подібність валу вони влаштували – склали одне на інше в'ючні сідла разом з притороченою до них поклажею, а де сідел не вистачило, накидали всілякі вузли і пакунки, які воїни на марші несли на власних плечах [6, с. 226–227].

На пагорб пунійці піднялися без зусиль праці. Проте ж перескочити через «вал», або зруйнувати його, або прорубати сокирами виявилось не так просто: сідла, що лежали впритул і важко придавлені поклажею, не піддавалися. Лише коли принесли дерев'яні багри і, зачіпляючи крюками, розтаскали цю воістину останню перешкоду в багатьох місцях відразу, все було кінчено, і «табір» пав. Хоча переможці у багато разів перевершували переможених числом і різанина почалася жахлива, значна частина римлян сховалася в сусідніх лісах, а після дісталася до табору Публія Сципіона (вирушаючи на злощасну нічну битву зі свессетанами, він залишив в таборі невеликий караул на чолі з легатом Тіберієм Фонтеем). Гней Сципіон з декількома супутниками набрів на яку те сторожову башту і закрився в ній. Пунійці обклали башту хмизом і підпалили. Коли двері вигорали, вони увірвалися всередину і всіх перерізали. Так загинув Гней Корнелій Сципіон, на двадцять дев'ятий день після смерті Публія [5, с. 107; 2, с. 66].

Битва на Верхньому Бетісі стала справжньою катастрофою для Риму. Сципіон поклав у цій битві весь цвіт римської армії і загинув сам. Римські війська були виснажені і були не в стані продовжувати подальші активні військові дії. Для Гасдрубала навпаки, - битва стала тріумфом. 211 р. до н. е. взагалі був успішним для нього – Гасдрубал зміг подавити заколот у Карфагені і водночас провести біль ніж успішну кампанію в Іспанії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голдсуорті А. 15 лучших полководцев Рима / А. Голдсуорті. – М. : АСТ. Транзиткнига, 2006. – 561 с.
2. Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / П. Конноли // 2 пуническая война. – М. : «Эксмо-Пресс». 2000 г. – 76 с.
3. Кораблев И. Ш. Ганнибал / И. Ш. Кораблев. – М. : Наука, 1981. – 485 с.
4. Ревяко К. А. Пунические войны / К. А. Ревяко. – Минск : Университетское, 1988. – 272 с.
5. Ливий Т. Война с Ганнибалом / Т. Ливий. – М. : Ниппур, 1993. – 153 с.
6. Полибий Всеобщая история. – Т. 2. – М. : Ювента, 1994. – 424 с.

УДК 347.99(477)«179/185»(045)

С. А. Піддубний

м. Маріуполь

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕР. ПОЛ. ХІХ СТ.

Питання подальшого розвитку України залежить від готовності суспільства та влади реформувати найбільш «проблемні» ділянки державного будівництва. Серед найбільш актуальних питань українського сьогодення є невідповідність рівня правосуддя суспільним інтересам та порушення основних прав та свобод громадянина.

Актуальність дослідження полягає в пошуку ефективних механізмів реформування судової гілки влади України на історичному досвіді судової реформи 1864 р. яка вважалась передовим явищем свого часу.

Проблемою дослідження стану судової влади в зазначений період займалися російські дореволюційні, радянські та сучасні російські й українські вчені. Сучасні дослідники: українські – О. Максимов [11], Т. Поліщук [13], В. Шандра [18]; російські – М. Горська [2], М. Короткіх [8], С. Лонська [10], А. Смикалін [16].

Мета статті – аналіз стану правосуддя Російської імперії кінця ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст. на прикладі судових органів українських губерній.

Суд та вся система правосуддя на середину ХІХ ст. стала одним з найболючіших питань самодержавної влади через надмірну централізацію та бюрократизацію. Передумовою кризи стало саме існування такої форми абсолютизації влади та її дії щодо централізації імперії.

На території України процеси централізації та уніфікації стали відчутні ще з початку ХVІІІ ст., але найбільших утисків місцеве право зазнало в період останньої третини ХVІІІ – початку ХІХ ст.

У 1796 р. набрало чинності «Учреждение для управления губерний» – документ, згідно з яким запроваджувалася російська модель організації влади на місцях. Цей документ чітко визначав вертикаль судової системи,

права та обов'язки суддів, особливості призначення на посади членів судових органів. Але на Правобережній Україні ще зберігалася польська система судів та законодавства, яка спиралася на Другий Литовський статут та польські Конституції, тому запровадження «Учреждения для управления губерний» спричинило хаос у системі судоустрою та судочинства краю [11, с. 50].

Першим кроком на шляху до заборони використання польської мови в судовому діловодстві став наказ від 25 лютого 1807 р., який забезпечував головний суд двомовністю. Після придушення повстання в 1831 р. новий імператор Микола I видає наказ, за яким на території Західних губерній набирали чинності «Учреждения для управления» губерній. Згідно з цим документом суди уніфіковувалися відповідно до загальноросійських, ті ж суди, яких не було в російських губерніях, скасовувалися (міські (городські), підкоморські). В 1840 р. була скасована дія Литовського статуту та Конституцій на Правобережній Україні було ліквідовано, набрали чинність загальноросійські закони [11, с. 51].

Після завершення столітнього процесу уніфікації всіх сфер влади на території українських губерній, упровадження загальноімперських судових звичаїв та норм не стало кроком вперед у розвитку правосуддя, кризові явища судочинства стали проявлятися в усіх українських землях без виключення.

Дореформений загальноімперський суд ґрунтувався на законодавстві Петра I та Катерини II, а окремі його положення існували ще з 1649 року, коли було прийнято «Соборное уложение». Не до кінця сформоване судове та слідче законодавство використовувалося в умовах все більшої потреби суспільства у захисті свої майнових та особистісних прав у період формування ринкових відносин у штучному надцентралізованому самодержавно-кріпосницькому суспільстві, яким була Російська імперія середини XIX ст. [7].

Судова система в Росії до реформи 1864 р. мала такий вигляд: нижньою інстанцією для державних селян були сільські та волосні суди, які розглядали дрібні позови й порушення з боку селян. Суди склалися з виборного старшини і двох засідателів. Нижньою інстанцією для поміщицьких та удільних селян був вотчинний суд поміщиків та адміністрація удільних селян, які діяли за звичаями та традиціями. Поміщики та удільна адміністрація мали право на наступні види покарань: побиття різками, палицями, ув'язнення в сільській тюрмі (до 2-х місяців) тощо. Для всіх інших станів (окрім міського) першою інстанцією був повітовий, в якому остаточно

вирішували всі кримінальні справи при засудженні обвинуваченого на виправне покарання, а з цивільних справ – при збільшенні позову до 30 рублів. Усі інші справи віддавали на ревізію судам вищої інстанції. Повітового суддю обирало дворянство, присяжних - дворяни та селяни [13, с. 110].

Другою інстанцією були палати кримінального й цивільного суду, що функціонували в кожній губернії. Палата кримінального суду була ревізійною для справ першої інстанції та першою інстанцією в позовах щодо порушення посадових обов'язків. справи щодо дворян вирішував Сенат. Палата цивільного суду розглядала в апеляційному та ревізійному порядку всі цивільні справи. Позови на суму від 6000 рублів передавалися до Сенату. Голів судових палат призначала адміністрація, присяжних обирали дворяни та міщани. Найвищою інстанцією суду був Сенат, де 10 з 11 його департаментів розглядали судові справи в порядку апеляції та касації [14, с. 110].

Загальні суди за чинним законодавством вважалися колегіальними, але сам закон дозволяв такий склад присутствія (в магістратах й ратушах), в якому всі судді були безграмотні. Це призводило до того, що всі функції суду покладалися на секретарів, які повинні були правильно викласти суддям стан справи. Але на практиці секретарі ніколи не доповідали щодо справ в магістральних та повітових судах, а самі виносили вирок підсудному. Суддя лише підписував наданий йому вирок, часто не розуміючи, що там написано.

У випадках другої інстанції судової влади всі рішення приймалися без будь-яких доповідей товаришем головуючого, який призначався урядом. Інші ж члени тільки підписували, зарані підготовлені, за результатами попереднього слідства рішення, які раніше в очі й не бачили [5, с. 121].

Доказом непрофесійності суддів є те, що право існувало лише як «мертва буква закону, як неясне розуміння, яке носилося понад головою народу, як щось неймовірне, неосяжне», що викликало в народі відразу від органів не тільки влади, а й судочинства. Народ сприймав правосуддя в судових установах як справу, що не має жодного зв'язку з життям та має зарані визначене несправедливе розв'язання [1, с. 408–409].

Поряд з непрофесійністю суддівського корпусу стояла проблема засилля поліції у слідстві. Саме в кабінетах поліції та жандармерії із звинувачених «вибивалися» докази та зізнання, писалися протоколи, листи, формувалися зразки доказів, що пізніше перетворювалися в матеріали слідства.

Бюрократизація судової влади продовжувалась протягом усієї першої половини XIX ст.; створювалися не тільки поліцейські, слідчі, жандармські посади, але й до слідства залучалися «исправники», станові пристави, повітові стряпчі, депутати державного майна, керівники дворянських зібрань, а в деяких випадках навіть губернатори. Були такі випадки, коли вищі адміністративні посадовці імперії, як наприклад, генерал-губернатор, повинні були давати письмову згоду на здійснення вироків, що виносила місцева судова карна палата, що було одночасно порушенням норм закону, незалежності суду та свідчило про відсутність будь-якої відповідальності самих суддів за свої рішення та дії [6, с. 98]. Через це населення сприймало суд як придаток адміністрації та викликало відверту відразу від правосуддя.

Бюрократизм, формальність та закритість правосуддя перетворили суд на недосяжну для великої кількості людей інстанцію. В Російській імперії було 20 відомств і станових судів, між іншим межі їх юрисдикції залишалася невизначеними. Внаслідок цього суди підпадали під суцільну залежність від адміністративної влади, що говорить про суб'єктивність усіх процесів. Якщо ж рішення суду не влаштовувало владу, то вона скасовувала його розпорядженням вищих інстанцій [15, с. 15].

Не перепоні розвитку судочинства стояло кріпосництво, яке виключало взагалі норми права, свободу людини, її права на захист або істину. Для двадцяти мільйонів селян взагалі майже єдиним суддею залишався поміщик, який мав право виносити будь-які вирокі: матеріальні стягування, побиття, конфіскацію майна. Поміщик не міг лише віддати селянина на каторжні роботи, бити батогами [5, с. 120; 9, с. 6].

Відсутність системності та кодифікації цивільного, кримінального, майнового або іншого права спровокувало на фоні нечіткого розподілення обов'язків між судовими органами безлад під час винесення вироків, постанов у процесі слідства та суду. Найчастіше недолугість законодавчої системи призводила до винесення невинуватих важких покарань або звільнення підсудного лише за фактом відсутності статті в законі щодо складу його злочину.

Дореформений суд своїми формами та порядками не давав змоги чинити правосуддя, що викликало постійну потребу у «виняткових заходах» жандармів, а іншими словами просте втручання таємних органів Третього відділення у справи слідства. «Винятковими заходами» було: утворенні різних комісій, які виконували функції розгляду судових справ,

призначення спостерігачів за слідством, а у крайньому випадку прямого проведення слідства позасудовими посадовцями [6, с. 123–124].

Головною причиною занепаду російського імперського суду для іноземців були «байдужість дворянства та його інертність». Саме через безвідповідальність та абсолютну байдужість переважної кількості дворянства правосуддя перетворилося на мертвий орган, який не був самостійним і дієвим у вирішенні важливих суспільних завдань [5, с. 120–121].

Царська адміністрація, знаючи проблеми судочинства, намагалась покращити стан справ, завдаючись до «поліпшень». Але поодинокі несистемні дії влади, як ми бачимо, не мали жодного результату, а скоріше сприяли погіршенню справ [8, с. 6].

Усі ці кризові й антисуспільні явища в судовій системі, що були відображенням кризи самого самодержав'я, стали предметом обговорення серед найосвіченіших верств населення. Наведемо приклад тогочасного осмислення проблеми судоустрою та влади загалом: «Чи сприяє розвитку духовних та матеріальних сил сучасний устрій різних галузей нашого державного правління? Відмінною рисою є повсюдна нестача істини, недовіра уряду власним знаряддям та зневага до всього іншого. Багаточисленні форми складають за суттю адміністративну діяльність, що забезпечує всеосяжну офіційну брехню!» [5, с. 180].

Тому ми можемо стверджувати, що суд закономірно переживав кризу, бо був частиною бюрократичного апарату самодержавства. Отже, сновними проявами гострої та всеохоплюючої кризи судочинства стали:

- ✓ відсутність завершеної нормативно-правової бази слідства, судового процесу, механізмів вироблення та виконання вироків;
- ✓ непрофесіоналізм та некомпетентність суддів та інших учасників правосуддя при виконанні своїх обов'язків;
- ✓ адміністративний тиск на роботу судді та слідство через поліцію та жандармерію;
- ✓ непрозорість, формальність слідства, засилля «паперових доказів» та передчасний доказ вини підсудного;
- ✓ становість суду, що викликало існування громіздкої, складної навіть заплутаної системи судочинства;
- ✓ невідповідність судоустрою потребам суспільства, через хабарництво у суддівському та слідчому корпусі;

✓ необґрунтоване суспільним та економічними умовами існування безлічі спеціальних судових установ.

Усі ці недоліки призвели до того, що в середині XIX ст. криза правосуддя, відсутність чіткого судоустрою відвернули населення від судів. Становий характер судоустрою, відсутність єдиного законодавства, повсюдне порушення законів, хабарництво чиновників, неправосуддя, дорожняча процесу тощо дуже негативно впливали на стан захисту та відновлення порушених прав. Збереження кріпосництва та феодального права, сформованого в його умовах, виключали незалежне становище особистості. Тому з розвитком капіталізму в Росії, який припускав недоторканість особи і власності, судова система, яка була нездатна це забезпечити, опинилася в найглибшій кризі. Усе це радикальним чином вплинуло на політику царського уряду і примусило його врешті-решт розпочати підготовку в державі судових змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. Статьи В. Г. Безобразова / В. П. Безобразов. – СПб. : Безобразов, 1882. – XXVIII, 734 с.
2. Горская Н. И. Административная и судебная власть в России второй половины XIX в.: история противостояния / Н. И. Горская // История государства и права. – 2009. – № 13. – С. 26.
3. Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи 1802–1917 гг. Историко-правовое исследование / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1983. – 149 с.
4. Житомир у другій половині 19 – на початку 20 ст. суспільно-політичний рух [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://884zt.com/content/19-20>.
5. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавия России в XIX веке / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
6. Катаев И. Н. Дореволюционная бюрократия. По запискам, мемуарам и литературе / И. Н. Катаев. – СПб. : «Энергия», 1914. – 180 с.
7. Коноваленкова Т. А. Судебная реформа 1864 г. как фактор модернизации судебной системы Российской империи [Електронний ресурс] / Т. А. Коноваленко. – Режим доступу : <http://conf.sfukras.ru/sites/mn2010/pdf/10/04a.pdf>.
8. Коротких М. Г. Борьба в правительственных кругах по поводу принципов судебной реформы в России (1857–1859 гг.) / М. Г. Коротких // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX ст.: Межведом. сборник науч. Трудов / Воронежский государственный университет им. Ленкома : [редкол. : М. Д. Карпачев, М. Г. Коротких (отв. ред.) и др.]. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1987. – С. 5–23.
9. Коротких М. Г. Судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. – Воронеж : ВГУ, 1994. – 240 с.
10. Лонская С. В. Мировые судьи дореволюционной России: опыт профессионального портрета / С. В. Лонская // Правоведение. – 2009. – № 2. – С. 216–222.
11. Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні / О. Максимов // Волинські історичні записки. Т.5. – 2010. – С. 49–56.

12. О производстве дел в судах земских, поветовых и подкоморских, в магистрате и главном суде. 11 сентября 1797 г. // ПСЗ. – СПб. 1-е собр., 1830. – Т. 24. – отд. 1. – № 18135. – С. 727–733.

13. Поліщук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст. : навч. посіб. / Т. Поліщук. – Львів : ПАІС, 2008. – 400 с.

14. Полянский Н. А. Мировой суд / Н. А. Полянский. – М., 1917. – 120 с.

15. Смолярчук В. И. Адвокат Федор Плевако. / В. И. Смолярчук. – Челябинск : Южно-Уральское кн. изд-во, 1989. – 229 с.

16. Смыкалин А. От реформ Екатерины II к судебной реформе 1864 года / А. Смыкалин // Российская юстиция. – М. : Юрид. лит., 2001. – № 3. – С. 39–42.

17. С.-Петербургская присяжная адвокатура. Деятельность С.-Петербургского Совета и общих собраний присяжных поверенных за 22 года (1866–1888). [сост. П. В. Макалинский]. – СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1889. – С. 2–3.

18. Шандра В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії / В. Шандра // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2007. – Вип. 1. – С. 155–166.

УДК 334.94(477.8)«19/20»

Ю. В. Подрез

м. Суми

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНО-РЕМІСНИЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ СТ.

Комплексне вивчення історії кустарної промисловості передбачає всебічне дослідження процесу підготовки професійних кадрів. Він представляє величезний інтерес у плані вивчення соціально-економічних, техніко-технологічних і культурно-етнографічних особливостей розвитку кустарної промисловості. Розвиток кустарної промисловості й системи професійно-ремісничої освіти варто розглядати як невід’ємні складові частини процесу еволюції дрібнотоварного виробництва.

Проблема історії розвитку системи професійно-ремісничої освіти завжди привертала увагу дослідників. Питання становлення, розвитку й перспективи кустарного виробництва та професійно-ремісничої освіти в Росії розглядали такі дослідники, як В. В. Іванов [1], І. М. Іванов, О. О. Ісаєва, В. В. Святловський [8], роблять перші спроби науково обґрунтувати необхідність формування системи професійно-ремісничої освіти, з’ясувати її основні завдання, базові принципи, роль і місце в системі народної освіти в Російській імперії. В. О. Барадуліна, А. Г. Рашин [4], П. Г. Риндзюньський [6], К. М. Тарновський [9] охарактеризували вплив професійно-ремісничої освіти на розвиток вітчизняної промисловості й надали більш зважену оцінку наявним недолікам.

Мета статті полягає в систематизації та аналізі особливостей становлення та розвитку системи професійно-ремісничої освіти в

Російській імперії в кінці XIX ст.

В цілому дрібним селянським промислам було притаманне прагнення до цехової організації, що передбачала наявність системи підготовки професійних кадрів. Однак у сільській місцевості, де дислокувалася кустарна промисловість, системи, аналогічної міським цеховим структурам, не було, а «спостерігалися лише деякі ознаки цехового ладу» [7, с. 244]. В дореформений період панівною безальтернативною формою професійної підготовки кадрів сільських кустарів було учнівство, що полягало в навчанні дитини навичкам певного ремесла в кустарно-ремісничій майстерні.

У рамках системи учнівства процесом підготовки майбутнього кустаря керував досвідчений, кваліфікований майстер-наставник, який, як правило, був власником майстерні. При юридичному оформленні відносин учителя з учнем, а частіше – майстра з батьками учня, укладався договір (контракт). Він мав юридичну чинність за умови того, що підписувався двома свідками (один – з боку майстра, інший – з боку учня). Договір регламентував всі нюанси процесу навчання: взаємні права та обов'язки сторін, форму й порядок внесення оплати, форс-мажорні обставини. Контракт засвідчувався підписом учителя-кустаря й батьків учня (рідше – його самого), а також реєструвався в місцевих органах влади (волосному правлінні) [8, с. 72].

Головною рисою взаємин між учителем й учнем був їхній патріархальний характер [3, с. 93]. Термін учнівства в дореформений період був 5–7 років, але він неухильно скорочувався й уже в 80-і роки XIX ст. був не більше 4 років. Строк навчання залежав від цілої низки факторів: техніко-технологічних особливостей конкретного промислу, його ринкової конкурентоспроможності й економічної перспективності, особистого погляду майстра на порядок підготовки майбутнього кустаря [1, с. 14–16]. Плата за навчання становила 15–20 рублів на рік при повному забезпеченні хазяїном (харчування, дах, одяг, сплата податей за учня). Робочий день учня був у середньому 10–12 годин, оскільки ніякої чітко встановленої програми, що поетапно регламентувала процес навчання, у кустарів-наставників не було [8, с. 32].

Учні, фактично будучи членами родини кустаря, разом з ним опинялися у прямій залежності від сезонного попиту на його вироби. Важка, виснажлива робота учнів у кустарних майстернях, жахливі побутові умови були незмінними супутниками системи учнівства [9, с. 170]. В цілому для системи учнівства виявляється одна провідна лінія: «зробити так, щоб з

найбільшою вигодою для хазяїна використати особливо прибуткову для нього працю малолітнього учня-робітника, який був у повній залежності від хазяїна» [6, с. 244].

Система учнівства мала серйозні недоліки: низький рівень загальноосвітньої підготовки учнів, безграмотність кустарів-наставників, важка, ненормована праця учнів, їх тривала морально-психологічна адаптація в нове соціальне середовище (родину кустаря), великий строк навчання, повсюдна практика тілесних покарань [3, с. 92–93].

Система учнівства при всіх її недоліках мала ряд об'єктивних переваг. Вона забезпечувала максимальне наближення навчального процесу до реальних умов кустарництва. В ній були відсутні вікові обмеження й вступні іспити для бажаючих навчатися (при низькому рівні грамотності тодішнього населення це було єдиним виходом для більшості абітурієнтів). Безпосередня передача вмінь і навичок ремесла від учителя до учня забезпечувала досить високий рівень професійної підготовки майбутніх кустарів.

У другій половині 60-х років XIX ст. починається новий етап у розвитку народної освіти, складовою частиною якого була система професійно-ремісничої підготовки.

Для вступу до ремісничого училища треба було закінчити курс початкової школи Міністерства народної освіти. Тривалість навчання в ремісничому училищі була 3 роки. Законодавчо для ремісничих училищ затверджувався принцип рівного доступу до освіти, але в ремісничих училищах, де спонсорами були приватні особи, могли вводитися обмеження, наприклад, на прийом євреїв. Розмір плати за навчання в них визначався попечителем навчального округу, губернським або повітовим земствами, а іноді – їхнім меценатом. Ремісничі училища із загальноосвітніх предметів знаходилися у віданні Дирекції народних училищ Міністерства народної освіти. В більшості випадків вони займалися підготовкою кадрів професійних робітників.

Для підготовки ремісників і кустарів, покликаних після навчання самостійно керувати майстернями, був установлений особливий тип професійно-ремісничих навчальних закладів – школи ремісничих учнів. Курс навчання в них був 3 роки. Вік учнів при вступі – від 11 до 14 років. Цей тип шкіл планувалося насаджувати в районах розвиненого кустарного виробництва. Вони повинні були замінити собою колишню систему учнівства в приватних ремісничих майстернях [4, с. 570]. Для навчання

кустарництву були вироблені ще два типи професійно-ремісничих навчальних закладів: нижчі ремісничі школи й сільські ремісничі навчальні майстерні. В нижчих ремісничих школах навчання відбувалося за однією або кількома ремісничими спеціальностями. Курс навчання – 4 роки. Перші три роки приділялися на загальноосвітні предмети, паралельно з навчанням одному або декільком ремеслам, а четвертий рік планувалося займатися тільки ремеслами [8, с. 37–45].

В сільських ремісничих навчальних майстерень чітко визначеного терміну навчання не було, тому що він визначався залежно від обсягу знань, що викладалися, умінь і навичок, необхідних для конкретного ремесла. Приймалися до цих навчальних закладів підлітки не молодше 14 років з обсягом знань початкового училища Міністерства народної освіти. Сільські ремісничі навчальні майстерні засновувалися в селищах або сільськогосподарських економіях з метою підготовки кваліфікованих фахівців з ремонту й обслуговування сільськогосподарських машин. Сільські ремісничі навчальні майстерні утримувалися за рахунок скарбниці, земств, товариств і приватних осіб. Навчання в них було безкоштовним.

Отже, протягом 60–70 рр. XIX ст. була створена велика кількість професійних навчальних закладів, що склалися з кустарних відділень, шкіл і навчальних майстерень, заснованих різними товариствами, господарськими й сільськими громадами, а також приватними особами. Досить значна кількість цих шкіл відкривалася з ініціативи приватних осіб і громадських організацій. Надалі сільськогосподарські, сільські й інші громади, а також приватні особи продовжували працювати в цьому напрямку, стимулюючи розвиток кустарного виробництва в Російській імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов И. М. Русские кустари. Научно-популярный очерк / И. М. Иванов. – СПб. : Изд-во Исидора Гольдберга, 1902. – 106 с.
2. Підприємництво та комерційна діяльність. З історії розвитку. Науково-бібліографічний покажчик. Вип. I. – X. : Б.в., 1994. – 393 с.
3. Подмастерье // Энциклопедический словарь. Т. XXIV / Под ред. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Тип. – лит. И. А. Ефрона, 1898. – С. 92–93.
4. Рашин А. Г. Формирование промышленного пролетариата в России. Статистико-экономические очерки / А. Г. Рашин. – М. : Соцэкгиз, 1940. – 464 с.
5. Рындзюнский П. Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60–80 гг. XIX в.) / П. Г. Рындзюнский. – М. : Наука, 1966. – 261 с.
6. Рындзюнский П. Г. О мелкотоварном укладе в России XIX в. / П. Г. Рындзюнский // История СССР. – 1961. – № 2. – С. 48–70.
7. Рындзюнский П. Г. О мелкотоварном укладе в России XIX в. / П. Г. Рындзюнский // История СССР. – 1961. – № 2. – С. 48–70.
8. Святловский В. В. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковского округа / В. В. Святловский. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1886. – 104 с.

9. Тарновский К. Н. Социально-экономическая история России, начало XX в. Советская историография середины 50-х – 60-х гг. / К. Н. Тарновский. – М. : Наука, 1990. – 290 с.

УДК 930.9

Г. А. Салтык, Е. Н. Панькова
г. Курск

**КОРЕНСКАЯ ЯРМАРКА КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН:
К ВОПРОСУ МЕЖРЕГИОНАЛЬНЫХ, ЭКОНОМИЧЕСКИХ И
КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ РОССИИ**

Курская Коренная (Коренская) ярмарка является крупнейшей коммуникационной артерией, способствующей развитию региональных связей и международных контактов, экономических и культурных связей России и стран СНГ, прежде всего Сумской области Украины. История ее становления и развития представлена обширной историографией [1]. Среди авторов – ученые и краеведы, экономисты и журналисты. Первые достоверные сведения о ярмарке курские историки обнаружили в изданном в конце XIX века исследовании архимандрита Леонида (Л. А. Кавелина) «Историческое описание Коренной Рождество-Богородицкой пустыни», где приводится челобитная «курченина» Одинцова, поданная в 1708 году: «В пустыни в 20 верстах от Курска бывает богомолье и мирской съезд повсегодии во время Петрова поста» [2].

По мнению многих исследователей, истоки Коренной ярмарки следует искать в XVII веке. К этому времени была построена Белгородская черта, защитившая край от набегов кочевников, присоединена Левобережная Украина и начал складываться российский рынок. В. И. Самсонов высказал предположение о том, что толчком для зарождения в Курском крае всероссийской ярмарки стали печальные события времен правления Бориса Годунова [3]. Документально известно, что в то время, когда ближайшие к столице области были поражены небывалым неурожаем, здешние места от нехватки продуктов не страдали. Тогда, видимо и потянулись сюда первые купцы, осуществлявшие мену изделий в промышленном отношении более развитых северных городов на продовольствие. Немаловажно, что именно здесь скрещивались и древние торговые пути, проходящие с севера на юг и с юго-запада на северо-восток. Известно, что царь Алексей Михайлович в свое время, учитывая не только экономические, но и политические выгоды, разрешил киевским людям беспошлинно торговать по всему

Московскому государству. Естественно, что ближайшей к Украине частью Руси в то время был Курский край. Избрание именно Коренной пустыни, как места ярмарки, также вполне объяснимо. Купцов всегда привлекали места, с наименьшими поборами со стороны властей.

Упоминание о Коренной, как об уже сложившейся ярмарке, имеется в дневнике курского помещика Анненкова [4]. Отдельные сведения о состоянии ярмарочной торговли можно найти в «Записке о Коренной ярмарке», составленной в 1767 г. для императрицы Екатерины Великой. Из этого документа видно, что до 1764 г. Коренная (или Коренская) ярмарка находилась в ведении Курского Знаменского монастыря, филиалом которого являлась Коренная пустынь. По Указу Екатерины II для ярмарки был построен каменный гостиный двор. «Чтоб строение гостиного двора для бывающей близ Курска Коренской ярмарки по утвержденному от нас плану удобнее в действие произведено быть могло, повелеваем оно предоставить градскому обществу сего города с тем, чтобы они выстроили означенный двор гостиный каменный по плану и за то пользовались с лавок и других тут мест (увольнение от уплаты поземельных денег) в течение 20 лет...». В правительственных актах Российской империи за 1824 год Курская Коренская ярмарка названа в числе трех главных ярмарок России наряду с Макарьевской (Нижний Новгород) и Ирбитской (Уральской). Огромное число стекавшегося на ярмарку торгового и посадского люда, крестьян, мастеровых и ремесленников, изобилие и великое разнообразие товаров, многомиллионные обороты делали Коренскую ярмарку знаменитой не только на свою бескрайнюю Российскую империю, но и далеко за ее пределами. Именно эта ярмарка прославилась в те далекие времена Курск в качестве Южных торговых ворот России.

По указу императрицы Екатерины II в 1787 г. Коренская ярмарка получила общероссийский статус, а с 1824 г. стала международной. В некоторые годы второй половины XIX столетия оборот ярмарки доходил до 7 миллионов рублей – сумма громадная по тем временам. Торговали товарами на все случаи жизни – от швейных иголок и пуговиц до верхней одежды, убранства домов, съестных изделий. Товары стекались не только из различных уголков России, но и из Италии, Персии, Малой Азии, Турции, Греции, Ионических островов, Австрии. Но самыми заметными были конские торги. Они начинались за несколько дней до официального открытия ярмарки. Здесь закупали лошадей для армии и царских конюшен. Табуны в 4–5 тысяч голов сгоняли со всей Центральной России.

Под стенами Знаменского мужского монастыря на площади в 64 десятины располагалось более 600 торговых помещений, 58 гостиниц, 20 трактиров, ипподром, театральный дом, цирковые балаганы. Центром Курской Коренской ярмарки был Гостиный двор, построенный по проекту известного архитектора Джакомо Кваренги, – одно из красивейших зданий того времени, и просторная площадь, вмещавшая до 10 тысяч человек. Здесь было освящено специальное место для чудотворной иконы «Знамение» Курской Коренной.

За несколько дней до официального открытия ярмарки для ее устройства и управления в Коренную обычно переезжала городская Дума в полном составе, полиция, пожарная команда. От приказа общественного призрения устраивалась больница, к которой из Курска командировался врач и аптекарь. Врач в присутствии частного пристава делал осмотр всем питейным и съестным припасам. Для сообщения с Курском учреждалась временная почтовая станция, а для письменной и денежной корреспонденции – временное отделение губернской почтовой конторы. Окружной акцизный надзиратель следил за продажей спиртного, нотариус скреплял сделки, член палаты государственных имуществ вместе с губернаторским чиновником особых поручений строго следил за правильностью ярмарочного сбора. Для приезжих торговцев и посетителей ярмарки были выстроены домики с навесами для лошадей и экипажей, которые сдавались в наем.

После расцвета в середине XIX века наступает период постепенного упадка Коренной ярмарки, обусловленного рядом объективных причин, одной из которых являлось строительство железных дорог – в 1868 г. открылось железнодорожное движение Москва–Курск, а в 1869 г. были проложены ветки до Харькова и Киева. Новые пути сообщения понизили роль Коренной ярмарки. Период окончательного упадка Коренной ярмарки начался после перевода ее в 1887 г. в Курск. И хотя ее оборот резко уменьшился, она по-прежнему оставалась самой большой ярмаркой, но уже только Курской губернии [5].

Второе рождение Курская Коренская ярмарка обрела на заре XXI века. У истоков возобновления традиции стояли губернатор Александр Михайлов, митрополит Курский и Рыльский Ювеналий и скульптор, президент Международного фонда славянской письменности и культуры Вячеслав Клыков. В первой Коренской ярмарке (2001 г.) принимали участие 36 предприятий, десять из которых представляли другие регионы. В 2002 г. в

ней участвовало уже 55 предприятий. Заметно возросло число гостей, среди которых появились первые зарубежные партнеры из Югославии, Словении, Польши. Деловым контактам способствовала обстановка веселого праздника, в организации которого потрудились восемнадцать районов региона, представивших на ярмарке «крестьянские подворья» с культурной программой и русской кухней. Начиная с III-й ярмарки (2003 г.) возникла традиция широких показов сельскохозяйственной техники и автотранспорта. К моменту открытия IV Межрегиональной ярмарки (2004 г.) преобразилась и украсилась новыми строениями монастырская площадь, расширились ряды участников. В ярмарке приняли участие 96 официальных и делегаций, более 300 предприятий. Предприятия Сумской области, помимо рекламных проспектов, показывали на выставочных стендах облицовочный кирпич, компрессорное оборудование, насосы и агрегаты, товары народного потребления.

V Коренская ярмарка принесла с собой новые успехи и новые формы демонстрации товаров. К постоянным участникам и торговым партнёрам добавились новые: из Вьетнама, Польши и Болгарии. Делегация регионов Украины составляла 78 человек.

К началу работы VI ярмарки стало очевидным её влияние на внешнеторговые связи области – за три года её оборот с увеличился с 85,7 миллиона до 130,8 миллиона долларов США. В 2007 году на VII Коренской ярмарке число предприятий-участников достигло 800, при этом 102 прибыли из четырнадцати государств ближнего и дальнего зарубежья. Активизировалась деятельность в сфере приграничного сотрудничества, особенно в рамках еврорегионов России и Украины. Свою продукцию представляли производители Украины, Белоруси, Молдовы и России. Ярмарка 2008 года собрала около полутора тысяч участников, представлявших 3120 предприятий из ближнего и дальнего зарубежья. Юбилейная X ярмарка в Коренной продемонстрировала богатые возможности этой «архаической» формы экономического и культурного сотрудничества. Гости и участников было в 1,5 раза больше чем в 2009 году. По количеству заключённых контрактов и соглашений она превосходила все предыдущие ярмарки. В культурной программе ярмарки участвовало 1180 человек, 18 творческих коллективов из Курской области и других регионов Российской Федерации, а также творческие коллективы Черниговской, Сумской, Харьковской, Донецкой, Полтавской области Украины, Автономной Республики Крым, Витебской области Республики

Беларусь, Южной Осетии. В экспозиции «Города мастеров» приняли участие 42 мастера декоративно-прикладного искусства. Детям были показаны представления и игровые программы Курского государственного театра кукол, Музея археологии, Филармонии и Колледжа культуры. Благодаря усилиям Попечительского совета и многочисленным благотворительным пожертвованиям верующих к 2010 году завершилась реконструкция собора Рождества Богородицы в Коренной пустыни, и икона Божией Матери «Знамение» Курская Коренная, была привезена из Америки. Самым значительным событием, по времени совпадавшим с ярмаркой, был крестный ход с чудотворным образом из Курска к месту первоначального обретения [6].

В работе XI Курской Коренской ярмарки (23–25 июня 2011 г.) приняли участие 4,7 тыс. человек (гостей и участников), в том числе представители: – 20 стран ближнего и дальнего зарубежья. В концертной программе ярмарки участвовало 1027 человек, 15 творческих самодельных и профессиональных коллективов из города Курска и Курской области и 10 регионов ЦФО РФ, а стран ближнего зарубежья (Сумской, Черниговской областей Украины, Республики Беларусь, Южной Осетии). В экспозиции «Города мастеров» приняли участие 183 мастеров декоративно-прикладного творчества, в том числе 40 человек из регионов ЦФО, Украины, Республики Беларусь, Автономной Республики Крым, Южной Осетии [7].

Таким образом, год от года увеличивается число участников Курской Коренской ярмарки из стран ближнего и дальнего зарубежья, расширяется ее география. Высока и экономическая отдача от ярмарки: на ней традиционно заключаются сделки, оформляются контракты, подписываются соглашения о сотрудничестве, протоколы о намерениях. В целом, она является примером славного возрождения вековых традиций, укрепления экономической основы не только Курского края, России, но и стран ближнего и дальнего зарубежья.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бесядовский И. И. Коренная ярмарка в 1863 году // Труды Курского губернского статистического комитета. Вып. II. – Курск, 1866. – С. 131.
2. Кавелин Л. А. Историческое описание Коренной Рождество-Богородицкой пустыни. М., 1865 [Электронный ресурс] / Кавелин Л. А. – режим доступа : http://my-shop.ru/_files/product/pdf/88/877677.pdf (дата обращения 2.11.11).
3. Крестный ход и Коренная ярмарка // Историческое описание Коренной Рождество-Богородицкой Пустыни. – СПб., 1876. – С. 202–217.
4. Памятная книжка Курской губернии за 1860 год. – Курск, 1860.
5. Самсонов В. И. Курская Коренная ярмарка // Ученые записки КГПИ. Вып. XI. – Курск, 1949.

6. Друговская А.Ю. Значение Коренной ярмарки в развитии межславянских экономических и культурных связей // Культурология в контексте гуманитарных знаний: материалы междунар. конф. 6-7 октября, г. Курск / отв. ред. Г.А. Салтык. – Курск, КГУ, 2011. – С. 401-402.
7. Из истории Курского края / под ред. проф. А.Ю. Друговской. – Курск, 1995. – Ч. 1.
8. Друговская А.Ю. Значение Коренной ярмарки в развитии народных промыслов: (По материалам Государственного архива Курской области) / А. Ю. Друговская // Диалог истории и искусства. – Курск, 2000. – С.16-19.
9. Озеров Ю. В. Курское купечество в середине XIX века [Электронный ресурс] / Ю. В. Озеров. – Курск : Маэстро-Принт, 2001. –Режим доступа : <http://old.kurskcity.ru/book/kupec/ku000.html> (дата вхождения 2.11.11).
10. Аверьянов К. А. Курские ярмарки конца XVIII века / К. А. Аверьянов // Центральночерноземная деревня: История и современность. – М., 1992. – С. 11–12.
11. Курская Коренная ярмарка // Очерки культуры Курского края. – Курск, 1993. – С. 26–29 и др.
12. Историческое описание Коренной Рождество-Богородицкой пустыни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://my-shop.ru/_files/product/pdf/88/877677.pdf (дата обращения 2.11.11).
Монастырь Коренная пустынь – это место обретения Чудотворной иконы Пресвятой Богородицы «Знамение» Курская Коренная в 1295 г. Место и время проведения ярмарки выбраны не случайно: исторически они тесно связаны с традиционным ежегодным массовым Крестным ходом православных верующих в честь знаменитой чудотворной иконы Божией Матери «Знамение» Курская-Коренная.
13. Самсонов В. И. Курская Коренная ярмарка / В. И. Самсонов // Ученые записки КГПИ. – Вып. XI. – Курск, 1949.
14. Дневник курского помещика И. П. Анненкова // Материалы по истории СССР. – Вып. 5. – М., 1957.
15. Озеров Ю. В. Курское купечество в середине XIX века. Глава 3 [Электронный ресурс] / Ю. В. Озеров. – Режим доступа : http://my-shop.ru/_files/product/pdf (дата обращения 2.11.11).
16. Комитет Администрации курской области по развитию внешнеполитических связей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : ves.rkursk.ru.>index.php?r=9 &:pr=1. Курск.
17. Пятилетка Свободы: В Коренской ярмарке участвовало порядка 500 предприятий // Аргументы и факты. – 2005. – Июль (№ 28). – С. 1–7.
18. Ярмарка удалась на славу: Итоги [5 Коренной ярмарки] // Деловой вторник. – 2005. – 26 июля.
19. Воробьев В. Яркая – как ярмарка / В. Воробьев // Городские известия. – 2005. – 14 июля. – С. 4.
20. Савченко Н. Возрожденная, юбилейная! [пятая межрегион. универсал. оптовороzнич. Курск. Коренская ярмарка] / Н. Савченко // Курская правда. – 2005. – 5 июля. – С. 1.
21. Чемодуров В. Товар лицом: Курская Коренная ярмарка в пятый раз принимает гостей из России и зарубежья / В. Чемодуров // Российская газета. – 2005. – 1 июля. – С. 6.
22. Кулагин В. Коренская ярмарка: Прошлое и настоящее / В. Кулагин // VIP. – 2005. – № 3. – С. 27–30.
23. Татарская И. Ю. Строитель Коренной ярмарки [Джакомо Кваренги] / И. Ю. Татарская. – Курск. – 2004. – 15 сент. – С. 17.
24. Цыганков О. О. Благословенная связь времен / О. О. Цыганков // Курская быль. – 2001. – № 11 (Окт.). – С. 3–4 и др.
25. Делегация Чугуева на ярмарке в Курске 25.06.2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : viking1234567.narod.ru>NEWS_2011/25.html (дата обращения 2.11.11).

УЧАСТЬ АЗОВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ФЛОТИЛІЇ У ВИЗВОЛЕННІ МАРІУПОЛЯ

Минуло 70 років від початку Великої Вітчизняної війни. В загальних рисах ця подія дуже добре висвітлена, але регіональні особливості цього питання не були розкриті в повну обсязі. Однією з яскравих сторінок Другої Світової війни було визволення Приазов'я.

Важливу роль у визволенні Маріуполя зіграла Азовська військова флотилія. Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробили В.Ф. Катанов та Ю. И. Прохвятилов. У цих працях більш детально висвітлюються військові операції Азовської військової флотилії. Також необхідно зазначити, що під час вивчення цього питання значний інтерес представляють праці, які більш детально висвітлюють визволення Приазов'я та Маріуполя від німецьких загарбників. Серед цих досліджень особливо виокремлюються праці Р. П. Божко, В. М. Зинов'євої та ін. Важливим джерелом для вивчення Приазов'я в роки Великої Вітчизняної є мемуари начальника генерального штабу сухопутних військ, генерал-полковника Ф. Гальдера. У своїх мемуарах він детально описував усі бойові дії, пов'язані з Маріуполем [1, с. 83].

Для визволення міста Маріуполя необхідно було повне зосередження на управлінні усіма родами військ, а також узгодженість між різними силами армій: сухопутними, морськими і повітряними. Тому усі на суші, на морі та в повітрі були оперативно підпорядковані командувачу Південним фронтом генерал-полковнику Федору Івановічу Толбухіну, все спрямовано на виконання однієї бойової місії-визволення міста Маріуполя.

Під час проведення операції по звільненню Маріуполя Азовська військова флотилія, перебувала в підпорядкуванні Південного фронту. Їй відводилася особлива роль у звільненні міста: перед нею було поставлено завдання підготовки и проведення декількох десантних операцій на березі [4, с. 55].

Бойові дії велися підрозділами флоту як окремо, так і самостійно в різних комбінаціях між собою, а також з польовими и повітряними силами армії. В десантах використовувалися змішані сили: морські десантники, а також кораблі та авіація флотилії, загони десантників 44-ї армії, авіація Чорноморського флоту, але пріоритет завжди відводився морякам. Так і сталося при звільненні Приазов'я та Маріуполя.

Перша десантна висадка проходила в трьох місцях у села Безіменне з 29 на 30 серпня 1943 року під керівництвом Федора Катанова. Завдяки обережності моряків висадка пройшла вдало [3, с. 34].

Ця десантна операція допомогла військам Південного фронту в просуванні до Маріуполя. У ніч на 31 серпня літаки Чорноморського флоту завдали бомбових ударів по порту Маріуполя в районі причалів і портових споруд.

Але до другого вересня плани були змінені у зв'язку з тим, що просування Південного фронту до Маріуполя йшло повільніше, ніж планувалося, ворог чинив запекле протистояння. На території Будьонівського (Новоазовського району) бойові дії тривали 13 днів, з 29 серпня по 10 вересня 1943 року. У результаті загинуло 93 офіцери, 600 сержантів, 450 солдатів [2, с. 214].

1 вересня з штабу 44-ї армії надійшло розпорядження про надання сприяння частинам 4-го гвардійського кавалерійського корпусу, що наступав на Маріуполь. Наказано було висадити десант в Маріупольський порт і запобігти його руйнуванню, а також затримати відхід ворожих військ з Маріуполя по прибережних дорогах. Десант планувалося висадити в ніч на 6 вересня в районі населеного пункту Ялта (на березі Білосарайської затоки). Намічалось, що до ранку 6 вересня частини 44-ї армії і 4-го гвардійського кавалерійського корпусу оволодіють містом Маріуполь. Але противник, відійшовши на західний берег річки Кальміус, перейшов до жорсткої оборони.

В той час, коли ольшанці вели бій в районі селища Ялта, частини правого флангу 44-ї армії прорвали оборону ворога, створивши загрозу охоплення Маріуполя з північного заходу, але на приморському ділянці фронту на схід від міста німецько-фашистські війська продовжували наполегливо утримуватися на рубежі річки Кальміус. Щоб вибити їх звідти, необхідно було послабити їхню оборону ударом з тилу. Командувач 44-ю армією запропонував висадити ще один десант. І хоча часу для його підготовки було мало, з огляду на високу бойову виучку морської піхоти та екіпажів катерів, командування флотилії прийняло рішення в ніч на 10 вересня висадити ще два десанту: в районі Мелекіно в 20 км на південний захід від Маріуполя і біля населеного пункту Піщаний.

Висадка близько Мелекіно була успішно здійснена в 1 год 20 хв. [5, с. 254].

Десант у Піщаному через значну вогневу протидію та сильний прибій висадитися незміг. Але до ранку сюди прорвалася розвідувальна група зі складу десанту, що висадився в Мелекіно, і розгромила місцевий гарнізон. Близько полудня десантники оволоділи [244] портом Маріуполя і, закріпившись, відбивали численні атаки противника, відтягнувши на себе значні сили.

Залишивши Маріуполь, противник, ведучи ар'єргардні бої, відступав у західному напрямку, прагнучи зайняти оборону на рубежі Мелітополь, озеро Молочне.

Отже, всього за двадцять днів, з 29 серпня по 17 вересня, сили флотилії, підтримуючи наступ військ Південного фронту, висадили кілька тактичних і розвідувально-диверсійних десантів загальною чисельністю близько 1400 чоловік, що зіграло визначну роль у визволенні Приазов'я та Маріуполя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальдер Ф. Военный дневник / Ф. Гальдер. – М. – 1969. – Т. 2. – 488 с.
2. Прохвятилов Ю. И. Огненные мины матросского батальона г. Мариуполь / Ю. И. Прохвятилов. – 1998. – 300 с.
3. Котанов Ф. Е. Матросский батальон г. Мариуполь / Ф. Е. Котанов. – 1996. – 123 с.
4. Зиновьева В. М. Чтобы жизнь продолжалась 1941–1943 / В. М. Зиновьева. – Мариуполь.
5. и др. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко. – Мариуполь : Изд-во «Рената», 2008. – 428 с.

УДК 355.48.018(53)«13/14»(043)

Б. О. Черавін
м. Маріуполь

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ МІЖ ДЖУЧІДАМИ ТА ХУЛАГУЇДАМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТОЛІТТЯ

У XIII столітті на політичну арену вийшла монгольська імперія, яка була створена Чингізідами. Проблема полягала в тому, що Чингіз не визначив чіткі кордони між її спадкоємцями. У 50-ті роки XIII століття почався конфлікт між двома династичними родами, а саме Джучідами і Хулагуїдами, які не могли поділити між собою території захоплену ще під час монгольського завоювання. Цей конфлікт перетворився майже на столітню війну двох євразійських імперій. Війна, яка вплинула і вирішила долю багатьох народів.

Найціннішими пряцями, що висвітлюють відносини між Джучідами та Хулагуїдами є дослідження сучасних російських істориків І. Х. Камалова та Г. Г. ХАфізова. І. Х. Камалов акцентує увагу суто на політиці та військових зіткненнях між двома державами. І. Х. Камалов, як і більшість істориків

сходиться на думці що головною причиною конфліктів була спірна територія Азербайджану, яка протягом століття переходила із «рук в руки», але все ж таки залишилась у руках улуса Хулагу. Також пряця зачіпляє політику улусу Чагатая між двома конфліктуючими ворогами. Г. Г. Хафізов акцентував увагу на причини що вплинули на розпад єдиної держави і утворення окремої держави Джучідів, яка вже незалежала від Великого Хану.

У 30-х рр. XIII ст. більша частина Ірану і країни Закавказзя були завойовані монголами. Нескореними залишалися володіння ісмаїлітів в горах Кавказу, а також володіння багдадських халіфів. На всемонгольському курултаї 1251 р. великим ханом було обрано Мунке, а також було вирішено здійснити новий похід для завершення цих завоювань під командуванням Хулагу-хана. Для походу, який розглядався як загальномонгольська справа, було виділено військо від усіх чотирьох улусів, зібране з розрахунку по два воїни з кожних десяти. Військо Хулагу-хана вступило в межі Ірану у 1256 р. Свій похід Хулагу почав з підкорення сорока фортець ісмаїлітів з центром в Аламуті, які були їм зруйновані.

Потім він відправився на Багдад, де правив халіф ал-Муста'сім (1242–1258 рр.). Завдяки захопленню Багдада, монголи отримали б можливість вийти до Середземного моря й оволодіти дуже важливими торговими шляхами - від Перської затоки до сирійських портів, що обіцяло багату здобич і великі доходи. Тому завоюванню цього міста Хулагу-хан надавав велике значення. Багдад був узятий монголами 5 лютого 1258 р. і згодом, втратив своє значення одного з центрів світової торгівлі. У руки переможців потрапили величезні скарби халіфату, які Хулагу-хан відправив до Азербайджану для зберігання в казносховище на р. Шахи поблизу бл. Урмія. Халіфа було страчено. Незважаючи на те, що монголам в результаті неодноразових спроб протягом десятків років так і не вдалося завоювати Сирію, тим не менш, за короткий час їм вдалося затвердитися на обширній території Передньої Азії. На території завойованого ними Ірану Хулагу заснував власну державу, столицею якої визначив Марагу, а потім Табриз. Тобто центральною областю його держави був обраний Азербайджан. До складу держави увійшли Вірменія, Грузія, Азербайджан, більша частина Малої Азії, Месопотамія та інші країни. У 1261 р. Хубілай-хан визнав його правителем цих земель і надав титул «Ільхана» (тобто владика народу або племені). З того моменту і спалахнула ворожнеча між Джучідами і Хулагуїдами [5, с. 112–113].

Отже, Берке вважав за потрібне відкликати свої війська, оскільки не був упевнений у їхній безпеці. Єгипетський султан справді улаштував прибулим золотоординським військам самий привітний прийом: він наказав своїм намісникам забезпечити їх усім необхідним і направити до Каїра, куди вирушив і сам для їхньої зустрічі. Золотоординці були розміщені в будинках, спеціально побудованих для них у Ал-Луці. На їх честь було влаштовано бенкет, султан нагородив їх почесними шатами, кіньми і грошима, воєначальників їх зробив емірами, а всіх інших включив в число «Бахрі» (бахритів). Перші загони золотоординських військ, покинувши табір Хулагу, прибули до Єгипту в 660 р. хіджри (1261/1262 рр.). Золотоординські загони продовжували перебувати в Єгипет і надалі, і були також радо там прийняті».

Про інтенсивну торгівлю між Золотою Ордою і іранським Азербайджаном і про те, яке велике значення надавали їй Джучіди і Хулагуїди свідчать Вассаф, Кіракос Гандзакеці та інші автори. Проте в результаті переговорів з цього питання сторони компромісу не знайшли [5, с. 116]. Джучіди, так само як і Чагатаїди, повинні були сприяти походу Хулагу. У разі успіху це, зазвичай, винагороджувалося наділенням ділянкою із завойованої території. Очевидно, саме тому Берке-хан і став претендувати на Арран та Азербайджан, оскільки це відповідало його економічним і стратегічним інтересам. У всякому разі, відсутні будь-які документальні відомості щодо того, що між Хулагу і Берке існувала якась домовленість з цього питання [3, с. 44]. У деяких документах що дійшли до нас є відомості про кордони улусу Джучі і держави Хулагуїдів. В них говориться і про причини погіршення взаємин між ними, що було пов'язано з територіальними претензіями золотоординських ханів до ільханів.

На середину XIII століття Золота Орда вже утвердилась як держава, а загальне монгольське завоювання Близького Сходу ще тривало. Починаючи з 1256 р. Хулагу перепраляється через Аму-Дарью зі своїми військами, і за 4 роки підкорює територію від Ірану до Східного Середземномор'я, а ряд держав визнає васальну залежність від новоствореної держави Хулагуїдів. Цікавим фактом залишається така подія, як взяття Багдаду у 1258 р. до рук монголів потряпляють величезні скарби, які накопичувались у Багдаді ще з часів могутності Халіфату. Берке зажадав частну скарбів для дому Джучидів, нагадуючи про закон монгольської яси, а саме проте що здобич ділилась на 5 частин: 2 частини здобичі віддавалось Великому Хану, 2 частини війську що здійснювало

похід, а 1 частина віддавалась дому Джучі, як старшому в роді. Хулагу ігнорував прохання Берке. Такий розвиток подій був початком розпалення ворожнечі між Берке та Хулагу [5, с. 110–114].

Конфлікт між Джучідами та Хулагуїдами тягнеться зі створення окремої держави Хулагуїдів. Цьому конфлікту сприяв ряд факторів. Територіальний конфлікт був найважливішим фактором, бо обидві держави важали територію Закавказзя своєю, з 1266 року починаються ругулярні військові зіткнення між двома улусами, суперечна територія Азербайджану стала ареною бойових дій на ціле століття. Треба зазначити, що Джучіди важали себе за «старших» з роду Чингізидів, відносно Хулагу та його нащадків. Також хан Берке був ображений поведінкою Хулагу що до розподілу завойованих територій, адже війська надіслані Берке також брали участь у завоюванні Ірану та країн Близького Сходу. Ще однією вагомою причиною було суперництво за престол великого хану, Хулагу підтримував Хубілая, а хан Берке відкрито підтримував Арікбугу, це також сприяло погіршенню відносин між Хулагу та Берке. Такий розклад подій був дуже вигідним для Єгипту. Султан Захір Бейбарс I боявся посилення могутньої держави Хулагу. Тому політична ситуація сприяла розвитку відносин між Золотою Ордою та Єгиптом. Вагомою причиною зближення було прийняття ісламу золотоординським ханом Берке, і саме від Єгипту надходила ініціатива політичного союзу. Одже, сильна Хулагуїдська держава не була вигідна її політичним опонентам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – М.-Л., 1950. – 568 с.
2. Камалов И. Х. Отношения Золотой Орды с Хулагуидами / И. Х. Камалов. – М., 2007. – 236 с.
3. Книга Марко Поло. Пер. И. П. Минаева. – М., 1955. – 361 с.
4. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. Пер. Ю. П. Верховского / Рашид ад-Дин. – М.-Л., 1960. – 418 с.
5. Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях. Пер. Д. И. Языкова. – СПб., 1825. – 234 с.
6. Федоров-Давыдов Г. А. Золотая Орда и монгольский Иран / Г. А. Федоров-Давыдов // Вестник МГУ. Сер. 8. История. – М., 1978. – С. 43–55.
7. Хафизов Г. Г. Распад Единой Монгольской империи и образование улуса Джучи / Г. Г. Хафизов. – Казань : 2000. – 94 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У другій половині ХІХ ст. у літературі з'явилися перші праці з дослідження кустарної промисловості в Російській імперії фахівців різних профілів: економістів, статистів, етнографів.

Вивчення кустарних промислів на території Російської імперії Російським географічним, Вільно-Економічним товариствами та Міністерством державного майна розпочалося на початку 50-х років ХХ ст. [1]. До цього часу в літературі з'являлися лише побіжні відомості з цього питання, які були розпорошені в окремих губернських та земських виданнях, що стосувалися загального розвитку промисловості та кустарних промислів у державі. Перші спроби наукового аналізу селянських промислів були зроблені вже у 1850-ті роки в основному у формі уривчастих заміток і невеликих статей, представлених у різних періодичних виданнях. Їх поява була тісно пов'язана з практикою і планами російського уряду щодо корінного реформування всього аграрного сектора країни.

Перша ж по-справжньому серйозна наукова робота про кустарну промисловість вийшла у світ в 1861 році. Її автор економіст О. Корсак на основі статистичних даних, зібраних Генеральним штабом і Міністерством державного майна, показав місце й роль кустарної промисловості в соціально-економічному житті Російської імперії, оцінюючи цю форму промисловості як «вельми значну форму виробництва» [2]. Крім цього, в роботі вдало зіставлені масштаби і форми розвитку сільських промислів у Росії з подібними процесами в Західній Європі та зроблено важливий висновок про існування загально цивілізаційного шляху розвитку цієї промисловості. Дослідник поставив питання дослідження кустарної промисловості на науковий рівень, указуючи на її величезне значення в загальному виробництві й намагаючись визначити її місце серед ремісничої та фабричної промисловості.

Після виходу у світ праці О. Корсака настала певна перерва у вивченні проблеми, яка тривала до кінця шістдесятих років. В 1870 році І Всеросійський з'їзд фабрикантів і заводчиків та 2 з'їзд сільських господарів, у ході яких обговорювалися заходи з розвитку кустарної промисловості, дали поштовх для відносно широкої організації вивчення цієї форми промисловості та появи нових наукових праць. Головними

організаторами практичного вивчення кустарної промисловості в цей період виступали такі загальноросійські об'єднання, як Російське технічне товариство (в 1879 році відкрило своє регіональне відділення у Харківській губернії), Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі, Вільно-економічне товариство, Російське географічне товариство [3], яке вже у 1874 році видало працю секретаря відділу статистики князя А. Мещерського та Дійсного Члена Товариства К. Модзалевського «Свод материалов по кустарной промышленности в России», де автори подали статистичні та економічні відомості про стан кустарної промисловості, зокрема гончарства, в Харківській губернії [4].

У грудні 1872 року при Департаменті торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Росії було створено комісію для дослідження кустарних промислів у Росії. Результатом її роботи було видання 16 об'ємних томів «Трудов комиссии по исследованию кустарной промышленности в России» (1882–1897 рр.). Саме тоді було проведено обстеження стану промислів Сумського, Охтирського та Куп'янського повітів Харківської губернії. У 1880 році промисли Куп'янського повіту, осередків, зокрема с. Гороховатки та с. Гаврилівки, досліджував Л. Соколовський, який не тільки яскраво охарактеризував місцеві промисли, а й намагався визначити час виникнення їх в даній місцевості [5]. Кустарні промисли Сумського повіту в 1881 році вивчав відомий етнограф П. Єфименко [6]. У своїй статті «Кустарные отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде» він висвітлив умови праці цегельників села Басівки. Важливі відомості про умови гончарювання в місті Охтирці, селах Боромлі, Котельві, Деревках та Млинках Охтирського повіту, а саме: про історію виникнення, технологію місцевого кустарного гончарного виробництва, умови збуту виробів та побут місцевих гончарів у 1881 році знаходимо в праці О. Твердохлібова [7] «Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году». Зазначені праці відіграли важливу роль для дослідників, оскільки містять важливі етнографічні матеріали з історії промислів Лівобережної України.

У II випуску «Харьковского сборника» в 1888 році була опублікована стаття Н. Савицького «Кустарные промыслы в Харьковской губернии», в якій встановлено кількісний склад кустарів у різних повітах, а також охарактеризовано обсяги кустарного виробництва в губернії [8].

У 1870–1880-ті роки також вийшло кілька монографічних досліджень з характеристикою розвитку й стану різних видів селянських позаземлеробських виробництв. Найбільший інтерес серед них становили праці В. Черняєва [9], де окремі промисли були у вигляді монографічного

опису. Отже, матеріали збірників представляють певний науковий інтерес, бо містять багато відомостей про час виникнення промислів, їх географію, умови праці промисловиків, способи отримання сировини й збуту товарів тощо.

У 1892 році з'явилася праця В. Іванова «Неизданные труды по исследованию народной жизни», де автор, наводячи дані про кількість селян-кустарів у окремих осередках Харківської губернії, дослідив питання прибутковості майстрів міста Ізюм від занять місцевими кустарними промислами, а також повідомив про існування гончарного та цегельного промислів в селах Новій Водолазі, Боромлі, Межирічі та в містах Охтирці й Сумах Харківської губернії [10].

Серед монографічних праць у 1880–1890-ті роки численністю та ґрунтовністю виділялися, перш за все, дослідження істориків і економістів народницького напрямку. Приділяючи соціально-економічним проблемам багато уваги, розкриваючи самотність економічного ладу Російської імперії, вони заперечували прогресивність великого капіталістичного виробництва й досить часто ідеалізували селянські промисли. Один з найвідоміших ідеологів народництва В. Воронцов у цілому ряді своїх праць [11] переконливо доводив на основі фактичного матеріалу здатність дрібного селянського товарного виробництва існувати тривалий час поруч із великими заводами та фабриками.

У цей період з'явилось багато регіональних праць присвячених розвитку селянських промислів. О. Твердохлібов у 2 випуску «Харьковского сборника» за 1888 рік подав статтю з етнографії села Котельви Охтирського повіту, де зустрічаємо й статистичні дані про селянські промисли [12]. У 7 випуску «Харьковского сборника» за 1893 рік надруковано етнографічні матеріали з обстеження кустарних промислів Харківської губернії: А. Базія (село Нова Водолага) [13], І. Федченко (містечко Котельва) [14], М. Косьянова (село Євсуг) [15], М. Попова (село Ямпіль) [16]. Автори звернули увагу на особливості поселень, садиб, інтер'єрів селянських господарств, побутових умов життя та праці мешканців цих сіл, місцевих звичаїв, морально-етичних стосунків у сільській громаді тощо.

Огляд зазначених вище робіт показує, що вивчення питання селянських промислів на Лівобережній Україні у 60-90-х роках ХІХ століття фактично здійснювалося шляхом збирання статистичних, економічних та етнографічних даних і лише окремі праці містять узагальнюючий та аналітичний матеріал.

ЛІТЕРАТУРА

1. Итоги полувековых толков о помощи кустарю // Сборник сведений и статей по кустарной промышленности. – СПб. : Типография Северного телеграфного агентства, 1891. – 378 с.
2. Корсак А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России / А. К. Корсак. – М. : Тип. Грачева и К, 1861. – 310 с.
3. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866–1917 гг.) / Н. Г. Филиппов. – М. : Наука, 1976. – 214 с.
4. Мещерский А. Свод материалов по кустарной промышленности в России / А. Мещерский, К. Модзалевский. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1874. – 124 с.
5. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков : Типография Губернского правления, типография окружного штаба, 1883. – Вып II. – С. 33–57.
6. Ефименко П. Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде / П. Ефименко // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков : Типография Губернского правления, типография окружного штаба, 1882. – Вып. 1. – С. 1–111.
7. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году / А. Твердохлебов // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков : Типография Губернского правления, типография окружного штаба, 1885. – Вып. III. – С. 1–52.
8. Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии / Н. Савицкий // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 249–266.
9. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение / В. В. Черняев. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1885. – 103 с.; Його ж. Выставка сельских произведений в Киеве. 1871 г. – СПб. : Тип. К. Сорванова, 1872. – 41 с.
10. Иванов В. В. Неизданные труды по исследованию народной жизни (Кадастр Харьковской губернии) / В. В. Иванов. – Харьков : Типография Губернского правления, 1892. – 134 с.
11. Воронцов В. П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры по их поддержанию в России / В. П. Воронцов. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1902. – 233 с.; Його ж. Очерки крестьянского хозяйства. Статьи 1882–86 годов. – СПб. : Тип. Альтшупера, 1911. – 270 с.
12. Твердохлебов А. Сл. Котельва / А. Твердохлебов // ХС. – 1888. – Вып. 2. – С. 113–126.
13. Базий А. Сл. Нова Водолага / А. Базий // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 124–146.
14. Федченко И. Сл. Котельва / И. Федченко // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 157–171.
15. Косьянова М. Сл. Євсуг / М. Косьянова // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 189–214.
16. Попова М. Сл. Євсуг / М. Попова // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 215–232.

СЕКЦІЯ № 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО, МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ТУРИЗМ

УДК 930.1:94(477.8)

Т. І. Гуменюк
м. Івано-Франківськ

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКАРПАТСЬКИХ НАУКОВЦІВ (1950–1980-ті РР. ХХ СТ.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Важливим завданням історичного краєзнавства виступає формування історичного мислення, логіка історичного пізнання та розуміння історичного процесу на конкретних прикладах регіональної, близької учням і студентам історії «Малої Батьківщини» [6, с. 23]. Волинський історик Г. Бондаренко зазначав, що історичне краєзнавство і конкретні краєзнавчі дослідження дають можливість сприйняти історичний простір і зрозуміти чим він відрізняється від безмежності. «Мала батьківщина» уособлює певну територію, від якої кожна людина починає своє свідоме життя і розширює власний світогляд, у тому числі в плані практичного освоєння простору, від того, де живе і того простору, який починає розуміти, включаючи поняття села, міста, області, держави, планети Земля [6, с. 25]. Академік НАН України П. Тронько, фахівець з проблем історичного краєзнавства та історико-культурної спадщини України відзначив, що краєзнавство – це і розділ історичної науки, і просвітництво, і складова навчального процесу, і зміст діяльності позашкільних навчальних закладів туристсько-краєзнавчого профілю [27, с. 5].

Метою статті – проаналізувати праці вітчизняних учених, присвячених науковій спадщині, діяльності видатних прикарпатських краєзнавців другої половини ХХ століття, котрі вивчали історико-культурні надбання свого народу.

На особливу увагу заслуговує багатолітня праця відомих прикарпатських істориків – краєзнавців В. Грабовецького, П. Арсенича, І. Гаврилів, В. Полека, М. Паньківа, котрі своєю невтомною діяльністю зробили чималий внесок у розвиток краєзнавчих досліджень західних областей УРСР другої половини ХХ ст., національне відродження Прикарпаття [13; 14; 15; 19; 1; 3; 16; 18; 11; 12; 24; 25; 21; 22].

Надзвичайно цікавими є підбірки світлин, листівок, різноманітних документів П. Арсенича до історії міст і сіл Івано-Франківської області, про відомих особистостей Західної України, фольклорно-етнографічних матеріалів з Гуцульщини, Бойківщини, Покуття, які відображають національний колорит. З нагоди 75-літнього ювілею у 2008 р. та 50-ліття історико-краєзнавчої діяльності Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка підготувала біобібліографічний покажчик (2008 р.), який висвітлює основні віхи життя краєзнавця, матеріали про наукову та культурно-громадську діяльність [23]. У передмові до покажчика зазначено, що біля 50 років П. Арсенич збирає рідкісні книги, часописи кінця XIX – початку XX ст., документи, поштові листівки, фотографії та інші матеріали з минувшини Прикарпаття, про малознаних і призабутих діячів нашого краю. Зібраними документальними джерелами користуються дослідники, історики, науковці з Києва та Львова, Івано-Франківська та області, представники українського зарубіжжя.

Систематизований перелік праць, публікацій В. Грабовецького, написаних у львівський період життя подає бібліографічний покажчик друкованих праць співробітників Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові за 1951–1969 роки [26].

Необхідно відмітити працю історика М. Вуянко [10]. Авторка проаналізувала створення, діяльність, роль Прикарпатської історичної школи академіка В. Грабовецького в розвитку досліджень історії рідного краю, його культури. Починаючи з 1950-х рр. і до сьогоднішнього дня, відзначає дослідниця, В. Грабовецький займається проблемою народних визвольних рухів, зокрема, опришківства. За час роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР (1953–1975 рр.) вчений зумів виявити в архівах України, Росії, Польщі багато нових документів і на їх основі опублікувати 850 наукових праць, серед яких 20 монографій, сотні статей, наукових розвідок, присвячених більшості історії Прикарпаття [10, с. 9, 10]. Авторка подала перелік лише окремих видань, котрий говорить про значний творчий доробок В. Грабовецького. Даючи загальну характеристику Прикарпатської історичної школи академіка В. Грабовецького, М. Вуянко відзначила, що на сучасному етапі це є своєрідне неформальне, добровільне наукове об'єднання з нефіксованою внутрішньою структурою, яке здійснює програму науково-дослідницької роботи під керівництвом свого наставника [10, с. 16].

На нашу увагу заслуговують праці М. Вегеша, присвячені життю і творчому доробку В. Грабовецького [8; 9]. М. Вегеш зазначив, що починаючи

з 1950-х рр. чітко викристалізувалися проблеми, над якими працюватиме вчений упродовж багатьох років – історія вірменських поселень в Галичині, рух опришків, гайдамащина, вплив народно-визвольної війни на західноукраїнські землі тощо. В 1962 р. побачила світ монографія В. Грабовецького «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII століття». Вчений взяв участь у створенні багатотомної «Української Радянської Енциклопедії», написавши до неї ряд нарисів, зокрема, «Довбуш», «Дрогобич», «Опришки», «Звенигород Галицький» та десятки інших [9, с. 16]. М. Вегеш детально висвітлив львівський та прикарпатський періоди наукової діяльності академіка. М. Вегеш наголосив, що в 1960-х рр. вчений започаткував історико – краєзнавчий напрям в обласній пресі. Історико – краєзнавчі нариси про міста Львівщини почало друкувати видавництво «Каменярь». Виданням нарису «Звенигород» львівське книжково – журнальне видавництво розпочало в 1957 р. серію подібних краєзнавчих публікацій [9, с. 102, 104].

У 2008 р. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника видав ювілейний збірник на пошану академіка В. Грабовецького [20]. Ряд статей (П. Арсенича, Б. Гаврилів, М. Кравця, М. Паньківа) присвячені науково-педагогічній, історико-краєзнавчій та громадській діяльності В. Грабовецького [17; 21; 2; 11]. До ювілейного збірника увійшли спогади із життєвої і творчої стежини В. Грабовецького, які містять матеріал про розвиток історичного краєзнавства на Львівщині та Івано-Франківщині починаючи від 1950-х років ХХ ст., історико-краєзнавчу діяльність академіка [19]. Зокрема історик констатував: працюючи у Львові тривалий час, я, крім планових академічних тем, у нових серіях «Гомін віків», «Карби віків» у молодіжній львівській газеті протягом 1966–1975 рр. опублікував ряд історико-краєзнавчих нарисів із літопису Львова часів середньовіччя, нового часу, історії козащини, гайдамащини [19, с. 152]. Далі В. Грабовецький повідомив: переважна більшість моїх наукових і науково-популярних історичних праць присвячена літопису Прикарпаття. Це – багатотомні «Нариси історії Прикарпаття», трилогія «Ілюстрована історія Прикарпаття» та понад 15 монографій з історії міст і сіл краю [19, с. 161].

Провідним прикарпатським краєзнавцем був професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника В. Полек (1924–1999 рр.). Багатолітню краєзнавчу, літературно-мовознавчу діяльність науковця дослідили М. Вальо, М. Бігусяк [7; 4; 5]. Діяльність вченого у 1955–1974 рр. (працював на посаді провідного спеціаліста –

бібліографа в Науковій бібліотеці Прикарпатського національного університету) висвітлив М. Бігусяк. Науковим подвигом краєзнавця В. Полека, зазначив автор, є укладений ним «Біографічний словник Прикарпаття», де вчений-бібліограф зібрав кілька тисяч довідок про визначних уродженців Прикарпаття. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. краєзнавець активно долучився до підготовки Української Радянської Енциклопедії, енциклопедії «Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область» [4, с. 139]. За ініціативи В. Полека розпочалися роботи з формування в бібліотеці Прикарпатського національного університету фонду рідкісної книги: це раритетні видання, «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», «Літературно-науковий вісник», низка прижиттєвих видань галицьких письменників – Івана Франка, Марка Черемшини, Василя Щурата [4, с. 139]. В науковій розвідці М. Вальо систематизувала перелік бібліографічних матеріалів, довідково-енциклопедичних видань краєзнавця. Зокрема, протягом 1970–1985 рр., відзначила дослідниця, йому і справді вдалося опублікувати майже в повному обсязі (літери А-С) свою працю під назвою «Прикарпатська літературна енциклопедія». Паралельно він друкував початкові гасла «Літературно-мистецької і наукової Івано-Франківщини», ряд гасел до українських і російських видань «Української радянської енциклопедії» [7, с. 41].

Перед вітчизняними істориками постає важливе завдання: комплексно дослідити історію розвитку історичного краєзнавства західних областей УРСР другої половини ХХ ст. в умовах радянської дійсності, всебічно оцінити доробок прикарпатських краєзнавців у вивченні історії рідного краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсенич П. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини : довідник / П. Арсенич, І. Пелипейко. – Косів : Писаний Камінь, 2002. – 279 с.
2. Арсенич П. Учений, краєзнавець, педагог, громадянин / П. Арсенич // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – С. 26–30.
3. Арсенич П. Бібліографічний покажчик історико-краєзнавчих публікацій за 1959–1988 рр. / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1989. – 76 с.
4. Бігусяк М. Наукова бібліотека Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (1946–2008): історія, досягнення та завдання в умовах модернізації освіти / М. Бігусяк // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2010. – Вип. 5. – С. 137–144.
5. Бігусяк М. Франкознавчі студії професора Полека / М. Бігусяк // Перевал. – 2006. – № 2–3. – С. 145–150.
6. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства / Г. Бондаренко // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 23–29.
7. Вальо М. Володимир Теодорович Полек / М. Вальо // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 3. – С. 39–41.
8. Вегеш М. М. Академік Володимир Васильович Грабовецький. Бібліографічний покажчик (Видання п'яте) / М. М. Вегеш, І. С. Гапоненко. – Товт. – Ужгород, 2003. – 128 с.

9. Вегеш М. М. Академік Володимир Грабовецький – визначний історик України / М. М. Вегеш. – [2-ге вид., доп.]. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2006. – 432 с.
10. Вуянко М. В. Прикарпатська історична школа академіка В. Грабовецького : збірник / М. В. Вуянко. – Івано-Франківськ, 1997. – 18 с.
11. Гаврилів Б. М. Академік Володимир Грабовецький – літописець Прикарпатського краю / Б. М. Гаврилів // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – С. 21–25.
12. Гаврилів Б. М. Біобібліографічний покажчик: до 40-річчя наук., історико-краєзн. і громад. діяльн. та 65-річчя з дня народж. / [уклад. Г. Горбань]; ПНУ ім. В. Стефаника, Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка. – Івано-Франківськ : [б.в.], 2008. – 64 с.
13. Грабовецький В. В. Академік Іван Крип'якевич: Збірник / [Упоряд. В. Б. Скоморовський]; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, Каф. історії України. – [2-ге вид., доп.]. – Івано-Франківськ, 2005. – 200 с.
14. Грабовецький В. В. Іван Крип'якевич – визначний історик України. До 110-річчя від дня народження / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.
15. Грабовецький В. Літописці історії України. Штрихи до портретів визначних істориків ХІХ–ХХ ст.: на допомогу викладачам, студентам та краєзнавцям / кафедра історії України Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 2005. – 99 с.
16. Історико-культурна спадщина Прикарпаття. Наук. зб. на пошану Петра Арсенича з нагоди його 70-річчя та 45-річчя історико-краєзнавчої діяльності / [Упоряд. П. Арсенич, В. Любінець]. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 800 с.
17. Кравець М. Гордість Прикарпаття / М. Кравець // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – С. 17–20.
18. Краєзнавці Прикарпаття (ХХ ст.): довідник / Івано-Франківська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців; Науково-редакційний відділ при управлінні культури Івано-Франківської облдержадміністрації; Івано-Франківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 114 с.
19. Моя прикарпатська життєва й творча стежина. Спогади // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ : [ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника], 2008. – С. 105–190.
20. На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – 563 с.
21. Паньків М. Етнографічні дослідження Володимира Грабовецького / М. Паньків // На вівтар історії України: ювіл. зб. на пошану акад. АН Вищої шк. України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – С. 26–30.
22. Паньків М. Ратуша. Історичний нарис / М. Паньків. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 36 с.
23. Петро Арсенич: біобібліографічний покажчик / Управління культури Івано-Франківської ОДА; Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Франка; [уклад. І. Боднарук; відп. за вип. Л. Бабій]. – Івано-Франківськ, 2008. – 48 с.
24. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська: Іст.-культ. путівник / В. Полек. – Львів, 1994. – 89 с.
25. Полек В. Образотворча Франкіана Прикарпаття Деркача Ігоря Миколайовича [Репродукції картин]: кат. / В. Полек. – Івано-Франківськ : [б.в.], 1991. – С. 3–5.
26. Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР, 1951–1969: бібліографічний покажчик / АН УРСР. Інститут суспільних наук, Львівська державна наукова бібліотека / [Уклад. В.О. Гавриленко]. – Львів, 1970. – 489 с.
27. Тронько П. Т. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу / П. Т. Тронько // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 5–10.

**ДО ІСТОРИОГРАФІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЧИНОВНИЦТВА
КІНЦЯ XVIII–XIX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОСІЙСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ
1990-х – 2000-х РОКІВ)**

В російській історіографії останнім часом з'явилася досить велика кількість дисертаційних робіт, тією чи іншою мірою присвячених різним питанням історії цивільного чиновництва періоду Російської імперії, зокрема кінця XVIII–XIX ст. У цих дослідженнях розкриті умови прийняття на службу до державних установ, різні аспекти самої служби, розглядаються засоби заохочення чи покарання за посадові злочини, зловживання чи неякісне виконання обов'язків тощо. Великим позитивом також є той факт, що об'єктом наукової уваги стають не тільки вищі посадовці (сенатори, міністри, губернатори і т.п.), але й дрібні чиновники місцевих установ (повітових, міських).

До окремого блоку досліджень можна віднести дисертації регіонального спрямування, присвячені чиновництву. Хоча такі праці і мають більш вузькі географічні межі та специфіку, вони спираються на загальний контекст історії чиновників Російської імперії окресленого періоду.

А. О. Бутусова, вивчаючи провінційне чиновництво 1861–1917 рр. на прикладі Курської губернії, визначала його не лише як суб'єкт управління, але й як окрему соціокультурну спільноту з характерними лише для неї правовим статусом, професійною організацією тощо [1]. І. Г. Мельникова присвятила своє дослідження комплексному аналізу провінційного чиновництва Верхнього Поволжжя в першій чверті XIX ст., паралельно аналізуючи ефективність місцевого державного управління у вказаному регіоні. Але при цьому нею була проаналізована еволюція законодавства щодо місцевого управління; окремо зроблено спробу розглянути визначення терміну «чиновництво», охарактеризувати основні правила виробництва в чини [4]. Т. В. Козельчук виявляла закономірності розвитку провінційної бюрократії Російської імперії, але шляхом характеристики державних службовців Тобольської губернії [3].

Об'єктом дисертаційного дослідження Г. І. Растягаєвої був чиновницький апарат Головного управління Західного Сибіру. Вона зосередила свою увагу на управлінських функціях та персональному складі чиновників зазначеної установи. Окремо вивчалися соціальне походження,

освітній і професійний рівні цих службовців [7]. За такими самими параметрами Л. В. Мерзлякова ще раніше дослідила чиновництво Вятської губернії першої половини XIX ст. Предметом вивчення стали також майнове становище і побут службовців цього регіону [5].

В. Є. Слотін присвятив свою дисертацію чиновництву провінційних навчальних закладів (училищ). Географічні параметри його дослідження були зосереджені на Казанському учбовому окрузі. Основні питання, яким було приділено найбільше уваги це:

- 1) визначення місця училищного чиновництва в соціальній структурі російського суспільства XIX ст.;
- 2) умови чиновництва та соціальні гарантії цивільної служби;
- 3) основні принципи проходження служби та конкретні службові обов'язки вказаних чиновників [9].

Метою дослідження В. І. Сігова було визначення механізму формування корпоративної етики чиновників Східного Сибіру. Для цього ним була зроблена спроба виявити соціальну належність, освітній рівень, походження цих службовців. Дослідник здійснив порівняльний аналіз статусу сибірського чиновництва та чиновництва загальноросійського. При цьому він виявив ступінь реальної відповідності цього статусу формально-юридичним критеріям, відображеним у законодавстві [8].

Різні аспекти чиновництва місцевих державних установ першої половини XIX ст. на прикладі бюрократії Московської та Тверської губерній досліджував Ю. Б. Павлюк. У контексті вивчення політико-правового становища російської бюрократії в системі місцевого управління він приділив увагу правовому становищу чиновництва; динаміці зростання бюрократії та рівню її професіоналізації; типологічним особливостям розвитку чиновників. Роблячи спробу відтворити соціокультурний образ чиновництва, Ю. Б. Павлюк окремо зосередився на таких питаннях, як походження, вік, конфесійна приналежність чиновників, їхнє матеріальне та сімейне становище, побут. Все це дозволило йому комплексно підійти до вивчення чиновників місцевих установ зазначених губерній першої половини XIX ст. [6].

Досліджуючи провінційні поліцейські установи XIX ст. на прикладі Курської губернії, Н. І. Горлова охарактеризувала порядок і систему комплектування, штатний розклад і умови проходження служби в місцевих поліцейських установах. Були розглянуті організаційно-правові засади професійної підготовки кадрів провінційної поліції пореформеного періоду [2].

Протягом 1990-х – 2000-х років з'явилася також низка дисертацій історичного та юридичного спрямування, присвячених діяльності різноманітних місцевих установ (більшої уваги були удостоєні поліцейські структури) у тих чи інших регіонах Російської імперії. Побіжно в них заторкувалися і питання, пов'язані з персональним складом цих установ.

Усіх дисертантів об'єднує той факт, що всі вони активно використовували законодавчу базу XVIII–XIX ст., опубліковану у Зводі законів та Повному зібранні законів Російської імперії. Оригінальним внеском кожного з дослідників стало використання матеріалів з регіональних архівних установ Росії. В цілому можемо констатувати посилений останнім часом інтерес дослідників до історії бюрократичного апарату (особливо місцевого рівня) Російської імперії кінця XVIII–XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутусова А. А. Провинциальное чиновничество России в 1861–1917 гг. (на примере Курской губернии) : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / А. А. Бутусова. – Курск, 2006. – 183 с.
2. Горлова Н. И. Полиция российской провинции в XIX веке (на примере Курской губернии): дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Н. И. Горлова. – Курск, 2005. – 240 с.
3. Козельчук Т. В. Чиновничество Тобольской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. как социальный слой : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Т. В. Козельчук. – Курган, 2002. – 276 с.
4. Мельникова И. Г. Чиновничество Верхневолжских губерний в первой четверти XIX века : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / И. Г. Мельникова. – Ярославль, 2010. – 272 с.
5. Мерзлякова Л. В. Чиновничество Вятской губернии первой половины XIX в. : Опыт социально-политической характеристики : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Л. В. Мерзлякова. – Ижевск, 1997. – 228 с.
6. Павлюк Ю. Б. Российское чиновничество в системе местного управления в первой половине XIX века: На материалах Московской и Тверской губерний : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Ю. Б. Павлюк. – М., 2001. – 240 с.
7. Растягаева Г. И. Чиновничий аппарат главного управления Западной Сибири: 1822–1882 гг. : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Г. И. Растягаева. – Омск, 2006. – 225 с.
8. Сигов В. И. Корпоративная этика чиновничества Восточной Сибири в царствование Николая I : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / В. И. Сигов. – Иркутск, 2001. – 237 с.
9. Слотин В. Е. Провинциальное училищное чиновничество России в XIX в. : на материалах Казанского учебного округа : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / В. Е. Слотин. – Киров, 2010. – 243 с.

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МУЗЕЇВ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

На сьогоднішній день важко уявити будь-який навчальний заклад, котрий не має свого музею, або музейної кімнати, що висвітлює основні етапи його розвитку та специфіку навчального закладу. Сумська область у цьому відношенні є найяскравішим прикладом, бо містить найбільшу в Україні кількість музеїв навчальних закладів.

Створення і функціонування музеїв при закладах освіти зумовлено традиціями, які притаманні навчальному закладу і містять величезний евристично-виховний потенціал, який може бути використаний і використовується в навчальному процесі ВНЗ.

Необхідно зазначити, що музей історико-педагогічного профілю має свої яскраві особливості, що вирізняє його з-поміж інших видів музеїв.

Серед досліджень вітчизняних науковців педагогічні аспекти діяльності музеїв вивчали Т. Ю. Белофастова, Ю. М. Ключко, Ю. А. Омельченко, О. І. Січкарук, М. Ю. Юхневич, Є. І. Чмихало та ін. Вказані науковці визначають музейну педагогіку як поняття, що відображає новий етап у реалізації освітньо-виховного потенціалу музею, нову галузь педагогічної науки, що має міждисциплінарний характер, перебуваючи на «перехресті» музеєзнавства, соціальної педагогіки та педагогіки дозвілля.

За останні роки в навчальній та виховній діяльності музею відбуваються серйозні зміни. Перш за все, це виражається в тому, що музей став ближче до свого відвідувача, за можливістю враховуючи його інтереси та естетичні потреби. В той же час, сучасне культурне життя нашого суспільства характеризується підвищеною активністю людей в різноманітних сферах суспільної діяльності, у тому числі в сфері естетичного виховання підростаючого покоління.

Музейна практика показує, що формування у студентства уявлення про музей, як специфічну установу, про суспільну значущість кожного конкретного музею, про його роль у культурі регіону, навчального закладу, важливе для виховання культурної компетенції студентів і для вирішення загальних навчально-виховних завдань [1, с. 55].

Основними принципами системи виховання засобами історико-педагогічних музеїв у межах концепції національно-патріотичного

виховання є:

– принцип національної спрямованості виховання, який передбачає формування в молоді національної свідомості, поваги до навчального закладу, шанобливого ставлення до його культури, здатності зберегти свою ідентичність, пишатися приналежністю до традицій вишу в розбудові системи освіти своєї держави;

– принцип культуровідповідності, котрий передбачає виховання як культуротворчий процес, спрямований на формування базової культури особистості, базуючись на набутому морально-етичному досвіді людства та специфіці регіону, в якому проживає студент;

– принцип гуманізації виховного процесу зосереджує увагу на особистості як вищій цінності;

– принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії передбачає, що учасники виховного процесу виступають рівноправними партнерами у процесі спілкування, беруть до уваги точку зору один одного, визнають право на її відмінність від власної, узгоджують свої позиції;

– принцип цілісності означає, що система виховання засобами історико-педагогічних музеїв навчальних закладів організовується як системний педагогічний процес, спрямований на гармонійний та різнобічний розвиток особистості, формування в неї цілісної орієнтації, передбачає забезпечення наступності напрямів та етапів виховної роботи;

– акмеологічний принцип вимагає орієнтації виховного процесу музею на вищі морально-духовні досягнення і потенційні можливості особистості, створення умов для досягнення нею життєвого успіху, розвиток індивідуальних здібностей;

– принцип особистісної орієнтації означає, що загальні закони психологічного розвитку проявляються в кожній людині своєрідно і неповторно;

– принцип життєвої творчої самодіяльності передбачає становлення особистості як творця свого життя, який здатен приймати особисті рішення, і нести за них відповідальність, повноцінно жити і активно діяти, постійно самовдосконалюватися, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни;

– принцип толерантності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, формування у вихованців відкритості, толерантного ставлення до цінностей, які притаманні навчальному закладу регіону, до культури, мистецтва, здатності диференціювати спільне та відмінне в різних культурах, сприймати цінності

студентської молоді, як невід'ємну частину загальнолюдської [3].

Узагальнення досвіду роботи історико-педагогічних музеїв у галузі естетичного виховання студентів дозволяє виділити найбільш розповсюджені методи впливу на глядача. Такими є екскурсії, лекторії, путівники. До менш розповсюджених можна віднести експозиції та виставкову режисуру. Отже, стає очевидним, що в основі музейної діяльності традиційно лежить інформаційний процес, тоді як цілісне емоційно-особистісне переживання відвідувача музейної експозиції є вищою, специфічною формою пізнання.

В силу непередготовленості музейного відвідувача, його неспроможності до ціннісно-естетичного сприйняття музейної експозиції, культурної традиції в цілому, специфічні можливості історико-педагогічного музею розкриваються не в повній мірі або залишається не розкритим.

Вирішенню даної проблеми може допомогти звернення студента до культурних надбань, сприйняттю духовних цінностей через музейну експозицію, музейний предмет. Центральне значення в музейній педагогіці відіграють ідеї гуманізації та гуманітаризації освіти, звернення студентів до загальнолюдських цінностей, насичення їх життя подіями та мистецтвом, збагачення їх духовного світу, які представлені у найрізноманітніших формах.

Однією з головних цілей виховної роботи музею є естетичний розвиток, який розуміється як одне з умов морального формування особистості. Відповідно до загальноприйнятої структури навчально-виховного процесу виділяють три основні функції педагогічної діяльності історико-педагогічного музею в цьому напрямку – виховну, навчальну, розвиваючу [2, с. 7].

Як відомо у змісті виховної функції головну роль відіграє формування моральних якостей особистості, естетичних переживань, соціально значимих відносин, мотивів і правил поведінки. Конкретніше все це можна означити як формування високих ідеалів, виховання доброти, чуттєвості, бережливого ставлення, виховання естетичних цінностей.

Розвиваюча функція музею має складний, специфічний характер. У структурі педагогічного процесу розвиваюча функція розглядається музеєзнавцями як результат реалізації освітньої та виховної функції. Стосовно історико-педагогічного музею – це означає загальний естетичний розвиток особистості [4, с. 206–207].

Теоретичний досвід дослідників і музейна практика показують, що в педагогічному процесі розвиваюча функція реалізується більш ефективно, якщо процес має спеціальну спрямованість. Тут зміст і методи навчання, крім формування знань, навичок, переконань орієнтуються і на розвиток особливих якостей, які стимулюють процеси виховання та освіти. В сфері естетичного виховання це передбачає прийняття спеціальних заходів для розвитку емоційної сфери, спостережливості, фантазії, асоціацій, а також творчого сприйняття і мислення. Тим самим, специфіка навчально-виховного процесу в історико-педагогічному музеї полягає в постановці найважливішою мети – розвиток перерахованих здібностей, необхідних для формування естетичного сприйняття і художнього смаку.

Розглянуті компоненти виховного процесу тісно взаємопов'язані. Успішне вирішення виховних і розвиваючих завдань є чинником стимулювання активності в придбанні студентами нових знань, а підвищення освіти в галузі мистецтва, по суті, є чинником виховним і розвивальним.

При історико-педагогічному музеї досить часто існують ради ветеранів, діяльність яких спрямовано на моральне виховання студентства та взаємозв'язок поколінь.

Як і у всіх сферах навчання, педагогічний процес в музеї внутрішньо динамічний. Динаміка виражається в різних за характером співвідношення розвиваючих, виховних, освітніх завдань на різних етапах естетичного розвитку студента. На думку відомих музейників-педагогів, на початковому етапі естетичного виховання розвиваюча спрямованість педагогічного процесу має особливе значення. Вирішення розвиваючих завдань є необхідною умовою для формування естетичної сприйнятливості, що є внутрішньою готовністю до засвоєння нових знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. Об изучении «обратной связи» / М. Коваль // Советский музей. – 1988. – № 1. – С. 54–56.
2. Нагорський Н. В. Музейная педагогика и музейно-педагогическое пространство / Н. В. Нагорський // Педагогіка. – 2005. – № 5. – С. 3–12.
3. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання» [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://kmu.gov.ua>.
4. Педагогіка. Інтегрований курс теорії та історії : навч.-метод. посіб. : у 2 ч. / За ред. А. М. Бойко. – Ч. 2. – К. : ВІПОЛ ; Полтава : АСМІ, 2004. – 504 с.

**КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ПРАВОСЛАВНОГО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Православне сільське духовенство українських губерній Російської імперії, будучи однією з найбільш освічених та соціально активних верств українського селянського середовища другої половини ХІХ – початку ХХ ст., окрім своїх безпосередніх богослужбових, церковних та пастирсько-парафіяльних функцій, виконувало й низку суспільних. З них, зокрема, досить специфічною та історично значущою була краєзнавча робота. Вивчення характерних особливостей її організації та практичного втілення в умовах українського села є корисним, по-перше, з огляду на сучасне налагодження партнерських суспільно корисних зв'язків між державою та церквою та, по-друге, у зв'язку з загальним посиленням інтересу до краєзнавчої роботи.

Незважаючи на те, що сучасні українські дослідники звертаються до висвітлення окремих аспектів даної проблематики, характеру комплексного вивчення вона не набула. Зокрема, Н. Діанова [3] зосередила свою увагу на участі духовенства в роботі Таврійської вченої архівної комісії. В. Лукашук [7] розглянула краєзнавчу діяльність духовних осіб крізь призму публікації їх доробків у цій сфері на сторінках періодики. Ряд наукових праць, в яких розглянута робота українського сільського духовенства з вивчення краю, обмежений географічними межами [6; 8; 12].

Метою статті є аналіз характерних рис роботи парафіяльного духовенства в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., визначення її основних напрямів та окремих дійових осіб.

Проведення парафіяльними священиками елементарної краєзнавчої роботи вважалося не просто виявом суспільної ініціативи православного духовенства, а його прямим обов'язком. Ряд єпархіальних керівництв у середині ХІХ ст. вимагали від сільського священства регулярного складання церковнопарафіяльних літописів, які відображали б різні сторони життя конкретних парафій на місцях. Однак носії духовного сану рідко ставилися з належною увагою до виконання цього завдання. На заваді стояло не стільки небажання обтяжувати себе додатковою роботою, скільки невизначеність методики створення та передбачуваного готового вигляду літопису. Пояснюючи свою краєзнавчу бездіяльність сільські священики зверталися до єпархіальних керівництв, щоб ті розробили спеціальні

літописні книги (на кшталт клірових відомостей) з відповідно сформульованими запитаннями, на які варто було дати конкретні відповіді [4, с. 265]. Необхідно визнати, що в цих проханнях було присутнє раціональне зерно, адже зрозуміло, що далеко не кожний сільський священик, освітній та творчий рівень якого найчастіше суттєво відрізнявся від міського сановника, міг самотійно та цілком осмислено підійти до складання церковнопарафіяльного літопису. Ця ж причина лежала й в основі формалізму, з яким священики підходили до складання літописів, коли їх елементарні краєзнавчі доробки по суті нічим не відрізнялися від офіційних рапортів [9, с. 367].

Перші прояви усвідомленого інтересу до складання церковнопарафіяльних літописів з'явилися після 1861 р. Так, окремі духовні періодичні видання, зокрема «Православний огляд», відкрили рубрики, присвячені краєзнавчим описам різних населених пунктів та церков, а журнал «Церковний літопис» вже в своїй назві відобразив спрямованість матеріалів, що публікувалися в ньому. Єпархіальні керівництва, як наприклад Київське, знову видали сільським священикам розпорядження описати свої парафії [9, с. 365–366]. Результати цієї роботи були значною мірою використані Л. Похилевичем у своїй праці «Сказания о населенных местностях Киевской губернии», в передмові до якої автор зазначав: «Статистические сведения о числе жителей прежнем и нынешнем, а также показания о состоянии приходов и церквей взяты мною из архивных дел Киевской Консистории» [10, с. III]. Як бачимо, елементарна краєзнавча діяльність сільського духовенства на перших етапах свого розвитку хоч і не відзначалася високою якістю, проте лягла в основу статистичного фонду відомостей про окремі населені пункти.

Значна активізація краєзнавчої роботи сільського духовенства та суттєве покращення її якісного рівня припали на 1890-ті рр. Примітно, що про необхідність ведення церковних літописів заговорили на найвищих щаблях церковної ієрархії, зокрема й у Священному Синоді [9, с. 366]. У 1894 р. в «Киевских епархиальных ведомостях» був опублікований церковний літопис, парафіяльного священика с. Рубаного Моста Уманського повіту Київської губернії О. Козловського [4], створений автором у 1892 р. У ньому на якісно новому рівні були розглянуті різні сторони минулого та сучасного автору життя села. Примітно, що окрім опису суто церковнопарафіяльних аспектів (становища церкви, церковного причту та парафіян, їх релігійних та моральних характеристик), священик звернувся до висвітлення історії

місцевої школи, висловив свою точку зору на етимологію назви населеного пункту, проаналізував становище місцевих поміщиків.

Публікація праці О. Козловського викликала значний резонанс серед сільського священства Київської губернії. Незабаром на сторінках того ж часопису з'явилася праця священника с. Малої Сквирки Сквирського повіту Київської губернії С. Підгаєцького [9], в якій автор поділився своїми думками з приводу методики складання церковних літописів. Зокрема, він визначив, що церковнопарафіяльний літопис має включати опис минулого парафії, для чого священнику необхідно збирати та опрацьовувати відповідні джерела, та детальні характеристики сучасного йому життя парафіяльного населення, при чому не лише духовного, але й світського [9, с. 370]. Запропонована схема стала класичною для церковнопарафіяльних літописів рубежу XIX–XX ст.

Результати виконання обов'язку з написання церковнопарафіяльних літописів, зважаючи на суто суб'єктивні підходи духовенства до краєзнавчої справи, зрозуміло, різнилися за своїми рівнями. Однак деякі сільські священники вбачали у краєзнавчій роботі додаткові шляхи прояву громадянськості та особистого покликання й займалися нею спеціально, предметно вивчаючи історію краю. Науковий доробок окремих духовних осіб ліг в основу золотого фонду дореволюційної краєзнавчої історіографії. Таким можна визнати комплекс праць священника с. Сивок Острозького повіту Волинської губернії А. Сендульського. Зацікавившись історичним краєзнавством під час навчання в семінарії, він займався ним все життя, створивши близько 40 історичних нарисів про населені пункти Волинської єпархії. Окрім цього, частина праць А. Сендульського, зокрема такі, як «Краткие исторические сведения о православном валеvском монастыре», «Исторические сведения о православных церквах и монастырях в г. Луцке», «Татаринецкий мужеский монастырь, бывший вблизи с. Обычи», «Загаецкий монастырь», була присвячена минулому релігійних пам'яток, деякі з яких припинили своє існування вже в XIX ст. [11, с. 168].

Важливим напрямом краєзнавчої роботи сільського духовенства було вивчення місцевих археологічних пам'яток. Зокрема, священник с. Кудинка Летичевського повіту Подільської губернії П. Кудлаєвич описав розташовані поблизу населеного пункту земляні вали, висунув версії щодо їхнього походження, критично проаналізував народні перекази про них [5]. Цілковито зрозуміло, що публікація священницького дослідження не просто заповнила собою невивчену гносеологічну нішу, але й привернула увагу

громадськості до археологічної пам'ятки, тим самим долучившись до формування суспільного усвідомлення про необхідність її збереження.

Необхідно зазначити, що публікація краєзнавчих доробків сільських священиків значно сприяла поширенню знань про край серед населення. Велику роль у цій справі відігравали православні періодичні видання, які цілеспрямовано зверталися до сільських священиків із закликами збирати документи з історії краю, статистичні відомості про єпархію та її населення. Згідно з підрахунками В. Лукашук, за півстоліття лише в неофіційній частині «Волынских епархиальных ведомостей» було опубліковано понад 200 краєзнавчих нарисів з історії міст і сіл, парафій, церков, авторами яких були не лише викладачі духовно-навчальних закладів, міське духовенство, але й сільські пастирі [7, с. 465]. Цінність краєзнавчої активності саме сільських священиків посилюється, якщо взяти до уваги той факт, що вони мали значно обмеженіший доступ до документальних джерел, ніж ті ж міські сановники.

Говорячи про цілеспрямовану краєзнавчу роботу сільського духовенства, необхідно обмовитися, що до її виконання на високому рівні раціонального осмислення долучалися найбільш освічені та свідомі представники сільського духовенства, загалом же детальне вивчення краю не набуло серед парафіяльного священства України масової популярності. С. Гладкий взагалі визначає характер цього роду діяльності як елітарний [1, с. 39]. В цілому з ним погоджуючись, варто наголосити на тому, що ця діяльність була доступна в основному лише для потенційно творчих особистостей.

Втім, багато представників сільського духовенства, не маючи інтелектуальної змоги займатися краєзнавством на аналітичному рівні, активно долучалося до простого збору необхідних відомостей для створення історичних, етнографічних, географічних, статистичних праць про край. Показовим у цьому сенсі є приклад створення у 1880-х рр. М. Теодоровичем праці «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», коли все духовенство єпархії надсилало автору церковні літописи, розповіді про історію сіл, церков, спогади старожилів, легенди та перекази. Сільські священики долучилися й до створення В. Антоновичем праці «Археологическая карта Волынской губернии», надсилаючи йому відомості про місцеві старожитності [12, с. 208]. У 1873 р. Московське археологічне товариство почало вивчення курганних насипів Київщини, й за ініціативою дійсного члена цього товариства С. Крижановського та за благословенням Київського митрополита священики почали збирати перекази про місцеві

кургани. Під час роботи етнографічної експедиції на чолі з П. Чубинським київське парафіяльне духовенство також мало сприяти збору інформації [8, с. 139–140].

Збереженню цілого ряду пам'яток, старожитностей та предметів сприяла робота сільського духовенства з віднаходження місцевих історичних цінностей, їх передача до музеїв. Як правило, така діяльність відбувалася в межах участі в наукових товариствах. Зокрема, сільські священики – члени Таврійської вченої архівної комісії проводили на місцях велику роботу по вивченню та збереженню старожитностей Криму, робили спроби захисту історико-археологічних пам'яток від знищення чи пошкодження [3, с. 43]. Діяльну участь з виявлення, збирання та збереження пам'яток старовини в рамках діяльності церковно-археологічного товариства Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії брало духовенство Уманського повіту, зокрема сільські священики І. Андрієвський, Т. Дзбановський, В. Ілляшевич, В. Корольков, І. Леонович, Л. Мілованов, К. Підгурський, Н. Хмелевський. Завдяки ним були передані до музею та збережені від нищення рідкісні книги, давні документи, монети, ікони, предмети церковного служіння, посуд [6, с. 36]. Активний член Чернігівської історико-археологічної комісії священик с. Рудки Чернігівського повіту К. Карпинський разом із викладачем семінарії В. Дроздовим влітку 1907 р. об'їздив 150 церков єпархії та виявив ряд предметів старовини, які лягли в основу початкового фонду єпархіального сховища старожитностей. Така успішна краєзнавча діяльність окремих представників сільського духовенства змушувала окремі наукові товариства, як-то Полтавський церковний історико-археологічний комітет, проводити цілеспрямовану пропагандистську роботу, спрямовану на якомога ширше залучення священиків до дослідницької діяльності [1, с. 39–40].

Варто відмітити, що сільські священики займалися не лише історичним краєзнавством, але й географічним. Зокрема, у церковних літописах, створених ними, описувалося територіальне розташування населених пунктів, їх географічні та популяційні характеристики [4, с. 266]. Окремі священики ретельно нотували метеорологічні спостереження [11, с. 168]. Сільське духовенство було залучене до збору відомостей за ініціативою Російського географічного товариства, яке у 1852 р. через місцеві консисторії просило зобов'язати «способнейших из лиц сельского духовенства» проводити спостереження за кліматом, ґрунтами, температурою тощо [2, арк. 2].

Отже, православне духовенство українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. було помітним суб'єктом краєзнавчої роботи на селі. Творчий характер цієї діяльності дає підстави стверджувати, що вона не набула масового характеру, а охоплювала лише тих носіїв духовного сану, хто відчував у собі схильність та мав достатній освітній рівень для критичного аналізу джерел та створення самобутніх краєзнавчих праць. Переважна ж більшість сільського священства долучалася до краєзнавчої роботи шляхом написання церковнопарафіяльних літописів, збору джерельних даних, віднаходження старожитностей з метою їх подальшого опрацювання та збереження. Краєзнавчі ініціативи сільського духовенства не лише сприяли формуванню дорадянського історіографічного фонду та джерельної бази, але й створили умови для збереження цілого ряду історичних цінностей.

Подальші перспективи в науковій розробці даної тематики вбачаємо в поглибленому вивченні кожного з визначених напрямків краєзнавчої роботи православного сільського духовенства, віднаходженні нових імен подвижників краєзнавства серед представників сільського православного духовенства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку XX століття / С. Гладкий. – Запоріжжя : без вид., 1997. – 50 с.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. 762. – Оп. 1. – Спр. 176.
3. Діанова Н. М. Участь православного духовенства в роботі Таврійської вченої архівної комісії (1887–1917 рр.) / Н. М. Діанова // Гілея : науковий вісник. – К. : ВІРУАН, 2011. – Вип. 50. – С. 42–47.
4. Козловский А. Церковная летопись села Рубаного Моста, 5-го округа благочиния Уманского уезда / А. Козловский // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 265–277.
5. Кудлаевич П. Земляные валы близ с. Кудинки / П. Кудлаевич // Киевская старина. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Т. I. – Июнь. – С. 535–543.
6. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття / Т. В. Кузнець. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
7. Лукашук В. Історико-краєзнавча спадщина часопису «Волынские епархиальные ведомости» (1867–1917) / В. Лукашук // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2009. – Кн. 1. – С. 463–468.
8. Перерва В. С. Православне Надросся у XIX столітті / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2004. – 256 с.
9. Подгаецкий С. Отрывок из церковно-приходской летописи села Малой Сквирки, сквирского уезда / С. Подгаецкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 363–370.
10. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – V с. + 763 с.

11. Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда (Некролог) / А. Тарнавский // Киевская старина. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Т. I. – Октябрь. – С. 166–170.

12. Ярмошик І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях православного духовенства (друга половина XIX ст.) / І. Ярмошик // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). – К.-Львів : без вид., 1994. – С. 206–208.

УДК 37.011.31–056.14(477)(09)

Л. В. Корж-Усенко
м. Суми

ГЕНІАЛЬНИЙ ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Петро Прокопович здобув визнання світової спільноти: ООН занесла його до найвідоміших людей планети, ЮНЕСКО назвало 2000 рік його іменем як визначного вченого, винаходи якого стали сенсацією в науковому світі. Непересічною особистістю П. Прокоповича в різні часи цікавилися Т. Шевченко, О. Покорський-Жоравко, В. Резніченко, С. Шелухін (який вважав його символом українського відродження), А. Бага, В. Зуй, В. Корж, С. Жданов, І. Зінченко, Є. Крат, І. Москальов, М. Ромакіна, І. Сенюк, С. Слесарев, І. Швець, В. Шпак, М. Яременко, Л. Боднарчук, В. Власенко, М. Горніч, М. Гурець, Н. Демиденко, О. Демченко, Л. Зевахін, С. Мілов, П. Марченко, С. Половникова, І. Прохода, П. Раковський, Б. Рудка, В. Скуратівський, П. Хмара. Цінні матеріали містять Батуринський музей бджільництва імені П. Прокоповича, Конотопський та Чернігівський історичні музеї, Чернігівські та Сумські обласні державні архіви, ЦДІА України, Інституті рукописів НБ ім. В. Вернадського, зібрання Росії і Європи.

Метою нашого дослідження є здійснення аналізу науково-педагогічного аспекту творчості Петра Прокоповича, з'ясування особливостей діяльності його новаторської школи «під відкритим небом».

Петро Іванович Прокопович (1775–1851) народився у сім'ї священника с. Митченки біля Батурина; закінчив Києво-Могилянську Академію і мріяв про викладацьку діяльність, але за вимогою батька його було віддано на військову службу, оскільки юнак відмовився успадкувати його фах. У відставці він зайнявся пасічництвом і внаслідок багаторічної праці став засновником наукового бджільництва. Петро Прокопович був добрим господарем, противником кріпацтва, природженим новатором і феноменально обдарованим винахідником (удосконалив плуг і воскобійню, винайшов хлібозбиральну машину), переймався щирою симпатією до трудового люду, наполягаючи на необхідності його просвіти.

Тож Т. Шевченко вбачав у ньому «істинного філантропа».

У 1826 р. П. Прокопович розпочав навчання селян с. Митченки та прилеглих сіл грамоті й азам бджільництва, а в 1928 р. школу відкрили офіційно. У 1830 р. її переведено до с. Пальчики – найпобожнішого, «найромантичнішого», на думку П. Прокоповича, місця на землі [2, с. 229]. Спочатку до школи приймалися селяни, але пізніше з'явилися діти козаків, духовенства і дворян віком від 16 до 40 років. У навчальному закладі плекався культ високої моралі і сумління, тому спочатку заняття присвячувалися прищепленню «моральності», а вже потім учні за два місяці опановували читання і письмо згідно з авторською методикою П. Прокоповича, засвоювали спеціальні знання. Про школу і його засновника, який проводив уроки «просто неба», «між пасіками і садами» позитивно відгукнулися часописи Берліна, Парижа, Москви [1]. Але слава володаря найбільшого в світі зразкового пасічницького господарства, свічками якого освітлювалися храми та собори України і Європи, не відволікала Прокоповича від педагогічної діяльності. Свої лекції у формі майстерного філософського трактату він насичував враженнями з багатого життєвого досвіду, перебування в різних країнах, що сприяло розширенню кругозору учнів. Як глибоко ерудована людина, П. Прокопович апелював до античної спадщини й останнього слова науки, цитуючи в оригіналі Геродота, Аристотеля, Плінія, Вергілія, Реомюра, здійснював аналіз світового досвіду та здобутків природознавчої науки [2, с. 241]. Учні вивчали пасічництво єгиптян, греків, римлян, шведів, німців, французів, різні системи бджільництва і типи вуликів, робили реферування новітніх періодичних видань, опановували садівництво, шовківництво, квітникарство, виноградарство, столярство, співи, залучалися до озеленення довкілля.

Крім виховного аспекту (формування моральності, сумлінності в роботі, дисциплінованості), П. Прокопович наполягав на важливості здійснення дослідницької роботи в «крилатому царстві». При школі був показовий сад з екзотичними рослинами та виноградник.

Петро Іванович наголошував, що майстерними пасічниками здатні бути люди з Богом у серці, які вирізняються добротою, кмітливістю, старанністю, невтомністю і природною схильністю до цієї діяльності. Ставлення до них ґрунтувалося на довір'ї і доброзичливості, а фізичне покарання тут не застосовувалося. Водночас Петро Іванович був вимогливим наставником, не терпів розбещеності і ледарства.

Це був єдиний навчальний заклад Російської імперії, де українські школярі навчалися рідною мовою. Сюди приїздили вчитися з України, Росії, Криму, Білорусії, Грузії, Башкирії, з Чехії, Угорщини, Італії, Німеччини, Польщі, інших країн. За 52 роки існування школи (23 – за життя засновника) було підготовлено близько тисячі кваліфікованих бджолярів, які успішно працювали в Україні та за її межами. Ця школа була науковим і методичним центром передового досвіду, де Департамент сільського господарства навчав фахівців для зразкових ферм.

У 1843 р. Пальчиківську школу відвідав Т. Шевченко, під враженням чого створив картину «На пасіці» і повість «Близнецы», увічнивши в них Прокоповича й назвавши його славнозвісним, майстерним пасічником, людиною лицарської скромності і високої моральності [4].

Внесок Прокоповича у розвиток науки було відзначено медалями, преміями, обранням членом-кориспондентом Московського товариства сільського господарства, царським дарунком – діамантовим перснем та орденом Св. Володимира IV ст. Як шанувальника української старовини, поховали його за козацьким звичаєм на високому кургані на пасіці. За заповітом на могилі було встановлено хрест, а поруч – рамковий вулик із викарбуваними словами: «Присвятивши себе пасічництву, я віддав йому все життя, всі помисли, всю пристрасть». У 1915 р. земство домоглося присвоєння його імені школі на малій батьківщині П. Прокоповича.

Творче подвижництво Прокоповича заслуговує широкого суспільного визнання як приклад відданого служіння ідеалам науки й освіти, що переконує – якісний і оригінальний освітній продукт, створений на основі народної духовної традиції, інноваційний за своєю сутністю, може бути цікавим Україні і світу.

Подальшого вивчення потребує родовідне дерево Петра Прокоповича, зокрема, його генетичний зв'язок з відомим церковний і освітнім діячем Феофаном Прокоповичем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Видатні діячі Батуринського краю : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 230-й річниці з дня народження П. І. Прокоповича (2–3 червня 2005 р.). – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005.

2. Прокопович П. І. Вибрані твори : у 3 т. / П. І. Прокопович ; ред. кол. : В. М. Корж (координатор проекту) [та ін.]. – Х. : Фактор, 2010. – Т. 1. : Сімейства бджолині. – 2010. – 256 с.

3. Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович, або «Я віддав йому все життя» / В. Скуратівський // Берегиня. – 2004. – № 1. – С. 45–58.

4. Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. – Т. 4. : Повісті. – 1971. – 376 с.

УТВОРЕННЯ ПОСТІЙНОЇ КОМІСІЇ УАН ДЛЯ СКЛАДАННЯ БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЯЧІВ УКРАЇНИ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ФІНАНСОВА СКЛАДОВА

Становлення та розвиток української науки припали на складні та суперечливі часи політичної нестабільності, коли один політичний режим змінював інший і науковцям доводилося приставати на умови, що диктувала громадянська війна 1917–1920 рр.

Українська Академія Наук була утворена спільними зусиллями видатних українських науковців та діячів – М. П. Василенка та В. І. Вернадського, які, заручившись фінансовою підтримкою гетьмана Павла Скоропадського, розпочали активно залучати до цієї справи найкращих науковців у різних галузях знань. У цій співпраці був задіяний і відомий український історик та суспільно-громадський діяч, а в подальшому голова історично-філологічного відділу УАН – Д. І. Багалій. Він активно співпрацював з майбутнім першим Президентом УАН над заснуванням цього важливого для українського суспільства наукового осередку. В. І. Вернадський просив професора про залучення до роботи над розробкою Проекту заснування Української Академії наук у Києві й наголошував на тому, що значення цієї установи для України та української науки без перебільшення колосальне. Тому він просив історика приєднатися до праці над заснуванням і відкриттям Академії, зважаючи на його обізнаність у цій справі та величезний інтерес до неї [2; 1].

Після заснування УАН та утворення в її структурі історично-філологічного відділу одним із напрямів досліджень стали біографічні студії, які здійснювалися в межах Постійної Комісії біографічного словника України, яку було утворено у перші тижні існування вищезазначеної установи. Цей аспект знайшов відображення у наукових працях та статтях Т. Варави [1], С. М. Ляшко [11; 13], В. Попика [12], Н. Черниш [14] та ін.

Дослідження Т. В. Варави присвячене актуальності роботи, яка проводилася у словникових комісіях, зокрема в Постійній Комісії по укладанню Біографічного словника діячів України. У ньому висвітлено історію формування та діяльності словникових і термінологічних комісій УАН-ВУАН протягом 1920–1930 рр. [1; 1]

Цій проблематиці присвячені ґрунтовні праці С. М. Ляшко. У своїх дослідженнях науковець описала історію утворення Постійної комісії

УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933 рр.), висвітила методично-організаційні засади її діяльності. Авторкою було відображено процес функціонування та розвитку довідкової біографістики в Україні на прикладах громадської організації – біографічного гуртка В.Б. Антоновича (60-ті рр. – кінець XIX ст.), наукової установи УАН-ВУАН – Постійної комісії для складання Біографічного словника України (1918–1933 рр.) та державної установи – редакції Української радянської енциклопедії (1930–1934 рр.), загальна мета, методи та практична діяльність яких були спрямовані на підготовку національного біографічного словника та інших довідкових видань [11; 13]. На думку дослідниці, методичні та інші матеріали Біографічної комісії дозволяють стверджувати, що діяльність Комісії була одним із важливих етапів формування методичних засад майбутньої наукової дисципліни – біографістики і одного з її напрямів – довідкової біографістики. Діяльність Комісії має значення як з точки зору джерелознавства, так і методичних засад для практичної реалізації задуму зі створення Українського біографічного словника [11; 37].

У наукових розвідках Н. Черниш подано відомості, котрі висвітлюють становлення і розвиток українського енциклопедичного книговидання у першій половині XX ст. [14].

Також цю тему зачіпає у статті В. Попик, звертаючи увагу на ресурси біографічної інформації за давніх та середньовічних часів, їх еволюцію та подання у різних соціокультурних системах. Дослідник наголошує на тому, що традиції укладання біографічних словників сягають сивої давнини, але на сучасному етапі розвитку цієї галузі відбулася стрімка еволюція у даній сфері та виокремлення із загального масиву біографічних матеріалів безпосередньо довідкового ресурсу [12; 40].

Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України виникла в межах Першого, або історично-філологічного відділу УАН у непростий час, як для Академії, так і для української науки загалом. Основні засадничі принципи, за якими здійснювалася вся пошуково-укладацька робота у межах даної установи було сформульовано в програму та виконання Біографічного словника, додатки до інструкції співробітникам Комісії та зауваження щодо організації праці [3]. Керівничий комісії В. Л. Модзалевський бачив величезну потребу для української науки у подібному словнику, адже на той момент біографічна література писалася здебільшого російськими науковцями, які звертали свою увагу переважно на діячів загальнодержавного значення і майже зовсім не торкалися життєписів

осіб, які розгортали свою діяльність у провінційних регіонах [4; 1]. Тому вчений чітко усвідомлював, що для укладання словника такого масштабу замало ініціативи з боку вузького кола зацікавлених осіб та приватних коштів. Отже діяльність членів Постійної Комісії для укладання Біографічного словника діячів України з самого початку її функціонування була спрямована на залучення координованої праці багатьох наукових сил та громадських коштів [4; 2, звор.].

Ці та інші важливі питання вирішувалися на засіданнях Комісії. Свою доповідь на одному з таких засідань виголосив Голова Комісії – академік та голова історично-філологічного відділу Д. І. Багалій. У ній він чітко окреслив завдання, які необхідно було розв'язати, приступаючи до праці над складанням Біографічного словника діячів української землі. На думку історика, Біографічний словник мусив бути виданням довідкового біобібліографічного характеру, в якому б містилися дані про критичну оцінку праці діячів, чиї прізвища планувалося внести до словника, та огляд їхніх творів. При цьому, він має цілком і повністю зберігати форму словника, а не нести характер збірника спеціальних студій, присвячених видатним українським діячам [5; 1].

Д. І. Багалій наголошував на тому, що автори, які будуть працювати над складанням біографій до словника, обов'язково повинні використовувати у своїх статях першоджерела та архівні документи, до яких вони зможуть знайти доступ [5; 1]. Також на початку діяльності Комісії досить суперечливим було питання критерію добору діячів, біографії яких планувалося внести у видання. Разом із цією проблемою поставав ще ряд важливих питань, які потрібно було вирішити своєчасно:

- питання про конструкцію та розподіл праці між Головою Комісії, Керівничим над її працями та її членами і співробітниками;
- оплата праці та розмір гонорарів для авторів статей;
- питання про порядок друкування Біографічного словника – друк в алфавітному порядку чи по мірі написання статей на будь-яку з букв та ін. [5; 1, звор.]

Щоб якомога швидше розв'язати перше питання, академік запропонував одне із можливих, на його думку рішень. Так, в словнику могли вміщуватися:

1. біографії всіх національно-українських діячів, починаючи з Київської доби аж по першу третину ХХ ст., керуючись при цьому спочатку територіальним принципом відбору, а вже потім національним;

2. біографії діячів, що мали приналежність до національних меншин, але проживали на території України і здійснювали вплив на хід її історії;

3. біографії всіх діячів, які коли-небудь проживали на території України та діяльність яких хоча б певним чином її торкалася;

4. біографії закордонних діячів, які ніколи не проживали на території України, але діяльність яких із нею тісно пов'язана;

5. біографії українців за народженням при умові, якщо їхня праця мала зв'язок із Україною;

6. біографії українців за народженням і за походженням, діяльність яких являє першочерговий інтерес для української історичної науки [5; 2].

Окрім вищезазначених питань, на засіданні також розглядався розподіл посад та обов'язків між науковцями, які увійшли до складу Комісії. Так, наприклад, Голова мав контролювати хід роботи Комісії та головувати на всіх її засіданнях. Керівничий над працями Комісії вів усі справи, контролював продуктивність праці та редагував біографії одного з її підвідділів, робив доповіді на засіданнях, відповідав перед Академією за роботу Комісії, вів листування та технічні справи – останнє коригування матеріалів, переговори з друкарнями та видавництвами, відповідав за видачу гонорарів та авансів.

Члени комісії (у кількості трьох осіб) повинні були складати карткові каталоги за прізвищами, які планувалося внести у текст Біографічного словника, редагувати біографії по окремим підвідділам, робити підбір співробітників, які готували тексти біографій, вели з ними листування та слідували за своєчасною здачею матеріалів, робили вказівки співробітникам щодо джерел та змісту біографій і передавали усі ці відомості Керівничому, а співробітники, у свою чергу, складали біографії та передавали їх членам Комісії [5; 7, звор. – 8].

Важливою частиною вищеописаної діяльності також була фінансова складова. У фондах Інституту рукопису збереглися чернетки штатних розписів, кошторисів та бюджетів за 1919–1920 рр. [6] Дані документи висвітлюють маловідомі раніше особливості умов праці, які склалися в Комісії під впливом зовнішніх чинників – громадянська війна похитнула політично-економічну стабільність в державі, що негативно відобразилося й на діяльності як Академії в цілому, так і Постійної Комісії по укладанню Біографічного словника Діячів України зокрема.

В листуванні Комісії з Правлінням Академії [6] знаходимо заяви та звернення Керівничого справами Комісії П. Я. Стебницького (був обраний на

цю посаду після смерті В. Л. Модзалевського до Неодмінного Секретаря Академії. В основному, його прохання стосувалися фінансування праці Комісії. Так, наприклад, в одній із таких записок він просив Правління Академії надати грошовий кредит у розмірі 120.000 крб. для можливості продовжувати працю над укладанням словника та купівлю необхідної літератури [7; 1]. Також ним було піднято питання про підвищення гонорару для авторів словникових статей з 500 до 4.000–5.000 крб. Ця потреба була пов'язана з постійною зміною валютного курсу в умовах німецької окупації 1919 р. і саме це стало причиною того, що за таку мізерну плату фактично ніхто не погоджувався братися за написання статей [7; 1].

Не зважаючи на вищеперелічені проблеми, Спільне зібрання УАН все ж зважало на потребу Комісії в належному фінансовому забезпеченні та намагалося максимально її задовольнити. Окрім записок Керівничого над справами Постійної Комісії по укладанню Біографічного словника України збереглися також тексти відповідей Спільного зібрання на запити Комісії з наведеними у них виписками з протоколів. У них йде мова про виділення коштів на виплату вище згадуваних гонорарів авторам словникових статей, але за умови, якщо гроші видаватимуться їм не авансом, а в повному обсязі безпосередньо після здачі статті [8; 1]. На придбання довідкової бібліотеки Спільне зібрання також пообіцяло виділити 50. 000 крб., але лише тоді, коли стабілізується фінансове становище Академії наук в цілому [8; 1, звор.].

Проте вже у першій половині 1920 р. матеріальне становище УАН лише погіршилося. У листі Голови правління Академії наук П. Тутковського до Комісії викладено прохання про тимчасове припинення призначення нових осіб на штатні посади і на основні, передбачені кошторисом, у зв'язку з відсутністю в УАН коштів навіть на виплату утримання її співробітників [9; 1]. Подальше листування Спільного зібрання та Постійної Комісії по укладанню біографічного словника діячів України зафіксувало також скарги Керівничого справами Комісії П. Я. Стебницького на брак паперу для писання і т. ін. Проте не всі подібні матеріальні питання Правління Академії могло задовольнити у повному обсязі [10; 1].

Дані документи якнайглибше ілюструють залежність Комісії від фінансових питань, які створювали її співробітникам ряд перешкод на шляху до реалізації першочергових завдань, які стояли перед цією інституцією на початку розгортання її активної дослідницько-укладацької діяльності протягом 1919–1920 рр.

Процес утворення та становлення Постійної Комісії по укладанню Біографічного словника діячів України пройшов кілька етапів, у результаті проходження яких була налагоджена системна робота в Комісії. Одним з таких етапів був саме підготовчий. Він дозволив сформулювати основні програмні документи, які визначили подальшу діяльність цього наукового осередку на декілька років уперед. Проте неналежний фінансовий базис, продиктований нестабільним фінансовим становищем у країні в зв'язку з подіями Громадянської війни 1917–1920 рр., не дозволив членам Комісії реалізувати потенціал накреслених досліджень повною мірою. Віднайдені архівні матеріали, які якнайширше ілюструють цей аспект у висвітленні історії Комісії, дають можливість відслідкувати сторонні впливи, що позначились на подальшій її роботі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варава Т. Словникові комісії УАН-ВУАН (1918-1933) / Т. Варава // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 2. – С. 24–27.
2. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45632. – 2 арк.
3. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5102-5106. – 13 арк.
4. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5102. – 4 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5103. – 3 арк.
6. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5546-5582. – 41 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5560. – 1 арк.
8. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5561. – 2 арк.
9. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5564. – 1 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5580. – 1 арк.
11. Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ – 40-ві рр. ХХ ст.): Нариси історії / С. М. Ляшко. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – 88 с.
12. Попик В. Витоки та ранні етапи еволюції ресурсів біографічної інформації / В. Попик // Бібліотечний вісник. – 2011. – № 3. – С. 33–40.
13. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / Авт.-упор. С. М. Ляшко. – К. : НБУВ, 2003. – 688 с.
14. Черниш Н. До історії української енциклопедичної справи ХХ ст. / Н. Черниш // Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 119–127.

УДК 94(477)»15/16»

С. А. Носачов
м. Київ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РУСА В ЛЕГЕНДІ ПРО «ТРЬОХ БРАТІВ» ХV–ХVІ СТОЛІТТЯ

Протягом ХV–ХVІ століть на теренах Центрально-Східної Європи набувають поширення етногенетичні легенди та міфи, основною метою яких було возвеличення своєї нації через доведення її давнього коріння та славного минулого. Однією з найцікавіших та найпопулярніших легенд того часу є легенда про трьох братів – Леха, Руса та Чеха, яким з легкої руки

хроністів судилося стати засновниками («прабатьками»), трьох народів: поляків, русинів та чехів. На її основі мали місце різноманітні етногенетичні побудови, нескінченні епонімічні паралелі від Леха, Руса та Чеха до Вятка, Радимича та Дуліба [3, с. 136]. Зустрічається навіть паралель з не менш міфічними героями – Києм, Щеком та Хоривом. У будь-якому випадку легенда мала незмінну ідейну основу – доведення братерства трьох народів. Народившись в період пошуку національної самоідентичності, ця легенда органічно стала біля витоків ідеоглогії сарматизму, поєднавшись з нею. Навіть сьогодні не зникла цікавість до виявлення власного коріння, не дарма після довгої перерви здійснюються переклади та перевидання класиків сарматської історії [5, 7].

Наша мета полягає в тому, щоб прослідкувати основні зміни, яких зазнала постать Руса в легенді протягом декількох століть, від її витоків до остаточного затвердження. Можливість для такого дослідження надають праці польських хроністів XV–XVI століть, зокрема М. Бельського, О. Гваньїні, Яна Длугоша, М. Меховського М. Стрийковського та ін. При написанні своїх хронік вони використовували різний масив літератури, в якому традиційними стали праці античних авторів: Геродота, Птоломея, Тацита, Страбона та ін. Використання Біблії як основного джерела для початку генеалогії народу додавало легенді певної сакральності, навіть дещо підносило її.

Поява легенди, а точніше одного з її варіантів, пов'язана з ім'ям польського історика, автора «Історії Польщі» Яна Длугоша (1415–1480). Саме він вважається першим, хто звернув увагу на давні віки, витягнувши звідти та возвеличивши нових героїв. Після нього вже майже всі хроніки обов'язково згадували першопредків. Хоча насправді джерелами для Длугоша слугували хроніки XII–XIV ст., особливо «Велика Хроніка», «Хроніка» Галла Аноніма та «Історія Польщі» В. Кадлубека [6, с. 16]. Оскільки засновник сарматизму був справжнім дослідником минулого, тому не залишились поза його увагою і руські літописні джерела, з якими Длугош був непогано знайомий. Він мав певні труднощі, тому що йому довелося вчити руську мову, якою він не володів, інколи виникали проблеми з перекладами, мають місце певні неточності. Краще з руськими джерелами склалося у іншого сарматського історика М. Стрийковського (1547–1593), який вільно володів руською та мав в своєму розпорядженні більше джерел ніж його попередник. Взагалі Русь цікавила всіх, особливо те її минуле в якому можна було побачити щось спільне, від чого можна

відштовхуватись в претензіях на володіння великою та багатою землею. Тут і з'являються легенди, міфи, ідеї єднання та братерства. Варто детальніше розглянути Великопольську хроніку, яка стала основою для версії Длугоша, і фактично початком всієї легенди.

Написана в XIV ст. хроніка майже остаточно завершила процес становлення образів головних персонажів майбутньої легенди, вона ж стала її першим польським варіантом у якому згадувався Рус. Загалом же народження братів, яких спершу було двоє, пов'язане з чеськими хроніками Даліміла, Пулкави, а Чех як предок чехів вперше згадується в хроніці К. Празького [6, с. 49]. За версією автора Великопольської хроніки викладеної в пролозі батьком трьох братів і слов'ян у цілому, був володар панонців легендарний Пан (звідси Панонія), або «великий господар». Найстаршим і відповідно найголовнішим серед братів був Лех, далі йшов Рус та Чех: «Ці троє, збільшуючи рід, володіли трьома королівствами: лехітів, русинів та чехів, яких ще богемцями звать...з них найбільшою владою та пануванням в усій імперії завжди мали лехіти» [1, с. 52]. Як бачимо автор наголошує наголос на першості лехів (поляків) серед усіх інших народів. Такі не суттєві на перший погляд деталі насправді мали велике значення та відігравали певну роль, навіть послідовність братів не випадкова. Длугош в своїй праці залишає лише двох братів – Леха і Чеха, які прийшли з Хорватії та були нащадками біблійного Яфета, а Руса називає лише нащадком Леха, який заселив руську землю з центром у Києві [8, с. 55]. Що його спонукало до такої зміни важко сказати, можливо мали місце певні політичні мотиви. Крім того відбулася перестановка ролей, в результаті якої на перший план виходить Лех, який до цього вважався молодшим братом Чеха. В якості прабатька слов'ян у Длугоша виступає Негнон, нащадок Яфета, від якого: «...різні народи по всій Європі, а саме вся Русь до самого сходу, вся Польща – найбільші землі, Помор'я, Кашубія, Швеція, Сарнія (Саксонія), та Норвегія» [8, с. 214].

Фактично Длугош уперше зібрав разом різні варіанти легенди та поєднав їх в одну, яка підкреслювала спільність трьох народів, і в той же час виокремлювала поляків. Версія Длугоша знайшла підтримку вже в його наступників. Так, М. Меховський (1457–1523) у своєму «Трактаті про дві Сарматії» (1517 р.), який протягом XVI ст. перевидавався шістьнадцять разів, піддає сумніву версію Длугоша щодо походження Руса, і знову називає його братом Леха [4, с. 53]. В хроніці Марціна Бельського (1494–1575) більшу увагу приділено постаті Леха, який перетворюється на нащадка

Асармота, третього сина біблійного Йоктана. Сам Асармот стає батьком слов'ян «від якого вся Сарматія пішла» [10, с. 18] Другий брат Чех як і раніше залишається на своєму місці. А ось роль Руса знову не визначена, як і в попередніх хроніках він опиняється між братом або нащадком. Варто значити, що дещо пізніше постать Руса як героїчного прабатька русинів знайшла підтримку в генеалогічних легендах, зокрема виводив своє коріння саме від Руса наймогутніший та найбагатший рід Русі – князі Острозькі [9, с. 208]. Це може свідчити про певну обізнаність з минулим тогочасної еліти, про авторитет та популярність постаті Руса.

У «Хроніці Європейської Сарматії» О. Гваньїні (1538–1614) знову повертається до версії Длугоша і називає Руса внуком Леха. Водночас О. Гваньїні спростовує це твердження, говорячи : «.. Але так не може бути, бо Русь набагато старша, ніж Лех, наш предок сюди прийшов. Можливо, що цей Рус, Лехів внук, панував над руссю» [2, с. 400]. Про народ, який пішов від Руса Гваньїні пише з повагою, згадуючи відомий епізод запозичений в Длугоша з взяттям Риму у 470 р. ватажком русинів-роксоланів Одоакром (Одонацер). Про русинів взагалі дуже схвально згадується, як про сміливих та вправних воїнів, а М. Стрийковський називає їх «людьми з полум'яним серцем» [11, с. 18]. Знову зустрічаємось з повною не визначеністю щодо постаті Руса, фундамент якої заклав Длугош. Лише Ст. Оріховський – Роксолан (1513–1566), відстоював позицію, за якою всі три герої були рідними та повністю рівноправними братами [7, с. 27]. Ніхто з-поміж них не виділявся, хоча невеличка перевага була на користь Руса, особливо в питанні хоробрості його нащадків.

Постать Руса пройшла складний шлях трансформацій та постійних перетворень (в залежності від потреб автора), які врешті решт призвели до певної не визначеності його місця серед братів. Єдине про що можна однозначно стверджувати, так це те що він походив від нащадків Ноя, і був досить відомим та популярним героєм. Не дивлячись на певні складнощі, на постійне «кочування» з хроніки в хроніку, Рус все ж таки був визнаним як прабатько русинів, зайнявши гідне місце в етноге

ЛІТЕРАТУРА

1. «Великая Хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XII вв. / Под ред. В. Л. Янина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 264 с.
2. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та пер. з пол. о. Ю. Мицик. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
3. Лушай Ю. В. Сведения польских хронистов о начальном периоде истории Руси : Источнико-генеалогические очерки / Ю. В. Лушай // Генеалогия. – 2010. – Вып. 13. – С. 131–146.

4. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский. – М, Л. : Из-во АН СССР, 1938. – 288 с.
5. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский. – Москва : Директ-Медиа, 2010. – 403 с.
6. Мыльников А. С. Картина славянского мира : взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI–XVIII века. – СПб : ЦНВ, 1996. – 320 с.
7. Оріховський Ст. Твори / Ст. Оріховський // Пер. з латинської та старопольської В. Литвина. – К. : Дніпро, 2004. – 672 с.
8. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI) / Н. И. Щавелева / Текст, перевод, комментарий. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
9. Яковенко Н. Нарис з історії середньовічної та ранньомодерної України. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
10. Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. Turowskiègo – Sanok, 1856. – Т. I. – Кс. 1. – 416 S.
11. М. Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1849. – Т. II. – 572 S.

УДК 323.15:316.4.063.7(=497.2)«193»(091)

В. В. Турков
м. Суми

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ

Із початку існування радянської держави масові репресії були невід’ємним атрибутом її внутрішньої політики. Насамперед репресії торкнулися колишнього панівного класу вже не існуючої Російської імперії, але поступово ворогами радянської держави ставали представники різних суспільних верств: інтелігенція, робітники, селяни, військовослужбовці, політичні емігранти. Особливо репресії посилювалися у 1937–1938 рр., котрі ввійшли в історію, як роки масового терору, що пізніше отримали назву великої чистки. Жертвами політичних репресій були представники різних національностей, зокрема болгари.

Вивчення окремих аспектів політичних репресій болгарської національної меншини займалися такі дослідники, як А. Данильченко [3], М. Дихан [4], О. Єрмак [5], М. Знаменська [6], В. Калоянов [7], А. Кіссе [8], І. Міронова [9], В. Мітков [10], В. Нікольський [11], [12], [13], В. Павленко [14], О. Савченко [15], М. Станчев [17], [18], [19], В. Ткаченко [20], В. Турков [21], Г. Чернявський [22], М. Шитюк [23].

Зокрема, дослідник О. Єрмак висвітлив репресії проти болгар-політемігрантів, що заснували в с. Параскоївка на Полтавщині сільськогосподарську комуну ім. Д. Благоева. Органи державної безпеки

наприкінці 30-х рр. XX ст. звинуватили політемігрантів в участі в діяльності шпигунської повстанської організації закордонного центру «Об'єднаного братерства слов'ян», який діяв в інтересах болгарської розвідки – білогвардійського Російського загальновійськового союзу (РЗВС). У своїй статті О. Єрмак доводить, що на підставі сфальсифікованих кримінальних справ «особлива трійка Полтавського облуправління НКВС прийняла ухвалу про розстріл Г. М. Арцуковича, В. Г. Атанасова, П. П. Бонева, Т. Д. Кінзова, І. І. Пеева, Х. Л. Пізанті, Т. Т. Стойчева, І. Т. Сярова. 1 жовтня 1932 р. вирок було виконано. І тільки постановами Військової колегії Верховного Суду СРСР від 28 січня, 4 квітня, 12 серпня 1956 р., 17 січня 1964 р. та постановою трибуналу Київського військового округу від 19 липня 1957 р. всі вони були реабілітовані посмертно» [5, с. 62].

Трагічна доля репресованих болгарських журналістів, митців знайшла своє відображення в роботах М. Дихана [4], М. Знаменської [6], В. Калоянова [7], І. Міронової [8], В. Павленко [14]. Зокрема, дослідниця М. Знаменська відзначає, що понад «600 із них загинули у концтаборах, були розстріляні... Серед них Н. Фуклев, А. Даскалов, Д. Славов, В. Колев, Г. Кристев, Г. Жужер, Д. Гачев та ін.» [6, с. 17].

Політичні репресії другої половини 30-х рр. XX ст. не минули і представників владних структур країни, одним із яких був відомий дипломат і державний діяч Х. Раковський. Його життя і діяльність стали темою дослідження відомих вчених М. Станчева [18, с. 19] та Г. Чернявського [22]. У своїх працях вони дослідили участь Х. Раковського в європейському соціалістичному русі, його переїзд до радянської Росії та роботу на посадах голови Раднаркому УСРР та вповноваженого представника СРСР у Великій Британії та Франції. Але особливу увагу М. Станчев та Г. Чернявський приділили опозиційній діяльності Х. Раковського проти сталінського тоталітарного режиму, за яку він був заарештований у справі «антирадянського правотроцькистського центру» та засуджений до 20 років ув'язнення. Дослідники також з'ясували обставини його загибелі в Орловській в'язниці НКВС 11 вересня 1941 р. [19, с. 248].

Регіональні особливості репресивної політики радянської держави по відношенню до представників болгарської національної меншини знайшли своє відображення в працях А. Данильченка [3], В. Міткова [10], О. Савченко [16], В. Ткаченка [20], В. Туркова [21], М. Шитюка [23].

Зокрема, такі дослідники, як В. Мітков, О. Савченко, В. Ткаченко, у своїх працях висвітлили хід репресій на території сучасної Запорозької

області. В. Турков у своїй статті з'ясував трагічну долю болгар Сумщини, які стали жертвами політичних репресій другої половини 30-х рр. ХХ ст. [21].

М. Шитюк дослідив загальні особливості репресивної політики сталінського керівництва по відношенню до болгар Півдня України [23].

Кількісні показники репресованих болгар в Україні були детально проаналізовані в працях В. Нікольського. Зокрема, у своїй монографії [13] відомий дослідник з'ясував, що в 1934 р. органи ГПУ заарештували 160 осіб болгарської національності за різні види злочинів проти радянської держави [13, с. 332]. На підставі вивчення матеріалів перепису 1937 р. В. Нікольський встановив, що на той час в УРСР проживало 74862 болгарина, які становили 0,3 % загальної кількості населення республіки [11, с. 78]. За підрахунками вченого в період «великої чистки» 1937–1938 рр. по болгарській «лінії» було заарештовано 1378 осіб [12, с. 55]. Аналогічна інформація підтверджена у колективному дослідженні за редакцією С. Кокіна та М. Юнга [2, с. 123]. За їх підрахунками з 1 червня 1937 р. по 4 січня 1938 р. 407 болгар із числа арештованих були звинувачені у контрреволюційній діяльності та шпигунстві [1, с. 248].

Загальну кількість болгар, що відбували покарання в таборах НКВС, привів у своєму статистичному довіднику дослідник М. Станчев. За його підрахунками на 1 січня 1939 р. у таборах знаходилось 796 ув'язнених осіб болгарської національності [17, с. 231].

Можна припустити, що решта представників болгарської національної меншини була засуджена до вищої міри покарання – розстрілу.

Необхідно зазначити, що у 2007 р. вийшов друком науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Репресії в Україні (1917–1990 рр.)» [15]. Але трагічна доля болгарської національної меншини, яка стала жертвою сталінського режиму, представлена у ньому лише статтею О. Савченка [15, с. 261].

Підсумовуючи вищезазначене, можна зазначити висновку про те, що репресії другої половини 30-х рр. ХХ ст. проти болгарської етнічної спільноти знайшли на території УРСР свої відображення в працях сучасних українських істориків. Але немає ще узагальнюючих досліджень, які б комплексно висвітлювали ці трагічні події по встановленню місця компактного проживання болгар на території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1939 рр. : у 2-х ч. / Упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. –

Ч. I. – 614 с.

2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. : у 2-х ч. / Упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – 598 с.

3. Данильченко А. П. Сталинские репрессии болгарского населения Украины / А. П. Данильченко // Болгарське населення південної України: дослідження і документи. – Запоріжжя : ЗДУ, 1993. – Вип. 1. – С. 85–92.

4. Дихан М. Д. Българските национални райони в Украина пред 20–30-те години. Кратък исторически очерк / М. Д. Дихан. – Одеса : Маяк, 2004. – 144 с.

5. Єрмак О. Доля болгарських комуністів / О. Єрмак // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 59–63.

6. Знаменська М. В. З історії культурно освітянської роботи болгар України (20–30-і роки) / М. В. Знаменська // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 15–17.

7. Калоянов В. Българската просвета пред 20-те и 30-те години на ХХ век / В. Калоянов. – София : Изд-во «Софт трейд», 2005. – 158 с.

8. Кіссе А. І. Відродження болгар України. Нариси / А. І. Кіссе. – Одеса : Вид-во «Optimum», 2006. – 268 с.

9. Міронова І. С. Розвиток освіти та культури болгарського населення півдня України / І. С. Міронова // Історія. Етнографія. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв : Атол, 2003. – С. 244–248.

10. Митков В. В. Голгофа болгар Таври: антологія репресій (1920-е – 1940-е годы) / В. В. Митков. – Запорожье : Тандем І, 2009. – 244 с.

11. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–88.

12. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 54–63.

13. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2003. – 624 с.

14. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. / В. Павленко. – К. : Інститут історії НАН України, 1995. – 224 с.

15. Репресії в Україні (1917–1990) : науково-допоміжний бібліографічний показник / Авт.-упоряд. Є. К. Бабич, В. В. Патока, авт. вступ. статті С. І. Білокінь. – К. : Смолоскип, 2007. – 519 с.

16. Савченко О. І. Початок політичних репресій у Коларівському болгарському національному районі / О. І. Савченко // Державна етно-національна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць XI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6–8 жовтня 2005 року / Під заг. ред. В. М. Демкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005.

17. Станчев Михаил. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СКТ. Том 1. (1711–2006). Статистический сборник / М. Станчев. – София : Академическое издательство имени проф. Марина Дринова, 2009. – 619 с.

18. Станчев М. Д-р Кръстьо Раковский – държавник, политик, дипломат [Превод от руски Лазар Георгиев] / М. Станчев. – София : Академично издательство «Марин Дринов», 2004.

19. Станчев М. Г. Фарс на крови / М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. – Х. : «ОКО», 1997. – 286 с.

20. Ткаченко В. Запорізький край в часи тоталітаризму (1917 – кінець 1930-х рр.) / В. Ткаченко, О. Старух // Повернені імена: Статті, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області) / НАН України. Голов. ред. кол. з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» (голова – академік НАН України П. Т. Тронько). Запорізька обласна редакційна колегія з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» в Запорозькій області (Голова – докт. філос.

наук В. І. Воловик). – К. : Вир, 1998. – Кн. 1. – С. 41–86.

21. Турков В. В. Репресії проти болгарського населення УРСР у 1937–1938 рр. Доля братів Павленко – жителів Сумщини / В. В. Турков // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29–30 жовтня 2009 р.) / Відп. ред. Турков В. В. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – С. 140–142.

22. Чернявский Г. И. В борьбе против самовластия: Х. Г. Раковский в 1927–1941 гг. / Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. – Х. : «Прінтал», 1993. – 322 с.

23. Шитюк М. М. Масові репресії населення півдня України в 20–50-ті рр. ХХ ст. / М. М. Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 533 с.

УДК 069:070(477.52)«1980»

О. І. Чижов
м. Суми

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ НА СУМЩИНІ В МІСЦЕВІЙ ПРЕСІ У 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х РР. ХХ СТ.

Важливим джерелом вивчення діяльності як державних, так і громадських музеїв у 80-і рр. ХХ ст. є статті в обласних та районних періодичних виданнях. В цей період музейна справа на Сумщині досягла високих кількісних показників. Особливо це стосувалося громадського музейництва: музеї і музейні кімнати на громадських засадах діяли у всіх райцентрах і на території більшості сільських рад.

На початок 80-х рр. ХХ ст. на Сумщині існувало 6 державних краєзнавчих музеїв (Сумський обласний з філіалами у м. Глухові, Охтирці, та Путивлі, Конотопський та Роменський) та 2 державні художні музеї (Сумський з філіалом у м. Лебедині).

Відповідно до вимог часу в першій половині 80-х рр. періодичні видання висвітлювали, головним чином, діяльність музеїв спрямовану на дослідження радянського періоду історії, пропаганду радянської ідеології та досягнень соціалістичного ладу. Так, обласна газета «Ленінська правда» у серпні 1985 р. сповіщала, що в Сумському обласному краєзнавчому музеї було відкрито нову постійно діючу експозицію «Сумщина в період розвинутого соціалізму». Домінуючою темою в експозиції була тема «Керівна роль КПРС у період розвинутого соціалізму» [4, с. 3]. Особливо діяльною робота музеїв була в роки святкування визначних ювілеїв радянської історії – День народження В. І. Леніна (1980 р.), утворення Радянського Союзу (1982 р.), перемога у Великій Вітчизняній війні (1985 р.), – що активно висвітлювалося друкованими засобами масової інформації.

Не менш активно періодична література висвітлювала діяльність музеїв на громадських засадах. У 80-і рр. ХХ ст. окрім традиційних на той час форм громадських музеїв (таких як музеї історії, музеї бойової слави, музеї підприємств та колгоспів, меморіальні музеї) створюється чимало

відомчих музеїв. Про це неодноразово друкувалися статті та нотатки у пресі. Як наприклад, стаття про музей, що було створено в Обласному виробничо-технічному управлінні зв'язку. Його експозиція розкривала історію зв'язку та пошти з найдавніших днів до сучасності (у світі в цілому, та, зокрема, на Сумщині). В експозиції, окрім фотоматеріалів та документів, було представлено старе телеграфно-телефонне устаткування та радіоапаратуру [7, с. 3]. Влада місцевого рівня в першій половині 80-х рр. ХХ ст. всіляко сприяла збільшенню кількості музеїв на громадських засадах. Процес розгортання музейного будівництва в області всебічно висвітлювався на сторінках періодичних видань. Наприклад, у газеті «Прапор перемоги» в червні 1982 р. було надруковано про створення комісії сприяння музеям в Охтирському районі при районному відділі культури, яка передбачала фінансову та юридичну допомогу громадським музеям, що створювалися [6, с. 3].

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. за часів «перебудови» з початком поширення у країні гласності музеї отримали можливість досліджувати та експонувати теми, які раніше були небажаними чи забороненими. Відповідно, у зв'язку зі зменшенням цензури, періодичні видання отримали змогу висвітлювати цей процес. Наприклад, у газеті «Ленинський путь» у статті, що було присвячено Путивльському краєзнавчому музею, розповідалося, що в тогочасній експозиції музею були розміщені матеріали присвячені негативним сторінкам колективізації у краї, голоду 1932–1933 рр., репресіям за часів правління Й. В. Сталіна, культу особи [8, с. 2].

26 жовтня 1987 р. розпочав свою роботу Державний історико-культурний заповідник у місті Путивлі – перший на Сумщині. Він був створений на базі комплексу пам'яток історії та культури міста та його округи. До складу заповідника увійшли Путивльський краєзнавчий музей, музей Партизанської слави у Спадщанському лісі. Територія заповідника охопила визначні пам'ятки – Молчанський монастир, церкву Миколи Козацького, Спасо-Преображенський собор, низку стародавніх городищ над річкою Сейм тощо. Перша нотатка про це з'явилася на шпальтах Путивльської районної газети [5, с. 4].

На початку 90-х рр. ХХ ст. у періодичній літературі з'являється чимало повідомлень про роботу співробітників державних музеїв над темами духовного відродження українського суспільства (християнство, народні обряди та звичаї), над проблемами етнографії (народний побут, традиційні ремесла) [2, с. 2].

У 80-і рр. ХХ ст. простежується позитивна динаміка щодо збільшення музейних закладів на громадських засадах. На 1 січня 1981 р. на Сумщині нараховувалося 152 музеї та музейні кімнати; на 1 січня 1987 р. – 320 (з них 8 музеїв мали звання «Народний»).

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. діяльність музеїв на громадських засадах продовжувала удосконалюватися. Так, наприклад, за високий рівень експозиційної та культурно-просвітньої роботи у 1988 р. звання «Народного» було присвоєно музею історії с. Юнаківки [3, с. 4], про що неодноразово друкували на сторінках періодичних видань. А музей на громадських засадах П. І. Чайковського у смт. Низи у 1990 р. було переведено в розряд відділу Сумського обласного краєзнавчого музею.

Разом з тим, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. місцева влада почала менше приділяти уваги громадським музеям, що було наслідком кризи радянської ідеології та послабленням контролю керуючої партії над сферою культурного життя країни. Так, наприклад, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. через байдужість з боку ідеологічного відділу райкому партії було закрито історико-краєзнавчий громадський музей у м. Недригайлові, а його колекція частково втрачена. Ця подія викликала адекватну негативну реакцію у пресі [1, с. 2].

Отже, протягом 80-х рр. ХХ ст. періодичні видання Сумщини не залишали поза своєю увагою музейні заклади області. В першій половині розглянутого періоду преса висвітлювала, перш за все, ті аспекти діяльності музеїв, які відповідали потребам керуючої партії. Але з послабленням ідеологічного тиску у другій половині 80-х рр. ХХ ст. періодична література дістала змогу висвітлювати більш цікаві та актуальні питання музейництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаровський І. Музеї – справа державна / І. Абаровський // Голос Посулля. – 2008. – № 39. – С. 2.
2. Бабинець Т. Через роки і відстані / Т. Бабинець // Ленінська правда. – 1991. – № 96. – С. 2.
3. Дмитренко І. Музею – звання народного / І. Дмитренко // Ленінська правда. – 1988. – № 244. – С. 4.
4. Зукулло Н. Літопис Сучасності / Н. Зукулло // Ленінська правда. – 1985. – № 160. – С. 3.
5. Кардашов А. В Путивле новый заповедник / А. Кардашов // Ленинский путь. – 1987. – № 131. – С. 4.
6. Ковальчук Н. Берегти історію краю / Н. Ковальчук // Прапор перемоги. – 1982. – № 89. – С. 3.
7. Кубатка О. Від яму до «Горизонту» / О. Кубатка // Ленінська правда. – 1984. – № 200. – С. 3.
8. Тупик С. Хранитель истории / Сергей Тупик // Ленинский путь. – 1989. – № 59. – С. 2.

СЕКЦІЯ № 5. КУЛЬТУРА, ОСВІТА ТА НАУКА В УКРАЇНІ

УДК 811.161.1'286

Е. Л. Бабичева

г. Пенза

Е. А. Черепанова

г. Сумы

ЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНЫ В МАТЕРИАЛАХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

Слобожанщина, находясь на стыке трех восточнославянских языков, занимает наиболее выгодное положение в восточной Славии. Украинско-русско-белорусское пограничье обусловило формирование лексической системы языка, которое неразрывно связано с историей края, экономикой, хозяйственной деятельностью, географическими условиями. Лексика Северо-Восточного Полесья, а оно включает и Слобожанщину, достаточно хорошо изучена на материале коноплеводческой диалектной лексики (М. П. Безкишкиной), топонимической (Т. И. Поляруш), географической (Е. А. Черепановой), животноводческой (В. М. Куриленко), зоологической (Н. П. Дейниченко), строительной (Л. И. Дорошенко) [4, с. 8–10]. В историко-лингвистических исследованиях значительное внимание уделяется сельскохозяйственной терминологии, сохранившей в себе ряд исторических напластований в большей степени, чем другие отрасли словаря, что само по себе представляет большой научный интерес [7, с. 9]. Сельскохозяйственная лексика Западного Полесья представлена в работах Н. В. Никончука [6, с. 1–48]. Сельскохозяйственная лексика Восточного Полесья собрана автором статьи (Е. Л. Бабичевой) в полевых условиях и позволяет сделать сопоставление лингвистических ареалов двух контактных территорий, выявить специфическую лексику Слобожанщины.

Культурологический аспект рассматривается в системе формирования словарного состава языка. Земледельческий лексикон представляет по крупицам собранную терминологию, словарный запас народной памяти, сущность которой в перенесении прошлого в настоящее. Смысловая сущность создается сообществом людей, но каждый человек коррелирует этот смысл, формируется индивидуальность, неповторимость, которая проявляется на фоне существующих экстралингвистических факторов, влияющих на сферу создания языковой системы. Земледельческая лексика как наиболее древний пласт языковой

системы отражает культурно-исторические и лингвистические реалии украинского, русского и белорусского этносов.

Источником культурно-исторической информации являются носители говоров исследуемого региона. В полевых условиях зарегистрирована лексика 284 сел. Материалы собирались по программе, включающей 264 вопроса по отдельным лексико-семантическим группам: наименования земельных участков, сельскохозяйственный инвентарь, земледельческие орудия труда, трудовые процессы (сев, жатва, молотьба), наименования лиц по роду деятельности, хозяйственные постройки, конечный продукт земледелия (зерно, мука); а также 42 вопроса для собирания фольклорно-этнографического материала, связанного с земледелием [1, с. 1–10]. На основе лексического и этнографического материалов составлен рукописный словарь земледельческой лексики.

Многие предметы вышли из обихода, а вместе с тем и слова, обозначающие эти предметы. Изменение условий труда, механизация процессов, цивилизация, реорганизация ручного труда, преобразование земельных отношений повлияли на изменение словарного состава земледельческой лексики. Фрагментарное рассмотрение даже одной лексико-семантической группы слов, обозначающих «палочку для вязки снопов», дает некоторое представление о семантических видоизменениях лексики. Эта группа представлена такими лексемами: **веретено, вертушка, з́акрутка, затужка, закру́тка, накрутка, крутёлка, крутилка, клёп, кле́п, кляп, клёпик, палочка, прач, цурка, цурпалок, цюрка, цюрок, цюрочка, чурка**. Земледельческая лексика не является изолированной, она тесно связана с другими тематическими группами слов. Для более яркой характеристики предмета, четкого представления о предмете, явлении, для отражения внешней формы и внутреннего содержания люди использовали предметы домашнего обихода. Словам приписываются новые значения, новая семантика. Семантическая деривация предполагает образование новых понятий, основанных на сходстве, подобии. Метафорическое употребление наименований предметов домашнего обихода в исследуемых говорах наглядно представлено лексемами: **веретено, палочка, прач, кляп, кле́п** в значении «палочка для вязки снопов». Другая группа лексем, обозначающих «палочку для вязки снопов», представлена отглагольными образованиями суффиксального и префиксально-суффиксального типа. Этимология лексем прозрачна; в их основе глаголы, обозначающие действие, – крутить, вертеть: **закрутка, крутелка, куртилка, затужка, вертушка**.

Лексика Слобожанщины богата архаичными наименованиями. Архаичные лексемы не всегда мотивированы достаточно ясно. И это несет определенные трудности при определении структуры и образования слов. В говорах Слобожанщины зафиксированы сложные слова **цурпалок, цурпалка**, которые соотносятся с лексемами **цурка, цурок, цурочка, цюрка, чурка**, обозначающими в исследуемом регионе «палочку для вязки снопов». В Киевском Полесье зафиксированы лексемы **цурка, цурпалка, цурбалка, цурупалок, цурубалок, цурбалок** в значении «палка, короткий обрубок, отломок, очищенный от отростков тонкого ствола или ветки (без отношения к назначению)». И параллельно варианты с начальным ч- **чурка, чурбак, чурбан** [5, с. 79–82]. Этимология слова **цурка** не совсем ясна. Для русского **чурка** допускается родство с лит. *kiarus* «дырявый, дырка» (К. Буга, М. Фасмер, Ф. Славский). Однако семантическая связь «палочка» и «дырка», «дырявый» вызывает сомнение. Л. В. Куркина включает слово **цурка** в гнездо образований от индоевропейского корня «резать» **keur* «резать» [5, с. 82]. Слова **чурка, цурка** действительно обозначают «отрезанный, обрубленный кусок дерева». И в то же время не исключает родство с литовским.

Можно допустить, что в старину **цурка** выполняла определенную обрядовую роль: **цурку** крестьянин всегда имел при себе, используя как застежку в одежде, палочка использовалась при сборе урожая для завязки снопов. Палочка имела магическую силу в глазах людей, т. к. обрабатывалась железом – ножом с двух сторон. Из материалов Н. В. Никончука выявили: «цурка – заостренная с двух боков цилиндрическая или четырехгранная палочка, которой дети пользуются в игре» [5, с. 80]. Учитывая обрядовую роль цурки (чурки), можно допустить связь с русским **чур** «межа, кордон, рубеж». И. М. Желтов при этом поясняет чурку как столбик, которым обозначалась межа, а возможно и магическое явление.

В историко-этнографическом контексте естественно включается в это этимологическое гнездо также и восклицание (междометие) (русс. **чур!**). О. Н. Трубачев, признавая древнее восклицание и экспрессивность его употребления, считает в нем нерегулярное преобразование слова * *šьrta*. С культом предков связывает восклицание **чур!** и В. О. Ключевский: «чур меня!» объясняет как «храни меня дед!». Цурку (чурку) «палочку» связывают с цуром (чуром) «духом предка». Это подтверждается тем фактом, что **цуром** вначале называлось деревянное символическое изображение предка. Для жителей леса естественно, что такое

изображение было деревянным [5, с. 81–82]. Словообразовательная структура слов данного этимологического гнезда позволяет рассматривать как первичное безаффиксное *ѣг* с древнейшим значением «отрезано, отделено». Далее безаффиксное слово усложнилось суффиксом **-б(а)** – со значением действия, процесса, результата действия (ср. севба, молотьба) и, наконец, дополнилось еще одним суффиксом: **-къ** или **лъ** (чурбак, чурбан). Таким образом, эти слова считаются образованными посредством суффикса, и мы их относим к суффиксальному способу образования.

Слово **цурпалка (цурпалок)** по своей структуре является сложным. Оно могло возникнуть в результате сокращения (как *алLEGRO* – форма) словосочетания двух равноправных компонентов **цурка – палка** (ср. детская игра в «цурки – палки»). Все остальные варианты данного этимологического гнезда появились вследствие деэтимологизации и экспрессивного видоизменения.

Вызывают определенные трудности и другие слова. Например, **химорода** «спутанное жнивье, якобы приносящее вред хозяину», и параллельно употребляемое слово **химара** с тем же значением. В русских говорах, слово **химера** обозначает «вымышленное чудовище»; **химерный** – «вздорный, пустой, нелепый, придуманный без смысла»; **химерничать** – «строить химеры, видеть мнимые страшилища» [3, т. IV, с. 548]. «Словарь української мови» Б. Д. Гринченко фиксирует однокоренные слова: **химера** «фантастическая выдумка, причуда»; **химерный** «чудаковатый, причудливый, странный»; **химерник** «чудак», «странный человек»; **химерно** «странно, смешно» и лексему **химорода** в значении «причуда, каприз», «колдовство» [2, т. IV, с. 397]. Основной семантический признак – колдовство. Параллельное употребление в одном и том же говоре слов **химорода** и **химара** дает некоторые основания рассматривать как производное сложное образование **химорода**.

Эндемичными наименованиями земельных участков Слобожанщины представлены номены **карта** и **кварта**. Лексема **кварта**, обозначающая «земельный участок в соответствии с мерой (одна четвертая гектара)», зафиксирована в Знобь-Новгороде С-Будского района. Данный термин с таким значением отмечен только на севере Сумщины. В словарях зафиксирован термин **кварта** как определение «меры жидкости, штоф, кружка, восьмая или десятая часть ведра» [3, т. II, с. 102]. На Сумщине существительное **кварта** обозначает также «бутыль емкостью $\frac{3}{4}$ литра» (Свирж См). Таким образом, лексема **кварта** в значении

«земельный участок» эндемичная, узколокальная.

Эндемичный термин **карта**, определяющий «земельный участок, разделенный на равные части типа прямоугольников», зарегистрирован на Сумщине (Юрьево, Мануховка) и в Черниговщине (Сосница). Как видим, ареал распространения номена **карта** очень ограничен. От данного существительного глагольное образование **картовать** обозначает «делить плугом участки на карты», т. е. на равные части, чтобы перегной равномерно внести на каждый участок. Жители Мануховки объясняли: «Картовали плугами, карту делали, а по картах гной возили, раскидали и возили, чтоб ровно гной, было одинаково». Одно из нескольких значений термина **карта**, близкое к приведенному выше, отмечается в словаре Б. Гринченко: «Четырехугольник, четырехугольная площадь, клетка. Употребляется, когда говорится о полевой земле, о рисунке клетчатой материи» [2, т. III, с. 223, 224]. Семантика лексемы **карта** в определенной мере указывает геометрический рисунок на земле. Термин **карта** в значении «земельный участок» в диалектных словарях нами не отмечен. Привлечение ономастического материала помогает уточнить этимологию диалектного слова **карта**. С апеллятивной основой **карта** зарегистрированы названия: луг Карты (Княжичи См); луг Карточки (Червоное См); болото Карточки (Ямполь См). Более точное, конкретное значение лексемы **карта** определяется в названиях земельных угодий: поле Подлайкова Карта, поле Под Гуту Карта, поле Под Зметнев Карта (Конятин Чр). Этимологические исследования не оставляют сомнений в определении узколокального значения **карта** – «земельный участок».

Диалектная лексика Слобожанщины является благодатным материалом для изучения этнокультурного, этноисторического, этнолингвистического наследия во все времена.

Условные обозначения

См – Сумская область

Чр – Черниговская область

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабичева Е. Л. Рекомендации с вопросниками для собирания земледельческой лексики и фольклорно-этнографических материалов / Е. Л. Бабичева. – Сумы : Изд-во ЦСГР «Рідний край», 2004 – 40 с.
2. Гринченко Б. Д. Словарь української мови : в 4-х т. / Б. Д. Гринченко. – К., 1909.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. – В. И. Даль. – М. : Изд-во национ. и иностр. словарей, 1978–1980.
4. З історії дослідження східнополіських говірок : каталог. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2009 – 32 с.
5. Київське Полісся: Етнолінгв. дослідження / Відп. ред. І. М. Железняк. – К. : Наук. думка, 1989. – 268 с.

6. Никончук Н. В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении : автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Житомир, 1980. – 48 с.

7. Филин Ф. П. Исследование о лексике русских говоров /По материалам сельскохозяйственной терминологии / Ф. П. Филин. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1936. – 207 с.

УДК 373.31(477)

Н. О. Белозьорова

м. Харків

ВПЛИВ ПРОВІДНОГО ЛІТЕРАТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ НА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Друга половина ХІХ ст. – особливий період для розвитку освіти в Україні. Це час, коли в Україні в цілому, та, зокрема, в Східноукраїнському регіоні (сучасних Донецької та Луганської областях [4, с. 7]), відбулися значні соціально-економічні зміни. Найпомітніше вони позначилися на аграрному секторі економіки, оскільки в цей період відбувся перерозподіл земельної власності, в сільськогосподарське виробництво прийшла техніка, поліпшилася структура посівів тощо. В умовах звільнення українського народу від кріпаччини («Маніфест про скасування кріпаччини» було підписано Олександром І 19 лютого 1861 року) особливо гостро поставало питання підвищення рівня грамотності широких верств населення. Активізація розвитку сільського господарства зумовила зростання рівня заможності і самосвідомості частини звільненого сільського населення та стимулювала прагнення народу до просвіти.

Значні зміни відбулися в зазначений період і в промисловості, що визначається в наукових джерелах [6, с. 66] як «промисловий переворот». У цей самий період, особливо у регіонах, де бурхливо розвивалася промисловість, виявилися й нові міграційні тенденції – значна частина селян влаштовувалася на промислові роботи, поступово створюючи робітничий клас. У промислово розвинутому Східноукраїнському регіоні відтік селян відбувався на заводи і рудники в Луганськ, Алчевськ, Кадіївку, Лисичанськ та інші промислові центри Донбасу. Робочий клас також потребував підвищення грамотності для освоєння нових для того часу технологій.

Незначна кількість народних шкіл, які було створено у Східноукраїнському регіоні до середини ХІХ ст. [4, с. 3–4], не могла задовольнити потреби народу, самосвідомість якого розвивалася в умовах бурхливого становлення промисловості та активного поступу сільського господарства.

В цей період спостерігається посилення суспільно-педагогічного руху за розвиток ідеї загальної народної грамотності, створення шкіл для

народу, емпіричного пошуку оптимальних змісту та організаційних форм широкої початкової освіти, метою якої було навчити дітей грамоти.

Аналіз досліджень учених (Я. Бурлака, В. Ворожбит, Н. Драч, В. Курило, Н. Миськова, В. Плодов, В. Попова, Н. Рудічева, Ю. Руденко, Ф. Саутієва, Н. Столярчук, О. Субтельний та інші) показав, що на становлення початкової школи впливали не тільки соціально-політичні й економічні умови в Україні, а й світоглядні ідеї та прогресивна діяльність найкращих представників українського народу – мислителів, митців, громадських діячів, провідних педагогів та методистів, а також суспільних організацій, періодичної преси. Саме їх діяльність, що сьогодні ще недостатньо досліджена, виявилася рушійною силою розгортання специфічного національно-забарвленого освітнього процесу в різних регіонах України, зокрема в такому значному в територіальному, соціально-економічному та культурно-історичному сенсі – як Східноукраїнський регіон.

Виходячи з цього, метою статті є вивчення впливу на процес становлення та розвитку мережі початкових шкіл України, зокрема Східноукраїнського регіону, провідних ідей та прогресивної діяльності вітчизняних діячів культури історичного періоду, що досліджується.

У другій половині XIX ст. у галузі промисловості і техніки таких регіонів України, як багатий природними запасами Східноукраїнський, відбулися епохальні зміни: гірництво добуло собі європейське значення великими покладами вугілля, заліза, будівних матеріалів, активна розробка яких, у свою чергу, зумовила поступ нової української промисловості. Активно будувалися заводи та фабрики, використовувалися нові машини, розвивався залізничний і водний транспорт, прискорювали та полегшували комунікацію телеграф, телефон і радіо. Економіка, що розвивалася, впровадження у виробництво машин і механізмів все наполегливіше вимагали від людей відповідних знань.

Розквіт економіки зумовив розвиток освіти та культури регіону, що позначився виникненням значних постатей – відомих письменників, поетів, літературних критиків, журналістів, педагогів, громадських діячів, які відіграли велику роль у розвитку освіти та культури Східноукраїнського регіону, жили і працювали тут. Важко всебічно осмислити виникнення й поширення у східному регіоні, як і в усій Україні XIX ст., нових освітніх ідей, не зупинившись на появі нової категорії людей, які ці ідеї народжували – інтелігенції. На думку дослідників, особливо вагомою поява інтелігенції стала для суспільств типу українського, що «втратили» свою дворянську

еліту в результаті асиміляції імперською культурою та службою. Бо саме інтелігенція мала забезпечувати українців культурним, а згодом і політичним супроводом протягом усієї новітньої доби [7, с. 117–120].

Провідні громадські діячі, інтелігенція, педагоги України (Г. Ващенко, М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Русова та інші), які розділяли переконання К. Ушинського в необхідності навчання народу, наполягали на створенні системи загальної й обов'язкової початкової освіти для широких верств населення.

Велику роль у розвитку освіти українського народу відіграли І. Куліш та М. Костомаров, які створили літературний гурток і в 1861 році почали видавати в Петербурзі перший український журнал «Основа», на сторінках якого обговорювалися окрім політичних та культурно-суспільних питань, проблеми розвитку загальної початкової освіти на національній основі. За словами М. Грушевського, «Основа», незважаючи на коротке існування цього українського національно-культурного осередку у Петербурзі (діяльність гуртка та видання журналу були припинені у 1863 р.) та обмеженість напрямів діяльності, зробила велику справу, вперше об'єднавши національні елементи України на досить прогресивній платформі і пов'язавши український рух з прогресивними та демократичними течіями російського суспільства [1, с. 335]. Це дозволило досягнути певної єдності поглядів українських просвітників та прогресивних російських державних діячів на принципи створення системи початкових шкіл в Україні, розуміння значення освіти для населення країни, що знаходилася у стані бурхливого економічного та культурного розвитку.

Під інтелігенцією Східноукраїнського регіону досліджуваного періоду розуміються люди, які з ідеологічних переконань присвятили себе вивченню та покращенню культурного, соціального і політичного становища мас, зокрема селянства. У зв'язку з цим, варто відзначити діяльність відомого письменника, вченого-діалектолога та етнографа, укладача «Толкового словаря живого русского языка» В. Даля, який народився в 1801 році у Луганську.

У селі Новобожедарівці Слов'яносербського повіту, а потім у Луганську жив та вчився відомий український поет М. Чернявський (1867–1937 рр.), який у своїх віршах яскраво показав тяжку підневільну працю донецьких гірників.

У 80-х роках ХІХ століття в селі Олексіївні Слов'яносербського повіту завідував земською школою Б. Грінченко – український письменник,

упорядник «Словника української мови».

У місті Старобільські з 1858 по 1863 рр. жив і працював відомий російський письменник Н. Гаршин, який на місцевому матеріалі написав чудові твори «Справжня історія Енського земського зібрання» і «Ведмеді».

В досліджуваному регіоні поява інтелігенції була подією великого значення, що безумовно вплинула на розвиток початкової освіти краю. Вплив постатей прогресивних письменників, поетів, просвітників на становлення народних шкіл у Східноукраїнському регіоні, та в Україні в цілому, був настільки помітним, що можемо назвати його визначним чинником освітнього поступу країни.

Зазначимо, що проблема розвитку народної освіти в Україні полягала не тільки в недостатній кількості шкіл для народу, а й у незадовільній якості навчально-виховного процесу в них. Про рівень навчання в початкових школах того часу свідчить і те, що, часто один учитель був змушений навчати до 40–60 учнів [5, с. 20]. Характеризуючи зміст освіти в початкових школах середини XIX ст., підкреслимо, що в початковій освіті особлива увага приділялася релігійному і моральному вихованню учнів. Крім того, викладання всіх навчальних предметів на території підросійської України велося переважно російською мовою, що також гальмувало природний розвиток особистості дитини. Вчителі та адміністрація шкіл змушені були керуватися циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1862 р.), яким проголошувалося, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Циркуляр забороняв видавати українською мовою навчальні книги і підручники для шкіл.

Така політика Російського уряду, за справедливою думкою сучасного дослідника О. Драч, призводила до зниження рівня грамотності всього населення України [2, с. 137]. Учні, відвідуючи школу, майже нічого не розуміли, адже школа була єдиним місцем у селі, де говорили російською мовою. Часто, щоб досягти хоча б якихось позитивних результатів навчання, вчителі та керівники народних шкіл вчили дітей читати російською, але пояснення давали «малоросійською» мовою. Свідчать про це матеріали інспекторських перевірок народних училищ Полтавської губернії, де зазначалось, що вчителі на заняттях з російської мови часто використовували «малоросійську говірку» [2, с. 137].

Розуміючи неприродність такої ситуації українські просвітники намагалися надати народній мові в початковій освіті офіційний статус. У книзі М. Грушевського «Ілюстрована історія українського народу»

зазначається, що подібні прагнення української інтелігенції знаходили «повне співчуття та підтримку тодішніх великоруських діячів з народної освіти». Відзначається той факт, що Петербурзький комітет грамотності клопотав у 1862 році про введення в народних школах України викладання рідною мовою. У створеному цього ж року комітетом переліку рекомендованих для народного читання книг, кількість українських книг майже дорівнювала кількості російських. На жаль, подібні тенденції українізації початкової школи спостерігаються лише на першому етапі її розвитку. А вже у 1867 році з переліку Петербурзького комітету грамотності було вилучено усі українські видання [1, с. 335–336].

Необхідність розвитку початкової освіти українського народу була дуже гострою, оскільки «відсутність власної держави викликала нагальну потребу так будувати освіту і виховання підростаючих поколінь, щоб зберегти українську націю в умовах відкритої антиукраїнської політики польського уряду» [3, с. 7–8]. Це розуміли українські просвітники, представники прогресивної громадськості, культурно-освітніх та релігійних товариств, котрі намагалися сприяти розвитку початкової школи на національній основі, з урахуванням місцевих традицій та умов. Так, видатний український письменник І. Франко наполягав на створенні початкових шкіл на засадах братерської солідарності народів, наполягаючи на вивченні рідної української мови, як основи природного розвитку дитини, засвоєння нею інших мов, ознайомлення з культурами світу [5, с. 21].

В цілому, можемо схарактеризувати середину XIX ст. як період посилення суспільно-педагогічного руху за розвиток ідеї загальної народної грамотності, створення шкіл для народу, розвитку мережі початкових шкіл, емпіричного пошуку оптимальних змісту та організаційних форм початкової освіти, у яких значну роль відіграли українські просвітники, діячі культури та мистецтв. Завдяки їх зусиллям, у цей період спостерігалися деякі послаблення з боку Російської держави в «мовному питанні», в початкових школах України було чути рідну мову.

Зростання літературно-просвітницького руху другої половини XIX ст. виявилось важливим чинником, що зумовив необхідність створення широкої мережі шкіл для народу, вдосконалення змісту, форм та методів навчання в них.

Детальне вивчення персонального внеску, що зробили певні українські письменники, поети, журналісти другої половини XIX ст. у розвиток початкової освіти України та окремих її регіонів становить

перспективний напрям подальшого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевский М. С. Иллюстрированная история украинского народа. Бесплатное приложение к «Вестнику Знания». Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Екатерингофск. Печатное дело». 1913. – 366 с.
2. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч // Харківський держ. педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – Х., 2001. – 280 арк. – Бібліогр. : арк. 226-271.
3. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919–1939 роки) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ, 2007. – 391 с.
4. Курило В. С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті : дис... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. С. Курило // Інститут педагогіки АПН України. – Луганск, 2000. – 507 арк. – Бібліогр. : арк. 426-467.
5. Курило В. С. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) / В. С. Курило, В. И. Подов. – Луганск : ЛГПУ, 1999. – 114 с.
6. Міськова Н. М. Становлення змісту шкільної початкової математичної освіти в Україні (60-і роки ХІХ – 30-і роки ХХ століття) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Міськова Наталія Миколаївна. – Рівне, 2005. – 293 с.
7. Україна: Історія : учеб. пособ. / О. Субтельний. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.

УДК 371.135.5(065)

М. М. Бикова
м. Суми

ВТІЛЕННЯ ЕТНОПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ У ПРАКТИКУ СУЧАСНОГО РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Виховання підростаючого покоління для кожної нації є найважливішим складником національної культури. Передача всіх культурно-історичних традицій батьків, дідів і прадідів завжди гарантувала вічність життя нації. Отже, справжнє виховання не може існувати в «чистому вигляді», тобто поза традиційною культурою певної нації, воно має ґрунтуватися насамперед на культурно-історичних цінностях своєї нації. Це призвело до виникнення в сучасній педагогічній науці окремої галузі, яка досліджує конкретні етнічні традиції виховання. Серцевиною етновиховного процесу є родинне виховання. В нашій країні воно має глибоке історичне коріння. Сім'ю називали осередком суспільства; це символ вірного кохання, щоденного піклування, поваги, тепла та вдячності; це першоджерело людського духу, високої моральності. Сім'я є невтомною берегинею моральних чеснот, давніх звичаїв і традицій, пам'яті предків. Навколо неї склалося чимало ритуальних дій, обрядів і повір'їв, які мали забезпечити щастя, добробут, процвітання, злагоду та плодючість. Виходячи в життя, людина дивилася і дивиться на нього очима тієї сім'ї, в якій росла, тобто родинне виховання є підґрунтям культури та

самореалізації особистості, громадянської свідомості та моральності, відповідальної готовності до сімейних стосунків. Отже, ефективність етновиховної діяльності навчальних закладів завжди залежить і від якості взаємодії у сім'ї, наявності в ній стабільності та взаєморозуміння, або неприязні та конфлікту. На жаль, сьогодення демонструє й негативні приклади сімейного життя, виховання та відносин, тому необхідно цілеспрямовано формувати у молоді правильне розуміння сутності сім'ї, її ролі, обов'язків, завдань та функцій. Українська етнопедагогіка має величезний досвід народного мудрого гуманного сімейного виховання. І саме сьогодні, в умовах відродження нашої духовної національної культури ми повертаємося до традиційного статусу української родини, а етнопедагогічні ідеї впроваджуємо в навчально-виховний процес.

Дослідження етнопедагогічних проблем у сучасному суспільстві досить розгалужене та багатоаспектне. Серед основних напрямів необхідно виокремити такі: теорія і практика родинної етнопедагогіки (Б. Ш. Алієва, Р. А. Аліхонова, А. А. Григор'єва, І. С. Портнягін, В. В. Чепак та ін.), етнопедагогічна підготовка вчителів, викладачів різних типів навчальних закладів (Т. В. Анісенкова, Л. С. Берсенєва, Т. В. Давидова, А. Н. Яковлева та ін.), етнопедагогічна культура народів (М. Ю. Айбазова, С. П. Біловолова, В. А. Ніколаєв та ін.), методологія етнопедагогіки (Г. І. Батуріна, Г. М. Волков, Н. М. Дем'яненко, К. Ж. Кожаметова, А. А. Марушкевич, О. Л. Христова та ін.), історична етнопедагогіка (Т. Н. Петрова та ін.), інтегративна етнопедагогіка (І. А. Богданов, Т. А. Дзюба, А. Г. Ларіонова та ін.), етнопедагогічний менеджмент (Є. П. Жирков, О. І. Михайлова та ін.), етнопедагогіка міжетнічної толерантності (Ш. М. Арсалієв, В. Б. Євтух та ін.), етнопедагогічна освіта (В. А. Ніколаєв, М. Г. Харитонов, В. А. Мосіяшенко та ін.), порівняльна етнопедагогіка (К. Ж. Кожаметова, Л. І. Федорова та ін.). Також не можна розглядати етнопедагогічні дослідження у відриві від етнопсихологічних, основні напрями яких такі: етнічна прогностика (Олег Бондаренко), етнічна самоорганізація (А. Є. Тарас), етнічна свідомість та самосвідомість (Ірина Маремшанова), психологічна антропологія (С. В. Лур'є), семантика менталітету (В. Ю. Колмаков), психологія великих національно-етнічних груп (Д. В. Ольшанський), зв'язок національної свідомості та національної культури (Е. М. Віноградова), етнічна ідентифікація (О. Волкогорова, І. Татаренко).

Мета статті. Українська родинна етнопедагогіка сьогодні розглядається як окрема галузь педагогічного знання, яка містить у собі

узагальнений досвід вітчизняного народного виховання і досліджує його актуальні аспекти, які є суттєвими для нинішніх і прийдешніх поколінь. Вона тлумачиться як «національний варіант загальнолюдської педагогічної культури, яка в своєрідній формі виражає навчально-виховний досвід, інтереси й прагнення мас» [1, с. 409]. У її науково-термінологічному апараті багато понять, створених самим народом. Розглядаючи проблему втілення етнопедагогічних ідей у практику сучасного родинного виховання маємо зазначити, що українська родина є найсуттєвішим структурним компонентом нації. Вона, як «компонент системи соціального формування особистості» [2, с. 222] втілює у собі її духовні, моральні, фізичні, матеріальні тощо надбання. А батьківське родинне виховання з його традиціями – це джерело сімейних вартостей та етнокультури.

Задача педагога – насичувати навчально-виховний процес гуманістичними ідеями етнопедагогіки, напрацьованими віками вимогами до особистості, спроможними впливати на її становлення в сучасному світі. Мета нашої статті полягає у визначенні виховних ідей української родинної етнопедагогіки та аналізі їх впливу на навчально-виховний процес.

Головна мета родинного виховання на сучасному етапі – формування якостей і властивостей особистості, які допомагають гідно долати труднощі й перепони, що трапляються на життєвому шляху. До таких якостей і властивостей належить фізичне здоров'я, розвинутий інтелект, працьовитість, моральність, духовність, готовність до сімейного життя. Вагому роль у вихованні особистості, яка б відповідала вищеперерахованим вимогам відіграє правильно організована система вивчення національних ідеалів, традицій, звичаїв. Ця система повинна ґрунтуватися на національному світогляді, філософії народу, національній ідеології, сімейних звичаях та обрядах. Етнопедагогіка виступає дієвим чинником покращення якості виховання дітей у сім'ї, посилює його національну спрямованість. Вона суттєво вдосконалює родинно-педагогічний вплив на особистість, викликає позитивну реакцію на перевірені часом засоби виховного впливу. А засоби ці збережені у пам'яті народу і через живе спілкування передаються від пращурів до правнуків. Зміст виховання в родині обумовлений метою виховання в суспільстві і специфікою родинного виховання. Тому його складовими компонентами є відомі напрями виховання:

- фізичне («Ой, щоб спало, не плакало, та щоб росло, не боліло на головку та й на все тіло», «Здоровому все здорово», «Його й муха крилом приб'є», «Той здоров'я не цінує, хто хворий не був», «У здоровому тілі –

здоровий дух», «Будь сильний духом, а не новим кожухом»);

- інтелектуальне («Добре того учити, хто хоче все знати», «Хто що знає, тим хліб заробляє», «Знання красить, а незнання смішить», «Пташка красна своїм пір'ям, а людина – своїм знанням», «Ніколи не кажи: «Не вмію», а завжди говори: «Навчуся»);

- моральне («Бережи честь з молоду», «Гляди, не забудь: людиною будь!», «Доброго тримайся, поганого цурайся», «Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся», «Хто не чинить лихого, тому не страшно нічого»);

- трудове («Бджола мала, а й та працює», «Без праці жити – тільки небо коптити», «Гірко поробиш – солодко з'їси», «Людська праця – не дурниця, розкидати не годиться», «Хочеш їсти калачі, не сиди на печі»);

- художньо-естетичне («Музика без'язика, а людей збирає», «Як не будеш на музиці, то не будеш на язиці», «Поганому танцюристу і штани заважають», «Танцювати змолоду вчись, на старість не навчишся», «Де праця, там і пісня», «Найдорожча пісня, з якою мати мене колисала», «Без голосу не співець, без грошей не купець», «Хто співає, той журбу проганяє»;

- екологічне («Земля – найбагатша, вода – найсильніша», «Зрубав дерева – посади два», «І вовк своїх вовченят любить», «Не знаємо ціну водиці, доки не висохла криниця», «Природа – одному мати, другому – мачуха», «Сонце світить на добрих і злих», «Що в лісі родиться, то у дворі згодиться»);

- статеве («Ще книжки в сумці, а вже хлопці на думці», «Біда з такими парубками: ще не підріс свині під хвіст, а вже біжить за дівками», «Хороший парубок, хоч води напийся, та й досі не женився», «Між двома парубками дівчина баламутна», «На козаку нема знаку, а на дівчині дві причини», «Дівочий стид до порога: аби пересягнула, так і забула», «Не микуляй очима, як не твоя дівчина», «Честь дівоче щастя береже»);

Українська етнопедагогіка бере свій початок десь у далеких глибинах кількатисячолітньої історії нашої землі. Серед основних українських етнопедагогічних ідей, які з роду в рід передавалися наступним поколінням і які є актуальними для нас, ми спостерігаємо і позитивне ставлення до праці мирного хлібороба, закоханого в землю, ліс, річку, дерева і квіти; і формування потреби захищати свою землю від чужоземних зайд, виявляти стійкість, мужність, войовничість, патріотизм, а також уявлення про народний ідеал сім'ї. Яким же чином передавалася ця система знань? Перш за все, це виховувалося в сім'ї. Наприклад, кожен

скіф мусив знати свій родовід до сьомого коліна – ось і реалізація глибинної риси української ментальності - шанування своїх предків. Власне, саме в родині дитина отримувала перші уроки любові до свого народу, землі, звичаїв. Про це свідчить безцінний спадок у вигляді прислів'їв та приказок: «Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько», «Не ті батьки, що на світ привели, а ті, що в люди вивели», «Живемо не батьками, помремо не людьми», «Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година», «Умів батькувати, умій і годувати», «Без матері і сонце не гріє», «Чого мама научить, те й дочка знає».

Народна традиція вимагала порядку і злагоди в сім'ї: «Сім'я міцна – горе плаче»; звертала увагу на сімейні відносини, взаємини подружжя: «Не потрібен і клад, коли в сім'ї лад»; шанувала жінку, стверджувала її гідність і це завжди було показником ідеальної сім'ї: «Чоловік у домі голова, а жінка – душа». Також народна педагогіка підтримує любов і гуманне ставлення до дітей: «Дитина плаче, а матері боляче», «До людей – по розум, до матері – по серце», «Люби дитину, як душу, а труси, як грушу», «Матерін гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане», «Материнська молитва з дна моря підіймає», «Мати однією рукою б'є, а другою гладить».

На сучасному етапі розвитку українського суспільства необхідно повернутись до дотримання сім'ями найважливіших і актуальних понині норм співжиття і виховання дітей. Апробовані часом функції сім'ї все більше претендують на збереження і реалізацію в умовах сьогодення. Зараз важливо не втратити духовності, не схибити. І тому етнічні українці виділяли серед функцій сім'ї найважливіші: економічну, виховну, етнічного відтворення, природного відтворення, сексуально-емоційну і експресивно-рекреаційну [3, с. 217].

Акумулюючи такі моральні категорії родинної етнопедагогіки, як відповідальність, співчуття, любов до дітей, вірність, пошана жінки, які є необхідними умовами не тільки створення сучасної родини, але й відтворення суспільства та самоствердження людини, народна мудрість та традиції забезпечують особливе психологічне середовище та виступають найважливішим засобом навчання та виховання дітей. Також до головних засобів родинного виховання належать рідна материнська мова, звичаї, обряди, символи, природа рідного краю і його історія, приклади героїчного минулого представників свого родоводу та гідності. Жоден засіб не може бути важливим, коли він не доречний. Тому батькам та педагогам потрібні особливі знання, розуміння деталей і подробиць життя для правильної

реалізації вказаних засобів [4].

У процесі втілення етнопедагогічних ідей у практику родинного виховання важливо дотримуватись конкретних принципів, реалізація яких уможливорює отримання позитивних результатів. Загально визнаними принципами етновиховання в родині були і залишаються гуманізм, природовідповідність, культуровідповідність, врахування вікових та індивідуальних особливостей, вимогливість, самостійність, ініціативність.

Пріоритетами сім'ї у вихованні підростаючих поколінь до життя залишаються визнання її як духовного центру формування особистості, усвідомлення беззаперечного впливу батьківської мудрості, забезпечення реалізації набутого від попередників життєвого досвіду, поширення знань про моральні цінності свого народу та сприяння їх засвоєнню.

Розв'язання основних завдань, дотримання провідних принципів, використання засобів, розуміння суті пріоритетів родинного виховання сприяють успішній реалізації етнопедагогічних ідей, твердженню гуманістичних стосунків у процесі виховного впливу. Не можливо не погодитись з твердженням: «Ті чоловік і жінка, які вміють творити велике, безцінне духовне багатство подружнього життя, взаємну повагу і любов, мають у своєму домі найсприятливіший для виховання дітей мікроклімат – незмінне кредо народної педагогіки» [1, с. 419].

Чим більше буде учасників педагогічного процесу, які не тільки розуміють виховну справу, а ще й бажають її удосконалити, тим більш ефективним буде визначальний вплив на підростаюче покоління. Народна педагогіка являє собою пансофію виховання, з її почуттям глибокої пошани до матері, з культом дитини, з вірою у всесилля батька. Можна сказати навіть, що народна педагогіка являє собою своєрідну педагогічну релігію, в якій батьківській будинок – вітвар, діти – ангели, мати – богоматір, батько – патріарх всієї родини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Родинно-сімейна енциклопедія / За заг. ред. Арвата Ф. С. та ін. – К. : Богдана, 1996. – 438 с.
2. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка / Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебнік С. Р. // Соціальна робота. – Київ : ІЗМН, 1997. – 392 с.
3. Українське народознавство / За заг. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Вид. центр «Фенікс», 1994. – 605 с.
4. Євтух В. Б. Етнопедагогіка. Ч. I : навч. посіб. / В. Б. Євтух, А. А. Марушкевич, Н. М. Дем'яненко, В. В. Чепак. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 150 с.

**КРАЄЗНАВСТВО У ШКІЛЬНИХ ПРОГРАМАХ З ГЕОГРАФІЇ
(КІНЕЦЬ 50-х – ПОЧАТОК 60-х РР. ХХ СТ.)**

Для визначення тенденцій і шляхів подальшого розвитку освіти особливого значення набуває всебічний аналіз досвіду минулого. Теоретичні і практичні здобутки української школи є важливим джерелом її сучасної модернізації відповідно до національних засад та європейських стандартів. Питання становлення шкільної географії і географічної освіти розглядалися в працях М. Баранського, В. Буданова, А. Баркова, В. Кістяківського, С. Рудницького та інших.

Теоретичні і методичні аспекти розвитку шкільної географічного краєзнавства досліджувалися О. Т. Дібровою, В. Корнеєвим, М. Кострицею, М. Крачилом, В. Обозним, М. Откаленком та іншими. Проте не достатньо систематизованим є питання змісту краєзнавства у шкільних програмах з географії. Тому метою даної статті є аналіз краєзнавчого компоненту у шкільних програмах з географії в зазначений період.

Функціонування української школи в кінці 50-х – 60-х рр. ХХ ст. визначалося прийнятим у 1958 році законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (грудень 1958 р.) та відповідним Законом Верховної Ради УРСР. Згідно з цими документами в Україні запроваджувалася восьмирічна школа, замість загальнообов'язкової – семирічної. Передбачалося, що навчально-виховна робота в ній будуватиметься на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно-корисної праці. В законі зазначалося, що «у процесі навчально-виховної роботи школа повинна знайомити учнів з різноманітними видами праці в суспільстві, допомагати школярам виявити свої здібності та обрати майбутню професію» [1, с. 229].

Повна середня освіта молоді за цим законом здійснювалася на основі поєднання навчання з продуктивною працею з тим, щоб вся молодь у цьому віці включалася в суспільно-корисну працю [1, с. 230]. Отже, даний закон був спрямований на посилення політехнічного змісту освіти у 8-річній школі та професійної підготовки у старшій школі.

Прийняття «Закону про зв'язок школи з життям» суттєво змінило зміст програми з географії. Вона починає будуватися на краєзнавчому принципі, який передбачав взаємозв'язок навчального матеріалу із знаннями та

уміннями набутими в результаті краєзнавчої діяльності. У програмі була прийнята така послідовність розміщення географічних курсів по класам: у 5 класі вивчався початковий курс фізичної географії; у 6 класі – фізична географія частин світу; у 7 класі – фізична географія СРСР; у 8 класі – економічна географія зарубіжних країн; у 9 класі – економічна географія СРСР [4, с. 4].

У курсі фізичної географії 5 класу програма змушувала учителя починати вивчення тем «по можливості з безпосередніх спостережень на місцевості і значну частину уваги приділяти практичним роботам у класі та на місцевості» [4, с. 4].

В наступних класах краєзнавство сприяло оволодінню навчальним географічним матеріалом на більш якісному рівні. Так, в умовах концепції посилення зв'язку школи з життям та політехнічною підготовкою учнів, вивчення фізичної географії СРСР у 7 класі спрямовувалося на ознайомлення з рядом закономірностей, необхідних для розуміння господарського використання природного середовища (клімату, річок, ґрунтів, корисних копалин і т.д.).

В курсі географії СРСР програмою передбачалася поглиблене і всебічне ознайомлення з елементами природи, оволодіння учнями новими теоретичними знаннями по географії: наприклад, про погоду і місцевий клімат – на основі знань про загальну циркуляцію атмосфери; про ландшафт – на основі поняття про ґрунти.

Курс фізичної географії 7 класу поділявся на три частини: «1) загальний огляд СРСР, який знайомить учнів з природою, населенням СРСР, політичною картою СРСР, народним господарством СРСР; 2) огляд СРСР за великими фізико-географічними областями; 3) своя область» [4, с. 8].

При цьому програма звертала увагу на логічне поєднання частин курсу на основі краєзнавчого принципу: «В загальному огляді необхідно встановлення зв'язку змісту тем огляду з місцевим краєзнавчим матеріалом. Краєзнавчий матеріал, отриманий учнями під час вивчення окремих розділів, узагальнюється у темі «Своя область» [4, с. 8].

Отже, краєзнавство розглядалося і як самостійна частина у вивченні вітчизняної географії і як принцип поєднання навчального матеріалу.

Надання краєзнавству статусу окремої частини вітчизняної географії, призвело до збільшення у програмі обсягу годин на комплексну характеристику своєї області (4 години, 2 із них – на практичні роботи). Зміст теми включав як фізико-географічне, так і економіко-географічне

вивчення рідного краю і складався із таких питань: «Характеристика природних умов та природних багатств. Населення. Головні види господарчої діяльності населення. Своє місто (село)» [4, с. 43].

Характеристика своєї області складалася на основі даних спостережень за погодою, краєзнавчого матеріалу про поверхню, корисні копалини, води і ґрунти, а також через роботу з різними географічними картами.

Передбачена програмою екскурсія до даної теми носила економіко-географічне спрямування і проводилася «на сільськогосподарське виробництво (радгосп, колгосп) або місцеве промислове підприємство» з метою ознайомлення з господарською діяльністю місцевого населення [4, с. 43].

Наявність обов'язкових екскурсій та практичних занять було іще одним проявом того, що шкільні програми з географії будувалися на основі краєзнавчого принципу. Протягом навчання у 5 класі передбачалося проведення двох екскурсій, у ході яких збиралися дані про характер місцевих форм поверхні, про гірські породи, водойми, рослинність, тваринний світ, про використання окремих елементів природи у господарстві; шляхом систематичних спостережень накопичувалися факти про погоду та її елементи.

Для проведення навчальних екскурсій із п'ятикласниками намічався порівняно невеликий маршрут з необхідними природними об'єктами в околицях школи (в селі), а в міській школі – у найближчій приміській зоні. Відстань екскурсійного маршруту не повинна була перевищувати один кілометр [2, с. 16].

У 6 класі вводилася комплексна екскурсія у природу для вивчення рельєфу, вод і рослинності своєї місцевості. У 7 рекомундувалась восени одна екскурсія на місцеву річку або озеро, а навесні у зв'язку з вивченням теми «Своя область», як уже зазначалося, – відвідання місцевого сільськогосподарського або промислового підприємства для ознайомлення з господарською діяльністю населення свого краю. У 9 класі, де вивчалась економічна географія СРСР, планувалась осіння екскурсія на провідне промислове підприємство свого міста, села чи району, а навесні – на сільськогосподарське підприємство [3, с. 16].

Передбачені у програмі практичні роботи включали вивчення рельєфу своєї місцевості шляхом вимірювання висоти пагорба за допомогою нівеліра та способом горизонталей; креслення поперечного профілю русла ріки, визначення швидкості її течії і добового стоку;

спостереженню за погодою, визначення загальних закономірностей у її зміні із року в рік, формулювання на цій основі висновків про особливості клімату своєї місцевості тощо [4, с. 43].

Велику увагу відведено у програмі характеристиці позакласної краєзнавчої роботи, яка мала доповнювати і поглиблювати навчальну. Передбачалося, що її головним змістом мало бути активне вивчення учнями місцевої природи, проведення заходів по її перетворенню та господарському використанню, вивчення різних видів трудової діяльності населення своєї області. Особливого значення надавалося у програмі походам по рідному краю під час канікул, у ході яких учні повинні були виконувати «ряд завдань місцевих організацій по з'ясуванню, наприклад, причин забруднення місцевих рік і водойм, по знаходженню будівельних матеріалів, організації гідрологічних постів і т.д. Участь у таких конкретних справах допоможе учням виявити свої задатки і підготуватися до свідомого вибору майбутньої професії [6, с. 12].

Зміни у змісті програми з географії змушували учителів більше уваги приділяти практичним роботам учнів на географічних майданчиках, під час проведення екскурсій, туристських походів і ін. Як констатовалося в документах Міністерства освіти УРСР «якщо в попередні роки ці роботи велись переважно гуртківцями, то зараз вони стали складовою частиною викладання географії» [5, арк. 111].

Отже, шкільні програми з географії кінця 50-х – середини 60-х рр. будувалися на краєзнавчому принципі, який передбачав взаємозв'язок навчального матеріалу із знаннями та вміннями набутими в результаті краєзнавчої діяльності.

Крім того, у програмі краєзнавство розглядалося і як самостійна частина вітчизняної географії, яка була представлена темою «Своя область».

Надання краєзнавству статусу окремої частини вітчизняної географії сприяло збільшенню обсягу годин у програмі на комплексну географічну характеристику своєї області.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР // Керівні матеріали про школу. – К. : Радянська школа, 1962. – 386 с.
2. Краеведение и краеведческий подход в преподавании географии / под ред. И. С. Матрусова. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1963. – 151 с.
3. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : навч. посіб. / М. П. Крачило. – К. : Вища школа, 1994. – 191 с
4. Программы средней школы. География. – М. : Учпедгиз, 1959. – 71 с.
5. ЦДАВО України. – ф. 166. – оп.15. – спр. 2929. – 238 арк.

6. Школьные программы восьмилетней школы, вечерней (сменной, сезонной, заочной) средней общеобразовательной География. – М. : Учпедгиз, 1959. – 75 с.

УДК 37.01378

О. О. Горбатюк
м. Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ КУРСІВ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ м. КИЄВА ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Після звільнення м. Києва від німецької окупації, склалась катастрофічна ситуація в системі освіти: були зруйновані шкільні приміщення, не вистачало приладь, зошитів, парт. Але головною проблемою виступала нестача кваліфікованих кадрів, зокрема вчителів.

Згідно з списками вчителів загальноосвітніх шкіл за 1945–1946 навчальний рік, в школах працювало понад 1000 осіб [4; арк. 1-2; 10-12.], з них орієнтовно 350 вчителів не мали спеціальної педагогічної освіти, крім закінчення середньої школи. Нестача кваліфікованих педагогічних кадрів пояснювалася такими причинами: по-перше, на час визволення Києва від нацистської окупації мережа закладів освіти міста була дезорганізована, по-друге, військові дії змусили вчителів відійти від педагогічної діяльності.

Також не завжди відповідним був і фаховий рівень вчителів, які викладали в школах м. Києва, про що свідчить таблиця:

За освітою	Кількість вчителів
Вища педагогічна	135 – вчителів 7–10 класів [3; арк. 12].
Учительський інститут	59 – вчителів 1–4 класів [1; арк. 10].
Середня загальна	33 – вчителів 5–7 класів [2; арк. 11].
Не мали середньої освіти	46 – вчителів 1–4 класів [1; арк. 10].

У 1945–1946 навчальному році близько 300 вчителів [1; арк. 10], що викладали в семирічних та середніх школах міста мали лише закінчену середню освіту. Серед вчителів м. Києва було понад 40 осіб [1; арк. 10], які вчителювали в 1–4 класах та близько 20 вчителів [2; арк. 11] 5–7 класів, які не мали закінченої середньої освіти.

Отже, перед Відділом Народної Освіти м. Києва постало завдання – організувати курси з підвищення кваліфікації педагогів.

На підставі Наказу заступника Міністра освіти УРСР О. М. Руська за № 381 від 18 березня 1949 р., завідувач Міського Відділу Народної Освіти, З. С. Нечипорук видала Наказ за № 321 від 26 березня 1949 р. [8; арк. 2], відповідно до якого:

1. Вчителі, які не мали закінченої педагогічної освіти, починаючи з 1-го квітня і до липня повинні були вступати на заочне відділення

відповідного педагогічного навчального закладу.

2. Вчителям, які вступали на заочні відділення, необхідно було організувати всебічну допомогу і в першу чергу у підготовці їх до вступних екзаменів.

3. Серед учителів 1–4 класів шкіл м. Києва необхідно було провести широку роз'яснювальну роботу щодо їхнього вступу на заочні відділення вчительських інститутів.

4. Необхідно було забезпечити власну явку вчителів на вступні екзамени.

Завідувач Відділом Народної Освіти, З. С. Нечипорук, зобов'язала всіх завідувачів районних відділів особисто перевірити вступ учителів, які не мають закінченої педагогічної освіти, на заочні відділення. Це розпорядження також передбачало подання до 1-го липня звіту про виконану роботу, а також списку вчителів, що вступили на заочне відділення педагогічного чи учительського інституту. А також, завідувачі районними відділами освіти, мали подати заявку до Міського Відділу Народної Освіти, де вказати необхідну кількість учителів для забезпечення ефективного навчального процесу в школі [9; арк. 5].

Але вже Наказ заступника Міністра Освіти УРСР О. М. Філіпова за №732 від 22 березня 1947 р. [12; арк. 16] змушений був констатувати, що прийом на заочні відділення педагогічних вищих навчальних закладів і педагогічних училищ в 1946 році проведено незадовільно. Більшість вищих навчальних закладів та вчительських інститутів не виконали плану набору. Це пояснювалось тим, що органи народної освіти і педагогічні навчальні заклади не провели достатньої підготовчої роботи щодо прийому на заочне навчання учителів і не надали їм відповідної допомоги в підготовці до вступних екзаменів. Але сюди можна віднести і такі причини як: незлагодженість дій керівників Районних Відділів Освіти, відсутність чіткої інформації щодо кількісного складу педагогічних кадрів та їх кваліфікаційного рівня.

В новому 1947–1948 навчальному році, згідно з наказом О. М. Філіпова, директори педагогічних і учительських інститутів та педагогічних училищ взяли активну участь у підготовці та проведенні вступної кампанії.

Було здійснено такі заходи:

а) до 10 квітня 1947 р. – створена приймальна комісія, яка раз на тиждень розглядала документи, надіслані вступниками на заочне відділення, і вчасно повідомляла вступників про допущення їх до іспитів, а також про осіб, яких зараховували без вступних іспитів;

б) встановлено зв'язки з обласними відділами народної освіти з питань організації і проведення нового прийому на заочні відділення;

в) оголошено в обласній і місцевій пресі умови і строки прийому на заочні відділення;

г) простежено за порядком оформлення вчителів на заочне навчання, не допускаючи при цьому порушень встановленого порядку прийому.

Управління вищої школи Міністерства освіти УРСР контролювало перебіг вступної кампанії і заклиало районні відділи освіти до початку сесії, двічі на місяць (15 і 30 числа) [13; арк. 16зв.], письмово інформувати про кількість одержаних заяв про вступ на заочне відділення (на факультетах і відділеннях) та про вжиті заходи, щодо забезпечення набору.

Разом з тим, у процесі підготовки кваліфікованих кадрів виникали певні труднощі. Не всі вчителі м. Києва могли відвідувати семінари і лекції, які організував Київський інститут удосконалення кваліфікації вчителів. Адже розпорошеність шкіл районів міста, їх віддаленість від центру не дозволяли своєчасно прибути на заняття, оскільки вони починались у робочі дні о 18 год. Між тим, підвищення кваліфікації вчителів всього міста і окремо взятого району в тому числі мало особливе значення.

Для забезпечення підвищення кваліфікації вчителів, в другому півріччі 1946–1947 навчального року, Київський міський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, за сприяння завідувача районним відділом народної освіти Дарницького району О. Д. Гавлонського, з 1-го лютого 1947 року організував при 42 середній школі семінар для вчителів цього району [11; арк. 1]. Перше заняття було проведено вже 2 лютого. Групи комплектувалися за фаховим спрямуванням. Заняття проводились один-два рази на місяць.

Щотижня один-два наукові співробітники Інституту удосконалення кваліфікації вчителів виїжджали до 42 середньої школи для організації та проведення групових та індивідуальних консультацій для вчителів Дарницького району з питань викладання окремих предметів.

Відповідно до наказу № 228 від 10 березня 1949 р. [10; арк. 11], завідувачі Районних Відділів Народної були зобов'язані:

- Взяти під особистий контроль своєчасне оформлення документів для вступу на заочне відділення педучилища всіх учителів, які не мали закінченої педагогічної освіти і не навчались заочно.

- Подавати до відповідних педагогічних училищ списки вчителів, які повинні вступали в 1949 році на заочні відділення.

- Забезпечити явку вступників на літню сесію до педагогічних училищ.
- Вимагати від керівництва педучилищ повідомлення про зарахування на заочне відділення вчителів відповідного району, які витримали вступні випробування.

Керівники районних відділів народної освіти не пізніше 15 липня 1949 року зобов'язані були надсилати інформацію про вжиті заходи до Міського відділу освіти Для проведення курсів з підвищення кваліфікації вчителів виникла потреба в приміщеннях. Відповідно з Розпорядженням № 2140 від 30 листопада 1953 р. [14; арк. 19] Київського Міського Відділу Народної Освіти, завідувачів Ленінським, Сталінським, та Молотовським РВНО і директорів шкіл зобов'язали виділити для проведення зимової сесії з 1 до 20 січня 1954 року включно таку кількість класних приміщень [14; арк. 19]:

№ школи	49	135	33	48	50	58	57	13	25	24	Всього
Кількість приміщень	10	6	10	10	7	7	4	10	15	10	87

Крім зазначеної кількості класів, кожен директор вищеназваних шкіл виділив кімнату для викладачів педінституту.

Завідувачі Ленінським, Сталінським та Молотовським РВНО простежили за тим, аби директори шкіл, не пізніше 10 грудня 1953 року, мали домовленість з педінститутом на користування класними кімнатами.

Значна більшість учителів згодом здобули високу кваліфікацію, вже в 1959–1960 навчальному році в загальноосвітніх школах міста працювало понад 6 тис. вчителів [6; арк. 54], ці дані свідчать про вдалу організацію та проведення курсів підготовки та підвищення кваліфікації педагогів м. Києва.

Проте треба мати на увазі і той факт, що частина вчителів, внаслідок тимчасової окупації Києва німецькими загарбниками, не займалася викладацькою діяльністю, що не могло не позначитись негативно на кваліфікації цієї групи педагогів.

Траплялись поодинокі випадки умовної неграмотності серед учителів, так учителька 2-го класу 24 школи на сторінках плану виховної роботи зробила понад 40 різних помилок з російської мови, а учителька 4-го класу цієї ж школи близько – 30 [7; арк. 4 зв.].

Ці факти свідчать про те, що окремі директори шкіл мало цікавились фаховою підготовкою вчительських кадрів. У своїй роботі вони обмежувались тим, що стежили лише за станом успішності учнів і не викривали причин незадовільної успішності.

Вже на серпневій нараді вчителів 1953р. [15; арк. 9], наголошувалось про незадовільний моральний облік окремих директорів та вчителів, які пиячили і не відповідали вимогам до вчителя. Вони не користувались авторитетом серед учнів і їх батьків, а значить і не мали права працювати в школі.

Але треба зазначити і той факт, що влада не забувала і тих, хто був відданий своїй справі. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про нагородження орденами та медалями СРСР вчителів та працівників народної освіти Української РСР» було нагороджено [5; арк. 1]:

Назва нагороди	ПІП вчителя
Орденом «Знак почета»	Галковський Вацлав Владиславович – учитель середньої школи № 16 м. Києва
Орденом «Знак почета»	Ковалевська Надія Миколаївна – вчителька середньої школи № 36 м. Києва
«За трудовую доблесть»	Горбатий Павло Анастасієвич – учитель-пенсіонер

Отже, можна констатувати, що в післявоєнний період в м. Києві діяли курси підвищення кваліфікації вчителі. Була налагоджена і успішно працювала система ефективної підготовки вчительських кадрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 82. – Арк. 10.
2. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 82. – Арк. 11.
3. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 82. – Арк. 12.
4. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 82. – Арк. 1-2; 10-12.
5. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 2672. – Арк. 1.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 2723. – Арк. 54.
7. Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Од. зб. 4. – Арк. 4зв.
8. ДАК. – Ф. Р-27. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 2.
9. ДАК. – Ф. Р-27. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 5.
10. ДАК. – Ф. Р-27. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 11.
11. ДАК. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Од. зб. 35. – Арк. 1.
12. ДАК. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Од. зб. 35. – Арк. 16.
13. ДАК. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Од. зб. 35. – Арк. 16зв.
14. ДАК. – Ф. Р-27. – Оп. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 19.
15. ДАК. – Ф. Р-27. – Оп. 1. – Од. зб. 151. – Арк. 9.

ПОСТАТЬ О. ОЛЕСЯ В СИСТЕМІ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Пріоритетними рисами особистості є сформованість почуття національної гідності, патріотизму до рідної землі, що передбачає освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей, відчуття своєї причетності до розбудови національної державності. У цьому аспекті винятково важлива роль відводиться урокам літератури, адже художня література робить світ гуманним, виховує в учнів доброту, любов і шану до рідної землі та людей, які на ній живуть і працюють, вона має стати «носієм народної моралі, загальнолюдських і національних цінностей, засобом розвитку історичної пам'яті, формування національної самосвідомості» [1, с. 2]. Дана стаття присвячена розгляду проблеми літературного краєзнавства на основі життєвого шляху поета-земляка Олександра Олеся.

Незважаючи на те, що література рідного краю стала складовою частиною навчальних програм з української літератури в контексті уроків позакласного читання, учитель виявляється часто невідповідним до їх проведення через нестачу або й повну відсутність навчального матеріалу. Нині словесник повинен активізувати інтерес до проблеми, що посідає важливе місце в системі літературної освіти учнів загальноосвітньої школи. Отже, необхідність комплексного підходу у вирішенні проблеми є очевидною, незважаючи на те, що окремі спостереження з цього питання знаходимо в працях науковців. Питання вивчення літературного краєзнавства розглядалися відомими методистами-науковцями: А. Лисенко, В. Оліфіренко, Є. Пасічником, О. Фесенко, В. Шулярем. Екзистенціально-діалогічні аспекти вивчення літературного краєзнавства, що розглядаються як домінуючі засади роботи вчителя старшої школи, відстежуємо в праці Г. Токмань «Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція». Поділяємо слушні зауваження науковця про те, що «вивчення літератури рідного краю екзистенційно наближує художню творчість до дитини: у просторі перетинаються існування письменника і школяра, їхня зустріч набуває рис реальності, бо ж пов'язана з реальними вулицями, площами, алеями, рікою, узгір'ям. Митець втрачає свою хрестоматійну віддаленість, перетворюючись на краянина. Сама література відносить нас у неповторний світ душі поета і так же неповторно відгукується в нашій власній душі» [7, с. 134]. Учитель має сприяти

«екзистенційному розвитку особистості учня, який здійснюється в процесі вільного вибору твору для читання та щирого діалогу з обраним текстом» [7, с. 129]. На думку вчителя-науковця В. Шуляра, літературне краєзнавство «сприятиме викоріненню відчуття меншовартості, стимулюватиме процеси самовдосконалення і саморозвитку особистості учнів, для яких приклад вихідців з рідного краю слугуватиме дієвою морально-етичною школою» [8, с. 21].

Метою статті – довести спроможність використання історико-літературного матеріалу в системі літературної освіти як ефективного засобу формування особистості учня та прилучення до культурних надбань українського народу.

Методологічну основу досліджуваної проблеми визначає філософія екзистенціалізму, що використовується нині плідно в українському літературознавстві як інтерпретаційна основа дослідження конкретного художнього тексту і відповідає стратегічним напрямам реформування сучасної школи в Україні. Майбутній учитель готується навчити учня інтерпретувати текст різними видами, пропонуючи своє власне розуміння художнього твору та особистості його автора. На уроках літературного краєзнавства вчитель-словесник знайомить учнів з непростю життєвою долею письменників-земляків, історією їхнього духовного становлення, життєвого вибору, вчить бути мужніми і цілеспрямованими, вірними обраній системі ціннісних орієнтацій.

Місцевий літературно-краєзнавчий матеріал формує змістовий компонент краєзнавства у шкільному курсі вивчення літератури, на основі чого вчитель пропонує систему уроків, що реалізують навчально-пізнавальні та розвивально-виховні цілі в контексті загальної мети та завдань літературної освіти – вводити учнів у світ прекрасного, прилучаючи до національного і світового мистецтва слова, формувати правильне розуміння національних і загальнолюдських цінностей. Для старшокласників уроки літератури рідного краю «стануть школою громадянського становлення, душі їх долучатимуться до правічної батьківської спадщини свого краю, народу. Пізнавши витoki свого рідного, наші випускники достойно ввійдуть у світовий простір і не втратять своє «Я» [8, с. 24]. В системі літературної освіти відбувається знайомство з творчістю письменників-земляків, які відобразили в своєму творчому доробку рідний край, що допомагає учням по-новому оцінити його, глибше зрозуміти красу і неповторність свого регіону, а також вивчення

творчості письменників, які не є уродженцями Сумщини, але певний час проживали або побували на її території, причетні до її історії (наприклад, Тарас Шевченко, Леся Українка тощо).

Сумщина прославилась на весь світ О. Олесем, М. Хвильовим, Б. Антоненком-Давидовичем, І. Багряним, Остапом Вишнею та іншими митцями. Їхній життєпис і творчість, пов'язані з історією рідного краю, є одним із найдієвіших засобів формування особистості школярів. Засобами художнього слова вчитель-словесник виробить у школярів почуття патріотизму, національної гідності, гордості за видатних діячів духовної культури та славу історію краю. Рідна Сумщина подарувала світові ціле гроно видатних письменників: Пантелеймон Куліш, співець Слобожанщини Яків Щоголев, нескорений долею Павло Грабовський. Свого часу на Сумській землі побували Тарас Шевченко й Леся Українка. Сумщина стала батьківщиною для Миколи Хвильового, Остапа Вишні, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Багряного, Платона Воронька, Дмитра Білоуса, Олекси Ющенка, Володимира Затуливітра. Серед цих імен – Олександр Олесь, який своєю поезією прославився не тільки в Україні, а й за її межами. Звідси, з малої Батьківщини, йшли, лишаючи часточку свого серця, у велике незнане життя наші земляки, щоб повернутися сьогодні до нас талановитими творами.

Крізь призму спогадів про О. Олеся в уяві старшокласників постає неповторний образ поета-земляка, формуватиметься інтерес до літературної Сумщини, удосконалюватимуться вміння аналізувати текст поетичного твору, розвиватимуться навички творчо сприймати прочитане. Зважаючи на вік учнів, у молодших класах під час вивчення творчості О. Олеся варто звернути особливу увагу на поезії історичної тематики, що допоможе сформувати у школярів правильне розуміння подій, які відбувалися на той час в Україні. З метою зацікавити школярів неповторною долею поета-земляка, вчитель може використати спогади його рідних сестер та матеріал про перебування у Верхосулці. Для старшокласників не зайвим буде знайомство з поезією О. Олеся періоду еміграції, що здебільшого позначена мотивом ностальгії. Квітучі села на Сумщині, рідна Крига й чарівна природа Верхосулки були в спогадах і мріях, ними поет марив і жив, у неповторних поетичних рядках продовжували звучати мелодії рідних краєвидів.

Цінними є уроки літератури рідного краю, які допоможуть старшокласникам поглибити знання про літературну Сумщину, досягнути

самобутність таланту О. Олеся, зрозуміти душевну трагедію поета-земляка, викликають в учнів почуття гордості за багату історію та культуру рідного краю, вироблять почуття любові до художнього слова. Використання матеріалу автобіографії митця, спогадів членів родини, знайомих, здійснення текстуального аналізу поетичних творів активізує навчальну діяльність учнів, сприятиме реалізації завдань, окреслених концепцією літературної освіти.

Родовід О. Олеся сягає корсунського полковника, згодом ніжинського обозного Федора Кандиби. Є факти, які свідчать про те, що Кандиби були спадковими дворянами, а наприкінці XIX ст. їхній рід збіднів і занепав, лишилося тільки гучне ім'я. Дядько О. Олеся мав статус купця, а батько займався риботоргівлею, аж поки не загинув на Волзі (з возом риби пішов під лід). Тоді хлопцеві було 11 років. Сашка разом із двома його сестрами – Ганною та Марією – виховувала мати. Пізніше поет згадуватиме, як мати залишилася з трьома дітьми та трьома карбованцями в кишені. Відтоді, як пише у спогадах сестра поета Ганна, «для матері починається новий етап життя, боротьба за існування, боротьба за кращу долю своїх трьох дітей... Вона всіма силами рвалася витягти нас з болота, дати освіту, виховати людьми» [5, с. 3]. Гіркотою, печаллю, щемом душі позначені згадки дітей про той період у їхньому житті, коли надійшла трагічна звістка про жахливу смерть батька. Спогади сестер Ганни та Марії допомагають відтворити час та умови, у яких формувався майбутній поет. Зі спогадів Ганни дізнаємося, як зростав майбутній поет. Ганна Грекова пригадує: «... вечір, заходить сонце... Ми, діти, що вже вчимося в школі, не знаємо, куди себе подіти. Мозок вимагає для себе нових вражень, хоче щось сприймати, рости, хочеться розвіяти одноманітний настрій. Книжок немає, крім матиного «Кобзаря» та дядькових «Життя святих» на церковнослов'янській мові у важких чорних палітурках... Сумно... Душно» [5, с. 3]. Дитинство О. Олеся у спогадах сестри постає задушливим і невтішним, дещо навіть безнадійним. «Від наших дитячих років у Білопіллі віє смутком і жалем. Мабуть, цей смуток вилився в багатьох творах брата» [5, с. 3], – доходить висновку сестра Ганна. Майбутній поет самотужки вивчив кілька іноземних мов, а становлення юнака як митця припадає на часи революційного піднесення визвольного руху. Ставши дорослими, діти визнали, що спостережливість та любов до природи майбутнього поета розвинула саме мати. Думка присвятити життя літературі прийшла до О. Олеся пізніше, коли вступив навчатися до Харківської хліборобської школи. Чужими і далекими від його прагнень були дисципліни, які

викладалися, – свинарство, годівля худоби тощо. Але підібрався гурт учнів-однодумців, які під керівництвом учителя російської мови видавали журнал «Комета», в якому Олесь брав найактивнішу участь. Журнал забирав майже весь час, а ще було захоплення театром, читанням, зустрічі з новими цікавими людьми, серед яких була сім'я Алчевських. Сильні враження справила на О. Олеся поїздка до Полтави на відкриття пам'ятника Івану Котляревському: «Багато стало зрозумілим для нього: і трагедія українського слова в лещатах царизму, і чому убога тематика драматичних творів, і те, чом на українській сцені в водевілях перше місце посідають дячки-п'яниці. І він твердо поклав тоді писати лише українською мовою, служити розвитку українського слова» [5, с. 5].

Залишилися цікаві свідчення про О. Олеся часів громадянської війни, які допомагають пояснити причини виїзду за кордон. Як згадує сестра Марія, в січні 1919 р. О. Олесь збирається разом зі своїм другом Костянтином Хороманським (піаністом і композитором) у гості до сестри Марії, та дійти з Лук'янівки до Бесарабки, де вона мешкала, було просто неможливо через кулеметну стрілянину, вибухи снарядів. Тому деякий час довелося чекати у квартирі К. Хороманського. Там О. Олесь читав вірш із підготовленої до друку книги, потім на якусь мить вийшов у сусідню кімнату, і саме в цей час вибухнув снаряд, від якого загинув товариш. Ця трагічна смерть, що раптово сталася на очах у поета, стала величезним душевним потрясінням для О. Олеся. Невдовзі петлюрівцями був розстріляний брат дружини. Як згадує сестра Марія, брата це остаточно надломило, і в розпачі він вигукнув: «Далі я не можу витримати! Я збожеволію» [5, с. 6]. О. Олесь у лютому 1919 р. виїздить до Будапешта, а в Києві залишалася дружина Віра Антонівна та 12-тирічний син Олег. Поет сподівався, що мине час і він знову побачить рідних людей, пройде рідною землею, адже не назавжди полишав їх, та склалося інакше. Цікавою сторінкою в житті поета-земляка є історія про сина – Олега Ольжича. «Він називав свого сина Лелекою, Лютиком – світлоокого білявого хлопчика – і любив його понад усе на світі. Любив так, як лише здатен любити батько, і так, як здатен любити поет... писав синові вірші і колискові, вчив читати, склавши віршований алфавіт..., відкривав для малого світ природи і людей, учив сприймати його, як умів сприймати його сам, – як дивовижну казку. Ім'я Олега Ольжича сьогодні не менш відоме в Україні, ніж ім'я Олександра Олеся» [3, с. 43].

При зверненні уваги на портрети поета в різному віці запам'ятовуються його лагідні очі; відкрите, розумне обличчя свідчить про

добрю, гуманну вдачу письменника. Охайний одяг, приємна зовнішність, інтелігентність. Дивлячись на зовнішність людини, використавши спогади про поета, можна уявити, який характер він мав, яке життя прожив. У спогадах Олени Журливої О. Олесь постає делікатним у стосунках, тактовним і шляхетним. Поетеса, характеризуючи культурне життя Києва початку ХХ століття, згадує про клуб «Родина», де бували Олена Пчілка з відомою вже на той час Лесею Українкою, Микола Лисенко, Микола Вороний. Представники української інтелігенції щиро захоплювалися музикою, літературою, читали один одному свої твори. На цей час припадає дружба О. Олесь з Володимиром Винниченком та Юрієм Сірим, враження від зустрічей з якими залишилися в пам'яті Олени Журливої назавжди. До тоді молоді поетеси О. Олесь ставився ніжно та уважно, що свідчить про тактовність і щирю добродушність старшого літературного товариша. Саме на цей час припадає знайомство поетеси з містом Суми, яке відвідала вона близько 1915 року: «Суми тієї пори справляли приємне враження провінційного затишного міста» [5, с. 7]. У пам'яті Олени Журливої О. Олесь залишився назавжди: «Як зараз бачимо Олександра Івановича, чуємо його голос. Він був у постійному русі, його сірі очі випромінювали стільки натхненної сили і душевної краси, що байдуже пройти повз нього було неможливо. Мова його була лаконічна, оригінальна і дотепна. В ній завжди відчувалися гумористичні нотки, і цей гумор передавався тому, з ким він розмовляв» [5, с. 7]. М. Зеров відзначав, що О. Олесь не довелося завойовувати своєї поетичної слави. Вона сама прийшла до нього на другий день після виходу з друку першої книжки його поезій. Одні критики бачили в О. Олесеві перш за все чистого лірика, інші – насамперед поета громадянського звучання. Довгих 26 років прожив поет за кордоном, тому гірка доля емігранта, приреченого на фізичні та моральні страждання, стала провідною думкою значної частини віршів. У поезії «Моїй матері», написаній у формі послання, автор розкриває свої ніжні почуття до найріднішої в світі людини, висловлює думку, до якої буде звертатися не раз, – лише повернення до України принесе душевну рівновагу і спокій. Національний біль у поєднанні з особистим приносив поету вдвічі сильніші страждання.

Завдяки урокам літератури рідного краю школярі мають відчутти свою причетність до нації, до її багаті історії, до кращих представників її духовної культури, які сміливим словом виборювали незалежність, відстоювали національну гідність українців. Уроки літературного

краєзнавства мають стати уроками людинознавства, духовного змужніння, оскільки саме під час роботи над текстом творів у школярів формується моральний орієнтир, духовні цінності, з якими молоді люди звирятимуться впродовж усього життя.

Отримані в результаті дослідження висновки підтверджують доцільність вивчення літературного краєзнавства як ефективного засобу формування особистості учня та засвідчують високі потенційні можливості мовно-літературної освіти в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція літературної освіти в 12-річній загальноосвітній школі (Проект) // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 1–2. – С. 2–13.
2. Літературне краєзнавство : навч. посіб. для учнів середнього віку. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2002. – 176 с.
3. Літературне краєзнавство : посіб. для студентів-філологів, учителів і учнів шкіл. – [вид. 2, доп.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – 240 с.
4. Літературні читання, присвячені 125-річчю від дня народження Олександра Олеся. – Збірник матеріалів. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 54 с.
5. Олександр Олесь зблизька // Панорама Сумщини. – 1993. – 2 грудня. – 8 с.
6. Особистість письменника на уроці літератури : навч. посіб. – Суми : «Слобожанщина», 1997. – 200 с.
7. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. – К. : Міленіум, 2002. – 320 с.
8. Шуляр В. Теоретико-методичні засади уроків літератури рідного краю / В. Шуляр // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 7. – С. 21–24.

УДК 168:3:614.8:312

Н. М. Зленко
м. Суми

СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ ЯК СУЧАСНИЙ ЕТАП ІСТОРИЧНОГО ПОСТУПУ ЛЮДСТВА

Розвиток сучасної цивілізації вступив у період, коли першочерговою стає необхідність корінних якісних трансформацій для виживання й подальшого поступального руху людства, беручи до уваги зміни техніко-технологічного й інформаційного порядку. Це дає підстави говорити про нову парадигму людського існування в якісно новому техногенному інформаційному суспільстві.

В сучасних теоріях розвитку суспільства існує велика кількість підходів до його визначення: постіндустріальне суспільство (Д. Белл), постфордизм і інформаційна інфраструктура (Р. Райх), інформаційний капіталізм і мережеве підприємництво (М. Кастельс), споживчий капіталізм (Г. Шиллер), керування за допомогою інформації (Ю. Хабермас), суспільство організації, спостереження й контролю (Е. Гідденс), суспільство

споживання (Ж. Бодріяр), індивідуалізоване суспільство (З. Бауман). Однак завдяки зусиллям ряду західних соціологів, філософів, істориків під час обговорення глобальної суспільної динаміки у XXI ст. все частіше використовується концепція «суспільства ризику» (У. Бек). Тому виявлення і передбачення ризикових ситуацій, а також вчасні дії, спрямовані на їх попередження, або мінімізацію негативних наслідків є необхідною умовою подальшого існування і розвитку людства. Разом з тим, інші визначення сучасного суспільства виступають не як альтернативні, а радше розкривають різноманітні риси сучасного етапу суспільного поступу.

В науковому аспекті ризик усе більше аналізується з використанням нових теоретичних та методологічних підходів, принципів, що характеризуються міждисциплінарним характером. А в останнє десятиліття одним з таких підходів, міждисциплінарним науковим напрямом у системі пізнання став синергізм.

Найбільш фундаментальні праці, де дискутуються засади пов'язані з розумінням природи ризику й ризикогенного соціуму, представлені дослідженнями Ф. Найта, У. Бека, В. Бехмана, А. Вілдавські, Е. Гідденса, М. Дугласа, Н. Лумана. Ці дослідження, становлячи концептуальну основу всіх подальших досліджень, сприяли становленню гносеології й онтології ризику.

Проблеми ризиків досліджують українські вчені Л. Бевзенко, Е. Головаха, А. Стегній, а також представлені у розвідках, що досліджують систему «суспільство – природа – культура» (М. Кисельов, С. Кримський, В. Крисаченко, М. Попович, М. Савостьянова, Л. Сидоренко), де звертається увага на проблеми ризиків створюваних сучасною наукою.

Значний внесок у розробку теорій і моделей суспільства ризику зробили російські вчені: А. Альгін, І. Афанасьєв, А. Зезюлько, В. Зубков, Ю. Зубок, В. Ібрагімова, К. Ісаєв, С. Красиков, А. Мозкова, В. Моторін, С. Нікітін, Б. Порфир'єв, Н. Смакотіна, К. Феофанов, С. Яковлева, О. Яницький та ін.

Особливості розвитку «суспільства ризику» з нелінійною динамікою й багатоваріантністю перспектив розвитку аналізуються в межах синергетики й соціосинергетики (В. Аршинов, В. Буданов, С. Вовк, І. Добронравова, Е. Князева, Н. Кочубей, К. Корсак, С. Курдюмов, А. Лебідь, Г. Малинецький, А. Назаретян, А. Попов, І. Пригожин, В. Ратніков, М. Рузавін, І. Стенгерс, І. Снегірьов, Г. Хакен, В. Цикін, В. Чуйко). Розуміння ризиків, як складного багатоаспектного феномену, представлено в сучасних соціологічних і психологічних дослідженнях.

Можна констатувати, що в даний час єдиного розуміння ризику навіть в межах якоїсь однієї наукової дисципліни не існує. Найвірогідніше, це пов'язано з надзвичайною складністю і багатогранністю даного феномену. Аналізуючи наявні в науковій літературі визначення до розуміння ризику, можна виділити три аспекти розгляду даного феномена: а) ризик як небезпека, погроза; б) ризик як імовірність певних можливостей, тобто ризик трактується як ситуація вибору; в) ризик як спосіб зняття стану, ситуації невизначеності шляхом реалізації наявних можливостей у реальність. У реальному соціальному житті всі три аспекти ризику, як правило, переплітаються в єдине ціле, тому що будь-який вибір припускає зняття невизначеності, але, у той же час, він може таїти в собі певну загрозу або небезпеку, оскільки з ним пов'язані якісь очікування, варіативність здійснення яких і являє собою ситуацію ризику.

Але, поняття ризику не вичерпується ймовірністю негативних наслідків, воно містить у собі ймовірність і сприятливого результату.

Сучасне суспільство весь час змінюється, несе в собі нове, несподіване і невизначене, відбувається розширення і активізація різного роду ризиків. Сучасність характеризується вибуховими темпами зростання ризикових ситуацій і небезпек.

Терміни «ризик» і «небезпека» часто використовуються як синоніми для вказівки на можливість збитку. Тим не менш, представники багатьох наукових областей розмежовують небезпеку і ризик. При цьому для одних (теорія прийняття рішень) базовими є поняття «ризик», а для інших (технічні дисципліни, екологія, військові науки) – «небезпеку».

Соціальні ризики існували на всьому протязі людства, і прослідковується ще в працях давньогрецьких мислителів: Платона, Арістотеля, Сенеки, а також Ф. Бэкона, Т. Гоббса, І. Канта, Д. Юма. У цих дослідженнях доводиться, що на стадії первісного суспільства найбільш значимими ризиками, яких зазнали люди, були природні (екологічні) ризики, а також ряд медичних ризиків (хвороби й смертність). У період рабовласницького ладу крім перерахованих набувають значення економічні й військові ризики.

Перехід до індустріальної стадії розвитку супроводжувався посиленням соціальних ризиків, що виникли на початку рабовласницького суспільства. При чому дане посилення було детерміновано економічними і політичними ризиками, пов'язаними із процесами обгородження, частковою заміною ручної праці машинною, масовими міграціями, ростом

злочинності, географічними відкриттями й поруч інших факторів. Саме в цей період – на рубежі між середньовіччям й Новим Часом – відбувається запозичення терміна ризику з лексики мореплавців і торговців. Формулюється теза: «Ризик – шляхетна справа».

Епоха Великих географічних відкриттів створила реальні умови для виникнення нових типів ризику, реалізації індивідуального потенціалу й надала можливість більшій, ніж раніше, кількості людей особисто зіштовхнутися з ризиком, відчутти ситуацію невизначеності, які обіцяла зустріч із Новим Світом.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. відбувається формування й розвиток техногенного ризику, пов'язаного з науково-технічним процесом, що підсилюється механізацією виробничих процесів, численними відкриттями в природничих науках. Крім, того, протягом XIX ст. здійснюється нагромадження національних (етнічних) ризиків. У середині XX ст., на думку ряду вчених, відбувається перехід до нового щабля суспільного розвитку – постіндустріального або інформаційного суспільства [4, с. 47–55], який не тільки увібрав у себе усе раніше існуючі види ризиків, але й генерував безліч нових. До них можна віднести такі, як ризик тероризму, інформаційний ризик і ряд інших. У зв'язку з розвитком глобалізації соціальний ризик став елементом транснаціональної й міждержавної взаємодії.

Отже, надати єдине і логічно несуперечливе визначення проблематично через ряд причин: а) кожна історична епоха має власний, неповторний набір внутрішніх парадигмальних ідей; б) явища суспільного життя унікальні, їх якісні характеристики та аксиологічні модуси неоднакові; в) можливо говорити про багатовекторність інтерпретацій ризику залежно від світоглядних настанов, ідеології, політичного і суспільного статусу суб'єкта історичного процесу.

Тенденція відтворення ризику в нашому суспільстві теж набуває все більших масштабів. Факторами, які свідчать про загрози існування самого суспільства, є негативні демографічні процеси, рівень злочинності, суїциду, алкоголізм, наркоманія. Але це – наслідки, причина – у втраті звичної соціально-політичної системи норм і цінностей.

Одним із перших, хто в науковому форматі почав вивчати ризик в системі суспільно-економічних наук був американський вчений Френк Найт, його основні ідеї лягли в основу праці «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921 р.) та в логічну соціологічну концепцію «суспільства ризику» заклад У. Бек.

В суспільстві ризику минуле втрачає здатність визначати теперішнє. У. Бек попереджає про необхідність переосмислення та усунення заздалегідь передбачуваних небезпек, позаяк надалі цієї можливості може не бути або буде занадто пізно [1, с. 39]. Тенденція розповсюдження ризиків ілюструє схему, за якою прибутки зосереджуються у вищих прошарках суспільства, а наслідки споживає решта населення, тим самим поглиблюється соціальна нерівність. Матеріальні потреби стають первинними за вибору між наявною загрозою та її віддаленими наслідками.

Відбувається руйнація засад традиційного прогнозування майбутнього розвитку цивілізації. «Ядерні, хімічні, генетичні й екологічні мега-ризиків – стверджує У. Бек, – руйнують чотири основні підвалини, на яких ґрунтується система обчислення ризиків. По-перше, це глобальні, непоновлювальні втрати. Тому концепція грошової компенсації тут не спрацьовує. По-друге, за самих руйнівних катастроф, які тільки можна собі уявити, неможливо створити достатньо ресурсів, необхідних для ліквідації наслідків. Тому концепція моніторингу катастроф та їхніх наслідків також не працює. По-третє, сучасні глобальні катастрофи не мають обмежень у просторі і часі. Вони стають «подіями», які мають початок, але не мають кінця... По-четверте, наявна система норм та вимірювальних процедур не спрацьовує» [1, с. 23].

Новий глобальний розвиток цивілізації ініціює новий режим «саморозвитку» науки, в якому вона об'єднується з індустрією наукомістких технологій (біоінформаційних, генно-інженерних, інформаційних, телекомунікаційних і т. ін.), отримуючи назву «технонаука». Практика використання наукомістких технологій не підвладна контролю суспільства. Річ у тім, що «технонаука» не претендує на істину, а лише на технологічність знань [5, с. 57].

А. Толстоухов зазначає, що науково-технічний прогрес людства не став гарантом свободи людини, а лише інструментом державного контролю та маніпулюванням влади. Відсутність стабільності в теперішньому світі стала головною особливістю існування людини у створеній нею ж самою глобальній цивілізації. Така цивілізація характеризується визнанням міжнародних пріоритетів над національними. Економічний, політичний, екологічний та культурний простори формуються під тиском міждержавних інститутів, які передусім сповідують інтереси транснаціональних корпорацій [5, с. 52].

Сучасне суспільство стоїть перед відкритою проблемою ризику, що безпосередньо пов'язана із впровадженням сучасних наукомістких супертехнологій, які призводять до глобальних кризових станів. З іншого боку, поняття ризику можна оцінити як шанс до розширення влади над природою. Як зазначає Г. Бехман, за цієї позиції, деструктивні сили звужуються до залишкового ризику, який у зв'язку з величезними прибутками трактується як соціально адекватні втрати. Ще одна позиція полягає в зосередженні уваги на безпеці й розглядає ризики як виклики для суспільства. Представники цієї позиції вважають можливим досягнення повної безпеки. Інноваційність такого суспільства у сприйнятті безпеки та надійності на рівні центральних цінностей. Відмінною рисою цього суспільства є осучаснення свого майбутнього за допомогою ризику та власний спосіб користування невизначеністю [2, с. 27].

Також, на сьогодні можна констатувати й системну духовну кризу: руйнується мораль, вироджується образність і мистецтво, відмирають істинні релігійні почуття. Живе спілкування, душа пригнічуються комунікаціями та інтелектом. Криза традиційних світоглядних цінностей призводить до кризових явищ в усьому суспільному житті. Крім того, ризики ініціюються сучасною інформаційною культурою, незаперечним лідером якої є екранна культура. Телебачення перетворюється на транслятор згубних звичок і девіантної поведінки через засилля картин насильства та вбивств. Особливо проблема гостро поставлена в суспільствах дефіциту, де телебачення досить часто є майже єдиною розвагою не тільки для дорослих, але й дітей і підлітків. Інформаційна культура спирається на інформацію не як знання (в класичному розумінні), а на дані будь-якого характеру, суперечливі зокрема й необов'язково достовірні.

Ризики, виконують ще й роль стимулюючої сили, яка призвана відволікти увагу від реальних проблем, які пов'язані з реальним споживанням ризиків. «У парках атракціонів імітується багато ситуацій, які утворюють гострі відчуття, але досить контрольованим є способом, які виключають два моменти : активну роль індивіда та обставини невизначеності, що потребують активної дії та дозволяють її проявити [3, с. 78].

Уникнути всього комплексу ризиків досить складно, але для кожного суспільства та його культури принципово важливим є стан динамічної рівноваги між відкритістю/закритістю, який показує, що країні вдалося зберегти національну самобутність культури, яка увійшла у світовий

інформаційно-комунікативний простір.

Отже, суспільство ризику – це специфічний спосіб організації соціальних зв'язків, взаємодії і стосунків людей в умовах невизначеності, коли відтворення життєвих засобів (умов життя), фізичних і духовних сил людини, набуває не соціально спрямованого, а переважно випадкового, ймовірнісного характеру, витісняючись виробництвом самого ризику.

Аналіз проблеми суспільства ризику дозволяє нам прийти до наступних висновків. По-перше, людство перебуває в стані соціокультурної трансформації, коли в єдиній надскладній системі «природа – суспільство» усе виявляється взаємозалежним: поведінка людей і антропогенне навантаження, соціально-економічні умови й стан біосфери. При цьому людство випробовує певні межі стійкості, при переході через які відбувається біфуркація.

По-друге, у цей трансформаційний період переходу людства в нову інформаційну еру все більшу роль у створенні ризикогених ситуацій починають відіграти напрацьовані ще при епосі індустріалізму. Як правило, вони проявляються через значний проміжок часу, а в біфуркаційні глобальні історичні періоди вони загострюються ще сильніше, створюючи зону ризику для існування всього людства.

По-третє, людство в цілому, держави й уряди в більшості починають розуміти, що потрібно не тільки реагувати на погрози, що вже породили ризикогенні ситуації, але й прогнозувати, розпізнавати майбутні небезпеки й вчасно вживати превентивних заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бехман Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц. – М. : Логос, 2010. – 248 с.
3. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004. – 116 с.
4. Моисеев Н. Н. Универсум. Информация. Общество / Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир. – 2001. – 200 с.
5. Толстоухов А. Глобальный социальный контекст и контуры эко-будущего / А. Толстоухов // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 49–63.
6. Чоловська Н. Суспільство ризику в контексті викликів техногенної цивілізації / Н. Чоловська // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Філософія. – 2010. – Вип. 13. – С. 68–75.

**В. Н. СТАНКО – ПЕРШИЙ ЗАВІДУВАЧ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я – один з найважливіших центрів дослідження пам'яток археології на Одещині. Незважаючи на це, до сих пір немає жодної публікації про історію формування відділу, вклад у науку, вчених які належали до нього. Тому автор вирішила коротко окреслити основні причини створення відділу, напрями роботи та досягнення його працівників під керівництвом першого завідувача – В. Н. Станко. Це дозволяє отримати більш повне уявлення про розвиток первісної археології степового Причорномор'я та роль дослідників цього регіону у відтворенні давньої української історії.

Для розкриття даного питання автор використав праці В. Н. Станко [2], [3], [5], [6], [7], [8], та спогади про нього [1], [9]. Наведені публікації містять вкрай бідні згадки, або непрямі свідчення про Відділ археології. За деякими працями можна з'ясувати тільки тематику, якою займалися співробітники Відділу [4], [6], [7], [8], [10], [11], [12]. Тому створення цілісної картини діяльності вказаної організації стало головним чинником при написанні статті.

Починаючи з 50-х років ХХ ст. виділялися значні кошти на розвиток економіки в Україні. Головним завданням стає розвиток виробничої інфраструктури: будівництво нових підприємств, електростанцій, зрошувальних систем тощо. До зон будівництва потрапляло дуже багато археологічних пам'яток, що потребували невідкладного дослідження. Особливо гостро така ситуація постала в Північно-Західному Причорномор'ї, де проводилися великі будівні роботи і було просто необхідно розпочати широкомасштабні розкопки. На Інститут археології АН УРСР лягло величезне навантаження, археологи просто не встигали досліджувати всі знахідки.

Як раз у цей період значним науковим осередком стає Одеський археологічний музей, куди з'їжджалися багато знаменитих археологів з Києва, Москви, Ленінграду, Кишиніва та інших центрів Радянського Союзу (М. І. Артамонов, С. М. Бібіков, П. Й. Борисковський, М. Ю. Брайчевський, М. М. Герасимов, Т. С. Пассек, Н. І. Сокольський, Г. Б. Федоров, А. П. Черниш, Б. А. Шрамко, П. Н. Шульц та ін.) Незважаючи на те, що дана установа виконувала роль центру розвитку археології в Одесі, робота

музею ускладнювалася тим, що знаходився він в системі міністерства культури України. Єдиному музею археологічного профілю було тяжко існувати в цій системі. Тодішній директор музею – І. Т. Черняков добився його передачі з Міністерства культури в Академію наук України. В постанові про передачу був записаний пункт про створення Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я [1, с. 351].

В розпорядженні № 1559 про організацію цього наукового відділу від 27 жовтня 1975 р. розкривалися причини його створення: «З метою поліпшення археологічних досліджень на території південного заходу Української РСР, а також забезпечення необхідних археологічних робіт в зонах новобудов цього регіону». Відділ фінансувався за рахунок коштів Інституту археології. Завідуючим Відділом став В. Н. Станко – відомий археолог, історик, етнолог, член Одеського археологічного товариства (Одеське товариство історії та старожитностей), а з 1975 р. стає заступником голови цього товариства [2, с. 7]. До того ж В. Н. Станко був визнаним лідером у дослідженні палеоліту та мезоліту Причорноморських Степів. Вчений розвернув бурхливу діяльність по формуванню відділу, визначенню основних напрямів, складанню конкретних планів роботи. Сформувавши відділ, Володимир Никифорович зібрав у ньому кращих спеціалістів, набрав молодих перспективних археологів, у тому числі – своїх учнів. Науковий осередок відділу складала вчені – І. Л. Алексєєва, О. В. Гудкова, О. М. Дзиговський, А. О. Добролюбський, А. С. Островерхов, І. В. Сапожніков, С. П. Смяльнінова, Л. В. Суботін, І. Т. Черняков. Проблематика відділу, якою займалися дослідники, багато в чому була обумовлена роботами на новобудовах, де об'єктами археологічних розкопок являлися різночасові пам'ятки починаючи від палеоліту і закінчуючи середньовіччям. [3, с. 104]. Різноманітність польового дослідження позначилася на різноманітності наукових інтересів працівників відділу, що вплинуло на зміст збірок наукових праць [4]. Але, незважаючи на це, в першій половині 80-х рр. ХХ ст. сформувалися два основних напрями у проблематиці Відділу: 1) вивчення палеоекології та палеоекономіки населення степів в епоху палеоліту та мезоліту (керівник – В. Н. Станко); 2) дослідження пам'яток в зонах новобудов (керівник – І. Т. Черняков) [4, с. 105].

Що стосується першого напрямку, то вивчення палеоекономіки та палеоекології населення степів пов'язано з розробкою нової на той час методики в археології при застосуванні природничих та точних наук (математики, палеозоології, фізики, геології та ін.). На матеріалах

мезолітичного поселення Мирне була розроблена схема комплексу, аналіз соціальної структури мезолітичного суспільства за археологічними даними.

При Відділі була також сформована Причорноморська палеолітична експедиція у складі Т. В. Кузь, І. В. Сапожнікова, С. П. Сможельнінової, В. Н. Станко, А. Н. Частнікова та Т. Н. Швайко [4, с. 106]. Створена вона була на базі палеолітичного загону Одеського археологічного музею. Цей загін провів широкі польові дослідження пам'яток кам'яного віку в Північно-Західному Причорномор'ї (1959–1968 рр.) Саме в ці роки було виявлено і розкопано більшість пам'яток палеоліту і мезоліту в регіоні (Велика Аккаржа, Гіржево, Мирне), на матеріалах котрих створювалася та виховувалася одеська школа палеолітознавства [5, с. 48]. Тобто головне досягнення загону полягає у формуванні колективу спеціалістів по вивченню палеоліту Північно-Західного Причорномор'я в Одесі.

Причорноморська експедиція проводила дослідження різноманітних пізньопалеолітичних (Анетівка I та II, Івашкове IV, Зелений Хутір II, Івашкове поле) та мезолітичних (Мирне, Царинка, Абузова балка, Гіржево) пам'яток.

Всі роки розкопок Анетівки I (1978 р., 2005–2006 рр.) та II (1978–2007 рр.) В. Н. Станко був незмінним керівником. Анетівка II – один з найбільш яскравих пам'яток пізнього палеоліту в південноруських степах. Поселення розташоване на мисі високого правого берега р. Бакшали в 6 км від місця її впадання в р. Південний Буг. Набір кременевого інвентарю йде від традицій індустрії центральноєвропейського кола, носії яких переселились у причорноморські степи на початку ошашковського зледеніння (М. Д. Гроздовер, І. К. Іванова, Н. Д. Праслов, В. Н. Станко та ін.). В цілому комплекс кремневого інвентарю Анетівки II не має близьких аналогів серед відомих пізньопалеолітичних пам'яток Степового Причорномор'я [6, с. 121]. Всебічні дослідження даної п'ятки дали змогу тут виділити генетично єдину лінію розвитку індустрії від ранньої пори пізнього палеоліту до мезоліту включно – анетівську культуру. Отримані радіовуглецеві датування – 1840 ± 150 ЛЕ 24; 19170 ± 120 ЛЕ 2947; 19088 ± 120 ЛЕ 2947; 19088 ± 980 ЛЕ 4610 [7, с. 9].

З 1969 по 1976 рр. під керівництвом В. Н. Станко були здійснені широкомасштабні дослідження опорної стоянки пізнього мезоліту – Мирне. Це поселення розташоване уздовж західного берегу р. Дракуля, поблизу Дунаю. Ці роботи стали справжнім методологічним проривом як у методиці розкопок, так і у засобах інтерпретації. Планіграфічна фіксація та аналіз розповсюдження масових знахідок, економічна інтерпретація

результатів трасологічного аналізу кременевої індустрії, технологічний аналіз нуклеусів та пренуклеусів, широкі палеоекономічні та палеосоціологічні реконструкції були розроблені за матеріалами цієї пам'ятки. Матеріали досліджень зі стоянки склали основу новаторської монографії – «Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья» (1982 р.) [8]. В ній В. Н. Станко підняв і вирішив низку важливих загальнотеоретичних та методологічних проблем вивчення первісної історії. За допомогою цієї праці В. Н. Станко захистився та отримав науковий ступінь доктора (1983 р.).

Щодо реалізації другого напрямку – дослідження пам'яток в зонах новобудов, то робота Відділу відбувалася за установленою схемою. На місце будівництва виїжджали співробітники цієї установи та досліджували територію на наявність археологічного матеріалу. Якщо траплялися якісь знахідки, то між Відділом та організацією, що виконує будівництво, заключався договір. Далі складався державний кошторис на дослідження археологічного об'єкту, набиралася штат співробітників.

Новобудівнича експедиція провела розкопки в зонах будівництва ряду зрошувальних систем Дунай – Дністровської, Білгород-Дністровської, Орловської Виноградівської, Ізмаїльської. Головним об'єктом розкопок експедиції стали кургани, де відкриті поховання від часів неоліту до середньовіччя. Так, вперше виявлено солідний пласт скіфських пам'яток на Нижньому Дунаї, розкопано своєрідні сарматські поховання. Серед них – досить багаті захоронення сарматської знаті в межиріччі Дністра і Дунаю; досліджено багатющі гунські захоронення; вивчено соціально-економічну структуру середньовічних кочівників.

Велика кількість поховань епохи неоліту і бронзи, а також особлива важливість їх вивчення для етнокультурної історії Південно-Східної Європи визначили окремий напрям співробітників Відділу в дослідженні усатівської, буджакської (ямної), катакомбної, багатоваликової культур (С. В. Дворянінов, М. В. Суботін, Г. Н. Тощев, І. Т. Черняков) [4, с. 106]. Були також зроблені кроки по вивченню західних скіфів, сарматів, племен черняхівської культури та пізніх кочовиків (А. В. Гудкова, А. С. Островерхов, А. О. Добролюбський, М. М. Фокєєв) [4, с. 106].

За період 1976–1989 рр. співробітниками відділу було захищено 2 докторські і 7 кандидатських дисертацій, видано 7 монографій і 5 збірників наукових статей [9, с. 371].

В. Н. Станко був відповідальним редактором багатьох важливих наукових видань, серед них «Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя» [10], «Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья» [11], «150 лет Одесскому обществу истории и древностей 1893–1989. Тезисы докладов» [12] та ін.

Отже, за період керівництва В. Н. Станко Відділ археології став одним з найбільших наукових центрів археологічних старожитностей Півдня України.

Учений сформував потужний колектив спеціалістів по вивченню палеоліту, провів розкопки багатьох палеолітичних та мезолітичних стоянок. Стоянки Анетівка та Мирне стали пам'ятками світового значення. Результати його наукових досліджень отримали відомість та визнання як вітчизняних, так і закордонних колег.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали до біографії (спомини І. Т. Чернякова про В. Н. Станко) // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 3. – Одеса, 2009. – С. 348–353.
2. Станко В. Н. Одесское археологическое общество / В. Н. Станко // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей 1839–1989: Тезисы докладов юбилейной конференции 27–28 октября 1989 г. – Одесса, 1989. – С. 5–8.
3. Станко В. Н. Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья : сб. науч. статей / В. Н. Станко // 50 лет Институту археологии АН УССР. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 103–106.
4. Древности Северо-Западного Причорноморья: [сб. науч. трудов / науч. ред. Станко В. Н.]. – К. : Наукова думка, 1984. – 136 с.; Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье : [сб. науч. трудов / отв. ред. Гудкова А. В.]. – К. : Наукова думка, 1982. – 188 с.
5. Станко В. Н. П. И. Борисковский и становление палеолитоведения в Одессе (воспоминания ученика) / В. Н. Станко // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 2. – Одеса, 2008. – С. 48–54.
6. Станко В. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. Вопросы историко-культурной периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья / В. Н. Станко, Г. В. Григорьева, Т. Н. Швайко. – К. : Наукова думка, 1989. – 136, [3] с.
7. Станко В. Н. О возрасте и условиях обитания поселения Анетовка 2: Тез. докл. конф. памяти А. И. Доватура / В. Н. Станко. – Рени, 1989. – С. 9.
8. Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита Степей Северного Причерноморья / В. Н. Станко. – К., Наукова думка, 1982. – 176 с.
9. Агбунов М. В. В. Н. Станко как организатор науки / М. В. Агбунов // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 3. – Одеса, 2009. – С. 369–376.
10. Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя : сб. науч. трудов / отв. ред. В. Н. Станко. – К. : Наукова думка, 1980. – 144 с.
11. Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья : сб. науч. трудов / отв. ред. В. Н. Станко. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
12. 150 лет Одесскому обществу истории и древностей (1839–1989): Тез. юбилейн. конф., 27–28 октября 1989 г., Одесса / отв. ред. В. Н. Станко. – Одесса : АН Украины, Одесский археологический музей, 1989. – 308 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СЛОБОЖАНСЬКОГО ІКОНОПISY

Проблеми розвитку українського мистецтва XVII–XVIII ст. у сучасній науковій і публіцистичній літературі є одними із особливо актуальних. Це обумовлено в тому числі інтересом, який виник в роки незалежної України до питань, пов'язаних з історією козащини.

Багато дослідників визначають головним напрямом мистецтва цього періоду козацьке бароко, інші вважають його українським відродженням, ще інші наголошують на його відокремленості, суто українській національній специфічності.

Початок дослідження культурної спадщини Слобожанщини відноситься ще до першої половини XIX ст. Це передусім праці о. Філарета (Д. Г. Гумілевського) [11], в яких досить детально на основі чисельних джерел описується становище як церковних будівель, так і іконописних творів.

Пізніше дану проблему досліджували С. Таранущенко [9], Ф. Ернест [3], М. Шумицький [14] та ін., які також, відзначаючи певний вплив західноєвропейських напрямів, звертали увагу на специфіку національного стилю.

Аналізуючи дослідження з історії мистецтва XVII–XVIII ст., можна умовно виділити два напрями. По-перше, твердження, що український стиль виник і розвивався під безпосереднім впливом західноєвропейського бароко (М. Шумицький). По-друге, що український стиль мистецтва, в тому числі іконопис, відрізняється від європейського, має свою специфіку і більше тяжіє до ренесансних рис.

У працях Ф. Ернеста вперше чітко формулюється ідея про існування «мазепинського (або козацького) бароко», яка і сьогодні має як прихильників, так і опонентів.

У другій половині XX ст. проблема українського стилю в мистецтві Слобожанщини та Лівобережжя займались Г. Логвин [5], Ю. Нельговський [7] та багато інших.

Майже всі дослідники не обійшли увагою одну з найвизначніших пам'яток Слобожанщини – всесвітньо відому чудотворну ікону Охтирської Богоматері, яка довгі роки зберігалась в Покровському соборі охтирського монастиря.

Отже, об'єктом дослідження є особливість іконописного стилю Слобожанщини на прикладі Охтирської ікони Пресвятої Богородиці.

Метою дослідження є аналіз характерних рис та головних особливостей слобожанського іконопису XVIII ст., та духовний вплив образу Охтирської Богоматері на формування української ментальності.

Відомо, що образ Богоматері завжди був дуже шанованим серед українців. Мати, яка віддає свою єдину дитину на смерть за гріхи людей, за давньою християнською традицією була заступницею народу.

Більшість ікон Божої Матері написані невідомими живописцями. Деякі імена все ж залишились в історії іконописання. Це відомі у XVIII ст. слобожанські іконописці ієромонах Ілія із Сумського чоловічого монастиря; Охрім черкаський, ієромонах Ферапонт із Курязького монастиря; Василь Рудецький, який працював у Святогорській обителі [11].

Слобожанський іконопис, починаючи з XVII ст., набуває певних специфічних рис. Це, по-перше, золоте рельєфне тло, яке заповнювалось орнаментом (рослинним, або геометричним); по-друге, більшість слобожанських ікон спеціалісти відносять до так званих «черкаських» (козацьких). Вони відрізнялись яскравістю, різноманітністю. По-третє, на Слобожанщині з XVIII ст. поширюються левкасні (рельєфного ліплення) ікони Божої Матері. Це, як відзначають мистецтвознавці, має глибокий зміст, і пов'язано з біблійними поняттями горішнього і долішнього світів [13]. По-четверте, до канонічних типів зображення Богоматері додалися місцеві риси. Слобожанські іконописці створювали акафістні ікони, тобто написані для молитов та акафістів. Такі ікони мали напис «радуйся, Невісто Невівісная».

Чудотворна ікона Охтирської Богоматері має свою історію. Іконографія образу походить від пророцтв про її особливу «чудотворність» і очищеність від «чрева матері», переказаних сирійським богословом IV ст. н.е. Єфремом Сиріним. Саме ці ідеї були покладені в основу композиції слобожанського образу.

Образ Богоматері на цій іконі відрізняється від інших відомих образів. Це рідкісне зображення Матері-отроковиці без немовляти – Ісуса. Богородиця також зображується без мафорію, з розділеним на проділ довгим волоссям, з карими мигдалевидними очима, темним ликом, з характерно складеними для молитви руками.

На темному тлі ікони рельєфно проявляється православне розп'яття з Ісусом Христом, який ніби стоїть на хресті. Восьмиконечний хрест (число,

що символізує безмежність), на якому розіп'ятий Христос у терновому вінці на фоні пейзажу.

Дослідники зазначають, що саме цей ізвод був поширеним у Слобожанському іконописі [15]. Іноді зустрічаються зображення із сонячним променем (символом надії). Але в даному випадку іконописець наголошує на смиренні, покірності волі Господа, які були притаманні Богоматері.

Зображення Богородиці без мафорію з характерним жестом складених рук, як свідчать спеціалісти, в Україні зустрічається ще на фресках XIV ст. (Закарпаття) [2; 12]. Вважається, що такі зображення характерні для італійського проторенесансу (XIII–XIV ст.), зустрічаються, крім Західної України, і на Сумщині («Ченстохівська», «Дубовичська», «Жировецька» на ін.) це дає підстави стверджувати, що, ймовірно, майстри краю були досить добре обізнані з напрямками світового живопису насамперед італійського.

Сакральна символіка Охтирської Богоматері і образу Покрови мають спільне духовне значення, тому що належать до типу Агіосоритисси (Заступниці). Образ Покрови Пресвятої Богородиці особливого поширення набуває в Київській Русі періоду правління Володимира Мономаха. Саме в XII ст. будуються храми, пишуться ікони Покрови. Там також домінує темне обличчя Богородиці, характерне для іконопису Візантії, і потім, для Київської Русі.

Цікавим є питання, чому саме так зображувалась Богородиця. З цього приводу немає єдиної точки зору. Можливо, темний колір мав відобразити особливу тугу Богоматері, яку вона переживала, відчуваючи майбутні страждання Ісуса. Крім того, темний колір обличчя міг підкреслювати її особливу відокремленість від земного життя.

Взагалі, питання кольорів в розумінні духовного образу Богородиці відіграють серйозну роль. Так, часто переважають червоний із золотим: червоний мафорій і золоте обрамлення підкреслюють велич образу.

Символічне значення має також орнамент на полях ікони. Так, на ранніх іконах переважають рослинно-квіткові зображення. Це могло означати, по-перше, наслідування ренесансних традицій, по-друге, невмирущу красу царства Божого; по-третє, нетлінність образу Богородиці. Крім того, відомо, що по краях ікони часто зображувались ангели та святі, на честь яких будувались храми, де знаходилась ікона.

Отже, Слобожанські ікони акумулювали давні іконографічні канони Київської Русі і Візантії, додавши пізніше традиції західноєвропейського

мистецтва. Прикладом такого симбіозу може вважатись Охтирська ікона Богородиці.

Існує давній переказ про явлення цієї ікони. Вважається, що це відбулось 2 (15) липня 1739 року [11; 15]. Існування точної дати явлення образу є досить рідкісним.

В «Історії явлення охтирської чудотворної ікони Божей матери и соборного Покровского храма», виданій у 1899 р., говориться, що іконографія даного образу походить від давніх пророцтв про її особливу «чудотворність». Ці передбачення були покладені в основу композиції слобожанського образу з ідеєю про «альфу і омегу» земного буття Сина Божого, безпосередньо причетною до якого була Пресвята Богородиця [11].

На початку XVIII ст. в Охтирці в старій дерев'яній церкві Покрови Пресвятої Богородиці служив о. Василь Данилов, який був відомий своїм благочестям. І саме о. Даниїл став свідком обрідення чудотворного образу.

В праці о. Філарета «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» відмічається, що священник Покровського храму Василь Данилов, купив нову косу і хотів випробувати її на траві, яка росла біля храму. Коли він почав косити, то побачив у траві сяючу ікону «старого великоруського письма». Священик благоговійно переніс ікону в свій дім, а пізніше – в Покровський храм [11, с. 266].

Джерела свідчать, що ікона мала чудодійну силу. В Покровському храмі, де вона перебувала, відбувались чисельні зцілення людей від багатьох хвороб насамперед від лихоманки. Вважалось, що ікона покровительствовала сиротам, допомагала в державних справах [11].

Російська імператриця Єлизавета Петрівна видала наказ про перевірку випадків зцілення біля ікони. Святійший синод у 1745 р. доручив чернігівському архієпископу Амвросію разом з архімандритом Києво-Печерської лаври Тимофієм Щербацьким провести точне розслідування випадків зцілення людей від важких хвороб. У 1761 р. Святійший синод визнав ікону Охтирської Богоматері чудотворною [13].

Чудотворна ікона пізніше була прикрашена новим з позолотою окладом, дорогоцінним камінням. За переказами, Богородиця явилась уві сні священнику Покровської церкви і наказала «омий мя і одягни мя шатою». Необхідно відзначити, що приблизно у XV–XVI ст. в православній церкві склалася традиція «одягати» найбільш шановані образи в срібні та золоті оклади.

Є непідтверджені дані про те, що у 1903 р. ікону було вивезено до Санкт-Петербургу на реставрацію і більше вона не повернулася до Охтирки.

Сьогодні існує досить багато списків цієї ікони. Вони різняться один від одного, іноді досить суттєво. Так, на одних іконах є орнамент, на інших –

ні. Є ікони із зображенням святих Архангелів, святителя Миколая, вгорі – Пресвятої Покрови, а посередині – самої Охтирської Богоматері. На інших з'являються написи, двоголовий орел, під зображенням Богородиця (можливо, як знак особливого шанування Церкви та імператриці).

В Сумському художньому музеї є цікаві зразки подібних ікон. Спеціалісти вважають, що саме образ Охтирської Богоматері був дуже шанований серед віруючих Гетьманщини (особливо його шанували кобзарі і лірники).

Про популярність ікони Охтирської Богоматері свідчить той факт, що цей образ часто зображувався на релігійно – побутових дукатах, які носили українці.

Більшість авторів, які написали образ Охтирської Богоматері, невідомі. Однак імена деяких іконописців все ж дійшли до нас. Так, відомо, що поряд з офіційним іконописом (або, як тоді писали, «ученим» і «ново манірним»), у другій половині XVIII ст. на Лівобережжі поширюється так званий примітивний іконопис (тобто ікони писались майстрами-самоучками). Вони також звертались до образу Охтирської Богоматері. Сьогодні в храмах Сумщини та особливо в приватних колекціях, зберігається певна кількість таких ікон. Однак вони не є канонічними. Проти таких майстрів рішуче виступала церква.

Відоме ім'я російського майстра Сисоя Шалматова, який працював у Охтирці, де відкрив майстерню по виготовленню іконостасної різьби. Його роботи мають близькі аналоги не в російському іконописі і скульптурі, а в західноєвропейському. Багато хто з дослідників вважає його одним з творців українського бароко [1].

До речі, діяльність майстерні Шалматова дала поштовх творчості народних майстрів – кустарів, які діяли до початку XX ст. Ці майстри робили

скульптури для церков, переважно сільських. Проте більшість з них знищувалися за наказом влади, як неканонічні.

У другій половині XVIII ст. в Охтирці працював відомий Харківський живописець Іван Саблуков, який був вихованцем Петербурзької Академії мистецтв. Для Покровського собору він створив багато ікон, організував іконописну майстерню. Серед його учнів був і уродженець сучасної Сумщини відомий архітектор П. Ярославський. Достовірно не відомо, але є деякі дані, що майстерня Саблукова писала ікону Охтирської Богоматері.

Проте є більше точні відомості, що одним із перших іконописців, хто бачив чудотворну ікону і взявся її відновити був Іван Маляр (скоріш за все, це псевдонім, досить поширений серед український іконописців). У 1753 р. список Охтирської Богоматері робив художник на ім'я Іван Грек [15].

В Сумському художньому музеї зберігається декілька ікон із зображенням Чудотворної ікони. Так, одна з ікон датована 1768 р. і підпис: «а писа икону Михаил Иванов сын Денисов». Інший список ікони (XIX ст.) відрізняється цікавим рослинним орнаментом, характерним для північно-української школи [8]. У Чернігівському художньому музеї також зберігається типова ікона з майстерні Михайла Охраменка (1857 р.). Цей образ набув значного поширення на Сході України і в російських землях, в центрах Мстьора та Холуй.

Багато списків ікони було зроблена на Слобожанській території Сумщини, Харківщини, Белгородщини. Так, у с. Борисівка (нині – Великописарівський район Сумської області) існував центр народних ремесел, де також писали ікони. Причому, борисівські іконописці писали святих з рисами, що дуже нагадували українські обличчя. Тому і образ Богородиці на цих іконах був з характерними рисами: округлий лик, великі карі очі.

А для північних районів Сумщини і на Чернігівщині образ Охтирської Богоматері був написаний в більш академічній манері, яка диктувалась впливом школи Києво-Печерської Лаври. Якраз для північних списків Охтирської Богородиці характерні композиції з православними святими та богородичними ізводами.

У кінці XVIII–XIX ст. був поширений орнамент у вигляді «картушів», написаний золотом на темному та червоному тлі, який нагадує аксельбанти на гусарський мундирах. Саме це «картуші» на полях, орнаментований золотом мафорій і поручі Марії, а також німб та літери з титлами та темному тлі, надають іконі особливої урочистості.

Восьмиконечні зірки на плечах та на полях ікони, також надавали іконам цієї доби символічності.

До шанованого на Сумщині образу звертаються і сучасні іконописці. При Сумській єпархії працює Свято-Троїцька майстерня, де також створюють списки ікони. Списки з Охтирської ікони знаходяться в багатьох храмах України і православних церквах різних країн світу.

У 1976 р. якийсь Демидов, що проживав у США, повідомив, що ніби викрадена у 1903 . ікона Охтирської Богоматері була придбана ним у 1920 р. в Шанхаї і потім стала власністю С. Садового, що проживав у США [13; 15].

Отже, чудотворна ікона охтирської Богоматері є єдиною іконою серед Богородичних образів з датою явлення та зображенням імперського символу – двоголового орла, що являється її визнанням державною владою і знаком Торжества православ'я.

Слобожанський образ Охтирської Богородиці, будучи одним із найпоширеніших в Україні, по характеру передачі образу є унікальним. На наш погляд, він акумулював як іконописні традиції Давньоруської держави, так і несе на собі значний вплив стилістичних особливостей західноукраїнського живопису пізнього бароко та класицизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький П. О. українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. / П. О. Білецький. – К. : Мистецтво, 1981.
2. Этингоф Е. Образ Богоматери: очерки византийской иконографии IX–XIII веков / Е. Этингоф. – М., 2000.
3. Ернест Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків / Ф. Ернест. – К., 1919.
4. Історія української культури : у 5-ти т. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – Т. 3.
5. Логвин Г. Н. Украинское искусство (X–XIII вв.) / Г. Н. Логвин. – М., 1963.
6. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII в. / Н. Макаренко. – СПб., 1908.
7. Нельговський Ю. Архітектура другої половини XVI – першої половини XVIII ст. / Ю. Нельговський // Історія українського мистецтва в 6 томах. – К., 1967. – Т. 2.
8. Сумський художній музей ім. Н. Онацького : альбом. – К. : Фолігрант, 2005.
9. Таранущенко С. А. Мистецтво Слобожанщини. XVII–XVIII вв. / С. А. Таранущенко. – Харків, 1928.
10. Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991.
11. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии : [в 3 т.]. – Х. : ХЧМГУ, 2006. – Т. 1.
12. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. Историко-археологический очерк. Вып. 1 / П. Фомин. – Х. : Епархиальная типография, 1916.
13. Шередега Н. Охтирська ікона Божої Матері / Н. Шередега // Народна творчість та етнографія, 1999. – № 4.
14. Шумицький М. Український архітектурний стиль / М. Шумицький. – К., 1914.
15. Юрченко Н. С. Икона Пресвятой Богородицы, именуемая «Ахтырская» (із приватного архіву).

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ НЕПЛЮЄВА

Історія Воздвиженського трудового братства – один з незаслужено забутих, загублених предметів культурної самосвідомості, відчуття втрати якого стало турбувати людей лише після того, як їм багато чого довелося пережити.

Вивчення педагогічної діяльності М. Неплюєва є актуальним та необхідним для відродження втрачених духовних і моральних цінностей у сучасному суспільстві. Життя Миколи Миколайовича Неплюєва і його досвід по організації Братства – це історія вічних питань про добро і зло, про смисл людського існування на землі.

Дослідженням життєдіяльності М. М. Неплюєва займаються: В. М. Авдасьов, М. А. Андреев, В. Глушко, А. Малишевський, Л. Г. Мельник, А. Сикорський, М. С. Солодовник, М. В. Сомін, Е. С. Черненко та інші. Про Неплюєва зняті документальні фільми: «Точка роси» (1989 р., Київнаукфільм), «Хліб насущний», «Братство любові» (1995 р., «Леннаучфільм»).

Основними завданнями статті є розкриття просвітницької діяльності М. Неплюєва, здійснення аналізу його світоглядних, педагогічних та релігійних поглядів, висвітлення основних аспектів діяльності Братської школи та Трудового братства.

Микола Миколайович належав по лінії батька – предводителя дворянства Чернігівської губернії – до древнього дворянського роду. З юних років Неплюєв відрізнявся релігійним світоглядом. У 1875 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і служив радником російського посольства в Німеччині (м. Мюнхен).

У 1877 р. пережив духовний переворот: перейнявшись співчуттям до простого народу він вирішив залишити дипломатичну кар'єру, повернутися на батьківщину й присвятити своє життя справі просвітництва. Хоча М. Неплюєв вважав себе людиною морально не підготовленою до такої справи: «Неблагоприятным обстоятельством для дела была сама моя личность с ее многими человеческими слабостями, с ее привычками роскоши аристократизма и почти болезненно-чувствительной эстетики. Ничем я не считаю себя в праве считать себя лучше, более пригодным для этого дела, чем многие другие. Вся сила моя заключается в том, что никогда я не обманывал себя, всегда рассчитывал на свои силы, всегда

сознавал, что надо делать не свое дело, а дело Божие, не Бога призывать на служение человеческому делу, а себя отдавать в руку Божию на служение делу Божию» [7, с. 30].

Восени 1880 року Микола Неплює воселився в родовому маєтку – містечку Ямпіль Чернігівської губернії. 4 серпня 1881 року він відкрив притулок для сиріт і почав особисто займатися їхнім вихованням. Розпочинаючи цю справу, М. Неплюєв визначив для себе головні цілі: виконати елементарний обов'язок освіченого християнина – навчити якомога більше людей розумінню волі Божої та обов'язок християнина заможного – надати матеріальну можливість бажаючим організувати своє життя по вірі; церкві – надавати вірних синів, вітчизні – надійних з упорядкованим розумом і совістю із свідомою відразою до брехні, грубості та насилля, із свідомою любов'ю до правди, миру та порядку [6, с. 123].

Проіснувавши чотири роки, притулок був реорганізований у школу з п'ятирічним терміном навчання, але вже на хуторі Воздвиженському. Навчальний рік тривав з 1 жовтня по 1 квітня. Школа отримувала державну субсидію в розмірі 3500 карбованців: 3000 – жалування вчителів, 500 – на навчальні посібники. Сам же Неплюєв витрачав із своїх коштів 6015 карбованців [3, с. 54].

Загалом у школі навчались діти селян, але також були із міщан, купців і навіть дворян, більшість із малоросійських губерній.

Кожна школа налічувала близько 80 учнів (вступати в школу дозволялось дітям 12–17 років усіх християнських віросповідань), поділених на класи; в чоловічій таких було 5 (два підготовчих і три спеціальних), у жіночій – 4 (один підготовчий і три спеціальні). Метою програм спеціальних класів було вивчення профільних предметів, спеціалізація за інтересами, напрацювання навичок у галузі виробництва та управління. В атестаті вказувалась галузь сільського господарства, в якій учень розбирався найбільше.

Шкільна програма включала: релігійну освіту (катехизис, літургію, Євангеліє, діяння і послання Апостолів), російську мову, співи, гімнастику, географію, математику, геометрію, фізику, хімію, анатомію, фізіологію, ентомологію, ботаніку, історію, законодавство, геодезію, креслення, бджолярство, зоотехнію, ветеринарію, конярство, молочне господарство, землеробство, агрономію, лісове і лугове господарство [6, с. 27].

Практичні заняття учнів полягали в експлуатації 87,2 гектарів орної землі, луків, плодових і лісових розсадників, веденні скотарства. Діти всі по

черзі несли службу у школах, конюшнях, на пасіці, на гумні, у слюсарній і столярній майстернях, де 30 учнів працювали щоденно по три години взимку, а влітку – від 8 до 10 годин [5, с. 39].

Завдяки такому устрою учні сільськогосподарської школи швидко ставали дорослими, одержували ранній трудовий гарт, високу професійну підготовку. По закінченню навчального курсу діти щороку складали іспит, що розпочинався в різний час, але, зазвичай, за два тижні до Страсної неділі, закінчуючи навчання в суботу, на Вербній неділі. Окрім цих іспитів, були ще й контрольні влітку, коли приїздив ревізувати школу уповноважений від Міністерства Державного Майна [1, с. 34].

Мета шкіл полягала в підготовці кваліфікованих «культурних хліборобів», а головне – в формуванні нової моральної людини: вільного, свідомого християнина, що володіє «міцною волею до добра, любов'ю до Бога й ближніх», здатного в одностайній колективній діяльності «творити життя на нових дорогах». Виховна система навчальних закладів формувалася на любові до праці, дбайливому ставленні до її результатів; на цій основі виховується повага до старших, формуються взаємозв'язки та розумні потреби. На переконання Неплюєва, до дітей потрібно ставитись, «не балуя их, не делая из них забаву, никогда, даже в шутку, не обманывая их, спокойной настойчивостью исправляя их капризы» [4, с. 9].

Першим випускникам школи, котрі не захотіли її залишати, Неплюєв дає землю, на якій вони створюють трудову общину, що отримує назву Православного Хрестовоздвиженського Трудового Братства. Ціль Братства Неплюєв формулює так: «заснувати відносини на праці та єдиній християнській основі братолюбія». Головним фактором соціальних змін, наголошував Микола Неплюєв, є формування у людини «нової свідомості», високоморальних норм поведінки в усіх ситуаціях. Лише за таких умов «нова людина» буде завжди робити, що дозволяє совість, моральний обов'язок та соціальна мудрість. Тому ніякі соціальні перевороти, на думку Неплюєва, не ведуть до спасіння людства. Вирішальна роль в цьому належить моральному вихованню [9, с. 165].

Життя у братстві було скромним, проте ця скромність не носила суворого і похмурого характеру. Метою Неплюєва було не пригнічення життя, а виховання і формування гармонійного порядку всіх здібностей людини, «розум підпорядкувати любові, а почуття розуму». Йому вдалося показати, що християнство є релігією життя і щастя. Загалом у зовнішньому вигляді братчиків, як і у всіх інших зримих формах братського укладу життя

віддзеркалюється його внутрішній дух і його стиль: охайний, здоровий, простий та елегантний [2, с. 56].

Організаційна структура та механізм управління у Воздвиженському Трудовому Братстві мали авторитарний характер. Вищим органом управління була Дума з практично необмеженими повноваженнями. Очолював Думу Микола Неплюєв. Тільки Дума мала право вирішального голосу в усіх внутрішніх та зовнішніх зв'язках. Авторитарний характер управління, на думку М. Неплюєва, мав сприяти єдності поглядів, мислення та діяльності членів братства, але саме через авторитаризм виникали невдоволення та непорозуміння серед братчиків. Часом вони досягали такої гостроти, що виникала загроза розпаду Братства [6, с. 35].

Складною доля братства була в період світової війни і революції. В радянські часи воно намагається зберегти свій господарський та релігійний устрій, маскуючись під різними іменами: комуна, артіль, радгосп. Деякий час це вдається і їх вважають найкращим аграрним господарством Росії. Але незабаром тиск влади посилюється у 1924 році починаються репресії: спочатку з артелю видаляють сестер Неплюєва Марію та Ольгу, котрі стали головними в братстві після смерті М. Неплюєва у 1908 р.; згодом була заарештована верхівка Братства. Також у 1924 році було зруйновано святиню Братства, Хрестовоздвиженський Храм, а на його місці збудовано палац культури. І зрештою, у 30–ті роки братчиків виселяють з Воздвиженська в різні місця проживання [8, с. 148].

Микола Неплюєв разом із матір'ю та сестрою створювали атмосферу добра та любові, виховували високоморальних, віруючих, чистих особистостей. Все своє життя вони віддали Братству, вклали в цю справу всю душу. Вони створили неможливе, те що майже всі вважали утопією, общину з праведним життям, загальною власністю, науковою організацією праці, вистоявши проти критики, недовіри, гноблення.

Школи, створені Неплюєвим були найкращими закладами сільськогосподарського спрямування в Російській імперії та в СРСР (до середини 20-х років). Вихованцями школи стали такі відомі діячі як П. І Сениця – талановитий український композитор, історик П. К. Федоренко, селекціонер С. Ф. Черненко, музикант та живописець Н. А. Фурсей та інші.

Подальшого вивчення потребує проблема порівняння приватних шкіл сільськогосподарського спрямування, створених поміщиками, із братськими школами Миколи Неплюєва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдасёв В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева. Его история и наследие / В. Н. Авдасёв. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 64 с.
2. Авдасёв В. Н. Свет памяти Н. Н. Неплюев в воспоминаниях современников / В. Н. Авдасёв. – Киев : «Фолигрант», 2008. – 108 с.
3. Авдасёв В. М. Повернення забутого імені / В. М. Авдасёв // Православний вісник. – 1996 – № 4. – С. 54–56.
4. Андреев Н. А. Н. Н. Неплюев и его трудовое братство / Н. А. Андреев // Советское Полесье (Шостка). – 1995. – № 56. – С. 13.
5. Глушко В. Хрестовоздвиженське трудове братство / В. Глушко // Людина і світ. – 2001. – № 6. – С. 37–41.
6. Избранные сочинения Н. Н. Неплюева. Книга 1 / [упоряд. : В. Авдасёв, Л. Москаленко та ін.]. – Сумы : ИД «Фолигрант», 2011. – 288 с.
7. Неплюев Н. Н. Доклад Глуховскому комитету высочайше утверждённого Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности по вопросу о крестьянской общине / Н. Н. Неплюев. – СПб. : тип. Тиханова, 1903. – С. 33.
8. Солодовник Н. С. Н. Н. Неплюев : Воздвиженское трудовое братство – локальная модель будущего бесконфликтного общества социальной справедливости / Н. С. Солодовник. – М. : Высшая школа, 1994. – 297 с.
9. Сомин Н. В. Хозяйственный строй Крестовоздвиженского трудового братства / Н. В. Сомин // Механизм регулирования экономики. – 2003. – № 4. – С. 163–170.

УДК 7.071«18/19»(477.52)

В. А. Макарова, Л. А. Макарова
м. Суми

«ИМ АПЛОДИРОВАЛИ СУМЧАНЕ»

Актуальность проблемы бесспорна. Сумщина издавна привлекала внимание писателей, художников, музыкантов. Приезжали сюда Г. Сковорода, Т. Шевченко, М. Глинка, П. Чайковский, С. Рахманинов и др. О связях многих из них с нашим краем, отражением его в творчестве опубликованы материалы журналистов и краеведов (В. Комаров, А. Народицкий, Л. Панкратова, Н. Петренко, И. Скворцов и др.). Изучением культуры Сумщины занимался музыковед Г. Локощенко. В статье раскрываются малоизвестные страницы культурной жизни города Сумы, в том числе, подчеркнута исключительная роль Л. П. Кагадеева – беззаветного и самоотверженного служителя искусству.

Цель статьи – ознакомление с результатами исследований, посвященных музыкальной атмосфере г. Сумы в конце XIX – начале XX столетия.

Земля Сумщины щедра на выдающихся представителей культуры, чьи имена известны во всем мире. Издавна поэтическая природа, духовное богатство здешних людей привлекали к себе творцов, зачаровывая и вдохновляя их к созиданию. Но человеку не всегда свойственно понимать причастность к сокровищам, оставленным в

наследие предыдущим поколением. Поэтому авторы и пытаются приподнять завесу истории.

На рубеже XIX–XX столетий в Сумах кипела бурная концертная жизнь. Здесь выступали всемирно известные музыканты, которые добавили в ореол, освящающий Сумщину, яркие лучи славы. В судьбе многих из них (в контексте темы это следует особо подчеркнуть) немалую роль сыграли П. И. Чайковский и С. В. Рахманинов.

Концерты проводились по инициативе талантливого местного музыканта Леонида Павловича Кагадеева. Он происходил из дворянского рода Савичей, их родовое имение находилось на хуторе Михайловка Сумского района. Мечта юноши – быть врачом – не осуществилась: его арестовали за поддержку бунтарских взглядов народовольцев Калюжных из Лебедина. Это они шли по этапу в Сибирь вместе с поэтом П. Грабовским и его невестой Н. Сигидой.

С того времени судьба и направила жизнь Леонида Павловича в иное русло. Кагадеев получил образование в Харькове в классах Русского музыкального общества, со временем преобразованного в музыкальное училище, а затем – в консерваторию. Учился у И. И. Слатина, известного пианиста, дирижера и друга П. И. Чайковского.

Вернувшись в Сумы, Леонид Павлович активно работал на педагогической ниве: в гимназии, кадетском корпусе, частной музыкальной школе, основанной в 1916 году пианисткой Н. А. Чуриловой, выпускницей Петербургской консерватории.

Первая музыкальная школа открыта в Сумах в 1877 году известным музыкально-общественным деятелем, композитором и пианистом Аркадием Максимовичем Абазою, также учившимся у И. И. Слатина. Среди учеников Л. П. Кагадеева – Екатерина Волжина, уроженка с. Семеренки (недалеко от Сум), позднее ставшая женой писателя М. Горького.

На протяжении 15 лет Кагадеев был секретарем Общества попечения о бедных, а с 1900-х годов до 1917 – уполномоченным представителем Московского отделения Императорского Русского музыкального общества (ИРМО), основанного А. Г. Рубинштейном в Петербурге в 1859 году.

Анна Леонидовна Кагадеева (Макридина), дочь Леонида Павловича, вспоминает: «Как уполномоченный ИРМО, отец находил поддержку со стороны крупного сахарозаводчика и известного мецената Павла Ивановича Харитоненко. Большой ценитель музыки, он был некоторое время одним из директоров Русского музыкального общества, оказывая ему существенную

материальную поддержку. На постройку Большого зала консерватории в Москве пожертвовал немалый капитал (это один из лучших залов в мире с совершенной акустикой). Кроме того, Харитоненко оплачивал учебу двадцати одаренных студентов Московской консерватории».

РМО с 1894 до 1918 года выпускало «Русскую музыкальную газету» (подшивка всех газет хранилась в семье Кагадеевых вплоть до 1947 года). Как приложение к газете, выходил «Музыкальный календарь». В нем, наряду с анонсами концертов и прочих музыкальных событий, перечислялись концертные залы, количество мест в них, наличие инструментов, аккомпаниаторов и их адреса в тех городах, где находились отделения РМО (в том числе и в Сумах). Так, в Сумах было три аккомпаниатора: Л. П. Кагадеев, С. П. Суттон, А. П. Вершинская. С одним из них гастролеры заранее обговаривали программу и ряд других организационных вопросов.

К сожалению, немало грустных перемен произошло в семье Кагадеевых в 30-е годы. Лишили гражданских прав Леонида Павловича по причине его «иногo» происхождения. Семейное гнездо – дом конфисковали. Тем не менее, несмотря на массовый исход творческой интеллигенции из Сум в годы физических и духовных испытаний, Леонид Павлович – Человек, Музыкант, Педагог – до последних своих дней оставался патриотом родного города [4, с. 266].

Трудно переоценить масштаб его музыкально-просветительской деятельности как организатора и директора музпрофшколы. Будучи блестящим пианистом, он активно концертировал с прекрасным виолончелистом, уроженцем Белополя А. Ф. Коршиковым, певицами А. Ф. Голенищевой-Кутузовой и Е. М. Ванеевой (училась в Италии). Среди его товарищей – друзья Чеховых: флейтист А. И. Иваненко и пианист Г. М. Линтварев (с ним Леонид Павлович путешествовал по Италии и Швейцарии).

Об уровне преподавания в школе можно было судить уже по тому, что здесь работали выпускники Петербургской, Московской и других консерваторий: З. Альтшуллер, Е. Енохович, М. Левицкая, И. Порубиновская, выпускник Венской консерватории скрипач М. Дерновский, музыковед и композитор, профессор Я. Полферов, позже – инспектор художественного образования Наркомоса Украины [2, с. 500].

Л. П. Кагадеев проводил многочисленные лекции-концерты в Сумах, районах области, ставил детские оперы. Одна из ярких страниц его деятельности – организация гастролей выдающихся отечественных и

западноевропейских музыкантов.

Так, в Сумах выступали: скрипачи – Л. С. Ауэр (1907 г.), Костя Думчев (1893, 1896 гг.) и Е. А. Цимбалист; вокалисты – сестры Габриэль и Эмилия Кристман (1903 г.), солисты Большого театра в Москве Л. В. Собинов (1915 г.) и Е. И. Збруева (дочь композитора П. П. Булахова) – оба выступали на сцене Мариинского театра с нашей прославленной землячкой из Ахтырки Е. Ф. Петренко.

О некоторых из музыкантов-гастролеров А. Л. Кагадеева пишет в своих воспоминаниях: «Костя Думчев был скрипачом-вундеркиндом. В самом раннем детстве проявил необыкновенные музыкальные способности, недюжинные виртуозные возможности, артистизм, с большим успехом выступал на сцене, награждался множеством медалей и ценных подарков. Отец возил его по городам России, выезжал в Европу и даже в Японию.

Часть воспоминаний Анны Леонидовны отведена сестрам Кристман: «Их предки давно поселились в России. Певицы – оперные, равно как и камерные – с прекрасными голосами, они выступали на московских и петербургских сценах, гастролировали в странах Европы. В Сумах концерты прошли с огромным успехом.

В Сумах, родном городе своего отца, гастролировал известный оперный артист и камерный певец Иван Алексеевич Алчевский (лирико-драматический тенор). Его мать, Христина Даниловна Журавлева-Алчевская, была известной основательницей воскресных школ для бедных.

Семья Алчевских некоторое время жила в Сумах, затем переехала в Харьков. Сын Иван решил идти по стопам матери и собирался стать сельским учителем (окончил естественный факультет Харьковского университета). Однако в 1901 году в семье произошла трагедия: застрелился обанкротившийся отец. Семья осталась без средств, надо было содержать обнищавшую мать и младшую сестру.

Иван имел прекрасный сильный голос. По совету брата Григория, ставшего его первым педагогом по вокалу, отправился в Москву. Успешно выдержав там испытание, вскоре поехал в Петербург и был приглашен в Императорский Мариинский театр. За четыре года создал 20 сценических образов. Любимец публики, в зените славы он оставляет сцену, считая, что должен учиться и совершенствовать свое мастерство. Алчевский едет в Париж, берет уроки у русской певицы Фелии Литвин, выступает вместе с ней на сцене Брюссельского оперного театра.

Иван Алчевский прославился на сценах Петербурга, Брюсселя, Лондона, Парижа, Нью-Йорка, Большого театра в Москве. В его репертуаре 55 оперных партий. Выступал вместе с Ф. И. Шаляпиным и Е. Ф. Петренко.

В 1908 году И. А. Алчевский принимал участие в дягилевских «Русских сезонах» в Париже. Незабываемой для парижан стала премьера оперы Мусоргского «Борис Годунов» в театре «Гранд Опера» 6 мая 1908 года. Алчевский исполнил партию Шуйского. Премьера прошла с потрясающим успехом. Ему предложили контракт с театром «Гранд Опера», где он работал в 1908–1910 и 1912–1914 годах, до начала первой мировой войны. Не считая возможным оставаться в это тяжелое для Отчизны время вдали от нее, он разорвал контракт и вернулся на Родину.

Иван Алчевский известен также как организатор и председатель (1910–1912 гг.) украинского литературно-художественного общества «Кобзарь» в Москве, которое существовало в 1908–1917 годах. Он устраивал вечера украинской музыки, пользовавшиеся большой популярностью.

Вклад в искусство внес и брат Ивана Алексеевича – Григорий Алексеевич Алчевский, композитор и вокальный педагог. Он также окончил Харьковский университет (математический факультет). Затем поступил в Московскую консерваторию, где обучался композиции у С. Танеева, а фортепиано – у А. Зилоти. Занимался вокалом и принимал участие в концертах.

В 1899 году в Сумах прошли памятные гастроли известной немецкой пианистки Софьи Ментер. А. Л. Кагадеева вспоминает: «Это выдающаяся пианистка своего времени. Училась у К. Таузига, Г. Бюллова, а впоследствии была любимой ученицей Ф. Листа. Одно время, по приглашению А. Г. Рубинштейна, работала профессором Петербургской консерватории (1883–1887 гг.). Но через четыре года оставила преподавательскую деятельность, так как она мало удовлетворяла. Ее призвание – эстрада. С тех пор жила в Тироле, в замке Иттер, много занималась, готовя новые программы, и выезжала в концертные турне. Отец переписывался с ней и приглашал выступить в Сумах с концертом. Признанная во всем мире пианистка согласилась приехать. Концерт прошел блестяще, восторгу публики не было предела».

Неоднократно приезжал в Сумы известный виолончелист, композитор, дирижер, профессор Московской консерватории, друг Рахманинова Анатолий Андреевич Брандуков, с 1906 года – директор Музыкально-драматического училища Московского филармонического

общества. Ему, своему ученику, П. И. Чайковский посвятил *Rezzo-saricciolo* для виолончели с оркестром ор. 62. В Сумах Брандуков выступал в ансамбле с Кагадеевым.

В октябре 1902 и в 1911 (или 1912) годах состоялись концерты Александра Ильича Зилоти – выдающегося пианиста, дирижера, профессора Московской консерватории, двоюродного брата С. В. Рахманинова, ученика и друга П. И. Чайковского.

Можно проследить еще одну линию, хотя и не прямую, связывающую Рахманинова и Зилоти с Сумщиной. Пианист-виртуоз с европейским именем, ученик Н. Г. Рубинштейна и Ф. Листа, А. И. Зилоти основал в Петербурге и бесценно руководил абонементными симфоническими «Концертами Зилоти» (1903–1917 гг.). Их программы со временем расширились и в 1915 году превратились в бесплатные «народные концерты». Богатый киевский меценат М. И. Терещенко около 1910 года взял на себя дальнейшую поддержку этих концертов, огромную популярность которым придавало участие в них С. В. Рахманинова [1, с. 392].

Михаил Иванович Терещенко – представитель славной династии сахарозаводчиков Сумщины, пожертвовавших немалые средства родному Глухову. Чиновник по особым поручениям при дирекции императорских театров, М. И. Терещенко был председателем Киевского военно-промышленного комитета, министром финансов Временного совета России, министром иностранных дел (1917 г.), имел широкий круг интересов, особенно же увлекался театром, музыкой, живописью.

Кроме того, Терещенко состоял в совете организации под названием «Русский музыкальный фонд. Общество для пособия нуждающимся музыкантам и их семьям». Инициатором создания общества в 1916 году и его председателем был А. И. Зилоти, а С. В. Рахманинова, внесшего к тому же в кассу значительные средства, избрали почетным членом совета.

В Сумы с концертом приезжал Антоний Степанович Аренский – пианист, дирижер, композитор, профессор Московской консерватории, педагог Рахманинова, позднее – руководитель Петербургской академической певческой капеллы. А. Л. Кагадеева вспоминает о том, как ее отцу пришлось на телеге перевозить из дома свой рояль «Дидрихс» на один вечер в зал Общественных собраний. Сейчас это зал областной филармонии.

В Сумах в марте 1905 года выступил чешский квартет, один из самых известных в Европе камерных ансамблей, с ним Рахманинов исполнил свое Элегическое трио ор. 9 в Берлине в 1908 году. В 1909–1913 гг. в Сумах

выступал полтавский симфонический оркестр (дирижер Д. В. Ахшарумов). В январе 1913 года в Сумах гастролировала итальянская оперная труппа из Милана [3, с. 27].

Леонид Павлович Кагадеев неоднократно встречался с выдающимися мастерами украинской сцены, актерами – М. К. Заньковецкой, М. Л. Кропив-ницким, братьями Тобилевичами: И. К. Карпенко-Карым, Н. К. Садовским, П. К. Саксаганским.

Л. П. Кагадеев был в дружеских отношениях с Ф. И. Шаляпиным, переписывался с ним, выезжал на его концерты в Киев и Харьков. По требующим уточнения сведениям, певец, возможно, выступал и в Сумах.

А сколько еще имен осталось за пределами этих страниц?!

Без преувеличения можно утверждать: Сумщина – духовный магнит, притягивавший к себе во все времена мастеров искусства. Наша земля – неисчерпаемый, животворный источник творческого вдохновения.

Таким образом, результаты проведенной работы свидетельствуют о том, что изучение музыкальной культуры Сумщины должно быть целенаправленным, доступным для широкой аудитории, в том числе, для школьников и студентов.

Наше исследование продемонстрировало, что наилучший эффект дает музыкально-просветительская деятельность, предполагающая проведение тематических лекций-конcertов. Подтверждение тому – цикл музыкально-художественных вечеров «Музыкальная культура Сумщины», который проводился на протяжении нескольких лет на базе гимназии № 1 г. Сумы в рамках эксперимента «Духовное развитие личности способами музыки, литературы, изобразительного искусства согласно модели выпускника-гуманитария».

Дальнейшее исследование проблемы предполагает изучение музыкальной культуры Сумщины XX – начала XXI столетий. Мы – связующее звено между прошлым и будущим, поэтому нашей задачей является сохранение сокровищ, созданных предшественниками, и передача эстафеты потомкам. Ведь когда-то и наша эпоха станет далекой стариной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воспоминания о Рахманинове : в 2-х т. – М., 1967. – Т. 1. – 510 с.
2. Історія української музики : в 4-х т. – К. : Наукова думка, 1992. – Т. 4. – 500 с.
3. Локощенко Г. Музично-театральна культура Сумщини / Г. Локощенко. – Суми, 1992. – 42 с.
4. Макарова В. І слово в пісні відгукнеться / В. Макарова, Л. Макарова. – Суми : Собор, 2003. – 288 с.

ОСВІТНЬО-ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ В ГЕТЬМАНСЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДИНАХ УКРАЇНИ

Новітня парадигма виховання в Україні потребує активної науково-дослідницької роботи у сфері культурно-освітньої спадщини діячів минулого як важливого джерела розвитку сучасної педагогічної теорії і практики. У цьому контексті актуальним є родинновиховний досвід гетьмансько-старшинських родин. Національний за змістом він засвідчує самовіддану працю її представників задля розвитку вітчизняних культури та шкільництва, піднесення їх до світового рівня.

На пріоритетність родинних традицій і звичаїв у вихованні підростаючого покоління вказували ще етнографи, історики та мовознавці минулого (М. Грушевський, Б. Грінченко, П. Житецький, З. Кузеля, М. Максимович, О. Потебня). Сучасні дослідники також досить часто звертаються до вивчення української національної ідеї, духовності, гуманістичних та моральних цінностей, концептуальних засад національної освіти (В. Кузь, Ю. Руденко, Б. Ступарик, З. Сергійчук), родинного виховання (Т. Алексеєнко, В. Постовий, П. Щербань). Існує низка історико-педагогічних розвідок, в яких проаналізовано історію розвитку та доробок української етнопедагогіки, розкрито вплив родинних виховних традицій на становлення національно свідомої особистості (С. Бабишин, І. Бех, А. Говорун, В. Кравець, О. Семенов, М. Стельмахович, Н. Сивачук, Є. Сявак, І. Хлистун, Л. Юда, О. Ярмоленко та ін.). Проте історіографічний аналіз довів, що освітньо-виховні традиції гетьмансько-старшинських родин, представників козацтва, які творили історію нашого народу, жодного разу не стали предметом окремого вивчення.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні освітньо-виховних традицій в гетьмансько-старшинських родинах України.

Високоосвічені представники гетьмансько-старшинських родин виступали репрезентантами національної еліти України. Виховання в цьому середовищі ґрунтувалося на гуманістичних традиціях народної педагогіки, прищепленні любові до рідної історії, культури, мови, формуванні високої національної свідомості, набутті фундаментальних знань та вмінь, розвитку в дітей природних здібностей, батьківському прикладі самовідданої і наполегливої праці.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує гетьман Іван Степанович Мазепа (1640–1709 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії та кращих європейських університетів. Важливою умовою процвітання України, підвищення її міжнародного авторитету він вважав удосконалення освіти. У своїй меценатській діяльності гетьман значну увагу приділив підтримці *alma-mater*, яка за часи його правління зазнала найбільшого розквіту; водночас опікувався розвитком освіти в різних куточках країни, зокрема на Чернігівщині, де він був патроном і одним із фундаторів колегіуму [9, с. 97].

Вихідець із козацько-міщанського роду Сіверщини гетьман Павло Леонтійович Полуботок (1660–1724 рр.) також вихованець Києво-Могилянської академії, доводив своїм дітям важливість освіти і науки. Тож не дивно, що в подальшому представники родини Полуботків проявили себе дбайливими господарями і меценатами.

Гетьман Данило Павлович Апостол (1654–1734 рр.), як і його попередники та наступники, здійснював персональний патронат над Києво-Могилянською академією. Увійшов в історію освіти як засновник Глухівської співацької школи (1738 р.). А онук гетьмана – Сильвестр Кулябка став відомим просвітителем, вихованцем та ректором Києво-Могилянської академії, якого вдячні студенти називали «золотом благословенного вчителя».

Проблеми розвитку вищої освіти турбували і гетьмана Правобережної України Михайла Семеновича Ханенка (1670–1674 рр.), родина якого вирізнялася винятковою увагою до проблем шкільництва. Його онук генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко (1671–1760 рр.) – славетний мемуарист XVIII ст., вихованець Київської духовної академії, меценат Чернігівського колегіуму. Олександр Ханенко, здобувши освіту в університетах Європи, працював у Колегії Закордонних Справ під протекторатом канцлера князя О. Безбородька.

Цікавою є батьківська настанова Михайла Ханенка синові Василеві перед поїздкою до Рильського університету (Німеччина). Він уклав спеціальний заповіт – «Сину моему Василю Ханенку умовляння», в якому наказував: «Учити тобі латинську та французьку мови, не забуваючи й німецької, а якщо дозволить час – і якісь інші і такого рівня в них досягти, щоб міг вільно і правильно розмовляти, каліграфічно писати, а, перш за все, щоб міг визначних авторів на тих мовах не тільки читати, але й перекладати та пояснювати...» [5, с. 110]. Такі твори є продовженням традиційного

настановчо-заповітного жанру і цікавою пам'яткою педагогічної думки досліджуваного періоду. Характер приватних епістолярій цієї родини свідчить про інтелектуальне задоволення дітей від навчального процесу.

Гетьман Іван Ілліч Скоропадський (1646–1722 рр.) поклав початок знаній козацької династії, з лав якої вийшов останній український гетьман Павло Петрович Скоропадський (1873–1954 рр.), що цілком відповідало сімейному гаслу «Об'єднує перших». І. Скоропадський разом із дружиною Анастасією були відомі своєю прихильністю до культурного будівництва, зокрема Харлампіївського монастиря неподалік Глухова, що став родинною усипальницею. Їх меценатська діяльність на користь Чернігівського колегіуму навіть була засвідчена відповідними присвятами у творах.

До найвідоміших гетьманських династій належать Розумовські, які привнесли до імперського двору моду на все українське, і водночас сприяли розвитку таких європейських культурних захоплень, як меломанія, бібліофілія, колекціонування, сприяння освіті. Майбутній гетьман К. Розумовський навчався в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга, що позитивним чином позначилося на рівні його освіти і виховання. Тож у подальшому, працюючи для розвитку науки і культури Російської імперії (президентом Академії наук і мистецтв, членом Сенату), Кирило Григорович не забував і про Україну, сприяючи здібним землякам (М. Березовському, Д. Бортнянському, Ф. Туманському) у їх розвитку, в налагодженні зв'язків із науковими та освітніми установами.

Період гетьманування К. Розумовського взагалі був вельми сприятливим для розвитку національного шкільництва. Проте предметом особливих піклувань родини Розумовських була освіта молодого покоління, що вважалася запорукою життєвого успіху. Цікаво, що домашнім наставником юних гетьманичів був улюблений учень Г. Сковороди – М. Ковалінський. Для своїх дітей гетьман створив у Петербурзі приватний заклад закритого типу, що називався «Академія» (1752–1764 рр.), де вперше викладалася статистика, вивчалися французька мова, орфографія, граматики, латина, географія, математика, загальна історія, малювання, тощо. Діти навчалися за гнучкою індивідуальною програмою, відповідно до здібностей і нахилів. До викладацької діяльності було залучено знаних вчених [2, с. 40]. Він став прикладом для інших елітних закладів, що запозичували тут цінний досвід.

Серед синів К. Розумовського були відомі громадські, державні діячі і вчені: Олексій Кирилович (1748–1822 рр.) – вихованець Страсбурзького

університету, міністр народної освіти (1810–1816 рр.) [7, с. 203]; Андрій Розумовський (1752–1863 рр.) – теж вихованець Страсбурзького університету, дипломат, меценат (підтримував Л. Бетховена, Й. Гайдна, В.А. Моцарта, К. В. Глюка); Григорій Кирилович (1759–1837 рр.) – вчений-геолог, член Російської, Стокгольмської, Туринської та Мюнхенської академій [2, с. 46–48].

Бажання надати своїм дітям гідну освіту іноді доводило до зубожіння (банкрутства) їх батьків: наприклад, лубенського полковника Івана Кулябку, автора проекту запровадження в Україні загального початкового навчання, троє з восьми синів якого навчалися у Вітенберзькому університеті, троє в Києво-Могилянській академії, два «поспівали до науки». Менш заможні юнаки використовували будь-які можливості розширення кругозору, зокрема їхали у складі церковного почету при російських закордонних місіях до православних церков Європи. Таким шляхом пішли майбутні вчені-медики І. Полетика (професор у м. Кіль) та Г. Тимченко, здобуваючи в Лейденському університеті дипломи докторів медицини.

До поважних старшинських родин, на прикладі якої можна простежити дбайливе ставлення до освіти, належать Полетики. Григорій Андрійович Полетика – відомий перекладач, укладач багатотомної «Історії Малоросії», закінчивши Києво-Могилянську академію, працював перекладачем Петербурзької академії наук, зібрав великий архів документальних пам'яток. Ця родина відзначилася систематичністю і послідовністю у прагненні до наукових знань, що передавалася на генетичному рівні з покоління в покоління.

Яскравим джерелом при вивченні освітньо-виховних традицій цієї старшинської родини є їх листування, що свідчить не тільки про зміст навчання, вимоги, що висувалися батьками, але й атмосферу, в якій росли діти в козацьких родинах, характер взаємин між членами сім'ї. Епістолярії містять детальні виховні рекомендації, на основі яких можна скласти уявлення про домашню освіту дітей, їх виховання під керівництвом інспектора, зміст і методики навчання в тогочасних вищих навчальних закладах [6]. Так, Василь Григорович Полетика з ранніх літ під керівництвом батька залучався до збирання книг і рукописів, проводив генеалогічні дослідження, прищеплюючи любов до цієї діяльності вже своїм дітям.

Яскравим представником ще одного старшинського роду був Яків Андрійович Маркович – улюблений студент Ф. Прокоповича в Києво-Могилянській академії, генеральний підскарбій, автор «Щоденника» (за період з 1717 по 1767 р.) – славетної пам'ятки

історико-мемуарної прози XVIII ст., що містить відомості освітнього характеру [1]. Власник великої бібліотеки, він старанно нею опікувався: «укладав каталог», часто «пересушував» свої книжки, ділив їх на відділи і формати, робив виписки та витяги [8, с. 292].

До цікавих представників української еліти належать Туманські: Василь Григорович Туманський отримав освіту в Західній Європі і працював під патронатом К. Розумовського [4, с. 64]; Федір Туманський – вихованець Києво-Могилянської академії і Кенігсберзького університету, поет і видавець, за сприяння К. Розумовського став членом-кориспондентом Петербурзької академії наук.

Знаною старшинською родиною, що вирізнялися патріотичною позицією і добродійною діяльністю були Капністи. Василь Васильович Капніст – український та російський просвітник, письменник, активний учасник Попівської академії і «державінського» літературного товариства. Відомий насамперед завдяки радикальній, антикріпосницькій «Оді на рабство». Василь Капніст – відомий захисник українських прав і привілеїв, директор народних училищ Полтавської губернії, світогляд якого сформувався під впливом Г. Сковороди. За його ініціативи і згідно з його проектом у Полтаві та Чернігові при гімназіях було відкрито школи для збіднілих дворян, 50 з яких були повними стипендіатами [3, с. 96].

Отже, проведене дослідження підтверджує, що в гетьмансько-старшинському середовищі значною була педагогічна цінність родинного виховання, зумовлена особливостями безперервного впливу на дітей, що забезпечувало високу ефективність та довготривалість досягнутих виховних результатів. Основними особливостями виховання в цих родинах були сприятлива родинна атмосфера, високий педагогічний потенціал батьків, які спонукали дітей до здобуття якісної освіти в провідних навчальних закладах України і Європи, особистий приклад і авторитет, громадсько-корисна діяльність.

Тож освітньо-виховні традиції в гетьмансько-старшинських родинах включали розумове (європейська освіта, знання іноземних мов, інтелектуальна культура дітей), патріотичне (громадянський обов'язок, національний патріотизм), моральне (розвиток загальнолюдських цінностей, гуманістичне виховання) і трудове виховання (формування свідомого, активного ставлення до праці).

Сподіваємось, що наше дослідження сприятиме вирішенню ряду важливих навчально-виховних проблем формування всебічно розвиненої

особистості, зокрема вихованню у студентів пізнавального інтересу до національної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 1–16 ; № 5. – С. 17–32 ; № 6. – С. 33–48.
2. Івченко Л. Реконструкція нотної колекції графа О.К. Розумовського за каталогами XVIII ст. / Л. Івченко. – К. : НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2004. – 644 с.
3. Капніст Василь Васильович : енциклопедія історії України : в 8 т. Т. 4 / упорядник В. Гончаренко [та ін.]. – К., 2007. – 528 с.
4. Ковтун Г. О. Вісімнадцятирічний президент Академії наук / Г. О. Ковтун // Вісник Національної Академії наук України. – 2008. – № 8. – С. 60–65.
5. Лазаревский А. М. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 4. – С. 17–32 ; № 7. – С. 65–80 ; № 9. – С. 81–96 ; № 10. – С. 97–113 ; № 11. – С. 113–128.
6. Лазаревский А. М. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 гг.) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 493–527 ; № 4. – С. 98–119.
7. Разумовский : энциклопедический словарь / издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – Т. XXVI. – СПб : Типография И. А. Ефрона, 1899. – С. 201–204.
8. Сумщина в іменах : енциклопедичний словник / гол. ред. В. Б. Звагельський. – [2-ге вид., перероб. та доп.]. – Суми, 2004.
9. Шевчук В. Освіта в козацькі часи / В. Шевчук // Віче. – 2001. – № 9. – С. 88–103.

УДК 94(477)

О. І. Пилипишин
м. Тернопіль

ЮЛІАН РОМАНЧУК ПРО ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що сучасна українська літературна мова склалася упродовж багатьох століть. Вона формувалася як окрема самостійна мова з властивими їй оригінальними й глибоко самобутніми народними рисами.

У вивченні шляхів формування української літературної мови визначне місце належить Юліану Романчуку, який вважав, що в силу несприятливих суспільно-політичних умов, Україна, перебуваючи під владою іноземних держав, зазнавала негативного впливу. Відповідно, це відобразалося як на веденні діловодства, так і в науково-літературному вжитку.

У своїх наукових студіях, численних літературно-критичних статтях, замітках, рецензіях, листах він висвітлював методологічні питання шляхів формування й розвитку української літературної мови.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що в публікації чи не вперше в українській історіографії зроблено спробу дослідити бачення відомим західноукраїнським громадсько-політичним і

культурно-просвітнім діячем, Юліаном Романчуком, шляхів формування української літературної мови, її самобутнього розвитку в контексті вивчення суспільно-політичного руху в Західній Україні.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, мовно-літературні чинники, що сприяли формуванню української літературної мови.

Предмет дослідження – бачення Юліаном Романчуком шляхів збереження традиційно сформованих багаторічною історією, форм та рим рідної мови українськими поетами.

Мета наукової публікації – дослідити вплив Ю. Романчука на шляхи формування української літературної мови.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати мову галицьких поетів, вмотивовано пояснити вживання ними окремих слів і словосполучень у поезії.

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні практично відсутня, власне у цьому й проявляється новизна публікації. Окремі розвідки, що стосуються Ю. Романчука, присвячено народовецькому рухові, його політичній діяльності. Серед сучасних дослідників можна назвати В. Булачека [6], Ю. Плекана [7], І. Чорновола [8] та інших.

Народившись у родині вчителя, Юліан Романчук належав до числа кращих гімназистів. У шостому класі вже видавав шкільну газету трьома мовами – німецькою, польською і українською. У восьмому класі заснував самоосвітню організацію, до якої належали гімназисти з інших міст й листувалися між собою. Основна тематика кореспонденції – це зацікавленість народними справам, зокрема, питаннями окремішності українського народу від польського та російського й використання народної мови в літературі [1, с. 11].

На початку 60-х рр. XIX ст. закладаються основи українського національного розвитку, до формування якого безпосереднє відношення мав і Ю. Романчук. У 1863 р. він закінчив філософський факультет Львівського університету й розпочав роботу на посаді заступника учителя спочатку в німецькій гімназії, а з 1868 р. в українській, з 1877 р. – професор Академічної гімназії у Львові, у якій працював до 1900 р., до виходу на пенсію [1, с. 5].

Ще студентом університету він належав до гуртка молоді, яка збиралась на квартирі у К. Сушкевича і обговорювала народні проблеми, в тому числі і мовного характеру. Окрім того, на засіданнях «Галицько-Руської Матиці» у 1864–1865 рр. Ю. Романчук палко захищав

рідну мову [2, с. 478]. Розпочинаючи свою просвітницьку діяльність гімназійним учителем, він усвідомив, що майбутній розвиток українського народу нерозривно пов'язаний з піднесення рідної мови.

У 1869 р. Ю. Романчук і його однодумці входили до комісії з укладення українських шкільних підручників у крайовій шкільній раді. Виконуючи функції члена комісії, він готував новий етимологічний правопис, що найкраще відповідав би потребам тогочасної народної мови. Також ним підготовлено українську читанку для четвертого класу народної школи й українські читанки для першого і другого класу гімназії. Окрім цього, він брав безпосередню участь в укладенні інших шкільних підручників [4, с. 7].

Отже, будучи одним з лідерів громадсько-політичного та культурно-просвітницького руху у Східній Галичині кінця ХІХ ст., Ю. Романчук домагався популяризації української літературної мови серед населення, відстоюючи будь-які спроби заперечити використання українського правопису.

Власне, мовне питання українців, що перебували під владою Австро-Угорщини, поділило український політикум на два табори – москвофілів і народовців. Останні, до яких належав й Ю. Романчук, виходили з того, що українці – це окрема нація, яка живе на великій території від Карпат до Кавказу і щоб вирізнити себе, показати свою відмінність від інших народів (особливо польського і російського) треба розвивати українську мову і літературу. Народовці були твердо переконані в тому, що у всіх своїх діях необхідно опиратися на власний народ, використовувати його мову. «Казали, що в літературі треба уживати живої народної мови, а не тої церковно-славянської мертвеччини, якої вживали «старі», що вважали її мовою «просвічених людей», коли тим часом живу народну мову називали «простою», «хлопською» [4, с. 7].

Ю. Романчук вважав, що рідна українська мова – це безцінніший народний скарб, найдорожча спадщина батьків і дідів. Виходячи з таких міркувань, він наголошував на тому, що її необхідно використовувати не лише на рівні державному, але й мовно-літературному [3].

На його думку, деякі з поетів «заходяться, щоби утворити у нас якусь окрему літературну мову, ніби щось вище від простої народної розмовної мови. Хоча чужі письменники (як от Даль-Луганській в рецензії повістей Квітки) величали її за те, що вона порівно зрозуміла й своя, і простому, і ученому» [3, арк. 7].

Найбільшою помилкою у творах українських поетів Ю. Романчук вважав не важливість форми твору, тобто його ритму і рими. Власне в поезії

форма свідчила про величність концепції твору, його змістового наповнення і жанрових особливостей [4]. Критикуючи вживання форми у творах українських поетів, він наводив приклади творів інших європейських літератур, у яких також вживалися не зовсім правильні форми. Це стосувалося «поезії «Фавста» та співанки Мефістофелеса» [3, арк. 1].

Однак такі помилки траплялися не так часто, як у творах українських поетів. Виходячи з цих роздумів, Ю. Романчука наголошував на тому, що форми виробляється «під час зтяжнього упадку, коли після великих поетів чи артистів їх послідовники та нащадки не можуть з ними порівнятися, то намагаються перевищити їх формою» [3].

На думку Ю. Романчука, у творчості українських поетів форма не була домінуючою [3, арк. 2]. Для порівняння він використовував поезію Т. Шевченка та порівнював її з творами російських чи польських поетів, яких він знав, та й високо цінував [3, арк. 2].

У поезії Т. Шевченка «Три шляхи» 32 вірші римуються лише за принципом парності (2-й і 4-й; 6-й і 8-ий і т. д.), отже всього-на-всього вісім рим і рими такі: *зійшлися – розійшлися, покинув-дівчину, полі-тополю, долині-калину, всихала-зітхала, мати-хаті, чужину-домовину, блукають-заростають*. Ю. Романчук вважав, що у цій поезії є правильною лише одна рима: *чужину-домовину*. Решту рим були або занадто звичайні і легкі, або часто повторювані [3]. Разом з тим, критикуючи недбалу форму поезії Т. Шевченка, він її виправдовував тим, що «Шевченкова поезія се більше поезія природи (Naturpoezie)» [3, арк. 3].

Доволі багато помилок щодо використання форми знаходив Ю. Романчук у творах Б. Лепкого. Для прикладу він наводить поезію «В сьвіт за очі», вважаючи її найбільш знаною та декламованою. Він наводить приклади, у яких знаходить помилки в римах: *просити-жити, кричали-спали, впали-лежали, сльозами-головками*, показує повторення однакових рим: *хату-заплату, тату-хату, хату-тату*. Ю. Романчук вважав, що ці помилки є менш разючі за інші і наводив приклади грубих помилок у римах і ритмах. Так, другий вірш закінчувався словом «добили», до нього повинен римуватись четвертий вірш, але там є слово «взяли», що не було римою. Він вважав, що поет повинен був написати «взєли», що насправді не вважалося літературною формою, але вживалася народом на значній частині Східної Галичини [3].

Доказом цього є такі форми як: *зібралам, скликалам, наголос були, була*. Теж саме у п'ятому вірші, в кінці замість «взяла» повинно бути

«взела», що римується до слова «крила». На думку Ю. Романчука, неправильний ритм прослідковується у наступних віршах:

*Прощайте рідні села, і ліси, і бори!
Мені вас жаль, жаль дуже. Так що не милий Боже,
Коли нас рідна земля виживить не може !... [7].*

Уся ця поезія, окрім декількох віршів, складається з «5-ти стопових віршів ямбових з 11-ма складами; останні ж три вірші мають на 2-а склади більше. Саме 3-ій і 4-ий вірш читаються нескладно через неправильність» [7]. Дослідник радив прочитати їх голосно і побачити, що навіть в устах доброго декламатора вони будуть погано звучати [7]. Те саме у другому вірші: *І всього, що в хаті було... І торгу доби́ли...* [7]. Також у 8-му і 22-му: *І вітер завивав і прошибав нам тіло* [7].

Усі ці вірші Ю. Романчук пропонував переписати. Найкраще, на його думку, це міг би зробити особисто автор. Однак і сам пропонував варіанти переписування. Зокрема, у другому вірші він пропонує опустити слово «було», що не впливало на зміст, а ритм через опущення став би кращим. *«І всьо, що в хаті ...І торгу доби́ли»* [3].

У 22-му вірші забрати слово «завивав», а поставити «вив», тоді буде: *«І вітер вив і прошибав нам тіло»* [3]. У 20-му вірші можна опустити слово «коли» і отримаємо: *«Нас рідна земля виживить не може»* [3]. Також Ю. Романчук пропонував змінити порядок слів: *«Земля нас рідна виживить не може»* [3]. Це, на його думку, був би цілком правильний 5-ти стоповий ямбний вірш.

Він пропонував свої варіанти зміни деяких слів, однак шкодував, що поезія псується помилками у формі. «Якщо усі ці похибки будуть виправленні, поезія багато виграє, враховуючи те, що виправлення ці досить легкі і майже самі просяться» [3, арк. 5].

Аналогічних прикладів помилок у поезії українських поетів, на думку Ю. Романчука, було доволі багато. Він вказував лише на популярні вірші, які часто декламувались на вечірках. У одній із найкращих поезій Ю. Федьковича «Празник в Такові» він вказував на використання автором іноземних слів і вважає це неприпустимим в українській поезії:

*Чи в Сербьськім краю рицарів так мало,
Що ніхт не важить голови піднести,
Би братів Сербів на різник повести ? [3]*

На його думку, така польська форма як «ніхт», не повинна мати місця в українській поезії, і підлягала видаленню зі змісту шкільних читанок, декламацій, антологій тощо. Далі він пропонував замінити слово «ніхт» словом «ніхто»:

*Чи в Сербській краю рицарів так мало?
Ніхто не важить голови піднести,
Чи братів Сербів на різник повести?* [3]

Усі ці думки, Ю. Романчук виклав з метою привернення уваги до дотримання форми при складанні віршів [3]. Також він вважав, що українські поети та письменники повинні зберігали народну говірку, мову, для того, щоб вона була зрозумілою «простому селянину і ученому пану» [3, арк. 6].

У своїх міркуваннях над використання форми, Ю. Романчук, згадував Михайла Качковського, який заохочував молодих людей до творчої праці такими словами: «Пишіть, пишіть, то не така велика штука; от і я часом пробую: а ти, а ти, а ти, тай буде» [3]. Також він радив не прикриватися поезією Т. Шевченка, а вважав, що «... великі поети слугують прикладом, тоді треба дивитись на їхні кращі сторони, а не на погані» [3].

Через неосвіченість значної частини населення, україномовна періодика не виконувала свого основного призначення – масово не поширювалася серед широкого загалу. Один із відомих меценатів, Євген Чикаленко писав, що «видаючи 9 років «Раду» в глибині душі гадав, що проваджу безнадійну працю, бо що може зробити газета, коли нарід наш не вміє читати?» [5, арк. 11].

Отже, Юліан Романчук, вбачав шляхи формування української літературної мови у генетичному зв'язку з розмовною народною мовою. Його концепція єдиної української літературної мови реалізовувалася через розвиток, взаємозбагачення літературно-мовних конструкцій з використанням народних словесно-мовних, а не іншомовних запозичень.

Іншомовні запозичення, зроблені українськими поетами у своїх творах, він вважав не ознакою відсутності в українській мові аналогічних слів і словосполучень, а не важливість форми у твору ритму і рими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юліан Романчук – перший український віцепрезидент австрійської палати послів / Юліан Романчук. – Львів, 1913. – С. 5, 11.
2. Яр Семенович. Юліан Романчук / Зоря. – 1892. – С. 478.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – ф. 382. – оп. 1. – спр. 61. – арк. 1–7.
4. Юліан Романчук – перший український віцепрезидент австрійської палати послів. – Львів, 1913. – С. 7.

5. ЦДІАУ у м. Львові. – ф. 382. – оп. 1. – спр. 20. – арк. 11.
6. Булачек Володимир. Юліан Романчук: громадсько-політична діяльність. – Львів, 2011. – 176 с.
7. Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч. XX ст.) // Режим доступу : <http://kolomyya.org/histpub/historipub54.htm>.
8. Чорновол І. Юліан Романчук – сеньйор українських політиків / І. Чорновол. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/ji-librari/lviv2/chornovo.htm>.

УДК 94(477)«1950/1960»:631.8

О. В. Поляков
м. Кременчук

ВИКОРИСТАННЯ КОМПОСТІВ У ХОДІ ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1950-х – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х РР.

У комплексі заходів, спрямованих на досягнення високого рівня врожайів сільськогосподарських культур, важливу роль відіграє використання органічних добрив. Серед них особливе місце належить компостам – сумішам змішаних, розкладених під дією мікроорганізмів органічних залишків рослинного походження та продуктів життєдіяльності тварин. Їх активне запровадження в українських умовах на початкових етапах хімізації сільського господарства наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр. належало до заходів, спрямованих не лише на підвищення врожайності, але й, певною мірою, на захист навколишнього середовища. Залучення здобутків історичного досвіду до сьогодишнього розвитку народного господарства є особливо актуальним у зв'язку з екологічними проблемами сучасного села.

Історичні аспекти розвитку компостування до сьогодишнього дня фактично залишаються поза увагою українських науковців, незважаючи на наявність досить репрезентативної джерельної бази його вивчення, представленої документами регіональних архівних установ [3–6], науковими матеріалами аграрного характеру тих років [1; 7].

Метою статті є предметне вивчення процесу використання компостів у ході хімізації сільського господарства України наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр.

Поглиблене осмислення можливих перспектив від виробництва та використання компостів в сільському господарстві розпочалося в другій половині 1950-х рр. Прихильники компостів наголошували на кількох елементах передбачуваної позитивної користі від їх широкого

запровадження в українському аграрному секторі. По-перше, зверталася увага на очевидний позитивний ефект, адже ці природно високоякісні органічні добрива об'єктивно сприяли досягненню успіхів у боротьбі зі шкідниками, збільшенню кількості врожаїв та підвищенню їх якості [9, с. 84]. По-друге, використання компостів, на відміну від мінеральних добрив, забезпечувало стабільність рівня врожаїв кожного наступного року без тенденції до зменшення [2, с. 5]. По-третє, вказувалося на значне здешевлення процесу виробництва сільськогосподарських добрив, адже компостування фактично не вимагало спеціальних технічних засобів, а постійне надходження сировини (тваринного гною) створювало умови для конвеєризації виробництва [8, с. 6]. Особливо актуальними ці чинники були для тих регіонів України (та й Радянського Союзу загалом), які потребували значної кількості органічних добрив, в першу чергу – нечорноземних зон.

До кінця 1950-х рр. популяризація компостування стала набирати рис планої партійно-державної політики. Так, навесні 1959 р. виконкоми окремих центральних областей України рекомендували місцевим колгоспам і радгоспам активніше вдаватися до самостійного виготовлення компостів. Київський обласний виконком у травні 1959 р. зобов'язав обласне управління сільського господарства провести в районах семінари для керівників та спеціалістів радгоспів з метою їхнього ознайомлення з практичним застосуванням гноєземляних компостів [4, арк. 248]. Логічного оформлення офіційна думка про обов'язковість впровадження компостів у сільському господарстві країни набула у виступі М. Хрущова на грудневому Пленумі ЦК КПРС 1959 р.: «Кожний колгосп та радгосп повинен створити в себе свою фабрику добрив, збудувати гноєсховища, сечозбірники, організувати компостування торфу та всіх сільськогосподарських відходів» [7, с. 3].

У першій половині 1860-х рр. в Україні проводилися наукові дослідження щодо хіміко-технологічного вдосконалення компостування на місцях. Зокрема, Всесоюзний науково-дослідний інститут добрив і агроґрунтознавства проводив дослідження, які допомогли з'ясувати взаємозв'язок між високими врожайностями картоплі, озимих культур та виготовлених за спеціальною технологією компостів [7, с. 14]. Вчені Житомирської обласної сільськогосподарської дослідної станції з'ясували дію торфогнойових компостів на врожай картоплі та кукурудзи в умовах українського Полісся [1, с. 130].

Спеціально для колгоспників, агрономів та інших працівників сільського господарства публікувалася науково-популярна література, яка

відображала результати проведених досліджень і розкривала способи приготування та використання місцевих добрив у компостному вигляді.

Комплексним результатом популяризаторської роботи з впровадження компостів стало збільшення обсягів використання як органічних добрив загалом, так і компостів зокрема. Так, якщо у 1957 р. по всьому Радянському Союзу було внесено 268 т. органічних добрив, то у 1960 р. ця кількість збільшилася до 430 т., при чому компости складали більшу їх частину (близько 250 т.) [7, с. 6].

До середини 1960-х рр. змінилися не лише кількісні показники використання компостів, але й вдосконалилася їх множинність. Загалом, еволюція виробництва компостів, яка розпочалася фактично з простого нагромадження продуктів життєдіяльності у спеціально обладнаних місцях, вже в другій половині 1960-х рр. пройшла свій шлях до використання хімічних речовин для виготовлення різних їх видів, як-то торфо-аміачних, гноєфосфоритних тощо [3, арк. 3]. Цілком зрозуміло, що цей процес носив на собі яскравий відбиток загальної політики хімізації сільського господарства, яка розпочалася в аграрному секторі України в другій половині 1950-х рр.

Попри безперечні успіхи вже на початку розгортання кампанії по впровадженню компостування у різних регіонах України намітився й ряд проблем у цій сфері. Основна з них полягала в неуважному ставленні керівників ряду колгоспів та радгоспів до виконання поставлених перед ними завдань щодо використання даного виду добрив. Зокрема, в Київській області будівництво сечозбірників і гноєсховищ не набуло всеохоплюючого характеру [5, арк. 224], недостатня увага приділялася й виготовленню гноєземляних і торфогноєвих компостів [5, арк. 225]. Подібна ситуація, незважаючи на існування офіційно складених та затверджених планів, спостерігалася наприкінці 1961 р. й в Одеській області [6, арк. 171].

Отже, використання компостів у процесі хімізації сільського господарства України на перших її етапах являло собою самодостатню складову цього процесу, підкріплену державно-партійною політикою та підтриману науковими розробками українських вчених-аграріїв. Попри існування ряду проблем в налагодженні компостування в регіонах, впровадження цього виду органічних добрив шляхом заміщення використання хімікатів сприяло зменшенню рівня негативного ефекту від хімізації. Перспективи подальших досліджень у даному напрямку вбачаємо в поглибленому вивченні історичних аспектів використання компостів в сільському господарстві України в різні роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валовненко Д. К. Ефективність дії торфогнойових компостів на врожай картоплі та кукурудзи в умовах Полісся УРСР / Д. К. Валовненко // Раціональне використання добрив: Матеріали республіканської конференції, присвяченої підсумкам наукових досліджень по раціональному використанню добрив в Українській РСР (26–28 лютого 1963 р., м. Київ). – К. : Урожай, 1964. – С. 130–136.
2. Васильев В. А. Органические удобрения в интенсивном земледелии / В. А. Васильев, И. И. Лукьяненко, В. Г. Минеев. – М. : Колос, 1984. – 303 с.
3. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 354. – Оп. 6. – Спр. 752.
4. ДАКО. – Ф. 880. – Оп. 11. – Спр. 2203.
5. ДАКО. – Ф. 4818. – Оп. 1. – Спр. 294.
6. Державний архів Одеської області. – Ф. 5866. – Оп. 1. – Спр. 290.
7. Мамченков И. П. Компосты, их приготовление и применение / И. П. Мамченков. – М. : Издательство сельскохозяйственной литературы, журналов и плакатов, 1962. – 80 с.
8. Мосіюк П. О. Застосування добрив у колгоспі / П. О. Мосіюк, Л. Н. Тарасюк. – К. : Урожай, 1968. – 39 с.
9. Лекции по химизации сельского хозяйства (удобрение, гербициды) / Под ред. А. Г. Тимошенко. – Кишинев : Картя Молдовенская, 1964. – 183 с.

УДК 94(477.54/.62)+929*Б. Грінченко

М. Ю. Рисіна, І. В. Галімова
м. Суми

ПОСТАТЬ Б. Д. ГРІНЧЕНКА В ІСТОРІЇ ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ

Розвиток української державної ментальності супроводжується зростанням інтересу до осмислення спадщини тих, хто міг би стати взірцем для сучасного українства.

У листопаді 2011 р. виповнюється 148 років від дня народження відомого українського поета, письменника, драматурга, літературного критика, перекладача, мовознавця, фольклориста, етнографа, педагога, громадського діяча Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910 рр.).

Грінченкознавці намагаються на новому, більш високому рівні усвідомити значення діяльності цієї неординарної постаті. Участь Б. Грінченка у громадсько-педагогічному та громадсько-просвітницькому русі української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. стала предметом дослідження С. Єфремова, А. Погрібного, В. Прокоповича, В. Черновола. Роль Б. Грінченка у розбудові національної освіти висвітлювалась у публікаціях Н. Антоненко, А. Мовчун, Н. Кір'ян та інших.

Метою даної статті є системна характеристика внеску Б. Д. Грінченка в розбудову національної освіти та культури нашого краю. Проаналізуємо провідні аспекти його багатосторонньої діяльності, спрямованої на розвиток освіти та культури.

Б. Д. Грінченко народився на хуторі Вільховий Яр на Харківщині, навчався у реальному училищі, вчителював на Слобожанщині (у с. Нижня Сироватка) і Катеринославщині; працював у Чернігівському земстві, співробітничав з місцевою громадою. У 1891 р. став одним із засновників Братства Тарасовців.

У 1902 р. жив і працював у Києві, де займався політичною, громадською та просвітньою діяльністю.

У перші роки радянської влади ім'я Б. Грінченка користувалося популярністю періоду національно-визвольних змагань. Певною мірою цьому сприяла проголошена XII з'їздом ВКП(б) у 1923 році політика коренізації. Зокрема, вона мала забезпечити інтенсивність запровадження навчання, діяльність культурно-освітніх закладів, видання книжок, газет, журналів мовою корінних національностей [1, с. 24]. В українській СРР коренізація набула форми українізації. В початкових класах українських шкіл використовувалися і підручники Б. Грінченка («Українська граматка до науки читання й писання» та читанка «Рідне слово»), що високо цінувалися за цікавий та змістовний матеріал. Педагога визнавали активним борцем за право існування національної системи освіти, а деякі навчальні заклади і просвітницькі товариства носили його ім'я. Наприкінці 1920-х рр. ситуація кардинально змінилася. Різке згорання українізації, що виявилася катализатором небажаного для керівництва країни зростання національної самосвідомості, призвели до масового терору, жертвою якого насамперед стала національно-свідома інтелігенція, навіть і ті діячі, які вже пішли з життя: у книзі В. Коряка «Українська література: конспект» на ім'я Б. Грінченка ставиться тавро речника зоологічного націоналізму [1, с. 24].

Але не зважаючи на небезпечну політичну атмосферу в 1929 р. виходить праця В. Ф. Дурдуківського (1874–1938 рр.) «Педагогічна діяльність Б. Грінченка», що стала помітним явищем у педагогічному грінченкознавстві початку ХХ ст.

Проаналізуємо педагогічні погляди Б. Грінченка. Борис Дмитрович вважав, що головне – це дати освіту бідному люду і після складання екстерном іспитів при Харківському університеті на звання народного вчителя вирушає на село.

Початок учительської праці Грінченка припадає на часи занепаду української національної школи й усієї культури народу. Він більше десяти років був учителем у сільській школі, потім обіймав посаду завідувача відділу народної освіти в Чернігівській губернській земській управі.

Працюючи в школі, Борис Грінченко виявив неабиякий педагогічний хист. Уже в перший рік учителювання Борис Дмитрович вивчав з учнями фольклорні твори, організував гурток вишивальниць. Одночасно в сусідньому україномовному селі Б. Грінченко збирав фольклор, писав вірші, komponував популярні книжки для народу, перекладав працю Г. Спенсера «Виховання розумове, моральне і фізичне».

Метою народної школи, на думку Б. Грінченка, є «виховати розум дитини настільки це посилено для народної школи, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною до подальшої діяльності, тому що при сучасному стані речей саме в тій подальшій діяльності і полягає вся суть». Він пише працю «Якої нам треба школи», в котрій доводить необхідність навчання українською мовою, адже рідна мова разом з народною мораллю, народною педагогікою сприяє формуванню майбутнього громадянина – патріота і гуманіста. Б. Грінченко вирішив таємно викладати своїм учням українську грамоту. В 1888 р. він склав та розмалював буквар за яким начав учнів, а разом з ними свою доньку, бажаючи, щоб «рідною мовою озивалася до них наука». 1889 р. Б. Грінченко написав ще один рукописний підручник – книжку для читання «Рідне слово» [3, с. 439].

У працях Грінченка проводиться думка про єдність людини й природи. Вслід за Я. А. Коменським він вважав за доцільне ділити клас на групи, очолювані добре підготовленими учнями. Така методика взаємного навчання використовувалась в країнах Європи.

Дидактичними принципами, на основі яких, за Грінченком, має працювати школа визначено природовідповідність; розвиваючий характер навчання; історизм, який забезпечує системність набутих знань та розуміння конкретної епохи, поєднання національних та загальнолюдських основ освіти; послідовний виклад та систематизація знань; принцип зацікавленості дитини, її активності у навчальному процесі.

Б. Д. Грінченко є автором значимих для розвитку української педагогічної думки творів, серед яких «Мета народної школи», «Рідне слово», «Українська граматка», «На беспросветном пути». У творі «Народні вчителі і українська школа» педагог зазначав, що «... на Україні повинна бути українська школа – про це нема чого сперечатися. Хто цього не признає, той не педагог, не вчитель, той тільки чиновник-обруситель. Що ж повинні зараз робити вчителі, як учителі, задля того, щоб добитися української школи? Перша річ: повинні добре – і практично, і теоретично – вивчити українську мову. Коли вони не знатимуть гаразд живої народної і

літературної мови, – вони не могли бути гарними вчителями.

Повинні познайомитися з українською літературою, знати всіх кращих українських письменників, і – звичайно – педагогічну та народну літературу.

Вони мусять добре познайомитися з історією рідного народу, з історією просвіти на Україні попереду; їм треба знати і сьогочасне становище українського народу» [2, с. 145].

Б. Д. Грінченко виокремив наступні завдання народного вчителя:

– охоплення всіх дітей всеобучем та відкриття українських шкіл для українських дітей;

– дбати про народну освіту;

– професійне удосконалення шляхом організації учительських курсів і з'їздів та шляхом самоосвіти;

– гуманізація стосунків між учителями та учнями.

У своїй громадській діяльності, у літературних і педагогічних творах Грінченко піднімав питання самовдосконалення учителя, поліпшення його матеріального становища.

На літературну діяльність Б. Д. Грінченка великий вплив мав «Кобзар» Т. Шевченка. Грінченко почав писати українською мовою свої поезії, оповідання, повісті, драми, публікуючи їх у київських, галицьких і буковинських виданнях. Крім того він видавав книжечки для навчання дітей і для освіти народу.

Борис Дмитрович передусім був педагогом і громадським діячем. Літературна діяльність слугувала йому засобом пробудження національної свідомості народу, поширення ідеї народної освіти і виховання. В поетичних творах він закликав до праці, до відродження рідного краю, його письменницький талант яскраво виявився в оповіданнях «Каторжна», «Нелюб», «Ксеня» та ін.

Отже, як громадський діяч Б. Д. Грінченко – непохитний борець за визволення свого народу від царської тиранії, за культурно-національне відродження рідного краю, за створення народних шкіл з викладанням українською мовою.

Як педагог Борис Дмитрович не залишив поза увагою дидактичний і методичний аспекти навчально-виховного процесу. Наприклад, буквар «Українська граматка до науки читання й писання» містить чотири частини: власне азбука, читання після азбуки, прописи та звернення «До вчителів».

Підручники Б. Д. Грінченка мали вдалий добір текстів для читання з матеріалом «цілком дітям зрозумілим», «йдучи от легшого до важчого, і

інтересним за змістом».

Як письменник він зосередив увагу на таких завданнях дитячої літератури:

–здійснення систематичного цілеспрямованого впливу на душу дитини з метою її виховання у потрібному напрямі, вироблення у неї високих моральних якостей;

–показувати дітям в книжках справжнє життя;

–водночас не варто переобтяжувати дитину брутальними житейськими сценами, що може привести до викривлення душі.

Б. Д. Грінченко був прихильником просвіти народу шляхом розповсюдження науково-популярної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонєць Н. Б. Сторінка педагогічного грінченкознавства радянської доби / Н. Б. Антонєць // Шлях освіти, 2011. – № 3. – С. 24–28.

2. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа : [Хрестоматія з історії педагогіки] / [Б. Д. Грінченко ; упоряд. М. Ю. Рисіна, А. А. Сбруєва]. – Ч. 1. Вітчизняна школа і педагогіка. – Суми, 2003. – 299 с.

3. Антонєць Н. Б. Грінченко Борис Дмитрович / Н. Б. Антонєць // Українська педагогіка в персоналіях : навчальний посібник для студ. вищих навч. закл. : у 2-х кн. : Кн. 1 : X–XIX ст. / [О. В. Сухомлинські, Н. Б. Антонєць, Л. Д. Березовська та інш.]. : за ред. О. В. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005. – С. 437–448.

УДК 37.018:477.52

В. В. Снагощенко, О. В. Снагощенко
м. Суми

ВПРОВАДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ СУМЩИНИ

Фізичне виховання, як важливий фактор всебічного й гармонійного розвитку особистості, сприяє формуванню і розвитку не тільки фізичних, але й особистісних якостей людини, таких як цілеспрямованість, дисциплінованість, життєва активність, працьовитість, патріотизм, національна самосвідомість, колективізм, оптимізм.

Розв'язання зазначеної проблеми в Україні здійснюється шляхом удосконалення правових основ системи фізичного виховання, що відображені в Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції виховання дітей і молоді, Національній програмі «Діти України», Цільовій комплексній програмі «Фізичне виховання – здоров'я нації», «Національній доктрині розвитку освіти України в XXI ст.» та ін.

Останнім часом значно збільшилась кількість досліджень, що розглядають розвиток фізичної культури в історичній ретроспективі. З питань

регенерації традицій фізичного виховання опубліковані наукові дослідження багатьох вчених, зокрема О. Вацеби, Є. Приступи, О. Деделюк, В. Старкова, А. Цьося та ін. Використання традицій фізичного виховання в краєзнавчому аспекті досліджували В. Азаренков, В. Голубченко, Г. Діброва, М. Кобозев, Ю. Кондратенко, В. Тверезовський, Н. Шошура та ін.

Давні літописи розповідають про характерні риси життя і поглядів древніх слов'ян, предків українського народу. За умови постійних воєн із сусідніми племенами найбільше на той час цінувалися фізичні якості людини. Улюбленими заняттями і розвагами наших предків були лови, де неодноразово приходилось йти зі списом на ведмедя або здоганяти і ловити диких коней. В постійних рухливих іграх, забавах, піснях, танках, змаганнях давні слов'яни проявляли свою природну силу і вдосконалювали її. Народні ігри склали системотворчу основу календарного року слов'ян і вибудовувалися у струнку й універсальну систему їх психофізичного виховання.

В період формування Київської Русі в наших предків-українців збереглося багато самобутніх традицій національного тіловиховання. Молоді, починаючи з дитячого віку, прищеплювались необхідні в праці та військовій справі навички та якості. Ще з часів військової демократії збереглися звичаї вишколу дітей. Одним із таких древніх ритуалів були «постриги» – перша в житті дитини посадка на коня. Зокрема, «постриги» князя Ігоря відбулися в 3-річному віці. З 7 років навчали дітей грамоти, стрільби із лука, фехтуванню, володінню списом і арканом, їзди верхи, а з дванадцяти – військовим хитрощам [1]. Отже, до військового життя готувались ще з дитинства. Святослав Ігорович, наприклад, почав воювати ще малою дитиною. Володимир Мономах ходив на лови від тринадцятого року життя. Данило Галицький кількالیтнім хлопчиком володів мечем. «Молодий воїн, – зазначав І. Крип'якевич, – мусив пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусив навчитися кидати списом, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати сокирою, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш. Це були тодішні спорти й підготовка до війни» [2, с. 62].

Слов'яни завжди споруджували собі річкові човни. Спершу це були видовбані стовбури дерев. Костянтин Багрянородний свідчить, що такі однодеревні човни були дуже поширеними на Дніпрі в X ст. Веслярство використовувалося з метою рибної ловлі, а також і у військових походах. Зокрема, І. Крип'якевич описує, що князь Святослав у болгарському поході

сам веслував, переїздяючи Дунай. Про велику вправність, українських мореплавців свідчили морські походи під проводом князів Олега й Ігоря. Найголовнішими засобами фізичної підготовки в цей період були різноманітні ігри та фізичні вправи, тісно пов'язані з трудовою та військовою діяльністю. Юнаки змагались у плаванні, стрільбі з лука, кінських «ристалищах», метанні списа. Відомо, що на Україні ще з княжих часів були розповсюджені різноманітні види дужання (боротьби). Це боротьба «на ременях», «спас», «навхрест» тощо [1; 2; 3]. Важливими засобами військово-фізичної підготовки воїнів були двобої на палицях. Необхідно зазначити, що в Русі культ меча був настільки великий, що меч застосовувався виключно у військовому поході. У своєму розвитку українська національна боротьба пройшла декілька етапів. Це був достатньо тривалий еволюційний процес. У результаті чого вона дещо втрачала в прикладному відношенні як засіб військово-фізичного вишколу. Українська національна система фізичного виховання, з елементами бойових прийомів, досягла свого найбільшого піднесення в часи Запорізької Січі. У зв'язку з цим, дедалі більше зростало виховне значення масових ігрищ та фізичних вправ. Важливим компонентом військово-психічної підготовки воїнів слід вважати і морально-фізичний вишкіл. Суворе, небезпечне життя сприяло гартуванню міцних характерів древніх русичів. При цьому сповідувалося добродійство, вважалося найкращою справою захищати нещасних і знедолених.

На розвиток фізичного виховання впливали соціально-економічні умови, національно-своєрідні особливості, етнічний склад народу, географічне місцезнаходження та розташування держави. Виходячи з цього, народ виробляв самобутні види ігор, окремі фізичні вправи і способи їх використання, що склали своєрідну систему національного фізичного виховання.

У Запорозькій Січі, так само як і в стародавній Греції, існував культ фізичної досконалості. Людина, яка була фізично недосконала, відчувала свою нерівність, щиро прагнула підвищити свій фізичний вишкіл. Як свідчать літописи, слабку людину січове товариство ніколи не вибирало в старшини. Хороший фізичний розвиток мали Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, Г. Богун, І. Мазепа та ін. Козацька молодь постійно розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло й душу в іграх, танцях, хороводах, різних видах змагань і боротьби. Кожну весну вище Дніпровських порогів козаки влаштовували змагання з веслування поперек бурхливої річки. Перемагав той, чий човен фінішував на протилежному

березі точно навпроти місця старту. Часто проводились змагання в пірнанні у воду. Найвідповідальнішим випробуванням для молоді було подолання Дніпровських порогів, і тільки тоді, як вже зазначалося, вони отримували звання «істинного» запорозького козака.

Традиції національного фізичного виховання надзвичайно різноманітні й вони широко впроваджуються в сучасний навчально-виховний процес Сумщини. У віковій боротьбі народилось безліч старовинних військових танців, які до цього часу використовуються в народі, особливо з набуттям Україною статусу незалежної держави. Характерною особливістю бойових танців було те, що вони входили в програму гімнастичних вправ, що використовувались при підготовці воїнів.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у м. Львові виникла група ентузіастів, які будучи патріотично налаштовані, займалися танцями та різноманітними одноборствами. У 1987 р. у м. Львові було відкрито першу експериментальну секцію. У 1991 р. Є. Приступа спільно з В. Пилатом випустили книгу «Традиції української національної фізичної культури», в якій вперше були надруковані матеріали, що стосувалися гопака як бойового мистецтва. Упродовж 1993–1997 рр. Організація Української Молоді «Спадщина» започаткувала шкільні семінари для всіх, хто бажав займатися українським національним видом одноборства. За цей час географія поширення гопака охопила Львівську, Волинську, Івано-Франківську, Рівненську, Хмельницьку, Дніпропетровську, Київську, Полтавську, Сумську та ін. області. Навчально-тренувальний процес супроводжується постійними науковими конференціями регіонального, всеукраїнського та міжнародного рівня.

Сучасні козаки опікуються багатьма навчальними закладами, впроваджуючи в них давні традиції національної фізичної культури. Козацькі школи та ліцеї успішно діють на Запоріжжі, Одещині, Сумщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Донеччині, Житомирщині. У 2002 р. на базі педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди засновано Інститут Українського козацтва. Започатковано постійні Всеукраїнські історичні конкурси серед учнів загальноосвітніх середніх шкіл «Козацька держава» та «Козацький край», в яких активно беруть участь учні Сумщини. З 2003 р. Український військово-козацький інститут діє при Міжрегіональній академії управління персоналом. Тут відбувався щорічний набір студентів за різними спеціальностями [4, с. 234].

Сумський державний педагогічний університет згідно з розпорядженням голови обласної державної адміністрації призначено головним науково-методичним центром з розвитку козацтва на Сумщині. Крім того, на базі університету проводяться десятки козацьких заходів: краєві ради, ради крайової старшини, семінари козацького активу, ради отаманів, науково-практичні конференції, конкурси-огляди та спортивні змагання студентів-козаків, присвячені видатним особистостям України та Сумщини. Викладачі-козаки університету активно впроваджують національні традиції фізичного виховання не лише в педагогічному виші, але і у його філіях, на курсах післядипломної педагогічної освіти тощо. Козацька старшина Сумщини разом з отаманами районів та первинних осередків козацтва, з управлінням освіти і науки проводять обласні, міські та районні семінари з керівниками загальноосвітніх навчальних закладів з питань розвитку козацтва, виховання студентської та учнівської молоді на козацьких традиціях [4, с. 235].

Сьогодні національні однокорства активно торують шлях у ВНЗ України, адже саме там формується національна еліта. Активно співпрацюють у цьому напрямі і загальноосвітні навчальні заклади. Зокрема, педагогічний колектив Річківської школи Білопільського району Сумської області дійшов до висновку, що необхідно перебудувати виховну систему закладу в напрямі виховання у школярів глибоких почуттів патріотизму та національної гідності, якостей захисника вітчизни, високого рівня не тільки загальної, але й фізичної культури. Виконанню цих завдань сприяє створена у 2001–2002 навчальному році Шкільна козацька республіка ім. П. К. Сагайдачного – громадське об'єднання школярів, яким керує педагог, член шкільного козацького осередку М. А. Лековкін. Керівництво організацією здійснює також Мала рада отаманів – орган учнівського самоврядування. Необхідно зазначити, що адміністративно-структурний поділ організації дозволяє організувати її діяльність у кожному класі (курні). Ця організація має всю необхідну символіку: прапор, створені учнями Малий та Великий герби а також власний гімн. Діяльність учнівського товариства структурована і впроваджується через роботу шести підрозділів, зокрема військово-спортивного клубу «Сокіл», пошукового клубу ім. С. П. Супруна, клубу «Берегиня» та ін. Діяльність цих клубів чітко спланована, скоординована і реалізується через різноманітні форми і методи роботи. Шкільна Козацька республіка тісно співпрацює із Сумським обласним козацьким товариством, науковим методичним центром з проблем козацького виховання та

лабораторією козацької педагогіки СумДПУ ім. А. С. Макаренка, Білопільським відділенням соціально-побутової та медичної реабілітації дітей-інвалідів, сиріт та ін. У школі під опікою вихованців клубу «Берегиня» діє музейна кімната «Світлиця». Юні спортсмени школи захищають честь школи на районних і обласних змаганнях [5, с. 23].

Отже, що традиції національного фізичного виховання дуже тісно інтегровані в сучасний навчально-освітній процес нашого краю. Цей процес закономірний, адже традиції народу – це саме той ґрунт, на якому зростає нове покоління людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приступа Є. Н. Традиції української національної фізичної культури (част. I). / Є. Н. Приступа, В. С. Пилат. – Л. : Троян, 1991. – 104 с.
2. Система фізично-духовного вдосконалення «Аркан». – Л. : Українські технології, 1997. – 69 с.
3. Український бойовий звичай на Запорізькій Хортиці. – Запоріжжя : Видав. центр «Запорозький Спас», 2001.– 44 с.
4. Кобозев М. М. Відродження та діяльність козацтва на Сумщині / М. М. Кобозев, Ю. М. Кондратенко, І. А. Павленко // Матер. сьомої Сум. наук. іст.-краєзнав. конф. – Суми, 2007. – С. 231–235.
5. Голубченко В. Ю. Козацька педагогіка в системі виховання учнів Річківської школи Білопільського району Сумської області / В. Ю. Голубченко // Матер. сьомої Сум. наук. іст.-краєзнав. конф. – Суми, 2007. – С. 21–24.

УДК 911.375.5:712(477.52):372.8:57

В. П. Суряднова
м. Суми

ФІТОЦЕНОЗИ ЗЕЛЕНИХ ЗОН МІСТА (СУМИ) ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ РОБОТІ З БІОЛОГІЇ

Місто Суми – зелена оаза. Легенями його є сади, парки, сквери, алеї, зелені насадження обабіч вулиць, ботанічні пам'ятки місцевого значення. В межах міста розташовані: ботанічний сад Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, міський парк відпочинку ім. І. М. Кожедуба, Сумський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення у віддані Сумського обласного диспансеру радіаційного захисту населення, дитячий парк «Казка». Крім того, в місті визначені ботанічні пам'ятки місцевого значення: «Липові насадження», «Дуб на вулиці Петропавлівській», «Дуб на вулиці Антонова», «Дуб на вулиці Кірова», «група екзотичних дерев» (лабораторія ветеринарної медицини), зелені зони біля шкіл міста. На околицях міста розташовані історичні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. В останні десятиріччя в ряді праць вчених кафедри ботаніки Сумського державного педагогічного університету

визначено видовий склад та стан парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення, що розташовані в околицях міста. Це такі: Веретенівський парк-пам'ятка місцевого значення (О. С. Родінка, Б. М. Польський, А. М. Глазько 1999 р.), Басівський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення (Н. Г. Закорко, В. П. Суряднова, К. Д. Гончарова 1999 р.), Кияницький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (В. А. Ковтун 1999 р.). В подальшому вчені вивчають і стан місцевих зелених зон. В кількох працях викладено видовий склад та охарактеризовано відділи ботанічного саду. Жива колекція якого сягає понад 1100 видів і викликає великий інтерес як у жителів і гостей міста і області, так і в учнів різних типів навчальних закладів. (О. С. Родінка, М. Г. Кричкевич, 1999 р.). Пізніше було видано і путівник по ботанічному саду СДПУ ім. А. С. Макаренка, в якому описана історія створення, напрями діяльності, видовий склад відділів (В. А. Ковтун, В. П. Суряднова, В. М. Торяник, 2000). Вивчено також і стан Сумського парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення, закладеного у 80-і роки 19 століття за ініціативи цукрового заводчика П. І. Харитоненка, в якому росте 90 видів із відділів голонасінних і покритонасінних, серед яких є певна кількість і екзотичних видів (В. А. Ковтун, К. Д. Гончарова, К. К. Карпенко, 1999). Крім аборигенних видів, тут виявлено представників класу гінгових і класу хвойних. Серед хвойних – рослини тисових соснових, кипарисових. Із екзотичних видів голонасінних: гінго дволопатеве, тис ягідний (охороняється). Із екзотичних видів сосни тут є сосна Палласа, сосна Веймутова, сибірська. Прижився тут і гість із Північної Америки Псевдосуґа Мензиса. Виявлена і велика колекція покритонасінних (63 види дерев і чагарників). Але місцеві фітоценози вивчені недостатньо. Метою статті є вивчення фітоценозів парків і скверів міста та проектування шляхів використання їх в навчально-виховній та культурно-просвітницькій роботі з біології. З поля зору вчених і студентів випала зелена зона місцевого парку культури та відпочинку ім. І. М. Кожедуба і міські сквери, які б могли стати осередком для роботи учнів, з біології. Міський парк культури і відпочинку ім. І. М. Кожедуба займає площу 56 гектарів. Він був закладений в 1855 році. Складається з 3-х частин: перша – зона відпочинку, в минулому мала назву «Венеція», друга частина – ігрова зона (розміщені спортивні та ігрові дитячі майданчики), третя частина – куток флори дикої природи. Аналізуючи деревний склад дендрофлори парку ми виявили 21 вид деревних та чагарникових рослин, які відносяться до 6 порядків, 12 родин, 14 родів.

Найбільш чисельні родини Березові, Вербові, Кленові, Розові, по одному виду мали родини Соснові, Самшитові, Кипарисові, Коноплеві, по кілька видів – родини Жимолостеві, В'язові, Маслинові. Ці види мають неоднозначне значення як у складанні деревостану, так і в кількісному співвідношенні. Досліджено, що на території парку за кількістю особин у насадженнях домінують такі види дерев і кущів: тополя чорна, верба біла і ламка, в'яз гладенький, каштан їстівний, липа серцелиста, клен гостролистий, клен польовий, клен ясенелистий, бузок звичайний, бузина чорна, жостер проносний, спірея вангутта, яловець звичайний, ялина звичайна і колюча, чубушник звичайний. Перша частина парку не має підросту, звільнена від листопаду, що свідчить про постійний догляд за парком. В основу планування застосовано принципи створення деревних груп, які складаються з однієї або з кількох деревних порід. Третя частина парку має незаймані частини, вкриті густою дикою порослю клену гостролистого та тополі, великою частиною пошкоджених старих дерев, непривабливих куп торішнього опаду.

В місті виявлено велику кількість скверів. Вісімнадцять з них утримуються за рахунок міського бюджету та не врахована кількість відомчих. Значна кількість їх має великі площі під зеленими насадженнями, дендрологічний склад яких обіймає велику кількість дерев та кущів, серед яких ростуть як аборигенні види так і інтродуковані. Найбільший за площею сквер «Комсомольський» (вул. Паризької Комуни), зелені насадження якого займають 6,1 гектара і орієнтовно мають 2825 одиниць дерев. Менший за площею зелених насаджень сквер «Привокзальний», зелена зона якого займає 3,6 гектара і має 520 одиниць дерев і кущів. 540 одиниць дерев і 350 одиниць кущів має сквер «Дружба» (проспект Шевченка). Дещо менші за площею зелених насаджень сквери «Паризької Комуни», «Жертвам голодомору», «Меморіал пам'яті загиблим в Афганістані» (вул. Кірова), сквери «Площа незалежності», «Пам'яті постраждалим від чорнобильської трагедії» та інші. Серед дендрофлори скверів виявлено представників: родина Березових – береза повисла та бородавчаста, родина Бобових – біла акація або робінія звичайна, родина Вербові – тополя чорна, тополя бальзамічна, верба біла або осокор і верба ламка, родина Кленові – клен гостролистий, клен польовий, клен ясенелистий, клен кулеподібний; родина Липові – липа серцелиста, родина Маслинові – ясен звичайний, бузок звичайний, родина Розові – горобина звичайна, глід одноматочковий, яблуня звичайна, груша лісова, шовковиця чорна, родина Букові – каштан їстівний, дуб звичайний, родина Бігніонієві – катальпа велична, родина Барбарисових –

барбарис звичайний, родина Сумахові – сумах коротковолосий, родина Соснових – ялина звичайна, ялина колюча (форми срібляста і блакитна), родина Кипарисових – яловець звичайний, модрина віргінська, туя, родина Жимолостеві – калина звичайна. Перед нами постала велика колекція рослин парків і скверів, які виконують функцію збереження біорізноманіття. Серед них зустрічаються рідкісні й зникаючі види рослин, а отже розробка способів їх розмноження, дослідження корисних властивостей, використання в зеленому будівництві є науковими завданнями, які сприяють адаптації цих рослин у культурі і збереження генофонду. Як же використовують їх в навчально-виховній і культурно-просвітницькій роботі серед молоді, адже гармонійно розвинена особистість характеризується морально-духовними цінностями, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, що їх накопичило людство. Якраз в процесі навчання біології виховується моральне ставлення до природи, до всього живого. Це завдання реалізується через зміст шкільного предмета «Біологія» складовими якого є реальні об'єкти і предмети живої природи, знання про них, розвиток наукових та спеціальних умінь, способів діяльності. Для здійснення їх вчитель користується різними формами організації навчального процесу: уроки, екскурсії, позаурочні роботи, літні завдання, домашні роботи, позакласна робота. Ці форми роботи передбачають безпосереднє спілкування з природою. Однак з їх втіленням у життя виникають певні складнощі. За останні роки змінилось матеріально-технічне забезпечення викладання біології: значно зменшилось шкіл, які мають навчально-дослідні земельні ділянки і вони не є базою для одержання практичних умінь роботи з рослинами і тваринами, вчителі не виконують програму проведення екскурсій. Причини: недостатня обізнаність вчителів з рослинними і тваринними об'єктами, віддаленість екосистем від школи, невпорядкований видовий склад рослин зелених зон при школах. Не виконується програма літніх завдань, фенологічних спостережень у зв'язку з чим учні не вміють спів ставляти явища, пояснювати закономірності, недостатньо активно турбуються про збереження свого біологічного різноманіття, що є що загальними завданнями всього людства [3, с. 2]. Найбільш активно використовується навчальна база ботанічного саду СДПУ ім. А. С. Макаренка. Тут проводяться практичні заняття, польові практики з багатьох дисциплін, екскурсії з учнями і студентами, виконуються наукові роботи. Однак зв'язок між парками і вузами недостатньо тісний, а він міг би надати додаткові можливості для дослідницької роботи в галузі систематики рослин, екології, біології і контролю за агресивними видами, досягненням

ландшафтного будівництва, інтродукції рослин, можливості подальшої розбудови. Студентам спеціальності «біологія-психологія» цікаво було б провести емоційно-ціннісну оцінку парку чи скверу, що дало б можливість виділити зразкові насадження, які характеризуються високими естетичними показниками. Колекцію рослин парків (скверів) варто використати для практичного застосування знань учнями при виконанні літніх завдань при проведенні спостережень за рослинами, за розповсюдження плодів і насіння, за сокорухом у дерев, за сезонними змінами в природі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ботанічний сад Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Путівник. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2000. – 24 с.
2. Памятники архитектуры Сумщины : Путеводитель / А. И. Дейнека. – Харьков : Прапор., 1989. – 199 с.
3. Конвенция о биологическом разнообразии. Текст и приложения. UNEP/CBD, 1955. – 34 с.
4. Кучерявий В. А. Типологическая характеристика фитоценозов зеленых зон города. (Практические рекомендации) / В. А. Кучерявий. – Львов : 1984. – 48 с.
5. Стан природного середовища та проблеми його охорони на Сумщині. Природно-заповідний фонд області. Книга 3. Ред. кол. К. К. Карпенко (головний редактор). М. П. Книш та ін. – Суми : Джерело. – 1999. – 118 с.

УДК 579

В. М. Торяник
м. Суми

ІСТОРІЯ ГЕНЕТИКИ В СУМСЬКОМУ ПЕДУНІВЕРСИТЕТІ

Загальновідомо, що датою народження генетики як науки є 1900 рік, хоча дослідження явищ і процесів спадковості та мінливості тривало протягом всієї історії розвитку людства. Сучасна генетика – це наука, яка крокує вперед з шаленою швидкістю і відкриває величезні можливості в біологічних, медичних і сільськогосподарських галузях. Закони спадковості і мінливості є універсальними і вивчаються біологами різних спеціальностей. Протягом ХХ століття були відкриті численні явища і механізми мінливості та успадкування, які торкнулися ботаніки, зоології, мікробіології, біохімії, фізіології, вірусології, імунології.

Історія розвитку генетики на Україні відображає загальний розвиток, який можна поділити на кілька періодів. Перший – це етап класичної генетики (1900–1930 рр.), пов'язаний із створенням дискретної теорії спадковості (менделізм) та формуванням хромосомної теорії спадковості. З 1930 по 1953 рр. тривав другий етап, пов'язаний з розвитком експериментального мутагенезу, поліплоїдії, накопиченням фактів цитогенетичних спостережень, намаганням проникнути в таємницю

будови гена та механізму його дії. Третій етап розпочався у 1953 році після відкриття структури ДНК і триває й донині.

Україна багата на відомих генетиків різних періодів історії, які відомі за межами країни і працюють сьогодні на науковій ниві як в Україні, так і за кордоном. В останні роки історії української генетики були присвячені праці Д. М. Голди [3], В. А. Кунаха [6], С. С. Малюти [7], М. В. Роїка та Т. М. Чеченевої [8] та ін., а також колективні монографії «Вчені – генетики, селекціонери та рослинники» [1], «Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть» [2], «Досягнення і проблеми генетики, селекції та біотехнології» [4]. Проведене нами дослідження – це спроба висвітлити історію генетики в Сумському державному педагогічному університеті ім. А. С. Макаренка.

Історія генетики в СумДПУ ім. А. С. Макаренка пов'язана з історією кафедри ботаніки, становлення генетики – з ім'ям Дегтярьової Ніни Іванівни. Н. І. Дегтярьова народилася 15 березня 1928 року в Путивльському районі Сумської області. Вищу освіту отримала в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (1948–1953 рр.), який закінчила з відзнакою. Згодом навчалася в аспірантурі при цьому ж ВНЗ та захистила кандидатську дисертацію з фізіології махорки (студенткою та аспіранткою Ніна Іванівна спеціалізувалася на кафедрі дарвінізму і генетики, однак виконання досліджень з генетики на той час було заборонено). Протягом 1961–1964 рр. Н. І. Дегтярьова викладала ботаніку і дарвінізм. З 1965 р. стала викладати курс «Генетики з основами селекції», який тоді вперше був включений до навчальних планів педінститутів. Це відбулося після жовтневого Пленуму ЦК КПРС 1964 р., коли був знятий з усіх посад академік Т. Д. Лисенко, під керівництвом якого з 30-х р. велася боротьба тоталітарної влади з генетикою, і крапка у цій боротьбі була поставлена 31 липня 1948 р. на сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ) – генетика була об'явлена псевдонаукою та «продажною девкою імперіалізма» [1].

Через кілька днів після Пленуму 1964 р. у друкованих виданнях з'явилися статті, які реабілітували генетику, а у грудні були означені конкретні заходи, спрямовані на відновлення генетики в системі Академії наук СРСР [7]. З 1966 р. у програми середніх загальноосвітніх шкіл був введений курс загальної біології, одним з розділів якого став курс «генетика і селекція». Ці навчальні дисципліни не вивчались у педвузах, і тому вчителі біології всього Радянського Союзу виявились неготовими до її викладання. Для вирішення цієї проблеми з 1966 року при кафедрі

генетики Московського державного університету стали систематично проводити курси перепідготовки викладачів генетики педінститутів і університетів. На такі курси у 1966 р. була направлена і Н. І. Дегтярьова. Протягом семестру вона слухала лекції провідних вчених-генетиків: М. В. Тимофєєва-Ресовського, М. П. Дубініна, В. М. Столетова, Б. Л. Астаурова та ін., проходила дрозозильний і цитогенетичний практикуми. Закінчивши курси Н. І. Дегтярьова вперше за наказом Міністерства освіти УРСР як єдиний у регіоні фахівець з генетики провела підготовку з генетики вчителів Сумської області й частково сусідніх областей. Такі курси потім стали регулярно проводитися до 90-х років. Наукові праці 60-х років Н. І. Дегтярьової присвячені селекційно-генетичним дослідженням картоплі, зокрема проблемі цитоплазматичної чоловічої стерильності цієї культури. В межах цієї теми проводилося електронно-мікроскопічне вивчення пилкових зерен, досліджувались порушення мейотичного поділу клітин у пиляках при утворенні мікроспор та пилку, вивчався вплив біогенних та хімічних стимуляторів росту на фертильність пилку. Одночасно проводилося випробування різних сортів картоплі – в окремі роки випробування проходили 24 сорти у різних ґрунтово-кліматичних умовах. Результати сортовипробування надсилалися до УНДІ картоплі. Н. І. Дегтярьова має понад 100 наукових праць, опублікованих і частину неопублікованих, серед них з грифом Міністерства освіти «Лабораторний і польовий практикум з генетики» (1973 р.), який за клопотанням перед МО СРСР викладачів з інших республік, був перекладений на російську мову і перевиданий у 1979 р. Крім того, вона є співавтором навчальних програм: «Учебно-полевая практика по генетике» (1975 р.), «Генетика з основами селекції» (1991 р.) [5].

З 1979 року на кафедру ботаніки тоді ще педінституту прийшла на посаду доцента К. Д. Гончарова. Вона народилася на Хмельниччині 22 квітня 1932 р., а вищу освіту здобувала в Білоруському держуніверситеті, який закінчила у 1964 р. за фахом «біолог-ботанік». В 1970 р. вступила до аспірантури Інституту луб'яних культур у м. Глухові Сумської області, а у 1977 р. захистила кандидатську дисертацію з проблеми цитоплазматичної чоловічої стерильності конопель. Наукові інтереси К. Д. Гончарової були пов'язані з біотехнологічними методами селекції рослин, зокрема картоплі. Список її наукових публікацій нараховує біля 40 праць, серед яких 4 навчальних посібники для студентів з грифом Міністерства освіти [5].

У 1988 р. за конкурсом на посаду доцента кафедри ботаніки СумДПІ ім. А. С. Макаренка була обрана М. Г. Шульга. Вона народилася у м. Золотоноша Черкаської області. З 1954 по 1959 рр. навчалася на біологічному факультеті Ленінградського державного університету ім. А. А. Жданова, який закінчила, отримавши спеціальність «біолог-фізіолог». Про існування науки генетики взнала у 1957 р. на 4-му курсі університету від професора М. Ю. Лобашова, який всупереч усім заборонам включив курс генетики у навчальну програму підготовки біологів. Як згадує Майя Гаврилівна: «Підручника з генетики не було, джерелом знань був сам професор М. Ю. Лобашов. До нас на лекції приходили і фізики, і математики, і філософи, і всі бажуючі...». Друга зустріч з генетикою відбулася у М. Г. Шульги через 7 років, коли їй у бібліотеці Луганського міськводоканалу, де вона працювала бактеріологом, потрапила на очі монографія Стента «Генетика вірусів бактерій» та монографія Жакоба і Вольмана «Стать і генетика бактерій». Саме з них почалася підготовка до вступу до аспірантури Інституту генетики АН СРСР, створеного наприкінці 1965 р. на базі лабораторії радіаційної біології АН СРСР, директором якої був призначений видатний радянський генетик Н. П. Дубінін. Навчання проходило у лабораторії молекулярної генетики, штат якої спочатку складали усього два молодих кандидати наук, випускники Московського фізико-технічного університету В. К. Равін та Ю. І. Голуб. Наукова тема лабораторії полягала у вивченні шляхів передачі спадкової інформації у мікроорганізмів за допомогою модельного об'єкта – бактеріофага λ . Однак В. К. Равін невдовзі виділив із міських стоків помірний бактеріофаг N, і М. Г. Шульга почала працювати над створенням генетичної карти цього бактеріофага та експресії його генів. Результати проведених нею досліджень лягли в основу кандидатської дисертації «Фізіологічна генетика бактеріофага N₁₅», успішний захист якої відбувся 7 січня 1969 року. Невдовзі бактеріофаг N₁₅ стали використовувати в якості вектора у генетичній інженерії. Крім того, за участю М. Г. Шульги в лабораторії було відкрито те, що бактеріофаги можуть перебувати у клітинах бактерій у стані профага, не рекомбінуючись з їхньою ДНК, повідомленням про це була публікація в журналі «Virology». Так склалася доля, що після закінчення аспірантури і захисту дисертації Майя Гаврилівна викладала хімію, мікробіологію, фізіологію людини в Луганському філіалі Донецького інституту радянської торгівлі, потім працювала старшим науковим співробітником і заступником завідувача Лабораторії

медико-біологічних проблем Півночі при Інституті фізіології Сибірського відділення АМН СРСР (м. Сургут), і до генетики повернулася лише у 1988 р., коли прийшла працювати на кафедру ботаніки Сумського педінституту, і де протягом 1988–2003 рр. викладала курс «Генетика з основами селекції» для студентів природничо-географічного факультету спеціальності «географія-біологія». Наукові інтереси її були пов'язані з екологією людини та медичною генетикою, підтвердженням чого є понад 30 публікацій у наукових журналах.

У 1989 р. трудову діяльність на кафедрі ботаніки Сумського державного педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка розпочала на посаді лаборанта після закінчення з відзнакою цього вишу В. М. Торяник. У 1993 р. за рекомендацією кафедри вона вступила до аспірантури за спеціальністю «генетика» до Інституту фізіології рослин і генетики НАН України. Кандидатську дисертацію виконувала під керівництвом директора інституту, доктора біологічних наук, професора, академіка НАНУ, відомого вченого в галузі генетики і селекції рослин, експериментального мутагенезу, генетичної інженерії, біотехнології та фізіологічної генетики, засновника і керівника відомої в Україні наукової школи з експериментального мутагенезу рослин Володимира Васильовича Моргуна. Під час навчання в аспірантурі їй пощастило спілкуватися і працювати з багатьма видатними науковцями. Особливий досвід отримала від знайомства з корифеєм вітчизняної генетики і біології, засновником відомої школи з молекулярної генетики С. М. Гершензоном. За значущістю виконаних наукових робіт, за впливом на розвиток генетики С. М. Гершензон належить до плеяди видатних генетиків світу, до покоління енциклопедистів у біології. У 1997 р. В. М. Торяник успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Спонтанна мутаційна мінливість озимої пшениці у різних еколого-географічних регіонах України» і повернулася працювати на кафедру ботаніки спочатку викладачем, а потім доцентом. Сьогодні викладає курси «Генетика з основами селекції», «Основи генетики», «Генетика людини», «Генетична інженерія», «Біотехнологія». Паралельно з викладацькою діяльністю постійно займається науковою і науково-методичною роботою, є членом Українського товариства генетиків і селекціонерів. Наукові інтереси в основному торкаються таких тем як «Генетичні наслідки забруднення довкілля» «Мінливість фенетичної структури популяцій», «Поширеність спадкової та вродженої патології серед населення регіону». В. М. Торяник має понад 60 наукових і науково-методичних публікацій. Є автором задачника з генетики та

співавтором навчального посібника «Основи біології».

Історія генетики в Сумському педуніверситеті можливо не прямо, але тісно пов'язана також з ім'ям професора кафедри ботаніки, завідувача кафедри 1976–2000 рр. М. І. Стеблянка. Народився М. І. Стеблянко 17 листопада 1923 р. у с. Стеблянки Лебединського району Сумської області. У 1955 р. закінчив Київську ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарську академію і згодом захистив кандидатську дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата сільськогосподарських наук. У 1964 р. він почав працювати на кафедрі ботаніки Сумського педінституту, і серед його наукових вподобань зразу ж окреслилися питання селекції кукурудзи за допомогою мутагенезу. Результатом науково-дослідницької роботи за цим напрямом стали мутанти кукурудзи «Сумський 3», «Сумський 4» та «Сумський 5», передані до генетичної колекції кукурудзи ВІР. У сертифікаті, виданому М. І. Стеблянку у 1983 р. Всесоюзним ордену Леніна й ордену Дружби народів науково-дослідницьким інститутом рослинництва ім. М. І. Вавілова було зазначено про велику цінність вказаних мутантів як вихідного матеріалу для селекції кукурудзи на раннєзрілість та високу продуктивність [5].

Отже, окрему сторінку історії розвитку генетики на Україні становлять події, що відбувались і відбуваються у Вищих навчальних закладах, практично кожен викладач генетики зробив і робить сьогодні свій внесок у розбудову цієї науки в Україні. З впевненістю це можна сказати й про генетиків, що працювали і сьогодні працюють у СумДПУ ім. А. С. Макаренка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вчені – генетики, селекціонери та рослинники. Книга 7. – К. : Аграрна наука, – 2003. – 504 с.
2. Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть : у 4 т. – К. : Логос. – 2001.
3. Голда Д. М. Генетика. Історія. Відкриття. Персоналії. Терміни / Д. М. Голда. – К. : Фітосоціоцентр, 2004. – 128 с.
4. Досягнення і проблеми генетики, селекції та біотехнології : у 2 т. – К. : Логос, 2007.
5. Закорко Н. Г. Історія кафедри ботаніки Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка до 80-річчя з дня заснування / Н. Г. Закорко. – Суми : РВВ СумДПУ, 2010. – С. 21–23, 34–37, 48–49.
6. Малюта С. С. На передніх рубежах генетики. До 100-річчя від дня народження С. М. Гершензона / С. С. Малюта // Фактори експериментальної еволюції організмів. – К. : Логос. – 2006. – № 3. – С. 3–9.
7. Роїк м. В. VIII з'їзд Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавілова / Роїк м. В., Чеченєва Т. М. // Вісн. Укр. тов.-ва генетиків і селекціонерів. – 2007. – 5, № 1–2. – С. 178–192.
8. Шевцов И. А. Генетика и генетические основы селекции растений на Украине за 70 лет / И. А. Шевцов, Д. М. Голда // Цитология и генетика. – 1988. – № 1. – С. 3–14.

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

Виразне, емоційне слово вчителя завжди було і залишається незамінним інструментом, головним освітньо-виховним засобом діяльності вчителя. В умовах реформування сучасної освіти одним із першочергових завдань у професійній підготовці сучасного вчителя є навчити його мистецтву мовлення.

Окремі аспекти зазначеної проблеми вивчалися багатьма вченими. Питання культури мовлення та її вдосконалення знайшли відображення в працях Н. Бабич, Б. Головіна, С. Дорошенка та ін., словесне мистецтво вчителя досліджували В. Голубков, О. Гоголь, Л. Зоріна, Т. Ладиженська, Ю. Львова, зокрема усної розповіді – О. Біляєв, Т. Байбара, Л. Горбушина, В. Шляхова, О. Штепа. Проблемою формування риторичної особистості вчителя займалися Я. Білоусова, Л. Введенська, А. Капська, Л. Павлова, Г. Михальська, Г. Сагач.

Мета статті – на базі вивчення наукової літератури прослідити історію та шляхи становлення риторичної майстерності сучасного вчителя.

Формування риторичної майстерності сучасного вчителя має глибокі історичні корені, його витoki сягають часів Стародавньої Греції і Риму. Вже в ті часи майстерне володіння словом вважалося конче необхідним не тільки для державного і політичного діяча, а й для кожного, хто хотів досягти певний успіх у своїй діяльності. З самого зародження класичної риторики педагогічна її спрямованість, «педагогічний елемент» у ній був настільки міцним, відчутним, що це дає змогу вважати, що початкові етапи її становлення відбувалися як становлення саме педагогічної риторики [4]. В античну добу професійний оратор, він же ритор – учитель, який майстерно володів мистецтвом переконуючого слова, навчав своїх учнів цьому мистецтву.

Відомими ораторами і водночас учителями риторики були Горгій, Сократ, Платон, Демосфен, Арістотель, Цицерон, Квінтіліан. Першим навчальним закладом, в якому готували висококваліфікованих ораторів-професіоналів і діячів широкого профілю, була школа красномовства Сократа, де було запропоновано практичні заняття з риторики, на яких аналізувалися твори відомих ораторів, спроби учнів цього навчального закладу.

Вагомий внесок у розвиток риторичної майстерності особистості зробили майстри академічних бесід-діалогів Сократ і Платон. Сократ вважав красномовство не тільки мистецтвом переконання і впливу на слухацьку аудиторію, а й могутнім засобом виховання найкращих моральних якостей у молоді, зокрема доброчесності, правдивості. Він перший у своїй діяльності застосував діалог як метод навчання.

Платон зазначав, що предмет і сутність красномовства полягають у переконанні слухачів, залученні їх до знань, які повинні визначати їх поведінку і перетворюватися в практичні дії. Важливими є його погляди на особистість оратора, який має вільно говорити про те, що він бажає і що служить істині, на здібності, які необхідні оратору для того, щоб його повчання були ясними і зрозумілими. Він вперше виокремлює лікувальну функцію слова оратора, яка і сьогодні є важливою для професійного мовлення вчителя.

Заслужують на увагу думки Арістотеля. Ясність, зрозумілість, емоційність мовлення, доцільне використання «витончених і вдалих виразів» він розглядав як головне достоїнство словесного виразу і водночас як умову успіху ораторського мистецтва. Але ж при всьому тому, гарне, перш за все, те мовлення, «яке відразу передає нам знання». Тобто ні краса стилю, ні виразність не розглядаються ним як самоціль [1, с. 8]. Всі можливості живого слова Арістотель підпорядковував його головному завданню – досягненню знань, формуванню переконань.

Вагоме місце в риторичній теорії Цицерона посідає положення про ідеального оратора та майстерність його мовлення. На його думку, кращим оратором є той, хто своїм словом і навчає слухачів, і приносить втіху, і справляє враження. Для забезпечення цієї задачі впливу на аудиторію оратор має бути високоосвіченою людиною, з глибокими різнобічними знаннями і високими моральними якостями, мати певні природні обдарування. А головне, для оратора – бути гарним психологом, добре знати характер слухачів, збуджувати або заспокоювати слухачів, а сам при цьому повинен бути спокійним і врівноваженим [4, с. 75].

Засновником педагогічного напрямку в риторичній теорії вважають Марка Фабія Квінтіліана. Його система навчання і виховання майбутнього оратора включає тілесне і духовне виховання, мовленнєву освіту, освіту в галузі права і філософії, наслідування зразків красномовства; вправи на складання промов; тренування манер поведінки оратора перед аудиторією. До системи навчання він увів і теорію жестів, міміки, постави, рухів, керування диханням та голосом.

Унікальний досвід навчання і виховання майстерності усного слово було накопичено у Києво-Могилянській академії. Феофан Прокопович звернув увагу на зовнішні прийоми ораторського мистецтва, засуджуючи надмірну жестикуляцію і зайве похвалення оратора. Основним достоїнством оратора є вміння розпочати виклад, бути поважним у повчанні, дотепним у розважанні, добирати стиль свого мовлення. Джерелами красномовства вважав природний талант, освіту, тренування, наслідування зразків промов кращих ораторів.

Новими підходами формування риторичної майстерності особистості збагатив М. Ломоносов, який вважав, що сила впливу на слухачів залежить від особистості оратора, від чистоти його стилю, від уміння його володіти своїми почуттями. Для опанування мистецтвом красномовства необхідно: природні обдарування, наслідування авторів, вправи у створенні творів, знання інших наук.

Особливий вплив на розробку теоретичних і практичних основ риторичної майстерності внесли відомі вітчизняні педагоги А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський. Однією із сходинок до педагогічної майстерності, на думку А. С. Макаренка, є оволодіння педагогічною технікою. Під технікою педагог розумів вміння володіти голосом, мімікою, жестами, регулювати свій настрій. Він вважав, що вчитель повинен говорити так, щоб у його слові діти відчули волю, культуру, особистість наставника. Самобутню систему виховання риторичної майстерності створив В. О. Сухомлинський. Мистецтво виховання, на його думку, включає, перш за все, мистецтво говорити з учнями, уміле звернення до людського серця. Основними складовими його системи були: весь оточуючий світ; художньо-виразне читання різних текстів; самостійне складання різножанрових творів.

В новітній час проблему ораторського мистецтва продовжують досліджувати зарубіжні і вітчизняні вчені. Формування майстерності слова майбутніх учителів присвячені праці А. Й. Капської. Красномовство дослідниця розглядає як узагальнене поняття всіх видів словесної діяльності (читання, розповідь, виступ), яке базується на глибокому знанні суті матеріалу, культури мислення, спілкуванні, досконалому володінню аудиторією. Її система підготовки студентів до виконавчо-мовленнєвої діяльності включає спеціальну підготовку з історії красномовства; вивчення різних методик викладання спеціальних дисциплін; використання набутих знань в різних сферах практичної діяльності. Пропонує систему різних методів і форм навчання, як традиційних, так і специфічних: рольові та ділові

ігри, тренінги, робота в змінних групах, режисерування педагогічних дій.

На думку Г. М. Сагач, своєрідність риторики полягає в тому, що вона становить собою модель, каркас, який можна наповнити будь-яким предметним змістом. Для цього необхідно включати у вузівський курс такі навчальні дисципліни, як рідна й іноземна мови, логіка, педагогіка, психологія, філософія, риторика, ораторське мистецтво, мистецтво ділового спілкування. Крім класичних методів у формуванні риторичної майстерності студентів, мають бути рольові та ділові ігри, метод словесної дії, розв'язання ситуативних завдань, творчі конкурси, мікро виступи, виступи-імпровізації, відео-тренінги, відео-практикуми [5].

Серед зарубіжних дослідників вагомий внесок у формування майстерності зробили П. Сопер, Поль Вайнцвайг, Д. Карнегі та ін. П. Сопер наголосив на важливості і невід'ємності таких гарних ораторських манер, як коректність, невимушеність, впевненість, дружній тон особливу увагу звернув на голос оратора. Поль Вайнцвайг зазначав, що успіх промови залежить від енергетичного заряду голосу оратора. Спокійний, впевнений, добре поставлений голос має такий енергетичний потенціал, який збуджує емоційну і розумову енергію слухача, бажання вслухатися в слово, несе цілющий ефект. І навпаки, голос людини, яка знаходиться в стресовому стані – хворої, озлобленої, агресивної втрачає свої цілющі якості і передає слухачу стресовий стан [2, с. 57]. Важливим для формування риторичної майстерності вчителя є окремі положення в дослідженнях Д. Карнегі щодо змістової сторони промови, особливо її початку і кінцівки. Важливим є тон, інтонація промови: «Гарний виступ – це, перш за все, розмовний тон і безпосередність» [3, с. 93]. Відсутність менторського тону, відчуття контакту з аудиторією, стриманість, скромність створюють оратору успіх.

Вищезазначене стверджує, що формуванню риторичної майстерності особистості приділялося велика увага у всі часи розвитку людства. І на сьогодні проблема вдосконалення мовленнєвого мистецтва вчителя залишається актуальною, важливою і потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1978. – 280 с.
2. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности : пер. с англ. / П. Вайнцвайг. – М. : Прогресс, 1990. – 192 с.
3. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично : пер с англ. / Д. Карнеги. – М. : Изд. ТОО «Титул», 1996. – 190 с.
4. Михальская А. К. Педагогическая риторика. История и теория / А. К. Михальская. – М. : Изд. центр «Академия», 1996. – 432 с.
5. Сагач Г. М. Риторика / Г. М. Сагач. – [вид. 2-е, перероб.і доп.]. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 200. – 568 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабенко Олена Миколаївна – магістрантка Інституту філології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Бабичева Елена Леонидовна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Пензенського державного педагогічного університету.

Безкопильний Дмитро Олександрович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Белозьорова Н. О. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Бикова Марія Миколаївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогічної творчості і освітніх технологій Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Бондар Ірина Олександрівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Бугрій Володимир Станіславович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання суспільних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Власенко Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вовк Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Галімова Ірина Володимирівна – методист інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Гветадзе Іван Георгійович – здобувач кафедри історії України Донецького національного університету.

Гирич Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук Глухівського національного педагогічного університету імені О. Довженка.

Гончаренко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Горб Євген Сергійович – магістрант історичного факультету Маріупольського державного університету.

Горбатюк Ольга Олександрівна – лаборант кафедри історії України і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Гордієнко Роман Олександрович – студент 4 курсу історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Гуменюк Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Дегтярьов Сергій Іванович – кандидат історичних наук, член національної спілки краєзнавців України, докторант Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Денєжніков Сергій Сергійович – аспірант кафедри філософії та соціології, директор музею Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Єжова Анастасія Андріївна – учениця 11-В класу Комунальної установи Сумської гімназії № 1.

Єлесін Петро Володимирович – аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Єпик Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Жмака Віталій Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Закорко Надія Георгіївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри ботаніки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Захарова Валентина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Зленко Наталія Миколаївна – кандидат філософських наук, заступник декана з наукової роботи історичного факультету, викладач кафедри філософії та соціології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Іваніченко Лілія Михайлівна – аспірантка кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

Казимов Максим Ельдарович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Клименко Валентина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Сумського державного університету.

Ковальова Надія Олександрівна – аспірантка Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Козаченко Оксана Миколаївна – аспірантка Одеського національного політехнічного університету.

Корж-Усенко Лариса Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки вищої школи та педагогічного менеджменту Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Корогод Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Кравченко Олександр Миколайович – викладач кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кудінов Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кукуріка Ярослав Олегович – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Личко Світлана Олександрівна - аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Майборода Тетяна Анатоліївна – магістр, методист Університетського коледжу Київського університету імені Бориса Грінченка.

Макарова Валентина Андріївна – заслужений діяч мистецтв України, доцент факультету мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Макарова Людмила Андріївна – заслужений діяч мистецтв України, доцент факультету мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Мартиненко Дар'я Володимирівна – аспірантка спеціальності «загальна педагогіка та історія педагогіки» Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Матюшенко Олександр Володимирович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Носачов Сергій Анатолійович – аспірант Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Оксамитний Юрій Анатолійович – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Островська Наталія Миколаївна – здобувач при аспірантурі Державної Наукової Сільськогосподарської бібліотеки Національної Академії Аграрних Наук України.

Павлік Володимир Адамович – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Панькова Олена – студентка 5-го курсу факультету філософії, соціології і культурології Курського державного університету.

Папуш Костянтин Ігоревич – студент 4 курсу спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.

Пилипишин Олег Іванович – асистент кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.

Піддубний Сергій Анатолійович – магістрант історичного факультету Маріупольського державного університету.

Подрез Юлія Вікторівна – викладач кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Поляков Олег Володимирович – аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Потапова Олена Богданівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Рисіна Марія Юхимівна – доцент кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Салтик Галина Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культурології Курського державного університету.

Сафонов Микола Володимирович – магістрант історичного факультету Маріупольського державного університету.

Сергійчук Іраїда Миколаїна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Скрипчинська Наталія Олександрівна – аспірантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Снагощенко Валентина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання суспільних дисциплін історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Снагощенко Олександр Вікторович – магістрант інституту фізичної культури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Соболь Петро Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Суряднова Валентина Петрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри ботаніки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Товстуха Павло Васильович – старший викладач кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Ткаченко Анатолій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» (м. Суми).

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Торяник Валентина Миколаївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри ботаніки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Турков Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Уварова Антоніна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної творчості і освітніх технологій Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Цубенко Валерія Леонідівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Черавін Богдан Олександрович – магістрант історичного факультету Маріупольського державного університету.

Черепанова Євгенія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент (м. Суми).

Чижов Олександр Ігорович – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України.

Шеліхова Віта Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Шипотілова Олена Павлівна – аспірантка кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

Щербань Петро Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Щербань Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ № 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Безкопильний Д. О. (м. Суми) Діяльність Католицької церкви у Харківській губернії в роки Першої світової війни 1914–1918 рр.....	3
Вовк О. В. (м. Суми) Репресії проти працівників освіти на Сумщині в 20-х роках ХХ століття.....	6
Гветадзе І. Г. (м. Донецьк) Організація і діяльність німецьких благодійних товариств на півдні України (XIX – початок ХХ ст.).....	10
Гирич Я. М. (м. Глухів) Перегляд житлобудівної політики в УРСР у середині 1950-х років	16
Горб Є. С. (м. Маріуполь) Рушійні сили та завдання Національно-визвольної війни українського народу в радянській історіографії 40–80-х рр. ХХ ст.	19
Гордієнко Р. О. (м. Суми) Поселення доби бронзи біля с. Запсілля.....	23
Єпик Л. І. (м. Суми) Українсько-польські відносини за часів Директорії УНР (1919–1920 рр.)	28
Жмака В. М. (м. Суми) Комунальні підприємства міста Ромни в 20-х роках ХХ століття	33
Казимов М. Е. (м. Суми) Поява і розповсюдження чернецтва в Київській Русі (II пол. X – I пол. XIII ст.).....	37
Козаченко О. М. (м. Одеса) Культурно-просвітницька діяльність Одеської крайової організації НРУ на початку 1990-х років.....	42
Кравченко О. М. (м. Суми) Вольненський Троїцький монастир.....	47
Кудінов Д. В. (м. Київ) Краєзнавчі дослідження селянського руху на Сумщині періоду першої російської революції	50
Кукуріка Я. О. (м. Київ) Ізяславщина в період польської окупації (вересень 1919 – листопад 1920 рр.)	56
Рожкова Л. І. (м. Суми) Дискусійні питання історії партизанського та підпільного руху в період окупації України (1941–1944 рр.)	63
Скрипчинська Н. О. (м. Київ) Від НЕПу до «воєнного комунізму»: сталінський задум та його реалізація	67
Соболь П. І. (м. Суми) Фабрикація справ «націоналістичних організацій» на Миколаївщині: 1937–1938 роки	73
Ткаченко А. О. (м. Суми) Політичне протистояння як фактор дестабілізації діяльності банків (1917–1921 рр.).....	80
Товстуха П. В. (м. Суми) Перший досвід публічної діяльності українських політичних партій в період революції 1905–1907 рр.	84
Цубенко В. Л. (м. Одеса) Ярмаркова торгівля на території Новоросійського військового поселення кавалерії (1817–1857 рр.)	88
Шипотілова О. П. (м. Одеса) Діяльність крайового осередку Народного Руху України на теренах Миколаївщини у 1992 році.....	91

СЕКЦІЯ № 2. ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ СУМЩИНИ

Бондар І. О. (м. Суми) Сумщина в житті й творчості Марії Башкірцевої	97
Закорко Н. Г. (м. Суми) Ганна Савівна Ластович – видатний вчений-селекціонер	103
Корогод Г. І. (м. Суми) Видатні юристи Сумщини: Ф. І. Леонтович	106
Островська Н. М. (м. Суми) Внесок М. А. Єгорова в становлення сільськогосподарської освіти та науки на Сумщині (1905–1908 рр.)	112
Павлик В. А. (м. Суми) Агросоціальні реформи М. М. Неплюєва	116
Потапова О. Б. (м. Суми) Воздвиженська сільсько-господарська артіль: етапи розвитку і причини занепаду (1889–1929 рр.)	120
Сергійчук І. М. (м. Суми) Сумщина – Японія: людські контакти	124
Товстоляк Н. М. (м. Кривий Ріг) Качанівське життя родини Харитоненків	128
Щербань П. Н., Щербань Т. Ю. (м. Суми) Александр Яковлевич Таиров (1885–1950 гг.)	134

СЕКЦІЯ № 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Власенко В. М. (м. Київ) Листування представників міжвоєнної української еміграції в Болгарії з Л. М. Шишмановою-Драгомановою (за матеріалами Наукового архіву Болгарської Академії Наук)	142
Гончаренко А. В., Єжова А. А. (м. Суми) Україна в геополітичній концепції Збігнева Бжезинського	147
Личко С. О. (м. Луганськ) Вільгельм II і колоніальний рух у Німецькій імперії у 1894–1904 рр.	150
Матюшенко О. В. (м. Суми) Становлення радянсько-західнонімецьких відносин: візит К. Аденауера до СРСР (1955 р.)	154
Оксамитний Ю. А. (м. Луцьк) Оформлення військово-політичних відносин між Радянським Союзом та Єгиптом у середині 50-х рр. ХХ ст.	157
Папуш К. І. (м. Маріуполь) Полководницька майстерність Гасдрубала у битві на Верхньому Бетісі	161
Піддубний С. А. (м. Маріуполь) Судова влада в українських губерніях Російської імперії в кінці ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст.	165
Подрез Ю. В. (м. Суми) Розвиток системи професійно-ремісничої освіти в Російській імперії в кінці ХІХ ст.	171
Салтык Г. А., Панькова Е. Н. (г. Курск) Коренская ярмарка как социокультурный феномен: к вопросу межрегиональных, экономических и культурных связей России	175
Сафонов М. В. (м. Маріуполь) Участь Азовської Військової флотилії у визволенні Маріуполя	181

Черавін Б. О. (м. Маріуполь) Військово-політичний конфлікт між Джучідами та Хулагуїдами у другій половині XIII століття	183
Шеліхова В. В. (м. Суми) Дослідження селянських промислів у Російській імперії (друга половина XIX ст.)	187

СЕКЦІЯ № 4.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО, МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ТУРИЗМ

Гуменюк Т. І. (м. Івано-Франківськ) Історико-краєзнавча діяльність прикарпатських науковців (1950–1980-ті рр. XX ст.): історіографічний аспект	191
Дегтярьов С. І. (м. Суми) До історіографії регіональної історії чиновництва кінця XVIII–XIX ст. (на матеріалах російських дисертацій 1990-х – 2000-х років)	196
Денєжніков С. С. (м. Суми) Виховний потенціал музеїв історико-педагогічного профілю в навчальному процесі вищої школи.....	199
Єлесін П. В. (м. Кременчук) Краєзнавча робота православного сільського духовенства Українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.	203
Корж-Усенко Л. В. (м. Суми) Геніальний вчений, педагог, символ національного відродження.....	209
Майборода Т. А. (м. Київ) Утворення постійної комісії УАН для складання біографічного словника діячів України: передумови та фінансова складова	212
Носачов С. А. (м. Київ) До питання про походження Руса в легенді про «трьох братів» XV–XVI століття	217
Турков В. В. (м. Суми) Політичні репресії болгарського населення України у другій половині 30-х років XX століття: історіографія та сучасний стан дослідження	221
Чижов О. І. (м. Суми) Висвітлення діяльності музеїв на Сумщині в місцевій пресі у 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.....	225

СЕКЦІЯ № 5.

КУЛЬТУРА, ОСВІТА ТА НАУКА В УКРАЇНІ

Бабичева Е. Л. (г. Пенза), Черепанова Е. А. (г. Суми) Етнічна культура Слобожанщини в матеріалах земледельчеської лексики.....	228
Белозьорова Н. О. (м. Харків) Вплив провідного літературно-просвітницького руху на процес становлення початкової освіти України другої половини XIX ст.	233
Бикова М. М. (м. Суми) Втілення етнопедагогічних ідей у практику сучасного родинного виховання	238

Бугрій В. С. (м. Суми) Краєзнавство у шкільних програмах з географії (кінець 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.).....	244
Горбатюк О. О. (м. Київ) Організація та проведення курсів підвищення кваліфікації вчителів м. Києва післявоєнного періоду	248
Захарова В. А., Бабенко О. М. (м. Суми) Постать О. Олеса в системі літературного краєзнавства	253
Зленко Н. М. (м. Суми) Суспільство ризику як сучасний етап історичного поступу людства.....	259
Іваніченко Л. М. (м. Одеса) В. Н. Станко – перший завідувач відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології Академії Наук України	266
Клименко В. А. (м. Суми) До питання про особливості Слобожанського іконопису.....	271
Ковальова Н. О. (м. Суми) Просвітницько-педагогічна діяльність Миколи Неплюєва	278
Макарова В. А., Макарова Л. А. (м. Суми) «Им аплодировали сумчане»	282
Мартиненко Д. В. (м. Суми) Освітньо-виховні традиції в гетьмансько-старшинських родинах України	289
Пилипишин О. І. (м. Тернопіль) Юліан Романчук про шляхи формування української літературної мови	294
Поляков О. В. (м. Кременчук) Використання компостів у ході хімізації сільського господарства України наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр.....	300
Рисіна М. Ю., Галімова І. В. (м. Суми) Постать Б. Д. Грінченка в історії освіти і культури Слобожанщини	303
Снагощенко В. В., Снагощенко О. В. (м. Суми) Впровадження традицій національного фізичного виховання в сучасному навчально-виховному процесі Сумщини.....	307
Суряднова В. П. (м. Суми) Фітоценози зелених зон міста (Суми) та їх використання в навчально-виховній роботі з біології	312
Торяник В. М. (м. Суми) Історія генетики в Сумському педуніверситеті.....	316
Уварова А. М. (м. Суми) До історії формування риторичної майстерності сучасного вчителя.....	322

Наукове видання

**МАТЕРІАЛИ
ІХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ**

24–25 листопада 2011 р.

Відповідальна за випуск: *А. А. Сбруєва*
Комп'ютерна верстка: *І. Є. Тріфонова*

Здано в набір 07.11.11. Підписано до друку 09.12.11.
Формат 60x84/16. Гарн. Calibri. Друк ризогр. Папір офсет.
Умовн. друк. арк. 19,2. Обл.-вид. арк. 21,1. Тираж 200. Вид. № 77.

Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено у видавництві
СумДПУ ім. А. С. Макаренка